

OSIRIS – MTA TK

BÉKÉS CSABA

Enyhülés és emancipáció

BÉKÉS CSABA

Enyhülés és emancipáció

*Magyarország,
a szovjet blokk és a nemzetközi politika
1944–1991*

OSIRIS KIADÓ • MTA TK
BUDAPEST, 2019

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

nka

2

327
B 45

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000694051

© Osiris Kiadó, 2019

© MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2019

© Békés Csaba, 2019

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest

www.osiriskiado.hu

Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggyongozó Macskássy Zsuzsa
Műszaki szerkesztő, tördelő Lipót Éva
Kiadói szerkesztő Gyurgyák Anna

ISBN 978 963 276 350 7

TARTALOM

BEVEZETŐ	11
1. MAGYARORSZÁG ÉS A HIDEGHÁBORÚ	29
A szovjet szféra és a hidegháború kezdete	29
A lopakodó forradalom – Kelet-Közép-Európa szovjetizálása	31
A Marshall-terv, a Kominform és Európa megosztása	40
Pax Sovietica: Magyarország és a párizsi békeszerződés	43
Sztálin-csapda: a jó béke ígérete	52
Keleti integráció	60
Magyarország betagozódása a szovjet blokkba	65
2. AZ ENYHÜLÉS KEZDETE ÉS AZ „AKTÍV KÜLPOLITIKA” DOKTRÍNÁJA, 1953–1956	76
Hidegháború–enyhülés: új megközelítésben	76
Válságok és pszeudoválságok	85
A kelet–nyugati viszony átalakulása	87
Az aktív külpolitika doktrínája	89
A Varsói Szerződés megalakulása	94
A magyar külpolitika és az új kihívások	99
3. AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS A NEMZETKÖZI POLITIKA	105
A Nagy Imre-kormány külpolitikai törekvései	105
Semlegesség és kilépés a Varsói Szerződésből	110
A szovjet döntéshozatal dinamikája	120
Válságmenedzselés újragondolva	127
Washington és a nyugati világ reakciója	134
Budapest – Szuex	138
A magyarkérdés az ENSZ Biztonsági Tanácsában	140

4. MAGYARORSZÁG ÉS A SZOVJET BLOKK A HRUSCSOVI EXPERIMENTÁLIS KORSZAKBAN, 1956–1964	144
A magyar '56 és a lengyel október nemzetközi hatása	144
A nemzetközi környezet a forradalom után	154
Az elhalasztott lehetőség: a szovjet csapatok kivonásának terve 1958-ban	160
A magyarkérdés az ENSZ Közgyűlésében	165
A berlini válság és Magyarország	167
A szovjet blokk és a kubai válság	173
Hruscsov bukása és a Kádár doktrína	181
5. A KÁDÁRI KÜLPOLITIKA JELLEGZETESSÉGEI	190
Külpolitika és nemzeti érdek	190
A magyar külpolitika hármas determinációja	192
Az emancipáció útján	198
Titkos magyar közvetítés a vietnami háborúban	201
Külpolitikai koordináció és szervezeti reformkísérlet a Varsói Szerződésben	204
6. MAGYARORSZÁG ÉS A PRÁGAI TAVASZ	209
Reform vagy rendszerváltás?	209
Kádár a közvetítő	217
Döntéskényszer	227
Utolsó kísérletek a politikai megoldásra	234
7. MAGYARORSZÁG, A NÉMETKÉRDÉS ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁG	239
A szovjet blokk és az európai biztonság	239
Magyarország és a németkérdés	243
A budapesti felhívás születése	248
A szovjet-blokk tárgyalási stratégiájának kialakulása	256
A kapcsolatok normalizálása az NSZK-val 1969–1973	266
Politikai koordináció és lobbiküzdelmek a szovjet blokkban	274
Magyarország és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet	289

8. AZ ENYHÜLÉS „FOGSÁGÁBAN”, 1975–1985	293
Az afganisztáni inváziót követő kelet-nyugati válság	294
A Horn-misszió az USA-ban és Kanadában	298
Kompromisszum és érdekérvényesítés a szovjet blokkban	303
A magyar külpolitika és a kelet-nyugati kapcsolatok	305
9. A SZOVJET BLOKK KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT, 1985–1990	308
Gorbacsov és a kelet-nyugati viszony kihívásai	309
Új szovjet Kelet-Európa-politika	313
A Brezsnyev-doktrína „lebegtetése”	317
Szovjet prognózisok Kelet-Európáról	322
A kelet-európai változások és a Nyugat	325
10. A RENDSZERVÁLTÁS NEMZETKÖZI KONTEXTUSA, 1988–1990	332
Rendszerváltás és külpolitika	332
A Rubicon átlépése: Magyarország és a keletnémet menekültválság	340
A Varsói Szerződés átalakítása és a semlegesség kérdése	344
Fegyverzetcsökkentés és a szovjet csapatok kivonása	347
A KGST válsága	351
Csatlakozás az európai integrációs folyamatokhoz	352
11. EPILOGUS: A HIDEGHÁBORÚ VÉGE ÉS A SZOVJET BLOKK FELBOMLÁSA, 1990–1991	355
BIBLIOGRÁFIA	361
NÉVMUTATÓ	391

BEVEZETŐ

Ez a kötet nagyrészt annak a levéltári forradalomnak az eredménye, amely 1989-ben kezdődött a kommunista rezsimek kelet-közép-európai összeomlásával, és ami váratlanul hatalmas mennyiségű, korábban szuper titkos elsődleges forrást tett széles körben elérhetővé. A könyv egyúttal mintegy harmincéves kutatási eredményeim összefoglalásának is tekinthető. Az itt következő szintézisben arra vállalkoztam, hogy a szovjet blokk nemzetközi viszonyainak eddig itthon és külföldön egyaránt kevésbé ismert történetét mutassam be ma már kutatható elsődleges források alapján – a téma összetettsége, tér- és időbeli dimenziói miatt ez már önmagban is jelentős vállalkozás. A legfontosabb fejleménynek azonban mindenképpen azt tartom, hogy az eddig ismert és új információk komplex és újszerű megközelítésben történő vizsgálata és elemzése a nemzetközi kapcsolatok terén jelentős számú elméleti felismeréshez, új interpretációhoz, felfedezéshez vezetett. Ezek jelentős része mára már általánosan használt tézis lett a hazai szakirodalomban és felsőoktatásban, míg számos innovatív tétel a nemzetközi tudományos narratíva részévé vált. Ezért ez a rendhagyó bevezető nem a könyv tartalmáról kíván átfogó képet adni az olvasónak, hanem inkább a mintegy negyven, a hidegháború történetével kapcsolatos elméleti újításom, új értelmezésem és felfedezésem bemutatására összpontosít.

Kelet-Közép-Európa szovjetizációjának régóta és mindmáig vitatott kérdését illetően azt igyekszem bizonyítani, hogy ez a folyamat a kialakuló hidegháborúnak sem oka, sem pedig következménye nem volt. Azt hangsúlyozom, hogy a szovjetizáció folyamata valójában megkezdődött már 1944-ben, és 1945–1946-ban a formális többpártrendszer és koalíciós kormányzás ellenére a régió helyi kommunista pártjai már a térség minden országában domináns pozícióban voltak. Bizonyos esetekben voltak még jelentős különbségek, amelyek azonban a lényegét nem érintették: ezek érzékeltetésére új kategorizálást vezettem be: *kvázi-szovjetizált* államok (Albánia, Bulgária, Lengyelország, Románia és Jugoszlávia), valamint *pre-szovjetizált* államok (Magyarország és Csehszlovákia). Ez a tétel egyben

a korábban használt „demokratikus közjáték” vagy „korlátozott parlamenti demokrácia” kategóriák elvetését is jelenti.

A régió szovjetizálásának *fokozatossága* valójában Sztálin gesztusa volt a nyugati nagyhatalmak, különösen az Egyesült Államok felé, mivel velük az együttműködést a lehető leghosszabb ideig fent kívánta tartani. A szovjet diktátor jól tudta, hogy a nyugati demokráciákban a közvélemény fontos tényező a döntéshozatalban, ezért *hallgatólagos* ajánlatot tett partnereinek: a szovjetizációs folyamat a kelet-európai országokban azonnal megkezdődik, amint azokat elfoglalták, de az ott kiépített politikai rendszerek nem a szovjet modellt fogják követni, hanem igyekeznek nyugati szemmel is minél demokratikusabbnak látszani. A *fokozatos* szovjetizálás így valójában elsősorban a nyugati hatalmak érdekeit szolgálta, hiszen a térség azonnali teljes kommunista átalakítása, ahogyan az a balti államokkal történt 1940-ben, valójában nem okozott volna nagy nehézséget Moszkvának, legfeljebb a tervezettnél nagyobb véráldozattal járt volna. Ez az evolúciós modell persze Sztálinnak is kényelmesebb volt, hiszen így nem kellett esetleges polgárháborús viszonyokat pacifikálnia, ráadásul jól tudta, hogy a szovjet modell bevezetése szükség esetén ily módon is bármikor megtörténhet. A fokozatosság jegyében látványos, látszólag Nyugat-kompatibilis gesztusokat tettek a belső szovjet körökben is. Ennek egyik jele volt, hogy egy „nyugatosító” kormányzati átszervezési kampány keretében a bolsevik hagyományt elvetve a Vörös Hadsereget 1946 februárjában átkeresztelték „Szovjet Hadsereg”-re, továbbá a népbiztosságok minisztériumok lettek, a népbiztosok pedig miniszterek. Mivel a névváltoztatás teljesen nyilvánosan történt, meglepő, hogy azt teljesen figyelmen kívül hagyva, a legtöbben máig a hidegháború teljes időszakára vonatkozóan (1945–1991) tévesen a Vörös Hadsereg kifejezést használják, holott a változtatásnak van elvi jelentősége.

Hasonló elvek határozták meg a kelet-európai térség működési struktúráinak átalakítását is. Moszkva és a helyi kommunisták közvetlen politikai célja így nem a hatalom azonnali átvétele volt, hanem a polgári demokratikus intézményrendszer *formális* megteremtése, illetve megtartása, valamint a demokrácia *látszatának* legalább részleges megőrzése. Emellett ugyanakkor olyan *hatalmi monopólium megszerzése is*, amely akár nominális értelemben vett kisebbségi pozícióból is lehetőséget teremt a szovjetrendszer *fokozatos*, „békés” úton történő, zökkenőmentes, azaz polgárháború nélküli bevezetésére. Az 1968-as prágai tavaszra alkalmazott korabeli szovjet értékelés („lopakodó ellenforradalom”) módosításával ezt a folyamatot *lopakodó forradalomnak* nevezték el, abban az értelemben, hogy radikális struktúraváltást hajtottak végre látszólag evolúciós eszközökkel.

Miközben mindmáig sokan vélik úgy, hogy a térség szovjetizálása, vagy legalábbis a folyamat felgyorsítása csak a Marshall-tervre adott válaszként,

1947 szeptemberében következett be, ma már tudjuk, hogy a *gyorsításra* való sztálini felszólítás valójában már 1946 tavaszán megtörtént. Ezt Rákosi Mátyás beszédéből tudjuk, amelyet a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének 1946. május 17-i ülésén mondott el. Rákosi ugyanis a béketárgyalások előkészítése ügyében március végén titkos küldetésben Moszkvába utazott, és április 1-jén tárgyalt Sztálinnal és Molotovval, majd az ott hallottakat osztotta meg bizalmasan a párt vezetőivel. Sztálin legfontosabb üzenete az volt, hogy most itt az ideje, hogy felgyorsítsák a szovjetizáció folyamatát, és felkészüljenek a teljes hatalomátvételre: „amelyik országban meg fog érní a proletariátus felszabadításának, vagy a szocializmusnak az előfeltétele, ott meg is fogják tenni, tekintet nélkül arra, hogy kapitalista környezetben van-e az illető ország, vagy nem. Ez is egy új perspektíva, ami annyit jelent, hogy abban az országban, ahol a Kommunista Párt munkájának eredményeképpen ezek az előfeltételek megvannak, ott meg is kell valósítani”. Fontos szempont, hogy ez a sürgetés több, mint *egy évvel a Marshall-terv bejelentése előtt* érkezett, ami azt bizonyítja, hogy nem az amerikai támogatási program meghirdetése okozta a szovjetizálási folyamat felgyorsítását. A „Hogyan szovjetizáljuk Kelet-Közép-Európát?” című titkos vörös könyv még nem került elő, és persze valószínűleg nem is fog, így annak „Uszkorenyije” (Gyorsítás) fejezetét sem ismerhetjük meg. Rákosi terjedelmes beszédét azonban bizton tekinthetjük az eddig ismert egyetlen, és egyben részletes forráskönyvnek, mivel az lényegében a fokozatos kommunista hatalomátvétel rendkívül részletes menetrendjét vázolja fel.¹

Sztálin azt is elmondta Rákosinak, hogy a szovjet vezetés már 1946 tavaszán tervezte egy új nemzetközi kommunista szervezet létrehozását. Más szóval, a Kominform megalakításának ötlete szintén nem a Marshall-tervre adott válasz volt, ahogyan azt sokan mindmáig gondolják. Végül Sztálin azt is kijelentette, hogy *az elkövetkező húsz-harminc évben nem lesz újabb világháború*. Ennek a kijelentésnek a jelentőségét az adja, hogy ez Churchill fultoni „vasfüggöny”-beszéde után egy hónappal történt, vagyis világos, hogy ez a közvéleményben mindmáig jelentősen túlértékelt beszéd valójában nem okozott konfrontatív irányú elmozdulást a szovjet politikában, azt Moszkvában „névértéken” kezelték. Figyelemre méltó, hogy ez a háború elkerülhetőségére vonatkozó bizalmas közlés két héttel Sztálin 1946. február 9-i hírhedt választási beszéde után történt, amelyet a nyugati médiában úgy interpretáltak, hogy abban a szovjet vezető előre jelezte: egy új háború elkerülhetetlen a Nyugattal.

1. A beszédet teljes terjedelmében közli Békés-Borhi-Ruggenthaler-Trasca (2014), 185–221.

A Marshall-tervet a magam részéről kettős csapdahelyzetként értelmezem: vagyis, hogy az nemcsak a Szovjetunió, hanem az USA számára is csapda volt. A körülmény, hogy a segínyt a Szovjetunió és a kelet-közép-európai államoknak is felajánlották, olyan stratégiai csapdát jelentett Sztálin számára, amelyből csak vesztesen lehetett kikeveredni. Ha ugyanis elfogadja az ajánlatot, akkor a nyugati befolyást tartósan fönttartja, és újjá is teremti kelet-európai érdekszférájában, ami részéről nem volt elképzelhető. Ha viszont elzárja Kelet-Európát ettől a programtól és annak hatásától, akkor ő maga hajtja végre Európának azt a kettészakítását, amit a Nyugattal való kooperáció fenntartása érdekében Sztálin alapvetően igyekezett elkerülni. Minthogy azonban ezt a dilemmát nem tudta feloldani, Sztálin végül a szakítás és az önelszigetelés mellett döntött, s a Kominform létrehozásával, azaz a keleti blokk formális megszervezésével, majd a két (ellenséges) tábor elmélet meghirdetésével lényegében magára vállalta az egyoldalú felelősséget Európa kettéosztásáért.

Talán még meglepőbb állítás, hogy a terv meghirdetése magának az Egyesült Államoknak a számára is csapdahelyzetet teremtett: ha Washington nyíltan úgy dönt, hogy a támogatási programot Nyugat-Európára korlátozza, akkor Európa kettéosztása egyértelműen az USA felelőssége lett volna, amit az amerikaiak nyilvánvalóan el akartak kerülni. Ha viszont a segínyt formálisan minden európai államnak, köztük a Szovjetunió és a kelet-közép-európai országoknak is felajánlják, ahogyan történt, akkor valójában hazudniuk kellett, mivel már kezdettől fogva tudták, hogy a terv feltételei elfogadhatatlanok lesznek Moszkva számára, így a kontinens keleti felének eleve nem szántak támogatást.

A második világháború utáni viszonyokat leíró diskurzusok újabb kritikus kérdése az enyhülés és a hidegháború viszonyának értelmezése. Kutatásaim során arra jutottam, hogy új megközelítésre van szükség az enyhülés modellezésére, mivel a hagyományos teóriák nem nyújtanak megfelelő elméleti keretet a számomra logikusan adódó következtetések rendszerbe foglalására. A nemzetközi politikában az enyhülési folyamat kezdetét ugyanis általában vagy 1962/1963-tól vagy 1969-től számítják, és azt lényegében egy lineáris jelenségként írják le. Vagyis, azt a szuperhatalmak viszonyában bekövetkezett látványos (és mindenki számára látható) javulással és az annak következtében létrejött intenzív kooperáció időszakával azonosítják. Az általam javasolt új értelmezés szerint viszont az enyhülés 1953-ban kezdődött, és folyamatosan érvényben volt a hidegháborús korszak végéig, egészen 1991-ig. A radikális újraértelmezés kiindulópontja az, hogy 1953 után a szuperhatalmak viszonyának *fő jellegzetessége* – bár a versengés eleme még jelentősen erősödött is időközben – valójában az Egyesült Államok és a Szovjetunió folyamatos *egymásrautaltsága* és *kényszerű kooperációja* lett. Ennek alapja annak kölcsönös, fokozatos fel- és elismerése

volt, hogy a termonukleáris korban a két világrendszer kénytelen együtt élni és egymást elviselni, ha el akarja kerülni a totális pusztulást jelentő harmadik világháborút. Ez részben azt is jelenti, hogy 1953 után a szuperhatalmak viszonyában az *antagonizmus* és a *kooperáció* elemei *mindvégig párhuzamosan és folyamatosan* jelen voltak, természetesen különböző időszakokban hol az egyik, hol a másik elem volt domináns. Még fontosabb tényező azonban, hogy a *kényszerű kooperáció mechanizmusa* mintegy *automatizmusként* működve nem csupán a kooperációs szakaszokban hatott, hanem éppen a legnagyobb konfrontációs válságok idején is. A második berlini válság és a kubai rakétaválság viszonyai közt például éppen ez tette lehetővé a *status quo* megváltoztatására törekvő fél arculatmentő visszavonulását, s így az eszkaláció megakadályozását, végül pedig a krízis politikai megoldását. Kritikus helyzetben tehát automatikusan a *kooperációs elem* érvényesült a konfrontációs elemmel szemben.

Az enyhülésre vonatkozó új koncepciómmal összhangban ezért új periodizációt is javaslok a hidegháborús korszak (1945–1991) szakaszolására: A hagyományos interpretáció a „klasszikus hidegháború” időszakát 1945/1947–1962 közé teszi, ezzel szemben én úgy vélem, hogy a korai *irracionális szakasz* 1953-ban egyértelműen véget ért: ez a teljes konfrontációra és egymás létjogosultságának tagadására alapult, és ekkor mindkét fél azt feltételezte, hogy a világháború elkerülhetetlen, viszont megnyerhető. Az ezt követő hosszú, 1991-ig tartó második szakaszban viszont már egyértelműen a világháború elkerülését diktáló racionális megfontolások domináltak. Ennek alapján valójában az *első hidegháború* (1945–1953) és a *második hidegháború* (1953–1991) kategóriákat kellene használnunk annak jelzésére, hogy a két szakasz a mindvégig fennállt antagonizmus ellenére jellegetében *alapvetően különbözött* egymástól.

A nemzetközi konfliktusok megkülönböztetésére külön kategóriát veztettem be, mert a korábbiak nem tettek egyértelmű különbséget a *valódi* és *pszeudoválságok* között. Az utóbbiak ugyanis korántsem voltak valódi *hidegháborús válságok*, mivel – minden ellentétes előjelű propaganda ellenére – nem lépték át a szuperhatalmi együttműködés által kijelölt kereteket, azaz nem jelentettek valódi érdekösszeecsapást a két politikai-katonai tömb között, s így nem is okoztak tartós működési zavarokat a kelet-nyugati viszonyban. Ilyen, csupán a közvéleményben és a propaganda szintjén jelentkező, *látszólag hidegháborús*, azaz *pszeudoválság* volt a szovjet blokk valamennyi belső válsága, így az 1953-as kelet-berlini felkelés, a poznańi lázadás, az 1956-os lengyel október és a magyar forradalom, a Csehszlovákia elleni invázió 1968-ban, s végül az 1980–1981-es lengyel válság. Mi több, ebbe a sorba illik a magyar forradalommal párhuzamosan zajló 1956-os szuezi válság is, amely valóban komoly konfliktus volt, de nem a kelet-nyugati viszonyban, hanem a nyugati szövetségi rendszeren belül, mivel

a szovjet vezetés a helyzet reális felmérése alapján nem kívánt Egyiptom védelmében közvetlen konfliktusba bonyolódni a Nyugattal.

Valódi hidegháborús válságok voltak ugyanakkor elsősorban a következők: az 1948–1949-es berlini blokád, a koreai háború, az 1958–1961 közötti második berlini válság, a kubai rakétaválság, a vietnami háború, Afganisztán szovjet megszállása, valamint a kommunista Kína Tajvan elleni katonai próbálkozásai (a part menti szigetek bombázása), amelyek az amerikai biztonsági garancia miatt az ötvenes évek közepén–végén folyamatos „melegháborús” veszélyt jelentettek.

Az 1953 utáni viszonyok átértelmezésének nem jelentéktelen hozadéka-ként újra „felfedeztem”, majd doktrínának neveztem el az 1953 utáni szovjet külpolitika egyik fő innovációját, az „*aktív külpolitika*” irányvonalát, ami sajátos szerephez juttatta az egyébként továbbra is alávetett kelet-európai kisállamokat. Az 1954 tavaszán meghirdetett politika egyik kifejezett célja az volt, hogy növelje a szovjet blokk államainak *nemzetközi szalonképességét*, s azáltal kiterjessze az egész tábor manőverezőképességét. Moszkva ettől kezdve arra buzdította szövetségeseit, hogy a szovjet segítséggel elért nemzetközi tekintélynövekedést minél hatékonyabban használják ki a nemzetközi politikában a keleti tábor presztízsének és befolyásának erősítése érdekében. Az 1956. január elején Moszkvában megtartott kommunista csúcstalálkozón Hruscsov a következőképpen fogalmazta meg az „*aktív külpolitika*” mibenlétét és jelentőségét: „A helyzet általában az, hogy a Szovjetunió lép fel mint táborunk ereje, és a népi demokratikus országok őt támogatják. Igaz az, hogy a Szovjetunió a mi táborunk nagy ereje, de ha rugalmasabban szervezzük munkánkat, nem a Szovjetunióknak kellene mindig elsőnek fellépnie, hanem egyes esetekben egyik, vagy másik népi demokratikus ország léphetne fel, és a Szovjetunió támogatná őt. Vannak kérdések, amelyekben jobban fel tudnak lépni a népi demokráciák.”

Valódi függetlenséget jelentő *saját útról* tehát szó sem lehetett, viszont az „*aktív külpolitika*” doktrínájának keretében a kelet-közép európai államok – természetesen Moszkvával mindvégig szoros együttműködésben – felhatalmazást kaptak arra, hogy igyekezzenek önálló aktorként megjelenni a nemzetközi politikában, és tegyenek saját kezdeményezéseket a nemzetközi szervezetekben, a nyugati országok, valamint a harmadik világ országai felé. Mindennek az volt a célja, hogy a Szovjetunió az európai kommunista országokból a nemzetközi porondon szalonképes partnereket, „*valódi*” szövetségeseket kreáljon, s ezáltal az enyhülési politika előmozdítása során a nyugati politikai-katonai szövetséggel, a NATO-val a keleti oldalon is egy működőképes, és persze egységes *blokk* tudjon fellépni és párbeszédet folytatni.

A szovjet blokkállamok *emancipációjával* kapcsolatban azonban szintén jobbnak ígérkezett saját tézist fogalmazni. Az emancipáció kifejezést

már Zbigniew Brzezinski is használta az 1960-as évek közepén,² de korlátozott értelemben. Az akkor nyilvánosan elérhető források alapján elsősorban a Moszkva és szövetségesei között bekövetkezett változások érzékelésére alkalmazta. Az én koncepcióm viszont már széles körű levéltári kutatásokon alapulhat, és ami még fontosabb: az emancipáció folyamatát lényegesen tágabb körben, három irányban mutattam ki: a Szovjetunióval szemben, a Nyugat viszonylatában és a harmadik világ irányában. Ezek eredményeként az 1950-es évek közepétől a kelet-közép-európai államok egyre inkább elfogadható szereplőkké váltak a nemzetközi politikában, így a szovjet blokk politikai céljait sikeresebben tudták előmozdítani a kelet-nyugati kapcsolatok területén is.

Téziseim egyikeként fontosnak gondolom hangsúlyozni, hogy 1955–1956 körül a szovjet diplomácia különös figyelmet fordított a semleges országokra. A szovjet külpolitika irányítóiban ekkoriban általános illúzió élt arról, hogy a „semlegességi mozgalom” nemcsak Ázsiában és a Közel-Keleten, hanem még egyes NATO-országokban, például Nyugat-Németországban, Dániában és Norvégiában is jelentős hatást gyakorolhat az adott ország politikájára. Magát a semlegesség kategóriáját is újrafogalmazták: a hagyományos nyugati típusú semlegesség (Svédország, Svájc) mellett azt remélték, hogy a finn modellt az addigi egyedülálló státuszából általánosan alkalmazható modellé alakíthatják; ez lett volna a *keleti típusú* semlegesség. Az új politikai vonal elsődleges célpontja Ausztria lett az államszerződés megkötése és az ország semlegességének 1955-ben történt kinyilvánítását követően. Egy ideig a szovjet vezetők komolyan hitték, jó esély van arra, hogy Ausztria a finn modellt fogja követni külpolitikai orientációjában.

Ebben az időszakban fogalmazódott meg, és szintén az SZKP XX. kongresszusán vált doktrínává az 1947-ben meghirdetett zsdanovi „két tábor” elméletet leváltó, lényegesen rugalmasabbnak szánt új tétel: a „két övezet” elmélete. E szerint a világ alapvetően két részre osztható: az egyik az Egyesült Államok vezetése alatt álló imperialista blokk, amelybe a NATO-országokon kívül beletartoznak az USA szövetségesei valamennyi kontinensen. A másik az ún. békeövezet, amelybe nemcsak a szocialista országok tartoznak, hanem a világ valamennyi olyan országa, amely *antiimperialista* irányvonalat követ, azaz ide számították a gyarmati sorból felszabaduló, el nem kötelezett politikát folytató afrikai és ázsiai országokat is. Sőt, ami még meglepőbb: a semleges államok legnagyobb részét is, így a hagyományosan „barátilag” semleges Finnország mellett Ausztriát és Svédországot is. Ez nem kisebb változást jelentett a nemzetközi porondon folytatott szövetségi politikában, mint annak az elvnek a meghirdetését, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk van”. (A később híressé vált doktrína, illetve gyakorlat

2. Brzezinski (1967), 442.

tehát valójában nem Kádár János „találmánya” volt, ő csupán alkotó módon alkalmazta a belső szövetségi politikában azt, amit az SZKP XX. kongresszusa globális téren előírt.)

Kelet-Közép-Európa szükségszerű, elkerülhetetlen emancipálódásának részeként értelmezem a Varsói Szerződés 1955-ben történt létrehozását is. A hagyományos nézetek szerint a szervezet elsősorban a szövetségesek szigorúbb ellenőrzését szolgálta, én viszont kifejezetten pozitív lépésnek tartom a megalakítását, mivel a szovjet blokk ebből következő intézményesülése és multilateralizációja valójában sokkal inkább szolgálta a tagállamok érdekeit, mint Moszkvát. Hruscsov ugyanis a NATO-val szemben valódi blokkot akart létrehozni a Kremltől függő kelet-közép-európai államokból, ezt azonban csak formálisan demokratikus szervezet biztosíthatta. Ezért történt, hogy a VSZ alapvetően a NATO szervezeti modelljét követte. Míg Nyugaton ezeket az államokat eddig a Szovjetunió fegyverkezési státuszú függelékének tekintették, most hirtelen formálisan egyenrangú tagjaivá váltak egy nukleáris szuperhatalom által vezetett hatalmas katonai-politikai szövetségnek. A valóságban ez a szovjet blokk multilateralizációjának kezdetét jelentette, amely a kelet-közép-európai országok fokozatos, de gyors ütemű emancipációjához vezetett a nemzetközi politikában.

Az emancipációnak azonban mindvégig megvoltak a maguk egyértelmű határai, s ezt jól mutatta a térségi lázadások kimenetele. Különös módon, a szakirodalom és a közvélemény is egyfelől az emancipálódás folyamatát nem érzékeli, másfelől olykor épp a nyilvánvaló határokat vitatja. Az 1956-os magyar forradalom kapcsán ezért számos új tézis bevezetését javasoltam már korábban is. Ezek közül az első éppen a határookra vonatkozik. A szovjet szándékok jelenlegi ismerete ugyanis világossá teszi: a forradalom sorsa már annak kezdete előtt, október 22-én eldőlt. A műegyetemi hallgatók gyűlésén összeállított 16 pont egyike már szabad választásokat követelt, ami néhány nap alatt országosan általános követeléssé vált, ez azonban a korabeli szovjet birodalmi politika ismeretében megpecsételte a forradalom sorsát. Sajátos módon, egy másik, a szovjet csapatok kivonására vonatkozó radikális igény önmagában nem váltott ki hasonló végzetes hatást, ezt ugyanis a szovjet vezetés október 30-án, igaz mindössze egy napig, maga is elképzelhetőnek tartotta.

Másik határozott álláspontom a forradalom lehetséges esélyeivel kapcsolatban az, hogy az első szovjet beavatkozás október 24-én súlyos tévedés volt Moszkva részéről, mivel abban a pillanatban a Kreml még valódi döntési helyzetben volt, és valójában dönthetett volna másképp is. Vagyis alkalmazhatták volna a lengyel forgatókönyvet a szovjet katonai beavatkozás elkerülésével. A csapatoknak a fővárosba vezénylésével viszont pontosan az ellenkezőjét érték el annak, amit akartak: gyors pacifikálás helyett maguk járultak hozzá az eskalációhoz, ahhoz, hogy a szórványos fegy-

veres akciókból rövid idő alatt szovjetellenes felszabadító háború alakult ki. A november 4-i második szovjet invázió viszont már az első, elhibázott beavatkozás elkerülhetetlen következménye volt.

Az SZKP Elnöksége október 23-án este megtartott ülésén Mikoján, a vezetésnek a kelet-európai helyzetet legjobban ismerő tagja éppen ezért kifejezetten óvott a szovjet hadsereg bevetésétől, és a helyi erőkre bízta volna a rendteremtést. Javaslatára alapján egy adott kommunista országban bekövetkező, súlyos politikai válság *helyi erőkkel, szovjet katonai beavatkozás nélkül* történő megoldását neveztem el ezért *Mikoján-doktrínának*. Noha Mikojánt társai leszavazták, később a szovjet vezetés valójában ösztönösen ezt a módszert igyekezett alkalmazni számos válságos helyzetben: az 1968-as csehszlovákiai válság során éppúgy, mint 1979-ben Afganisztánban. A doktrína *sikeres* alkalmazására végül mégis csak a szükségállapot 1981. decemberi, lengyelországi bevezetése kapcsán került sor.

Az 1956-os magyar forradalom a nemzetközi politikára is nem csekély hatással volt, csak másként, mint ahogy azt az akkor élők várták, és másként, mint ahogyan azt utólag is nem kevesen interpretálják. Az Egyesült Államok szerepét illetően ezért visszatérően hangsúlyozom, hogy John Foster Dulles külügyminiszter híres, október 27-i üzenete paradigmaváltást okozott az amerikai külpolitikában. Kijelentését, mely szerint az USA nem tekinti a kelet-európai kis nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinek, általában a szovjetek megnyugtatóban betöltött szerepe miatt szokás hangsúlyozni, valójában azonban jóval több volt ennél: történelmi jelentőségű, hosszú távra szóló stratégiai paradigmaváltásról volt szó. Ezt megelőzően ugyanis az Eisenhower-adminisztrációnak a csatlós államokkal kapcsolatos összes nyilvános állásfoglalása arra a feltevésre alapult, hogy amennyiben ezek az országok egy napon függetlenné válnának, ez egyet jelentene a nyugati világhoz való csatlakozással, ami az adott kontextusban a NATO-tagságot is magában foglalta. Annak kinyilvánítása tehát, hogy az Egyesült Államok nem tekinti ezeket az államokat potenciális katonai szövetségeseinek, lényegében ennek a korábbi álláspontnak a nyílt feladását jelentette, s ezáltal kiindulópontja volt annak a rá következő évtizedekben végbement folyamatnak, amelynek eredményeként, a felszabadítási propaganda maradványainak eltűnésével, megszűnt az amerikai külpolitika kétarcú jellege.

Szintén sok félreértés övezi a magyar ügy ENSZ-beli tárgyalásának körülményeit. A korábbi interpretációkkal szemben az ellentétes álláspontok valódi összecsapására nem a Szovjetunió és a nyugati nagyhatalmak között, és nem a Biztonsági Tanács ülésein került sor, mivel az ott elhangzottak mindkét fél részéről elsősorban a közvéleménynek szóltak. A lényegi küzdelmek a színpalak mögött, az Egyesült Államok, valamint Nagy-Britannia és Franciaország képviselőinek háromhatalmi titkos egyeztető tár-

gyalásain zajlottak. A közel-keleti katonai akcióra készülve az angolok és a franciák először megpróbálták akadályozni a magyarkérdéssel kapcsolatos lépéseket. Miután viszont október 31-én összehívták a Közgyűlés rendkívüli ülését a szuezi válság megvitatására, hirtelen taktikát változtattak, és arra törekedtek, hogy a magyarkérdést a Biztonsági Tanácsból a Közgyűlés rendkívüli ülésére tegyék át, ahol azt remélték, hogy a két agresszió egyidejű kezelése enyhítene a rájuk nehezedő nemzetközi nyomáson. Ezt az Egyesült Államok képviselője a közel-keleti válság megoldására összpontosítva mindvégig sikeresen blokkolta, a november 4-i második szovjet beavatkozás hírére azonban maga kezdeményezte a magyarkérdés áthelyezését a Közgyűlésbe.

Ugyanakkor feltétlenül érdemes újraértelmezni azt is, hogy az USA miért tartotta olyan sokáig, több, mint hat évig a magyarkérdést az ENSZ Közgyűlésének napirendjén. 1956–1957-től az amerikai külpolitika egyik legfontosabb célkitűzésévé vált a harmadik világban a szovjet befolyás növekedésének megakadályozása, és lehetőség szerint az USA befolyásának növelése. Ehhez szolgáltatott kiváló színteret az ENSZ Közgyűlése, ahol a magyar ügy tárgyalása és napirenden tartása ennek az amerikai politikai célnak az eszköze lett. A Közgyűlés éveken át folytatott vitái és a felek argumentációi során a nyugatiak tehát valójában nem a vádoltat, azaz a Szovjetuniót akarták beismerő vallomásra bírni, a cél sokkal inkább az ingadozó „esküdtek”, vagyis az ENSZ-ben ekkoriban egyre nagyobb számban jelen lévő el nem kötelezett országok meggyőzése volt a Kreml agresszív szándékairól, s ezen keresztül nyugati orientációjuk megőrzése vagy kialakítása. Ez magyarázza mindenekelőtt, hogy az 1968-as csehszlovákiai intervencióból nem lett csehszlovák kérdés az ENSZ-ben – mivel az adott helyzetben hasonló nyugati célokat nem szolgált volna.

A magyar forradalommal kapcsolatos szovjet politika tekintetében a legmeglepőbb új információ az 1990-es évek közepén került nyilvánosságra. E szerint 1956. október 30-án az SZKP Elnöksége egyhangú döntést hozott arról, hogy szükség esetén a szovjet csapatokat ki kell vonni Magyarországról. A hír váratlanul nemzetközi tudományos vitát váltott ki az „ajánlat” valódi jelentését illetően. Az elemzők egy része úgy értelmezi, hogy Moszkva ekkor hajlandó lett volna lemondani Magyarországról, az én határozott álláspontom viszont az, hogy a Malin-feljegyzések komplex elemzése alapján világos: a döntés semmiképpen nem Magyarország „elengedésére” irányult. Ellenkezőleg: ez lett volna az a maximális politikai engedmény, amit a szovjet vezetés még hajlandó lett volna megadni, amennyiben annak segítségével a Nagy Imre-kormánynak sikerül a helyzetet a szovjet típusú berendezkedés megőrzésével és a szovjet blokk keretein belül maradvá konszolidálni.

Még mindig részben 1956-nál maradvá: a rendelkezésre álló töredékes forrásokból rekonstruálható a szovjet tömb legitimokzatosabb csúcstalálko-

zójának tartalma és jelentése, általában mégis nagyon ritkán kerül az elemzők látókörébe. A forradalmat követően, 1957. január 1–4-én a bolgár, csehszlovák, magyar, román és szovjet pártok vezetői Budapesten találkoztak tartottak, ám teljesen szokatlan módon, mindmáig a részt vevő országok egyikében sem került elő hivatalos jegyzőkönyv az értekezletről. Hruscsov fő célja az volt, hogy megvitassák a Kádár-kormány kiadás előtt álló (és végül január 6-án nyilvánosságra hozott) programnyilatkozatát, melynek tervezete eredetileg még magában foglalta egy sajátos pseudo-többspártrendszer fenntartásának a lehetőségét is. A szovjet, csehszlovák, bolgár és román vezetők megvétózták ezt a tervet, és az ülésen döntöttek arról is, hogy a Nagy Imre-csoport ellen büntetőeljárást kell indítani, ami végül a volt miniszterelnök és társai kivégzéséhez vezetett. A találkozó jelentőségét kiemeli, hogy a szovjet blokk történetében ez volt az első alkalom, amikor a Varsói Szerződés tagjai *közösen* és közvetlenül beavatkoztak az egyik tagállam belügyeibe. Ebben az értelemben a találkozó megelőlegezte azt a multilaterális válságmenedzselési folyamatot, amely később Brezsnyev-doktrínaként vált ismertté, s amelynek végén a VSZ tagállamai katonai intervencióval vetettek véget az 1968-as prágai tavasznak.

A hatvanas évek eseményei további, nem csekély számú lehetőséget tartogatnak a korábbi diskurzusok tételeinek újragondolására. Az egyik ilyen a magyar külpolitikai gondolkodás relatív önállósága. Ennek egyik első jele, hogy Hruscsov 1964 októberében történt eltávolítása után Kádár János, a magyar párt vezetője nemcsak nyilvánosan kritizálta a vezetőváltás módját, hanem az új vezetőkkel, Brezsnyevvel és Kosziginnel való találkozóján konkrétan megfogalmazta azt a tételt, amit én *Kádár-doktrínának* neveztem el: ha tetszik, ha nem, Moszkva szuverenitása is korlátozott, ezért a szovjet vezetőknek még a hazai döntések meghozatalakor is figyelembe kell venniük az *egész szovjet blokk* érdekeit.

A magyar külpolitika mindenkori mozgásterét általában is új elméleti keretben vizsgálom: ezt a mozgásteret nem pusztán a Szovjetuniótól való függés, hanem egy sokkal bonyolultabb, *hármass determináció* határozta meg. Evidens korlátozást jelentett a szovjet birodalomhoz tartozás, másfelől viszont az országnak a fejlett *nyugati* technológiára és később a kölcsönökre való utaltsága hasonlóan erős kötöttségnek bizonyult. Ugyanakkor, a fenti két meghatározottság figyelembevételével, a magyar külpolitikának a hatvanas évek elejétől mindvégig manővereznie kellett a keleti blokk valamennyi államának aktív részvételével zajló, *össz-kelet-közép-európai lobbiküzdelemben* is, melyben minden szereplő a maga sajátos érdekeinek érvényesítésért lépett fel. A magyar külpolitika számára ez a hármass determináció valamilyen formában és mértékben már az ötvenes évek közepétől érvényesült, majd a hatvanas évek közepétől a szovjet dominancia mellett fokozatosan egyre nagyobb szerepet kapott a nyugati és a kelet-európai fak-

tor. A három tényező jelentősége így fokozatosan egyre inkább hasonló stílusúvá vált, még ha ez a maga idejében a külvilág számára egyáltalán nem, vagy csak kevéssé volt is érzékelhető. Ez a teória ugyanakkor tágabb összefüggésben is értelmezhető, és bizonyos megszorításokkal alkalmazható az egész szovjet blokkra. A fenti hármassal determináció, különösen az 1960-as évek elejétől, érvényesnek tekinthető a lengyel, román, keletnémet, és kisebb mértékben a csehszlovák és a bolgár külpolitikára is.

Külpolitikai viszonylatban a hatvanas évek elejétől a szovjet blokk számára az egyik központi probléma a *németkérdés* rendezése volt, ám a táboron belül ebben a kritikus kérdésben már az ötvenes évek közepétől súlyos törésvonal látszott kialakulni. Ennek alapján két alblokk létezését rekonstruálom, melyek stratégiai érdekei kifejezetten ellentétesek voltak. A *biztonságorientált* alblokkhoz tartozó Csehszlovákia, Lengyelország és az NDK csak a korabeli nyugatnémet pozíció teljes feladása, és mindenekelőtt az úgynevezett keleti határok elismerése esetén tartotta lehetségesnek a diplomáciai kapcsolatok rendezését az NSZK-val. A *gazdaságérdekelte* alblokk tagjainak, Bulgáriának, Magyarországnak és Romániának viszont nem voltak komoly rendezetlen problémái Nyugat-Németországgal, viszont annál inkább érdekelték voltak a gazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztésében. Az európai biztonság kérdésében is – mivel annak központi eleme a németkérdés rendezése volt – nagyjából a fenti képlet szerint oszlottak meg a vélemények.

A szovjet blokk működésének vizsgálatára alapozva bevezettem a *virtuális koalíció* kategóriáját a szövetségi politika elemzése terén. Ez azt jelenti, hogy egy bizonyos kérdésben hasonló érdekekkel rendelkező államok egy csoportja virtuális együttműködést folytatott, anélkül, hogy ezt az együttműködést egyértelművé tette volna. Az ilyen koalíció tagjai nem tartottak többoldalú vagy akár kétoldalú megbeszéléseket egymással álláspontjuk harmonizálására, mindazonáltal felismerték közös érdekeiket, és ennek megfelelően cselekedtek. Vagyis a közös érdekeket egyénileg képviselték a szovjet blokk többoldalú fórumainak ülésein, Moszkvával való kétoldalú kapcsolataikban, a szovjet blokk többi országaival, valamint a nyugati államokkal szemben. Az ilyen virtuális koalíciók tevékenységét semmilyen hivatalos formában nem artikulálták; sőt, a hidegháború idején még a jelenség tényleges felismerése sem történt meg. Így ez utólagos történeti konstrukciónak tekinthető, amely mégis valós problémát ír le.

A szovjet blokk szövetségi politikájának elemzése során bevezettem még a *konstruktív lojalitás* kategóriáját. Ez azt jelentette, hogy a szövetséges államok a Moszkvától való evidens függőségük ellenére valójában folyamatosan tesztelték és fokozatosan lazították a mindenkor határokat. Az alapelv egészen 1988-ig lényegében ez maradt: ami nem tilos, azt (talán) szabad. Ez mindenekelőtt a nemzetközi színtéren és a nyilvánosság előtt

a szovjet vonal hűségét követését jelentette, valamint a nyílt viták elkerülését a szovjet blokk multilaterális fórumain. Másfelől viszont a szovjet tolerancia határait *kétoldalú csatornákon* keresztül folyamatosan tesztelték, lobbiztak, és nemzeti érdekeikért küzdöttek, valamint különböző kezdeményezéseket tettek a saját céljaik előmozdítására, mely célok gyakran jelentősen különböztek Moszkváétól. Miközben a kádári Magyarország nyilvánvalóan a *konstruktív lojalitás* egyik „bajnoka” volt a táborban, a kategória bizonyos megszorításokkal alkalmazható a szovjet–kelet-európai kapcsolatok elemzésében a blokk valamennyi nem szovjet tagja esetében is (Románia kivételével), bár természetesen ez a jelenség jelentős eltérést mutatott a különböző államokban és különböző időszakokban.

A hatvanas évek vége felé haladva, a prágai tavasz 1968-as eseményeinek elemzése során a fő célom az „emberarcú szocializmus” még mindig népszerű mítoszának eloszlatása. Azt a régóta vallott meggyőződésemet fejtem ki, hogy külső katonai beavatkozás nélkül a csehszlovákiai folyamatok a parlamenti demokrácia helyreállításához vezettek volna, ahogyan az végül 1990-ben történt. A szovjet döntéshozatali folyamat értékelését illetően azt hangsúlyozom, hogy a szovjet vezetés valójában nyolc hónapon át nagy türelmet és önmegtartóztatást mutatott, mivel a szovjet birodalmi érdekeket figyelembe véve az erőszakos megoldás már márciustól sem lett volna irracionális döntés, amikor megtörtént a cenzúra eltörlése. Ekkortól ugyanis a csehszlovákiai már nem volt „klasszikus” kommunista rendszer, és innentől egyenes vonalú fejlődés mutatható ki egy későbbi potenciális dezintegráció felé. Ettől a pillanattól kezdve ugyanis kevés remény volt arra, hogy a helyi vezetés képes lesz a demokrácia szellemét visszaparancsolni a palackba. A szovjetek azonban, emlékezve az 1956-os magyar forradalom idején hozott hibás döntésre – a túl korai katonai beavatkozásra –, most megpróbálták politikai megoldást találni a Kreml elvárásainak megfelelő rendteremtésre, amelyet a helyi erőknek kellett volna végrehajtaniuk. Így a csehszlovák válság idején Brezsnyev és társai valójában ösztönösen a Mikoján-doktrínát akarták alkalmazni, ami kezdetben a Dubček-vezetés meggyőzését jelentette, vagyis azt, hogy ismerje fel Moszkva toleranciájának korlátait. Később pedig a Moszkva-barát „egészséges erők” belső hatalomátvételétől remélték a konszolidációt, végül azonban a politikai átmenet veszélyes folyamatának megállítására nem maradt más lehetőségük, mint a Brezsnyev-doktrína alkalmazása és a katonai invázió. Mindebből következően a lehetséges alternatív történelmi kérdés nem az, hogy a prágai tavasz más, vagy bármilyen körülmények között fennmaradhatott volna-e, hanem inkább a következő: ha Kádár János, aki 1956 novemberében a magyarok által leggyűlöltebb ember volt, a forradalom leverése utáni évtizedekben Magyarországon a kommunista diktatúra nyugaton is liberálisnak tekintett változatát tudta létrehozni, amely a társadalomban is viszonylagos népsze-

rűséget generált, és amit a szovjetek is toleráltak, Gustáv Husák, sokkal kedvezőbb helyzetből indulva, miért nem akart/tudott hasonló modellt alkalmazni 1968 után Csehszlovákiában?

Kérdés, hogy az említett válságok mennyiben változtatták meg a hidegháborús viszonyokat, mennyiben írták felül az enyhülés pályáit? A magam részéről régóta elutasítom azt a széles körben elfogadott koncepciót, mely „második hidegháború”-nak nevezi az 1979–1985 közötti időszakot, s ehelyett ezeket az éveket a *standby détente* kategóriával írom le. Az 1979–1985 közötti időszakban az egyébként konfrontatív amerikai politika is valójában leginkább a propaganda és retorika szintjén jelentkezett, de a kényszerű kooperáció mechanizmusa ekkor is tökéletesen működött, a szuperhatalmi összecsapás elkerülésének kényszere ugyanis semmivel sem volt kevésbé parancsoló, mint korábban. Ronald Reagan 1981–1983 közötti politikáját leginkább az Eisenhower-adminisztráció 1953–1956 közötti kétarcú politikájához lehet hasonlítani: az Egyesült Államok valódi célja már akkor is a Szovjetunióval való *modus vivendi* megtalálása volt, ám ez jól megfért a kelet-európai „rab népek felszabadítását” célzó hangzatos retorikával. Különbőség azonban, hogy a korábbi konfrontációs szakaszokban a konfrontatív szándék (legalább a propaganda szintjén) kölcsönös volt, azaz mindkét fél oldaláról érvényesült, most viszont főként az amerikai oldalról jelentkezett, bár ott is elsősorban a propaganda szintjén, miközben a szovjet vezetés általában határozottan ragaszkodott az enyhülés eredményeinek megőrzéséhez. Másfelől, a hetvenes évek végétől alakult ki az a helyzet, hogy egy konfrontációs szakaszban az USA európai szövetségesei nem követték lojálisan Washington, hanem szintén igyekeztek fenntartani a kelet-nyugati párbeszédet és együttműködést. Ráadásul, mindez keleti oldalon is hasonlóképpen alakult: a keleti blokk országai – köztük elsősorban Magyarország – sajátos érdekeiktől vezettetve arra törekedtek, hogy mindent megtegyenek a kelet-nyugati párbeszéd fenntartásáért, akár még Moszkva konkrét döntéseit is megkérdőjelezve.

Ezek az eredmények látszólag veszélybe kerülni az 1979 decemberi afganisztáni szovjet invázió után kialakult kelet-nyugati, illetve kelet-keleti válságban. Úgy gondolom, ennek megoldásában a magyar külpolitika fontos szerephez jutott. 1980 januárjában a moszkvai olimpiai játékok amerikai bojkottjának bejelentése után a szovjet vezetés megsértődött, és elhatározta, hogy ellenintézkedéseket tesz. A kampány során Magyarországot, Csehszlovákiát és az NDK-t utasították, hogy a nyugati politikusokkal folytatandó közelgő magas szintű tárgyalásaikat azonnal mondják le. Ez a váratlan lépés komoly konfliktust okozott Moszkva és a kelet-közép-európai kommunista államok között, mivel ekkorra ezek az országok jelentősen érdekeltek voltak a nyugat-európai országokkal való kapcsolatok intenzív fejlesztésében. A magyar vezetés, miközben lojálisan lemondta az NSZK-ba

és az Egyesült Államokba tervezett látogatásokat, azonnal lobbizni kezdett Moszkvában, hogy sürgősen tartsanak többoldalú konzultatív tanácskozást az afganisztáni helyzetnek a kelet-nyugati kapcsolatokra gyakorolt nemkívánatos hatásáról. A februárban Moszkvában megtartott találkozón végül a magyar álláspont vált a szovjet blokk hivatalos politikai irányvonalává, mely szerint az adott helyzetben rendszeresen konzultálni kell a közös politikáról nemzetközi kérdésekben, s az enyhülés eredményeit feltétlenül meg kell őrizni. Mindez viszont csak akkor lehetséges, ha fenntartják és erősítik a kelet-európai országok kapcsolatait Nyugat-Európával, mivel csak így lehet elkerülni a káros amerikai befolyás érvényesülését ezekben az országokban.

A kelet-nyugati kapcsolatok 1985-öt követő drasztikus változásainak elemzése során azt hangsúlyozom, hogy Gorbacsov együttműködési hajlamát nagyban befolyásolta Reagan SDI terve, amely egy új, váratlanul drága, és *minőségi változást* jelentő szakaszt nyitott volna a szuperhatalmak nukleáris fegyverkezési versenyében. Ebben az új fázisban a Szovjetuniónak, hanyatló gazdaságával már nem volt esélye a verseny folytatására, miközben 1945-től egészen eddig a pontig Moszkva, óriási társadalmi áldozatok árán, mindig képes volt válaszolni az új amerikai kihívásokra. Szuperhatalmi státuszának foglyaként azonban a Kreml még ekkor is kétségbeesetten ragaszkodott a paritás fenntartásához, így Moszkvának létfontosságú volt, hogy valahogy blokkolja az SDI programot. Ezért, amint a szovjet vezető számára világossá vált, hogy az amerikai elnök nem hajlandó lemondani a „csillagok háborúja” tervéről, egyetlen lehetőség maradt Gorbacsov számára a program megakadályozására: az amerikai adófizetőkhez „fordult”, mondván: miért költenének rettenetes összegeket egy a világűrbe telepített rakétavédelmi rendszerre, amikor már nincs is ellenség, akitől tartani kellene? A terv működött, és az 1985 és 1988 közötti, példátlanul intenzív csúcstalálkozó-sorozaton Reagan és Gorbacsov között valódi partnerség alakult ki.

A hidegháború végére vonatkozó szakirodalomhoz való hozzájárulásként azt az állítást fogalmaztam meg, hogy a Reagan és Gorbacsov között fokozatosan kialakuló kivételes kapcsolat két kiváló színész látványosan sikeres „előadásán” alapult: Reagan, az egykori profi, egy még nem létező projektet (SDI) felhasználva tartotta sakkbán a szovjet vezetőt, amivel sikerült Moszkvát az együttműködés és a leszerelés irányába terelni, míg Gorbacsov, az amatőr, a Szovjetuniót még akkor is ereje teljében lévő szuperhatalomként tudta „eladni” amikor az már az összeomlás szélén állt.

Hangsúlyozom, hogy a szovjet külpolitikában valódi fordulatra csak a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1988. július 15–16-án Varsóban megtartott ülésén került sor. A moszkvai vezetés csak ekkor látta be, hogy a Szovjetunió és az egész szovjet blokk súlyos válságban van.

Ekkor Eduard Sevardnadze a külügyminiszterek szűk körű megbeszélésén nyíltan beismerte, hogy a Szovjetunió „válság előtti helyzetben van”, s így nem bírja tovább az állandósult fegyverkezési versenyt a Nyugattal, amely „minden területen” felülmúlja a keleti tábor.³ Ezért azt hangsúlyozta, hogy mostantól a fegyverkezési verseny megállításának abszolút prioritást kell adni, és minden lehetőséget meg kell ragadni megállapodások elérésére. Valójában ez a drámai beismerés nem kevesebbről, mint a két világrendszer közötti több évtizedes verseny elvesztéséről szólt, így ezt a pillanatot tekinthetjük a *vég kezdetének*. A túléléshez elengedhetetlenül szükséges megállapodásokat ettől fogva már nem a paritáson alapuló kölcsönös kompromisszumok útján kellett elérni, mint pl. legutóbb, 1987-ben az INF-szerződés esetében, hanem *bármilyen áron*, vagyis ez a felismerés vezetett a jelentős mértékű *egyoldalú* fegyverzetcsökkentési intézkedések meghozatalához.

A rejtély, hogy a Szovjetunió miért egyezett bele olyan könnyen Kelet-Közép-Európa elengedésébe 1989-ben, azóta is foglalkoztatja a kutatókat. Én a Breszt-Litovszk-szindrómával magyarázom ezt a váratlan fordulatot. A szovjet állam ugyanis a polgárháború óta ekkor került először olyan helyzetbe – paradox módon katonai értelemben még a kétpólusú világrendszer egyenlő értékű szuperhatalmaként –, amikor saját fennmaradása lett a legfőbb tét. Ekkor a birodalmi „centrum” megmentése logikusan és szükségszerűen vált prioritássá, amelyhez képest a birodalom kelet-európai perifériájának megtartása fokozatosan elvesztette korábbi jelentőségét. 1918 tavaszán, a polgárháború kritikus pillanatában Lenin is azzal érvelt a németekkel kötendő békeszerződés mellett, hogy az ugyan megalázó, és jelentős területek feláldozását követeli, ám ily módon megmenthető maga a szovjet állam.

Ez a lenini hagyomány azt jelentette, hogy kritikus helyzetben a *birodalmi központ integritása* védelmében Moszkva átmenetileg tehet akár komolyabb területi engedményeket is, ám – ahogy arra Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet – korántsem kell ezeket a visszavonulásokat örökre terveznie; a birodalmi hatósugár egy időre visszahúzódhat, hogy majd ismét kiterjedhessen.⁴ Figyelemre méltó tény, hogy a Gorbacsov által 1989-ben feladott terület (NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária) nagyságrendileg megegyezett a bolsevikok által a breszt-litovszki békében Németországnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának, valamint ahhoz kapcsolódóan Törökországnak átadott területtel. Szintén érdekes egybeesés, hogy 1918-tól 1939–1940-ig, amikor Moszkva visszaszerezte az 1918–1921 között elvesztett területei legnagyobb részét, 22 év telt el, és a

3. Békés (2000), 793.

4. Kalmár (2014), 548.

Szovjetunió felbomlását követően szintén mintegy 22 év múlva került sor a Krím félsziget annektálására Oroszország által.

A Breszt-Litovszk-szindróma felvetése mellett Gorbacsov 1988–1989-es, meglehetősen komplex Kelet-Közép-Európa-politikájának jobb megértése céljából bevezettem a *Brezsnyev doktrína lebegtetése* tételtemet. Gorbacsov az 1988. júniusi pártkonferencián minden előzetes teoretikus előkészítés nélkül kifejtette, hogy minden népnek jogában áll megválasztani a maga társadalmi-gazdasági rendszerét. A fent idézett tételt ő maga és a vezetés más tagjai 1988–1989 folyamán számos változatban megismételték, hamarosan kiegészítve azt a katonai erő alkalmazásáról való lemondás ígéretével. Ezeknek a többfunkciós, azaz valamennyi érdekelt félhez egyszerre szóló és szándékosan kétértelmű nyilatkozatoknak a lényege az volt, hogy *implicit módon* elvetették ugyan a szovjet beavatkozás lehetőségét, de *kategorikusan* sohasem mondták ki, hogy ebből következően a Szovjetunió akkor sem fog beavatkozni valamely kelet-európai szövetségesé belügyeibe, ha ott a politikai átalakulás *horribile dictu* a szovjet típusú rendszer teljes feladásához és nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezetne. Másfelől viszont mindez kiegészült a kelet-közép-európai országok vezetőivel fenntartott felső szintű kétoldalú kapcsolatok során gyakorolt *bizalmas tájékoztatás* és „orientálás” módszerével. Az üzenet az volt, hogy kísérletezni lehet, de a határ a stabilitás biztosítása, a szocializmus megőrzése és a szovjet blokk integritásának fenntartása. Gorbacsov ugyan már 1988 közepén eldöntötte, hogy bármi történik Kelet-Közép-Európában, nem fog beavatkozni, de célja az volt, hogy mindvégig *bizonytalanságban* tartsa szövetségeit, és hogy az érintett országokban az uralkodó pártok és az ellenzék is minél később jöjjenek rá a nagy titokra.

A Brezsnyev-doktrína *lebegtetésének* ez az ösztönösen kialakult, majd egyre tudatosabban alkalmazott taktikája végeredményben – legalábbis átmenetileg – sikeres és hatékony volt. Emellett azzal a jelentős előnnyel járt, hogy ezáltal a vezetés *fokozatosan* szoktatta hozzá a társadalmat és egyúttal saját magát a gondolathoz, hogy a Szovjetunió Kelet-Európában esetleg olyan radikális változásokat is kénytelen lesz elfogadni, amelyek korábban elképzelhetetlenek lettek volna. Hasonlóan stabilizáló hatással volt ez a taktika a régióban zajló átalakulásra is, és valószínűleg jelentős szerepe volt abban, hogy a szovjet szándékok tekintetében teljesen elbizonytalanodott kommunista vezetők – Románia kivételével – nem mertek komolyabb repressziót gyakorolni az 1989 őszen kibontakozott tömegmozgalmak ellen.

Levéltári források alapján egyértelműen kimutatható, hogy a kelet-európai belső politikai átalakulás elfogadása Gorbacsov részéről egyébként sem jelentette a szovjet érdekszféra feladását. Ezt a törekvést jelentősen megkönnyítette, hogy egészen 1991 tavaszáig a nyugati hatalmak sem támogatták a régió függetlenségi törekvéseit, még a semlegességet sem. Ellenkező-

leg, a Varsói Szerződést a NATO-val együtt az európai biztonsági rendszer, s így a stabilitás alapvető pillérének tekintették, ezért a régió országainak 1990 tavaszán szabad választások útján megválasztott demokratikus kormányait is a VSZ-tagság fenntartására ösztökölték. Vagyis 1989–1990 folyamán Moszkva és a nyugati hatalmak egyaránt a térség *regionális finlandizálásában* voltak érdekeltek, utóbbiak ugyanis az európai stabilitás megőrzése érdekében mindent elkövettek, hogy a gorbacsovi reformokat támogatásukról biztosítsák. A nyugati hatalmak ebben az időben racionálisan elfogadták, hogy ez a hibrid megoldás – vagyis a nyugati típusú politikai-gazdasági rendszerek bevezetése a szovjet érdekszféra fenntartása mellett – elfogadható ár a közép-európai államok „felszabadulásáért”. Különösen, hogy a Nyugatnak mindezért semmit sem kellett tennie. A Varsói Szerződés 1991. júliusi váratlan feloszlata, majd a Szovjetunió decemberben bekövetkezett, még váratlanabb összeomlása azután jó lehetőséget teremtett az érintetteknek arra, hogy kényelmesen és örökre elfelejtsék ennek a rövid időszaknak az átmeneti megállapodását. Így ma már legtöbben úgy emlékeznek, hogy kezdettől fogva a régió teljes függetlensége volt a leg-
hőbb vágyuk, s lám, úgy lett.

A régió országai számára így valójában a rendszerváltás megtörténte után nyílt meg a lehetőség, hogy a radikális átalakulás folyamatában történelmi szerepet játszanak. Fontos hangsúlyozni ugyanis, hogy a régió demokratikus átalakulása elsősorban nem a társadalmi mozgalmaknak, hanem a külső, nemzetközi körülmények kedvező alakulásának, s mindenekelőtt a Szovjetunió végzetes meggyengülésének és kűszöbönálló – bár 1989-ben még korántsem látható – összeomlásának volt köszönhető. 1990–1991 folyamán a függetlenségért folytatott küzdelemben leginkább a magyar és csehszlovák vezetésnek volt kiemelkedő szerepe, akik a később hozzájuk csatlakozott lengyelek támogatásával 1991 elejére elérték céljukat, és az egyre kaotikusabb belső helyzetű szovjet vezetés végül engedett a nyomásnak. Az év június végén–július elején így kerülhetett sor a KGST és a Varsói Szerződés közel egyidejű feloszlására, ami egyben a térség államainak a szovjet érdekszférából való kiszabadulását is jelentette.

A visegrádi hármak történelmi szerepe azonban valójában relatív volt, ami mintegy fél évvel gyorsította fel a történelem menetét, ám ez semmit nem von le a szereplők teljesítményéből. Akkor, 1990–1991-ben még nem tudhatták, hogy 1991 decemberében maga a Szovjetunió is felbomlik, s hogy azzal együtt mind a KGST, mind pedig a Varsói Szerződés mindenképpen megszűnt volna.

1. MAGYARORSZÁG ÉS A HIDEGHÁBORÚ

A SZOVJET SZFÉRA ÉS A HIDEGHÁBORÚ KEZDETE

A kelet-közép-európai régió sorsát, lehetőségeit lényegében egészen 1989-ig, alapvetően a második világháború végén, 1945-ben létrejött európai *status quo* határozta meg. Ezt ugyanis a háború után kialakult bipoláris világrendszert irányító két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt hallgatólagosan elismerte, tudomásul vette, és mindvégig a kelet–nyugati viszony sarokkövének tekintette. A befolyási övezeteknek ekkor kialakult rendszerében a régió többi országával együtt Magyarország is hosszú évtizedekre a szovjet érdekszféra és egyben a szovjet birodalom részévé vált.¹

A szovjetizálás szerepének megítélését mindmáig két ellentétes nézet határozza meg a nemzetközi irodalomban: az ún. ortodox irányzat szerint Kelet-Közép-Európa szovjetizálása *volt az egyik fő oka* a hidegháború kialakulásának, míg a revizionista nézet szerint a régió szovjetizálása a meginduló hidegháború *következménye volt*. Valójában azonban az újabb kutatások alapján egyik állítás sem igazolható. A térség szovjetizálása nem volt a hidegháború kiváltó oka: a nyugati szövetségesek ugyanis a Szovjetunió kelet-közép-európai hódításait kezdettől fogva hallgatólagosan tudomásul vették, bár kétségtelenül reménykedtek abban, hogy Sztálin nem feltétlenül fog a régió azonnali szovjetizálására törekedni, ahogyan az a balti államokkal történt 1940-ben majd 1944-ben, hanem itt megelégszik egyfajta *regionális finlandizáció* nyújtotta biztonsági garanciákkal. A reménykedésen túl mást nem is igen tehettek, hiszen ha nem akartak háborút indítani a Szovjetunió ellen – ami a legkevésbé sem állt érdekükben –, a nyugati hatalmaknak nem voltak hatékony eszközeik a kelet-európai fejlemények

1. Az érdekszféráról és Kelet-Közép-Európa szerepéről a korai hidegháború idején lásd Fejtő (1991), Lundestad (1975), LaFeber (1976), Kertész (1956), Kovrig (1973), Gati (1974), Spanier (1965), Campbell (1965), Leffler–Painter (1994), Gaddis (1982), Gati (1986), Kovrig (1991), Holloway (1994), Zubok–Pleshakov (1996), Gaddis (2001), Leffler (2008), Tismaneanu (2009), Zubok (2007), Pechatnov (2010), Naimark (2010), Plokhi (2011), Rieber (2013), Rieber (2015), Békés–Borhi–Ruggenthaler–Trasca (2015), Borhi (2016), Westad (2017).

befolyásolására. A sztálini vezetés ugyanakkor stratégiaileg elsőrendű fontosságúnak tekintette ezt a területet, és ma már tudjuk, hogy háborús konfliktust is készek voltak vállalni a térség megtartása érdekében.² A Nyugat számára a térségről való kényszerű lemondást nagymértékben megkönnyítette, hogy a szovjet terjeszkedés nyugati határa – Németország és Ausztria keleti felének leszámításával – nagyjából Európának azt a periferikus részét foglalta magában, amely a korábbi századokban is mindig a török, orosz és Habsburg-birodalmak részét vagy befolyási övezetét, a két világháború között pedig Németország potenciális életterét képezte, ahol a nyugat-európai nagyhatalmaknak hagyományosan sohasem volt komoly befolyásuk.

Kelet-Közép-Európa szovjetizálása tehát *közvetlenül* nem befolyásolta a kelet-nyugati viszony alakulását, így – bár mindmáig sokan állítják ennek az ellenkezőjét – *nem volt oka* a hidegháború kialakulásának. A korábban kifejtettekén túl ezt az bizonyítja leginkább, hogy amennyiben a Nyugat valóban „casus bellinek” tekintette volna a kommunista hatalomátvétel veszélyét a Szovjetunió által felszabadított és megszállt területeken, akkor az 1947 márciusában valójában a *további* kommunista terjeszkedés feltartóztatása céljából meghirdetett Truman-doktrínát már 1945–46-ban életbe kellett volna léptetni.³ A legújabb kutatások ugyanis azt mutatják, hogy a formális közjogi állapotoktól és többnyire koalíciós politikai berendezkedéstől függetlenül a régió valamennyi országában már ekkor meghatározó pozícióban voltak a helyi kommunista pártok, és ezzel a nyugati politikusok is tisztában voltak.

Közvetett formában, *áttételesen* azonban mégis volt bizonyos hatása a kelet-európai helyzet folyamatos romlásának a Szovjetunióval kapcsolatos nyugati politika alakulására. A nyugati politikusok ugyanis saját közvéleményük előtt nem vallhatták be annak hallgatólagos tudomásulvételét, hogy Kelet-Közép-Európa a Szovjetunió kizárólagos érdekszférájába kerül(t), ezért időről időre kénytelenek voltak a szovjetizálási folyamat egyes drasztikus, agresszív lépéseit nyilvánosan, olykor kemény hangon bírálni. Ez bizonyos értelemben visszahatott belső politikai diskurzusaik alakulására, azt az egyébként is meglévő gyanakvást erősítve, hogy a szovjet vezetés megbízhatatlan, agresszív, egyoldalú biztonságra törekszik, tehát nem érdemes vele tovább együttműködni, kooperálni.

Azt is kijelenthetjük, hogy a szovjetizálás nem volt következménye a kialakuló hidegháborús viszonyoknak. Vagyis a források alapján az a Keleten és Nyugaton egyaránt máig népszerű revizionista tétel sem igazolható, amely szerint Kelet-Közép-Európa szovjetizálása egyenes következménye volt a nagyhatalmi koalíció megbomlásának, a Truman-doktrína és a Mar-

shall-terv meghirdetésének. Azaz Sztálin 1947 előtt nem tervezte a térség országainak szovjet mintára történő átalakítását, illetve legalábbis két országban, Csehszlovákiában és Magyarországon hosszabb távon számolt a demokratikus intézményrendszer fennmaradásával.⁴ Kétségtelen ugyan, hogy a kommunista hatalomátvétel folyamatának *befejezésére*, valamint a sokszor egymással is konfliktusban álló országok egy táborba terelésére és a Kominform megalakítására valóban a Marshall-terv nyomán előállt csapdahelyzet következményeként került sor, a szovjetizálás folyamata azonban sokkal korábban kezdődött. A fenti tételt rendszerint azzal szokták alátámasztani, hogy az új források tanúsága szerint is a helyi kommunista vezetők a háború utáni első néhány évben kevés információt kaptak Sztálin szándékairól, illetve, hogy mind ez ideig semmilyen „forgatókönyv” nem került elő a hatalomátvétel lebonyolítására vonatkozóan.

A LOPAKODÓ FORRADALOM – KELET-KÖZÉP-EURÓPA SZOVJETIZÁLÁSA

A kelet-közép-európai szovjetizálás folyamata, időzítése, természete és tartalma a mai napig tudományos viták tárgyát képezi, mi több, a szakterület kutatói itthon és külföldön egyaránt gyakran egymással szöges ellentétben álló nézeteket vallanak. Ezért érdemes megvizsgálni azokat a fő tényezőket, amelyek kulcsszerepet játszottak Sztálin kettős stratégiai céljának biztosításában: egyrészt eltökélt szándéka volt, hogy fenntartsa az együttműködést a nyugati hatalmakkal, és így a demokrácia látszatát keltő rendszereket épített ki, másrészt pedig mindeközben ugyanezeknek a rendszereknek készen kellett állniuk arra, hogy a szovjet modellt bármikor, nehézségek nélkül, és különösen polgárháború elkerülésével bevezethessék. Ezeknek az elsőre összeegyeztethetetlennek tűnő céloknak az eléréséhez nagyon kifinomult, bonyolult és ravasz politikára volt szükség.

Az egyes érintett országokban zajló legújabb kutatások alapján ma már mindinkább széles körben elfogadottá válik az az álláspont, hogy a térség országainak kommunista pártjai valójában már kezdettől fogva, azaz a Vörös Hadsereg 1944 nyári/őszi megjelenése után azonnal nagyon is tisztában voltak a feladatukkal, és annak megfelelően cselekedtek. Csakhogy ez a feladat, azaz a közvetlen politikai cél nem a hatalom azonnali átvétele volt,

2. Zubok-Pleshakov (1996), 37.

3. Kramer (2014), 15.

4. Magyarország szovjetizálását tekintve a demokratikus alternatíva teóriájának híve számos hazai baloldali történészen kívül külföldön elsősorban Charles Gati (Gati 1990), legújabban pedig Péter Kenéz (Kenéz 2006). A szovjetizáció folyamatát – noha az ezt meghatározó körülményeket illetően itt is vannak eltérések – kezdettől, vagyis 1944–1945-től számítja a szerzőn kívül (Békés 1998), Romsics Ignác (Romsics 1999, 271.) Borhi László (Borhi 2000) és Ungváry Krisztián (Ungváry 2002).

hanem a demokratikus intézményrendszer *formális* megteremtése, illetve fenntartása, azaz a demokrácia *látszatának* legalább részleges megőrzése mellett olyan *hatalmi monopólium megszerzése*, amely akár nominális értelemben vett kisebbségi pozícióból is lehetőséget teremt a szovjetrendszer *fokozatos*, „békés” úton történő, zökkenőmentes, azaz polgárháború nélküli bevezetésére. Az 1968-as prágai tavaszra alkalmazott – egyébként kifejezetten találó – korabeli szovjet értékelés („lopakodó ellenforradalom”) módosításával nevezhetjük ezt a folyamatot *lopakodó forradalomnak*.

A lassítás és álcázás fő motivációja az volt, hogy Sztálin a Szovjetunió újjáépítéséhez hitelek formájában komoly anyagi segítséget remélt a nyugati szövetségesektől, ezért a velük fenntartott kooperációt egy ideig meg akarta tartani. Ehhez azonban szükséges volt, hogy a nyugati *közvélemény* ne veszítse el a reményét abban, hogy Kelet-Európában még nem veszett el minden. A sztálini kvázi-demokratikus taktika így valójában egy hallgatóságos, soha ki nem mondott, de mégis létező kelet-nyugati megállapodáshoz szolgált alapul. A *fokozatos szovjetizálás* így elsősorban a nyugati hatalmak érdekeit szolgálta, hiszen a térség azonnali teljes kommunista átalakítása valójában nem okozott volna nagy nehézséget Moszkvának, noha valószínűsíthetően a tervezettnél nagyobb véráldozattal járt volna, feltehetőleg főként Lengyelországban. Érdemes megemlíteni, hogy a szovjetizálást legújabbban Anne Applebaum⁵ a Molotov–Ribbentrop-paktumtól eredezteti, Kalmár Melinda pedig egészen az 1919–1920-as lenini stratégiai elgondolásokig vezeti vissza nemcsak a térség iránti végzetesnek bizonyult szovjet érdeklődést, de a szovjetizálási szándékok és technikák formálódását is.⁶

A Nyugat számára a térségről való kényszerű lemondást ugyanakkor nagymértékben megkönnyítette, hogy a szovjet terjeszkedés nyugati határa – Németország és Ausztria keleti felének leszámításával – nagyjából Európának azt a periférikus részét foglalta magában, amely a korábbi századokban is mindig a török, orosz és Habsburg-birodalmak részét vagy befolyási övezetét, a két világháború között pedig Németország potenciális életterét képezte, ahol a nyugat-európai nagyhatalmaknak hagyományosan sohasem volt komoly befolyása.

Ma már világos, hogy a koalíciós politikai berendezkedéstől függetlenül, a régió valamennyi országában már 1945–1946 folyamán meghatározó pozícióban voltak a helyi kommunista pártok. Ennek alapján ebben a korai időszakban két csoportot lehet elkülöníteni: *kvázi szovjetizált* (Albánia, Bulgária, Jugoszlávia, Lengyelország, Románia, valamint Németország szovjet megszállási zónája) és *preszovjetizált* (Csehszlovákia, Magyarország) országokat. Ez azt jelenti, hogy az első csoportba tartozó államokban,

5. Applebaum (2014).

6. Kalmár (2014), 39–40.

noha formálisan fennmaradt a többpártrendszer és a parlamentarizmus, a kommunista pártok hatalma (néhol kisebbségi pozíció ellenére is) lényegében korlátlan volt, és valójában csak a Nyugattal való kooperáció fenntartásában érdekelt önkorlátozó szovjet politika akadályozta meg őket abban, hogy az egypártrendszer megteremtésével már ekkor teljes hatalomátvételt hajtsanak végre.

Csehszlovákia és Magyarország esetében ugyanakkor sajátos, átmeneti rendszerről beszélhetünk, ahol a polgári demokráciát képviselő pártok *formálisan* még jelentős befolyással és pozíciókkal rendelkeztek. Prágában az 1918-as egyik államalapító, a polgári Eduard Beneš volt az elnök, és 1946 közepéig szociáldemokrata a kormányfő, és a nem kommunista pártok még a kommunisták 1946. májusi 38%-os választási győzelme után is a mandátumok 62%-ával rendelkeztek a nemzetgyűlésben. Budapesten az 1945. novemberi választások után kiscsapatpárti volt a miniszterelnök és a köztársasági elnök is, és a párt egyedül birtokolta a parlamenti mandátumok 60 százalékát. E két ország politikájának alakulását azonban alapvetően szintén Moszkva és a helyi kommunisták rendkívül rafinált és hatékony összjátéka, valamint a népfrontpolitika adta lehetőségek mesteri kiaknázása és a szovjetek folyamatos, ámde a külvilág számára többnyire „láthatatlan” politikai beavatkozása határozta meg. Így nem véletlen, hogy végül egyik országban sem volt szükség erőszakos hatalomátvételle. Vagyis a második világháború utáni néhány évben a térség vonatkozásában nem beszélhetünk sem demokratikus közjátékról, sem pedig korlátozott parlamenti demokráciáról. Miközben mindmáig sokan vélik úgy, hogy a térség szovjetizálása, vagy legalábbis a folyamat felgyorsítása csak a Marshall-tervre adott válaszként, 1947 szeptemberében következett be, ma már tudjuk, hogy a *gyorsításra* való sztálini felszólítás valójában már 1946 tavaszán megtörtént. A „Hogyan szovjetizáljuk Kelet-Közép-Európát?” című titkos vörös könyv még valóban nem került elő, és persze valószínűleg nem is fog, így annak „Uszkorenyije” (Gyorsítás) fejezetét sem ismerhetjük meg. Ugyanakkor magam már a kilencvenes évek elején felhívtam a figyelmet Rákosi Mátyásnak az MKP KV 1946. május 17-i ülésén elmondott beszédére, amely lényegében a fokozatos hatalomátvétel rendkívül részletes forgatókönyvét tartalmazza.⁷ Rákosi, aki a békétárgyalások előkészítése ügyében március végén titkos küldetésben Moszkvába utazott, április 1-jén tárgyalt Sztálinnal és Molotovval, és az ott hallottakat osztotta meg bizalmasan a párt vezetőivel. A beszédben három Sztálintól származó, rendkívül figyelemreméltó információ szerepel:

7. A beszédet teljes terjedelmében közli Békés-Borhi-Ruggenthaler-Trasca (2015), 185–221.

1. *A szovjet vezetés tervbe vette egy új nemzetközi kommunista szervezet létrehozását.* A szövegből világos, hogy a Rákosi által ekkor részletesen leírt modell megegyezik a későbbi Kominforméval. Ugyanakkor a sztálini politika rugalmasságát mutatja, hogy a szervezet felállítását a békeszerződések megkötése, illetve a francia, csehszlovákiai és romániai választások utáni időre tervezték.
2. *Az elkövetkező húsz-harminc évben Sztálin szerint nem lesz újabb világháború.* Ennek a kijelentésnek a jelentőségét az adja, hogy ez Churchill fultoni „vasfüggöny”-beszéde után egy hónappal történt, vagyis világos, hogy ez a közvélemény által mindmáig jelentősen túlértékelt megnyilvánulás valójában nem okozott konfrontatív irányú elmozdulást a szovjet politikában, azaz, a beszédet „névértéken” kezelték.
3. *Új helyzet állt elő az osztályharc terén.* A beszédnek ez az eleme különösen jelentős, ezért érdemes teljes terjedelemben idézni: „Ennek a koncepciónak egyik része az, hogy a változott viszonyok között, amelyek országban meg fog érní a proletariátus felszabadításának vagy a szocializmusnak az előfeltétele, ott [azt] meg is fogják tenni, tekintet nélkül arra, hogy kapitalista környezetben van-e az illető ország, vagy nem. Ez is egy új perspektíva, ami annyit jelent, hogy abban az országban, ahol a Kommunista Párt munkájának eredményeképpen ezek az előfeltételek megvannak, ott meg is kell valósítani. Ez minden kommunista pártnak egy újabb serkentés, mert mostan elsősorban a saját munkájuktól függ, hogy megteremtik-e a saját hazájukban a proletariátus felszabadításának előfeltételeit.”⁸

Rákosi terjedelmes beszédének legnagyobb része ugyanakkor a politikai helyzet értékelésével és a fokozatos hatalomátvételi taktika (később ezt nevezték szálamitaktikának) részletes ismertetésével foglalkozott. Az elsődleges célpont természetesen a kisgazdapárt volt, és Rákosi elmondta, hogyan kell a pártot (többek között a beépített „kriptokommunista” vezetőségi tagok segítségével) „helyes”, azaz baloldali irányváltásra bírni. Egy másik figyelemre méltó és szinte máig ismeretlen eleme a beszédnek az a terv, amely szerint már ekkor, 1946 tavaszán megkísérelték kieroszakolni a két munkáspárt egyesülését, még úgy is, hogy tudták, azt még a szociáldemokraták baloldala sem támogatja. Elképzelhető, hogy ez is egy Moszkvából származó nagyobb terv része volt, mivel ismeretes, hogy Németország szovjet megszállási zónájában ez 1946 áprilisában megtörtént, és 1945-ben már a Francia Kommunista Párt is megpróbálkozott ugyanezzel. Ennek az információnak azért van nagy jelentősége, mert e szerint a szcenárió szerint a szálamitaktika alkalmazása során a kommunisták első áldozata nem a

8. Politikatörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban PIA), Jegyzőkönyv az MDP KV 1946. május 17-i üléséről, 274. f. 2/34. ó. e.

jobboldali ellenség, a kisgazdapárt lett volna, hanem éppen a baloldali szövetséges, az MSZDP. Az azonban bizonyos, hogy az 1946 tavaszán Moszkvából érkezett „serkentés” hatására az erőgyűjtés szakasza Magyarországon is véget ért, megkezdődött a *gyorsítás* fázisa, így a teljes kommunista hatalomátvétel kezdetét valójában ettől az időponttól számíthatjuk.

A gyorsítás lehetősége nem mondott ellent annak az elvnek, hogy a demokrácia látszatát fenn kellett tartani, ameddig csak lehetséges. Ugyanakkor a demokrácia látszatának kiépítése és fenntartása valójában meglehetősen bonyolult feladat volt, amihez a megfelelő eszközök széles választékára volt szükség.

1. A többpártrendszer ideiglenes fenntartása. A kelet-közép-európai új demokráciáknak ez a sajátossága feltűnően különbözött a szovjet egypártrendszerű modelltől, így ez is sokaknak adott reményt a demokratikus rendszer megőrzésének/kiépítésének realitását illetően. A politikai spektrumot azonban a szovjetek kezdettől fogva radikálisan korlátozták. A hagyományos jobboldali pártok egyszerűen nem működhettek, így a meglévő pártok a kommunisták, a szociáldemokraták, a különböző agrárpártok és általában kisebb liberális pártok voltak. Kezdetben ez nem feltétlenül volt ellentétes a nyugati szövetségesek kívánságaival, mivel a háború alatt az amerikaiak és a britek maguk is tervezték a régió háború utáni rezsimjeinek demokratizálását. A baloldali és centrista erőkre korlátozódó politikai spektrum ugyanakkor leginkább a kommunisták számára teremtett előnyös feltételeket domináns pozíciójuk kiépítéséhez.

2. Választások. Jaltában Sztálin beleegyezett, hogy a háború végét követően a lehető legrövidebb időn belül „szabad választásokat” tartanak Kelet-Közép-Európában, és 1945 végén a régió öt országában (nyolcból), ideértve Ausztriát is, valóban tartottak választásokat. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nagylelkű hozzáállásának köszönhetően azonban nem írták elő a választások nemzetközi felügyeletét, és nem határoztak meg határidőt sem, ami nagyban megkönnyítette Sztálin tervének végrehajtását. Így 1945-ben a választásokat csak azokban az országokban lehetett megszervezni, ahol a kommunisták és szövetségeseik pozitív eredménye volt várható. (Ausztria különleges eset volt, mivel négyhatalmi megszállás alatt állt, így ott a szovjetek nem voltak domináns pozícióban a választások megszervezése ügyében. Igaz, így is sokkal jobb eredményt vártak az osztrák kommunistáktól, aki végül csak 5.5%-os eredményt értek el.)

A „győzelem” a kelet-európai választásokon nem feltétlenül jelentette a kommunista párt sikerét, éppen ellenkezőleg. Egy rendkívüli stratégiai jelentőségű szovjet innovációnak köszönhetően a koalíciós kormányok pártjai néhol már az első alkalommal is kénytelenek voltak *közös választási listán* indulni. Azaz a szavazók csak a közös listára (vagy ellene) szavazhattak, de a blokkon belüli egyes pártokat külön nem választhatták. Ez a

modell jó szolgálatot tett egyfelől a kommunisták viszonylag gyenge pozíciójának semlegesítésére például Bulgáriában, másfelől viszont „demokratikus” látszatot igyekezett adni a jugoszláv és albán választásoknak, ahol a kommunisták már abban az időben domináns pozícióban voltak, ám a választásokat „hivatalosan” nem pártjaik, hanem egy „demokratikus blokk” nyerte meg.

Az egyetlen hibás számítás 1945 novemberében történt Magyarországon. A szovjetek eredetileg itt is választási blokkra törekedtek, de végül hozzájárultak „valódi” választások megtartásához. Ez az engedmény részben az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ellenállásán múltott, mivel azzal fenyegettek, hogy nem ismerik el az új kormányt, ha az közös listás választások következtében jön létre. Másfelől a Kiszgazdapárt vezetői is határozottan léptek fel, akik az előrejelzések alapján a maguk számára jó eredményt vártak. A fő tényező azonban, amely meggyőzte Sztálint, hogy érdemes vállalni a kockázatot, a magyar kommunisták hiperoptimista előrejelzése volt. A szovjetek által létrehozott 1944. decemberi ideiglenes nemzetgyűlés még választások helyett „kinevezésekre” alapozva jött létre, s ebben az MKP-nak meglepően nagy, 39%-os felülreprezentációja volt. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a helyzetet alaposan félreértékelték, s így megközelítően 30%-os eredményt vártak a választások előtt. Egy ilyen mértékű eredmény valóban lenyűgöző siker lett volna egy olyan párt számára, amelynek egy évvel korábban, 1944 őszén még csak néhány ezer illegális tagja volt.

Ma már köztudott az a tény, hogy a szovjet szférában 1945-ben egyedül Magyarországon voltak szabad választások, de még mindig alig ismert az a történet, ahogy Sztálin titokban beavatkozott a nemkívánatos eredmény „orvoslása” érdekében. A szovjet vezető ugyanis azonnal utasította Vorosilov marsallt, a magyarországi SZEB vezetőjét, hogy a kommunisták pozíciójának megerősítése céljából javasolja a kormánynak két miniszterelnöki poszt létrehozását, melyeket az MKP és az SZDP vezetői, Rákosi, illetve Szakasits Árpád töltsenek be. Míg ez a lépés viszonylag kevés ellenállással találkozott a koalíciós partnerek részéről, egy másik szovjet követelést nehezebb volt keresztülvinni. Sztálin felháborodott Vorosilov figyelmetlensége miatt, amivel lehetővé tette, hogy a belügyminiszeri pozíciót eredetileg a kiszgazdapárt kapja, miközben ezt a posztot a szovjet szférában mindenhol kötelezően a kommunistáknak kellett betölteniük. Így heves vita után a magyar kormánynak vissza kellett vonnia korábbi döntését, és végül az FKGP erős embere, Kovács Béla helyett a posztot a kommunista Nagy Imre kapta.⁹

9. Vida (2005), 11–12.

Sztálin levonta a tanulságot a magyarországi esetből, és azután csak akkor engedélyezte a választásokat, ha a várt eredmény biztosra volt vehető. Csehszlovákiában már a kezdetektől fogva jók voltak a kilátások, ahol a CSKP a két világháború közötti időszakban is legálisan működő párt volt, és általában 10% körüli eredményeket ért el.¹⁰ Az 1946. májusi választásokon a párt 38%-os eredménye felülmúlta Sztálin legmerészebb vágyait is, hiszen ezzel a CSKP a legerősebb párt, vezetője Klement Gottwald pedig miniszterelnök lett.¹¹ Az is figyelemre méltó, hogy ez volt a legmagasabb választási eredmény, amit egy kommunista párt 1945–1947 között egyedül ért el a szovjet szférában.

A romániai előrejelzések azonban kevésbé voltak fényesek, így Sztálinnak részletes személyes utasításokat kellett adnia a romániai kommunista vezetőknek arról, hogyan és mikor kell megszervezni a blokk típusú választásokat, hogy biztosítsák a kormányzati blokk meggyőző sikerét. (Emellett kaptak 1 millió dollárt is, amit a feketepiacon tovább gyarapítottak.)¹² A megfelelő előkészítés meghozta gyümölcsét: a biztonság kedvéért a választásokat először 1946 tavaszáról novemberre halasztották, amikor végül a Demokrata Pártok Blokkja a szavazatok 70%-át kapta meg.

Végül Lengyelországban, a szovjet szféra legproblematisabb országában, még a blokk típusú moderált választásokat is csak 1947 januárjában lehetett megtartani, amikor is a kommunista vezetésű kormányzati blokk 80%-os győzelmet aratott.

3. A kelet-európai rendszerek jellegzetes eleme volt a parlamentáris struktúra fenntartása is. Ellentétben a balti államokkal, ahol a parlamenteket 1940-ben, a Szovjetunióhoz történt csatlolásuk után azonnal megszüntették, a kelet-közép-európai parlamenteket 1945-ben megtartották. Ez a régi európai alkotmányos intézmény teljesen eltért a szovjet politikai modelltől, amely a tanácsokra épült, így ez a fejlemény ígéretes jelnek tűnt a demokratikus feltételek megőrzése/megteremtése szempontjából, különösen a nyugati közvélemény számára.¹³ A parlamentek azonban a valóságban nem a nyugati demokráciákban megszokott szerepet töltötték be, és

10. A CSKP az 1925-es választásokon a második legerősebb párt volt, 1929-ben és 1935-ben pedig a 4. helyet szerezte meg.

11. Figyelemre méltó, hogy 1920 óta messze ez volt a legjobb választási eredmény, amit bármelyik csehszlovákiai párt ért el, mivel a háború előtt a győztes pártok részesedése nem haladta meg a 25%-ot.

12. Még azt is Sztálin döntötte el, hogy ne 18 év, ahogyan az RKP vezetői javasolták, hanem 21 legyen a választói korhatár. Report of the Meeting between Stalin and the Romanian Communist Party Leaders on the Situation in Romania, April 2–3, 1946, Moscow, April 2–3, 1946. In Békés-Borhi-Ruggenthaler-Trasca (2015), 102–118.

13. Kalmár (2018b) szerint ezek az intézmények többnyire fennmaradtak később is, s ezek az eltérések „népi demokratikus elkanyarodásként” mindvégig a kelet-európai rendszerek jellegzetességeit adták.

általában nem voltak fontos politikai döntések meghozatalának fórumai, így a legtöbb esetben a kormányok többnyire rendeleti úton kormányoztak. Romániában Petru Groza miniszterelnök teljesen figyelmen kívül hagyta az egyébként jogilag létező parlamentet, és 1946 júniusában egy kormányrendelettel egyszerűen megszüntette a felsőházat, a szenátust. Lengyelországban is ugyanabban a hónapban számolták fel a szenátust egy manipulált népszavazással, míg a parlament funkcióját az 1947. januári választásokig a kommunista befolyás alatt álló Nemzeti Tanács gyakorolta.

4. Koalíciós kormányok. A szovjetek elrendelték, hogy a régió minden országában széles körű (több esetben nagy-) koalíciókat hozzanak létre, amelyek logikus lépésnek tűntek a háború utáni nemzeti újjáépítés óriási feladata ismeretében. Valójában ilyen széles koalíciók léteztek Nyugat-Európában is abban az időben, és a kormányba több helyen még a kommunistákat is bevonták, mint Franciaországban, Olaszországban és Belgiumban. A felszabadult Európáról szóló jaltai nyilatkozat is azt írta elő, hogy „a népesség valamennyi demokratikus elemét nagyrészt reprezentáló ideiglenes kormányzati szerveket”¹⁴ hozzanak létre, vagyis ezt a modellt a nyugati szövetségesek is támogatták. A kötelezően létrehozott széles koalíciós kormányok stratégiája azonban két különböző módon is kiváló eszköz volt a szovjetek számára, hogy elérjék céljaikat: a kényszerkoalíció megfelelő fórumot biztosított a kommunisták számára, hogy sokkal nagyobb politikai befolyást élvezhessenek, mint azt nominális képviselőik és valódi társadalmi támogatásuk indokolta volna. Ez különösen igaz volt azokban az országokban, ahol a szovjet hadsereg jelen volt, és a háború végét követően a legkülönbözőbb módokon, többnyire titokban támogatta őket.¹⁵

Itt érdemes megjegyezni, hogy egy „nyugatosító” kormányzati átszervezési kampány keretében a Vörös Hadsereget 1946. februárjában átkeresztelték „szovjet hadsereg”-re. Ez a trend kiterjedt más intézmények átnevezésére is. A bolsevik hagyományt elvetve, a népbiztoságok minisztériumok lettek, a népbiztosok pedig miniszterek. És mindez pontosan Sztálin hírhedt 1946 februári választási beszédének idején történt, amelytől máig sok szerző a szovjet külpolitika nyugat-ellenes fordulatát származtatja.

Másfelől a kényszerkoalíciók stratégiáját olyan esetekben is fel lehetett használni egy demokratikusabb kormányzás illúziójának megeremtésére, és a nyugati aggodalmak eloszlatására, amikor egyes országokban a kommunista párt befolyása nemhogy gyenge; de már a háború utáni kezdeti

időszakban is túl erős volt. Erre jó példa a londoni emigráns politikusok bevonása a kormányba Jugoszláviában és Lengyelországban 1945-ben.

A koalíciós kormányzás intézményének fenntartása kifejezetten jól jött a magyarországi kommunisták 1945 novemberi váratlan választási vereségének relativizálásakor is. Normális körülmények között ugyanis a Kisgazdapárt 57%-os elsőprő győzelme után a pártnak egyedül kellett volna kormányt alakítania, az MKP pedig ellenzékbe került volna. Szovjet utasításra viszont a választási eredményektől függetlenül a koalíciós kormányzást mindenképpen fenn kellett tartani, ami továbbra is biztosította az MKP kormányzati részvételét. Általában véve elmondható, hogy a kényszerű széles koalíciós kormányok modellje különösen 1945–1946 folyamán jelentősen megkönnyítette a kommunisták domináns pozícióinak kiépítését. Mindez a szovjet hadsereg és hatóságok részéről az MKP folyamatos titkos támogatásával és az ellenfelekre gyakorolt nyomással párosult, amiből azonban a helyi társadalom és különösen a külvilág alig észlelt valamit.

5. A pártközi konferenciák rendszere további kiváló eszközt biztosított a kommunistáknak céljaik eléréséhez. A kulcsfontosságú politikai döntések jelentős része ugyanis nem a kormány ülésein történt, hanem általában a koalíciós pártok két-három küldöttének rendszeres titkos ülésein. Magyarországon ez a modell ab ovo 25%-os képviseletet adott az MKP-nek egy négypárti koalícióban az 1945-es választásokon elért 17%-hoz képest.¹⁶ Még fontosabb szempont azonban, hogy az MKP képviselői ezen a fórumon sokkal nyíltabban vethették fel Kliment Vorosilov marsall, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetőjének (később, 1946-tól az őt helyettesítő Vlagyimir Szviridovnak) kifejezett igényeit vagy akár fenyegetéseit, mint a kormány ülésein: ez a taktika sok esetben kényszerítette az MKP ellenfeleit visszavonulásra vagy akár kapitulációra fontos politikai kérdésekben.

Mindezt nagyban megkönnyítette a kommunisták által uralt titkosrendőrség tevékenysége, amely információkat gyűjtött a koalíciós pártok vezetésébe beépített ügynökeiktől, majd azokat továbbította az MKP vezetésének a pártközi találkozók előtt.¹⁷

A szovjetizálás folyamatában Moszkva, a Nyugattal való kooperáció fenntartása érdekében mindvégig nagy rugalmasságot tanúsított, és egyfajta kiegyensúlyozó, sajátosan moderáló szerepet játszott a kelet-európai átalakulásokban. Amikor stratégiai érdekeik alapján a helyi kommunisták pozícióit kellett megerősíteni, nem tartózkodtak akár a legdurvább nyilvános beavatkozástól sem, mint amilyen pl. 1945 márciusában a Groza-kormány

14. A nyilatkozat szövegét lásd <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116176>.

15. Ez magában foglalja Csehszlovákiát is, ahol ez a támogatás a CSKP-t erősítette az 1945 decembere előtti meghatározó időszakban, amikor a Vörös Hadsereget végül kivonták az országból.

16. A pártközi értekezletek jegyzőkönyveit közli Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin (2003).

17. Péter Gábor jelentése Korotkevicsnek, 1947. április 5. In Izsák Lajos – Kun Miklós (1994), 170. A jelentés szovjet változatát lásd Murasko et al. (1997), Vol. I. 606.

kinevezésének kieroszakolása volt. Ha viszont valami komolyan veszélyeztette a nyugati kapcsolatokat, akkor Sztálin „lassításra”, azaz a polgári erőknél tett konkrét engedményekre kényszerítette akár leghűségesebb szövetségését, Titót is.

A Marshall-terv bejelentése után kialakult csapdahelyzetre azonban Moszkva már nem tudott racionális választ adni: noha Európa kettészakítását közvetlen okként az amerikai segélyprogram idézte elő, a két tábor elmélet meghirdetésével a Kominform 1947. szeptemberi alakuló konferenciáján Sztálin mégis magára vállalta mindezért a felelősséget. Ekkor a helyi kommunista pártok zöld utat, illetve ahol kellett, újabb „serkenést” kaptak a teljes hatalomátvétel mielőbbi végrehajtására, de figyelemre méltó, hogy még ekkor is törekedniük kellett a „legális” eszközök alkalmazására.

A sztálini koncepció egyik része tehát szinte maradéktalanul teljesült, 1948 közepére Kelet-Közép-Európa szovjetizálása lényegében befejeződött, mégpedig polgárháború nélkül. Mindez azonban végül mégsem az eredeti elképzelés szerint történt, mivel ezzel egyidejűleg a nyugati szövetségesekkel való együttműködést nem sikerült fenntartani. A „szocialista világrend” kiterjesztésére így új viszonyok között, a kibontakozó hidegháború légkörében kellett sort keríteni.

A MARSHALL-TERV, A KOMINFORM ÉS EURÓPA MEGOSZTÁSA

Ma már tudjuk, hogy az igazi fordulópont a szovjet–amerikai viszony alakulásában nem a Truman-doktrína meghirdetése, hanem a Marshall-terv bejelentése volt. A terv hivatalosan Európa újjáépítését célozta, valójában azonban az egyik fő feladata a potenciális szovjet befolyás kizárása volt a háború sújtotta Nyugat-Európában, és mindenekelőtt Németország nyugati zónáiban. A Marshall-terv tehát az amerikai feltartóztatási politika egyik első és leghatékonyabb eszközévé vált. Mindez még nem vezetett volna feltétlenül szakításhoz a két szuperhatalom között, ám az a körülmény, hogy a segélyt a Szovjetunió és a kelet-közép-európai államoknak is felajánlották, olyan stratégiai csapdát jelentett Sztálin számára, amelyből csak vesztessen lehetett kikeveredni. Ha ugyanis elfogadja az ajánlatot, akkor a nyugati befolyást fönntartja, illetve újjáteremti kelet-európai érdekszférájában, ez azonban számára nem volt elképzelhető. Ha viszont elzárja Kelet-Európát ettől a programtól és annak hatásától, akkor ő maga hajtja végre Európának azt a kettészakítását, amit a Nyugattal való kooperáció fenntartása érdekében Sztálin is igyekezett elkerülni. Minthogy ezt a dilemmát Sztálin nem tudta feloldani, a következményekkel is számolva, végül a szakítás mellett döntött.

Fontos megjegyezni, hogy a Marshall-terv bejelentése valójában kettős csapdahelyzetet hozott létre: az nemcsak a Szovjetunió, hanem az USA számára is csapda volt: ha az Egyesült Államok nyíltan úgy dönt, hogy a támogatási programot Nyugat-Európára korlátozza, akkor Európa kettéosztása egyértelműen Washington felelőssége lett volna, amit az amerikaiak nyilvánvalóan el akartak kerülni. Ha viszont a segélyt formálisan minden európai államnak, köztük a Szovjetunió és a kelet-közép-európai országoknak is felajánlják, ahogyan történt, akkor valójában hazudniuk kellett, mivel már kezdettől fogva tudták, hogy a terv feltételei elfogadhatatlanok lesznek Moszkva számára, így a kontinens keleti felének eleve nem szántak támogatást.

A Marshall segély és a kelet-európai régió integrációjának kapcsolata szintén a történetírás vitatott kérdései közé tartozik. A történészek már régóta eltérően vélekednek arról, hogy a második világháború után mikor merült fel egy új nemzetközi kommunista szervezet megalakítása. A még mindig uralkodó klasszikus értelmezés releváns források hiányában azt sugallja, hogy ez a lépés közvetlen szovjet reakció volt az 1947 nyarán meghirdetett Marshall-tervre, és miután a Szovjetunió megtagadta a tervben való részvételt, a Kommunista és Munkáspártok Információs Irodájának létrehozása logikus következő lépés volt a Nyugattal való kapcsolatok megszakításában. Meglepő módon e fontos témához kapcsolódóan az orosz archívumok 1991-es részleges megnyitása óta semmiféle bizonyíték nem került elő. Ugyanakkor a Leonyid Gibianszkij orosz történész által a belgrádi archívumban felfedezett dokumentumok azt mutatják, hogy az ilyen szervezet felállításának ötlete már Sztálin és Tito 1946. május–júniusi moszkvai találkozásánál is felmerült. Hasonló következtetésekre juthatunk egy magyar forrás alapján is: Rákosi az MKP Központi Bizottságának 1946. május 17-i ülésén beszámolt arról, hogy már 1946 márciusában szóba került egy nemzetközi kommunista szervezet újjáélesztésének terve. Ahogy azt korábban is jeleztem, ez a dokumentum ugyanakkor azt is mutatja, hogy Sztálin rugalmasan kezelte a kérdést, ezért a terv végrehajtását elhalasztották annak érdekében, hogy elkerüljék az esetleges negatív hatásokat a Franciaországban, Csehszlovákiában és Romániában esedékes választásokon, továbbá meg akarták várni a békeszerződések aláírását is Németország korábbi európai szövetségeseivel. Mindez azt bizonyítja, hogy a Kominform létrehozásának terve nem a Marshall-tervre adott egyszerű reakció volt. Eredetileg egy szélesebb szovjet terv részét képezte, melynek célja a fokozatos, békés eszközökkel történő kommunista hatalomátvétel előkészítése volt Kelet-Közép-Európában, miközben Sztálin igyekezett fenntartani az együttműködést a Nyugattal is.¹⁸

18. Először az alábbi konferencián ismertettem ezt a felfedezést: Internal Factors Facilitating Communist Takeover in East Central Europe 1944–1948, Opocno, Czech Republic, 9–11. September, 1993, lásd Békés (1994).

Rákosi részletesen ismertette Sztálin elképzeléseit arról, hogy ismét egy nemzetközi kommunista szervezet megalakítását tervezik, de teljesen más alapokon, mint ahogy az 1919-ben alapított Komintern működött, amelyet azért kellett 1943-ban feloszlítani, mert túlzott centralizációja valójában nem segítette, hanem kifejezetten akadályozta a különböző kommunista pártok fejlődését és hatékony tevékenységét. „Ez nem végrehajtó testület lesz; feladata az lesz, hogy az államok kommunista pártjának jó vagy rossz tapasztalatait megosszák, hogy segítsenek a döntések meghozatalában, tanuljanak szomszédjaik tapasztalataiból és veszteségeiből.”¹⁹

Más szóval, a Rákosi által bemutatott modell nagyjából megfelelt a későbbi, 1947 szeptemberében létrehozott Kominformnak. Rákosi beszédéből nem derült ki, de valószínűsíthető volt, hogy a terv szerint az új szervezet a Kominternről eltérően nem törekszik majd a kommunista pártok globális összefogására, hanem regionális szerv lesz, amelynek fő célja a kialakulóban lévő szovjet blokk országainak összefogása.

Rákosi beszédében még két fontos kérdés merült fel a Kominternnel kapcsolatban: először is megemlítette, hogy a magyar és a jugoszláv kommunista vezetők közelmúltbeli titkos tárgyalásai során az utóbbiak arról panaszkodtak, hogy a helyi viszonyoktól függetlenül a Komintern „néha éppen az ellenkezőjét követelte, mint amire szükségük volt”. Másodszor, Rákosi elmondta azt is, hogy egy nem sokkal ezelőtti találkozáson a CSKP vezetői azt tanácsolták, hogy a magyar kommunisták nyugodtan támadják nyilvánosan a csehszlovák pártot nacionalista politikájáért, közben ők pedig majd a magyar pártot fogják támadni. Ez a teljesen cinikus hozzáállás rávilágít arra, hogy a nemzeti kérdés tematizálása fontos szerepet játszott a kelet-közép-európai kommunista pártok politikájában, s ezt kölcsönös megegyezéssel ki is használták a teljes hatalomátvitelre való felkészülés szakaszában.²⁰ Nem sokkal azután, hogy Sztálin meghozta végleges döntését a Marshall-tervhez való csatlakozás elutasításáról, a Kreml 1947 szeptemberében elrendelte a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform) létrehozását, amire a lengyelországi Szklarska Porębában került sor. Jellemző módon azonban a konferencia valódi céljára, vagyis egy új nemzetközi kommunista szervezet megszervezésére csak az ülés során derült fény az összehívott résztvevők, köztük a lengyel házigazdák (!), valamint az olasz és a francia kommunista pártok képviselői számára.²¹

19. Békés (1998). Rákosi beszédének teljes szövegét közli Békés-Borhi-Ruggenthaler-Trasca (2015), 185–221.

20. Békés (1995).

21. Procacci (1994).

Az új szervezet felállításának kettős célja volt: 1. a szovjetizációs folyamat befejezése a szovjetek kelet-európai biztonsági övezetében; 2. a régió egymással gyakran ellentétes érdekű államaiból egységes blokk létrehozása a Szovjetunió vezetésével, hogy ezáltal megszüntessék a bizonytalansági elemeket egy esetleges nyugati támadás esetén. Magyarországon és Csehszlovákiában, ahol ez idáig a kommunista uralom még nem volt olyan nyilvánvalóan látható, mint a régió többi országában, ez a kommunisták teljes hatalomátvételét jelentette.

A történelem ironiája, hogy a Marshall-terv bojkottjával Sztálinnak nyilvánosan el kellett utasítania egy olyan „ajánlatot”, amely valójában nem létezett, és ő tisztában volt ezzel. Most már tudjuk, hogy a Marshall-tervet olyan rafinált módon tervezték meg, hogy azt egyszerűen lehetetlen volt a szovjetek számára elfogadni az adott feltételekkel. Ez hozta létre azt a paradox helyzetet, hogy bár Európa megosztottságát valójában *de facto* az amerikai segélyprogram megindítása, és ennek hatására egy *de facto* nyugati tömb kialakulása okozta, Moszkva ezután kész volt egyoldalú felelősséget vállalni a szakításért azzal, hogy *de jure* is létrehozta a saját keleti blokkját. Ekkorra ugyanis Sztálin rájött, hogy a háború vége óta a Szovjetunió újjáépítéséhez remélt és többször igényelt VIP-típusú amerikai kölcsön nem fog megérkezni, ezért úgy döntött, hogy az elzárkózás és autarkia stratégiáját választja. Ehhez a Marshall-tervet a szovjet szféra országában és egyúttal Nyugat-Európában is olyan veszélyes amerikai kísérletnek kellett beállítani, amely amerikai szolgásgba taszítja a kontinens nyugati részét. Ezt a logikai bravúrt csak egy irracionális teóriával lehetett alátámasztani: ez volt a Kominform alapító konferenciáján meghirdetett Zsdanov-doktrína. E szerint a világ 1947 őszére két ellenséges táborra oszlott: az USA vezette imperialista táborra, amely új háborúra készül, és a békeszerető kelet-európai országok táborára, a még inkább a békeszerető Szovjetunió vezetésével.

PAX SOVIETICA: MAGYARORSZÁG ÉS A PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉS

A koalíciós korszak fő külpolitikai kérdése a második világháborút lezáró békeszerződés volt, amellyel kapcsolatban számos máig élő mítosz született, ezért érdemes áttekinteni, milyen esélyekkel készülhetett Magyarország a békekötésre.

Az első világháború után a képlet meglehetősen egyszerűen alakult: jó volt győztesnek, és rossz volt vesztesnek lenni. A második világháború után kialakult európai *status quo* és érdekszférarendszerben mindez jóval bonyolultabbá vált, hiszen Albánia, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Lengyelország az antifasiszta hatalmak szövetségeseinek számítottak, sőt, Albánia kivételével az 1945 áprilisában létrejött Egyesült Nemzetek Szervezetének

is alapító tagjai voltak. A szovjet birodalomba történt betagozódás után mégis ugyanaz a sors jutott nekik, mint a régió legyőzött országainak, Bulgáriának, Magyarországnak és Romániának. A végkimenetelt tekintve tehát az egyes országok háborús szerepe, teljesítménye valójában nem sokat számított, hiszen, mint tudjuk, Bulgária még csak hadat sem üzent a Szovjetuniónak, az ország szovjetizálását azonban ugyanúgy nem kerülhette el, mint a többiek. A második világháborút lezáró békerendezésnél, a végleges határok megállapításánál és más fontos kérdések eldöntésénél azonban mégis volt lényeges különbség az egyes államok pozíciója között, ezt azonban szintén nem elsősorban a háborús teljesítmény, hanem leginkább a Szovjetunió politikai-stratégiai érdekei határozták meg. Ezért érdemes részletesebben megvizsgálni, hogy Magyarország békecéljainak alakulását, érvényesítését miként befolyásolta a készülőben lévő *pax sovietica* sajátos érdekrendszere.²²

A magyar béke-előkészítés, illetve békeesélyek szempontjából Magyarország három szomszédjának, Csehszlovákiának, Jugoszláviának és Romániának a helyzete érdemel figyelmet. A trianoni békeszerződés Magyarország feldarabolása során ugyanis ezen országoknak juttatott olyan területeket, amelyekeken egy tömbben, nagy számú magyar lakosság élt. Így mintegy hárommillió magyar került a szomszéd országok területére. Magyarországnak tehát az etnikai elv figyelembevétele esetén elvileg e három országgal szemben lehettek volna jogos területi igényei. Ahhoz azonban, hogy lássuk, a magyar kormánynak mennyire voltak reális esélyei saját igényei érvényesítésére, meg kell vizsgálnunk, hogy milyen volt ezen országok nemzetközi pozíciója a háború befejezését követő időszakban. Továbbá értelmeznünk kell azt is, milyen volt a nagyhatalmak – mindenekelőtt a térséget érintő vitás kérdések rendezésében döntő szerepet játszó Szovjetunió – várható viszonyulása ezekhez az igényekhez.²³

Jugoszlávia – Csehszlovákiával együtt – a háború folyamán végig a szövetségesek oldalán állt. Az ország 1941-től nagyszabású partizánháborút folytatott a németek és a velük szövetséges „önálló” horvát állam hadereje ellen. Jugoszlávia volt Európában az egyetlen megszállt ország, amelynek felszabadítása szinte teljesen saját erőből történt. Sem a nagyhatalmak vezetőinek, sem a világ közvéleményének szemében nem csökkentette ennek jelentőségét a korábbi fasiszta horvát állam léte, illetve háború alatti szerepe. Jugoszláviának a háború alatt emigráns kormánya működött Londonban, s a nyugati szövetségesek egyidejűleg aktívan támogatták a jugoszláv

22. A második világháború utáni békerendezésről részletesen lásd Fülöp (1994) és Romics (2006).

23. Az itt következő elemzés első megfogalmazását lásd Békés (1989).

partizánokat. A szövetséges nagyhatalmak mellett az ország területi integritásának megőrzéséért már 1943-ban garanciát vállaltak.²⁴

Magyarországon a koalíciós pártok kezdettől azon a véleményen voltak, hogy Magyarországnak Jugoszláviával szemben nincsenek területi követelések. Ilyen álláspont kialakulásához Jugoszlávia háború utáni nagy nemzetközi tekintélye mellett hozzájárult az 1942. évi újvidéki etnikai tisztogatásnak a magyar közvéleményre gyakorolt lélektani hatása is.²⁵ A föderatív alapon újjászervezett Jugoszlávia ugyanakkor elismerte az országban élő népek és nemzetiségek egyenjogúságát, így az ott élő magyarokét is. Széles körű nemzetiségi jogokat biztosított számukra,²⁶ ami tovább erősítette azt az álláspontot, hogy Magyarországnak Jugoszláviával nincsenek rendezetlen kérdései.

Annál inkább problematikus volt az ország viszonya Csehszlovákiával és Romániával. A háború befejezése után ugyanis Csehszlovákiában, ahol mintegy hétszázezer magyar élt, a nemzetiségi kérdés végleges megoldásának a tökéletes nemzetállam megteremtését tekintették. Az ország valamennyi politikai pártja – köztük a kommunisták – egyetértett abban, hogy az 1945. április 5-én meghirdetett kassai kormányprogram alapján Csehszlovákiából el kell távolítani a német és a magyar nemzetiségeket, hogy azután Csehszlovákia a cseh és a szlovák nép állama legyen.²⁷ Csehszlovákia ezt az igényét – amelyet Beneš és a londoni emigráns kormány 1942 végén, 1943 elején fogalmazott meg – ezentúl minden lehetséges alkalommal felvetette a nagyhatalmak képviselőinél.²⁸ Így a csehszlovák kormány megbízottja a Magyarország és a szövetségesek között Moszkvában 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény előkészítése során azt szeretné volna elérni, hogy a szerződésben Magyarország vállaljon kötelezettséget a csehszlovákiai magyar lakosság befogadására.²⁹ Ehhez a törekvéshez a Szovjetunió támogatását a csehszlovák vezetőknek végül sikerült megszerezniük, de az amerikai és angol diplomáciát a csehszlo-

24. Juhász (1986), 99.

25. Egy 1946 februárjában készült közvélemény-kutatás eredménye szerint a megkérdezettek többsége a háborús felelősség tekintetében az „önálló” Horvátországot hat ország – Szlovákia, Románia, Horvátország, Bulgária, Ausztria és Magyarország – közül az utolsó előtti helyre sorolta. (Magyar Távirati Iroda Magyar Közvéleménykutató Szolgálat 1946. február 12-iki jelentése.) Ezért az sem meglepő, hogy a magyar közvélemény a legkönnyebben éppen a Jugoszláviához csatolt egykori magyar területekről mondott le.

26. A háború utolsó hónapjaiban mindezt megelőzte egy relatíve rövid, de a vajdasági magyarságot annál tragikusabban érintő, több ezer (egyes becslések szerint több tízezer) áldozatot követelő bosszúhadjárat.

27. A jelentős létszámú ruszin kisebbség kérdése Kárpát-Ukrajnának a Szovjetunióhoz való csatolásával lényegében önmagától megoldódott.

28. Balogh (1988), 103.

29. FRUS 1944. Vol. III. 967–968. Harriman moszkvai amerikai nagykövet távirata a külügyminiszternek 1945. jan. 9.; Balogh (1988), 106.

vákiai magyarok kitelepítése ügyében nem sikerült megnyerniük, noha korábban kitartóan ostromolták igényükkel a nyugati szövetségeseket is.³⁰ Csehszlovákiában ezért megpróbálták kész helyzet elé állítani a nyugati nagyhatalmakat, és 1945 tavaszától lényegében a kollektív felelősség elve alapján a legkülönbébb, korábban a zsidó lakossággal szemben alkalmazott szankciókra emlékeztető durva jogfosztó intézkedéseket alkalmaztak a magyar (és a német) nemzetiségű lakosság ellen.³¹ Az angol és az amerikai politikusok határozott álláspontjának köszönhetően a potsdami konferencia ugyan elutasította a csehszlovákiai magyarok kitelepítésére vonatkozó csehszlovák kérést, de jóváhagyta azt a javaslatot, hogy a német nemzetiségű lakosságot Csehszlovákia és Lengyelország mellett Magyarországról is ki kell telepíteni.³² Ezzel a döntéssel azonban a nyugati nagyhatalmak – saját szándékaikkal ellentétben – hivatkozási alapot teremtettek a csehszlovák kormány számára a kitelepítési törekvések fenntartásához. A csehszlovák vezetés ezek után ugyanis arra hivatkozhatott, és hivatkozott is, hogy a csehszlovákiai magyarok áttelepítése Magyarországnak nem okozna különösebb gondot, mert azokat az onnan kitelepített németek helyére lehet telepíteni.³³ A potsdami konferencia után pedig egy rövid ideig olyan meglepő elképzelések is megfogalmazódtak a csehszlovák diplomáciai körökben, hogy „a magyarok kitelepítése nem a három nagyhatalom jóakarától, hanem egyedül a magyarországi orosz katonai hatóságok jóváhagyásától függ, amelyek egyedül felelősek a rend fenntartásáért Magyarországon”.³⁴

A csehszlovákiai magyaroktól való megszabadulás legegyszerűbb módja kétségtelenül az lett volna, ha a csehszlovák–magyar határ mentén elterülő kompakt magyar lakosságú területeket visszacsatolták volna Magyarországhoz. Ez a megoldás azonban Csehszlovák részről érthetően nem merült fel. Ilyen igénnyel közvetlenül a magyar kormány sem állhatott elő, miután Csehszlovákiát területi integritása kérdésében mind a nyugati nagyhatalmak, mind a Szovjetunió teljes támogatásukról biztosították.³⁵ Pedig éppen egyedül Csehszlovákia esetében létezett olyan viszonylag stabil etnikai határ, amely lehetővé tette volna, hogy az etnikai elv alkalmazásával

30. FRUS 1944. Vol. III. 975–976. Grew ügyvezető külügyminiszter távirata Harriman moszkvai amerikai nagykövetnek 1945. jan. 15.; Balogh (1988), 106.

31. Az intézkedéseket részletesen ismerteti Balogh (1988) 106–108. és Boldizsár (1946), 65–71. A kérdéstről lásd legújabban: Popély–Sutaj–Szarka (2007).

32. Balogh (1988), 108.

33. Uo.

34. Kertész (1985), 38. és 130–131.

35. Juhász (1986), 99. – Angol részről kifejtették ugyan, hogy egy Magyarország javára történő, a két állam között szabad megegyezés során létrejött határmódosítást elismernének, de arra nem vállalkoztak, hogy ilyen módosítás érdekében lépéseket tegyenek a csehszlovák kormánynál. Kertész (1984), 140.

mindkét oldalon minimális létszámú kisebbség maradjon. Tehát kizárólag Csehszlovákia esetében lett volna lehetőség az igazságtalan trianoni döntések érdemi korrigálására, a csehszlovák–magyar határ igazságos, azaz etnikai alapon történő rendezésére. Az együtt élő etnikumok történelmileg kialakult nagyfokú keveredése miatt ilyen viszonylag tökéletes néprajzi határt ugyanis sem magyar–román, sem magyar–jugoszláv viszonylatban nem lehetett volna kijelölni.

A magyar–szlovák etnikai határ viszont nagyjából megegyezett az első bécsi döntés által meghúzott határvonallal, tekintve, hogy annak alapja is az etnikai elhatárolás volt. A Németország és Olaszország által hozott első és a második bécsi döntést azonban a szövetségesek hatályon kívül helyezték; a döntések által meghúzott, vagy hasonló határok felvetése tehát már csak ezért is aligha találkozott volna a nagyhatalmak egyetértésével.

Magyarország szomszédai közül egyedül Románia készült a békekötésre – hasonlóan Magyarországhoz – vesztes államként. Ez a tény, illetve Romániának az 1944. augusztusi átállásig a háborúban játszott szerepe mind a magyar közvéleményben, mind a kormánykörökben azt a reményt keltette, hogy az ország Romániával szemben támasztandó területi igényeit, legalább részben, a nagyhatalmak is támogatni fogják. Bizonyos területi igények méltányolására elvileg reményt kelthetett az 1944. szeptember 12-én Románia és a szövetségesek között megkötött fegyverszüneti egyezmény 19. pontja is, mely kimondta, hogy „Erdélyt vagy annak nagyobb részét vissza kell adni Romániának”.³⁶

Ahhoz, azonban, hogy világosan lássuk, a háború után mennyi realitása volt a Romániával szembeni magyar területi követeléseknek, azt kell megvizsgálunk, hogy hogyan alakult a nagyhatalmak, s mindenekelőtt a Szovjetunió álláspontja ebben a kérdésben. A Szovjetunió elleni 1941. júniusi német támadást megelőző időszakban a szovjet diplomácia arra törekedett, hogy megakadályozza Németország kelet-közép-európai szövetségeinek részvételét a Szovjetunió elleni hadjáratban. Molotov három nappal a német támadás után azt közölte a moszkvai magyar követtel, hogy a Szovjetuniónak nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, és nincs észrevétele Magyarország erdélyi revíziós törekvéseivel kapcsolatban sem.³⁷ A Szovjetunió megtámadása előtti időben tehát Magyarországnak lényegesen jobb pozíciói voltak (lettek volna) Moszkva jóindulatának megnyerésére, mint Romániának. Hiszen Magyarországnak a

36. Idézi Juhász (1988), 413.

37. Uo. 258. Figyelemre méltó, hogy ekkor a Szovjetunió részéről nem merült fel az 1939 óta ismét Magyarországhoz tartozó, döntően rutének lakta Kárpát-Ukrajna iránti igény sem, ami pedig etnikai alapon nem lett volna teljesen jogtalan. Ezt az igényét ugyanakkor a Szovjetunió 1945-ben a háború befejezése után Csehszlovákiával, az antifasiszta koalíció tagjával szemben is különösebb nehézség nélkül érvényesíteni tudta.

Szovjetunióval szemben szintén nem voltak területi követelései. A trianoni döntések miatti revíziós törekvések azonban komoly tömegtámogatást élvező vezérfonalát képezték a két világháború közti magyar külpolitikának, ami az országot az 1930-as évek közepétől egyre jobban a német szövetség felé sodorta. Ezért aztán a német segítséggel megvalósított „országgyarapítás” után, a német fegyverek győzelmében bízva, a magyar vezetés nem a Szovjetunió, hanem Németország jóindulatát szerette volna megnyerni. Így látta ugyanis biztosítottnak Észak-Erdély megtartását és a Romániával való versenyfutással remélte megteremteni annak lehetőségét, hogy Magyarország újabb erdélyi területeket kapjon vissza. Ez a szándék vezetett végül a Szovjetunió elleni hadjáratban való magyar részvételhez, nem a vele szembeni területi igény.

Románia viszont 1940-ben kénytelen volt a Szovjetuniónak átadni Besszarábiát és Észak-Bukovinát.³⁸ Besszarábia a századok során részben vagy egészben hol a moldvai fejedelemséghez, hol a török birodalomhoz, 1812-től pedig Oroszországhoz tartozott. 1920-ban az antanthatalmak teljes egészében Romániának juttatták a döntően románok által lakott területet, Bukovinával együtt, mely korábban az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott. A szovjet kormány a döntést nem ismerte el, mivel a területre történelmi jogon igényt tartott. Azok után tehát, hogy Románia 1940-ben kénytelen volt átadni ezeket a területeket a Szovjetuniónak, aligha volt kétséges, hogy adandó alkalommal mindent el fog követni visszaszerzésükre. Ráadásul a többségében románok lakta területeken túlmenően is területi igényekkel lépett fel a Szovjetunióval szemben, s ezek kielégítésére ígéretet is kapott a német vezetéstől a háborúban való részvétel fejében.³⁹ Így tehát a román részvételt a Szovjetunió elleni háborúban nemcsak az motiválta, hogy igyekezett Németország támogatását megnyerni Dél-Erdély megtartása, illetve Észak-Erdély visszaszerzése érdekében. További konkrét területi követelései is voltak a Szovjetunióval szemben, ezért kevesebb esélye volt arra is, hogy a háborútól távol maradjon, így pozíciói rosszabbak voltak a Szovjetunió elleni német támadás előtt ahhoz, hogy a háború utáni béke rendezésnél megnyerje a Szovjetunió támogatását.

A német támadás, illetve Románia és Magyarország hadba lépése után azonban alapvetően megváltozott a helyzet. Azzal, hogy Románia várható támadása mellett Magyarországot sem sikerült a háborútól visszatartani, a szovjet diplomáciában más szempontok kerültek előtérbe. Sztálin már 1941-ben kijelentette az angol külügyminiszternek, hogy „Románia nyu-

38. Míg az ezen területek iránti szovjet igényt Németország elismerte, és szovjet kérésre hajlandó volt nyomást gyakorolni Romániára ezek átadása érdekében, a később Dél-Bukovinára is kiterjesztett szovjet követelést Németország már határozottan elutasította, és annak átadására végül nem is került sor. Sontag-Beddie (1948), 163–237.

39. Ránki (1976), 97–98.

gati határait ki kell terjeszteni a magyarok rovására, mert 1 250 000 román él azon a területen, Magyarországot pedig meg kell büntetni, amiért részt vett a háborúban”.⁴⁰ Sztálin közölte továbbá, hogy a háború után szövetséget kíván létesíteni Romániával ami a Szovjetuniót feljogosítaná katonai és tengerészeti támaszpontok fenntartására román területen.⁴¹ Molotov 1943. június 7-én a moszkvai brit nagykövethez írott levelében kifejtette, hogy „azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselni, hanem kisebb, vagy nagyobb mértékben a magyar népnek is”.⁴² Közölte továbbá, hogy „a szovjet kormány nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország diktátumával, 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott döntőbírói ítéletet, amely Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt”.⁴³

A Szovjetunió elleni hadba lépéssel tehát Magyarország előnyösebb pozíciója egyértelműen megszűnt, főként, mert a szovjet diplomácia a háború utáni rendezésnél a stratégiai szempontokat szem előtt tartva lényegében kezdettől fogva Romániát támogatta. Annak ellenére így volt, hogy az idézett állásfoglalások megfogalmazásakor Románia még szintén részt vett a Szovjetunió elleni hadműveletekben, ráadásul lényegesen jelentősebb katonai erővel, mint Magyarország. A magyar megszálló hadsereg viselkedése a szovjet kormányt ugyan joggal háboríthatta fel, de erre minden oka meglett volna a román csapatok dél-ukrajnai ténykedése miatt is. Mégis, ezekről, illetve Románia háborús szerepéről az idézett dokumentumokban nem esik szó, sőt 1943-ban Moszkvában Benešnek sikerült azt is elérnie, hogy a szovjet vezetők elfogadják álláspontját, miszerint a román nép nem bűnös a háború miatt, csak a román kormány.⁴⁴

A Szovjetunió Romániát támogató álláspontja mellett végeredményben 1941-től a békeszerződések aláírásáig következetesen kitartott. Hosszú ideig nem lehetett tudni azonban, hogy konkrét területi kérdésekben ez a támogatás hogyan, milyen mértékben fog érvényesülni. Noha az idézett állásfoglalások azt jelezték, hogy a Szovjetunió nem ismeri el Észak-Erdély Magyarországhoz történt csatolását, ugyanakkor viszont nem helyezkedtek a trianoni *status quo* alapjára sem. Nem zárták ki tehát eleve azt, hogy Magyarország az 1939-es magyar–román határhoz képest bizonyos területeket visszakapjon. Ez az álláspont nyert megfogalmazást az 1944. szeptember 12-én megkötött román fegyverszüneti egyezmény már idézett 19. pontjára.

40. Idézi Juhász (1978), 180.

41. Uo.

42. Uo. 158–159.

43. Uo.

44. Juhász (1986), 100.

ban is, amely kimondta, hogy „Erdélyt, vagy annak nagyobb részét vissza kell adni Romániának”.⁴⁵ Ez az első viszonylag konkrét megfogalmazása annak, hogy a román igények milyen mértékű támogatását vállalja a Szovjetunió. 1944. augusztus 23-iki átállása után Románia pozíciója tovább erősödött; ezt jelezte, hogy a fegyverszüneti szerződés szerint Erdélynek legfeljebb csak egy kisebb része kerülhet vissza Magyarországhoz.⁴⁶ Ez az álláspont a korábbiakból végeredményben természetesen következett, inkább az merül fel kérdésként, hogy egyáltalán miért került bele a szerződésbe az említett a kitétel. Annak ellenére, hogy Magyarország tovább folytatta a harcot a Szovjetunió ellen Románia átállása után is, a szövetségesek nem mondhattak le arról, hogy megpróbálják elérni Magyarország szembefordulását a németekkel. Ez ugyanis – Románia, Finnország és Bulgária időközben bekövetkezett kiválásával a háborúból – jelentősen hozzájárulhatott volna a szovjet csapatok gyors előrenyomulásához, s ezáltal Németország minél korábbi kapitulációjához. A szövetségesek ugyanakkor tisztában voltak azzal is, hogy Magyarország átállására aligha lehet számítani, ha egyidejűleg le kell mondania minden korábbi területi nyereségéről. Ezért arra az esetre, ha Magyarország szakítana a német szövetséggel, bekerült a román fegyverszünetbe az a valójában a magyar kormánynak szóló kitétel, amely nem zárta ki, hogy a háború utáni rendezés során Erdély egy kisebb része Magyarországhoz kerüljön. Az 1944. október 15-ei kiugrási kísérlet kudarcával azonban ez az esély is megszűnt, mivel a nyilasok vezetése alatt álló ország átállására már semmi remény nem lehetett. A Vörös Hadsereg által felszabadított országrészekben 1944. december 22-én megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány ugyan hadat üzent Németországnak, de ahhoz, hogy jelentősebb mértékben hozzájárulhasson a németellenes harchoz – az adott körülmények között – szintén nem sok esélye volt. Ezért 1944. október 15. után a szovjet kormányt már semmi sem tarthatta vissza attól, hogy a magyar–román területi vitában teljes egészében az utóbbiakat támogassa. Ezt igazolták az 1945. január 20-án Moszkvában az Ideiglenes Nemzeti Kormány és a szövetségesek képviselői által aláírt fegyverszüneti egyezmény területi rendelkezései is. Ezek előírták, hogy *egész Erdélyt* vissza kell adni Romániának.⁴⁷ S miután ezt az egyezményt majd fél évvel román fegyverszünet után kötötték meg, ez a rendelkezés *de facto* hatályon kívül helyezte a román fegyverszüneti egyezmény 19. pontjában még

45. Idézi Juhász (1988), 413.

46. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez – közelebbi meghatározás híján – akár több tízezer km²-t is jelenthetett volna, hiszen Erdély megnevezése alatt ekkoriban a nemzetközi politikában általában a trianoni békeszerződéssel Romániához került 102 000 km²-es területet értették. A szovjet vezetés Erdéllyel kapcsolatos politikájáról lásd Tófik Iszlamo: Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt. *Múltunk*, 1994. 1–2. sz. 17–50.

47. Balogh (1988), 18.

meglévő ígéretet; miszerint Magyarország esetleg visszakaphatja Erdély egy kisebb részét. Mivel a szovjet vezetés arra törekedett, hogy a lehető legkevesebb változtatással alakítsák át békeszerződéssé a Németország volt szövetségesével megkötött fegyverszüneteket,⁴⁸ a nagyhatalmak béke-előkészítő tárgyalásai során végig következetesen tartotta magát a magyar–román határ kérdésében kialakított, Romániát támogató álláspontjához. Ezt a pozíciót tovább erősítette az a körülmény, hogy nyílt szovjet politikai beavatkozás eredményeképpen Romániában 1945. március 6-án az Ekésfront vezetője, Petru Groza került a kormány élére, s az általa meghirdetett és megvalósított baloldali politika még inkább növelte a szovjet vezetés szimpátiáját Romániával szemben.

Mindez sajátosan befolyásolta Magyarország esélyeit a Romániával szembeni területi igényei érvényesítésében. Azon túl ugyanis, hogy az 1945 novemberétől kigazda vezetésű magyar kormány korántsem számíthatott hasonló jóindulatra igényei elbírálásánál, a baloldali parlamenti többség nélkül kormányzó kisebbségi Groza kormány belpolitikai stabilizálásának egyik fő tényezője az észak-erdélyi román közigazgatás visszaállítása, illetve a terület végleges megtartásának ígérete lett.⁴⁹

Mégis sokan mindmáig legalább részben a korabeli magyar vezetést teszik felelőssé azért, mert a párizsi békeszerződésben nem sikerült még csak korrigálni sem a trianoni döntés súlyosan igazságtalan területi intézkedéseit. A fentiekből azonban látható, hogy a Szovjetunió elleni hadba lépés, és különösen az 1944 októberi sikertelen kiugrási kísérlet után erre lényegében már semmi esély nem volt. Érdemes megemlíteni azonban azt a logikailag nehezen cáfolható hipotézist, mely szerint egy sikeres magyar átállás következtében még a magyarországi német csapatok erőteljes ellenállásával számolva is – a Vörös Hadsereg valószínűleg lényegesen korábban érhetne volna el az ország nyugati határát. Ez esetben a Szovjetunió osztrák és német területekből jóval nagyobb részt szállhatott volna meg, mint ahogyan az 1945 tavaszán történt. Mindez alapjaiban nem változtatott volna az 1945 után kialakult, Európa kettéosztására épülő *status quo* jellegén, de pl. Ausztria teljes területének szovjet megszállását feltételezve, ez végzetes eredménnyel járhatott volna, hisz így minden bizonnyal ez az ország is bekerült volna a szovjetizált országok körébe.

Kevéssé ismert, hogy a párizsi békekonferencián a magyar delegáció jelentős politikai sikert is elért: magyar szempontból a békeltárgyalások legjelentősebb eredménye az volt, hogy sikerült megakadályozni kétszázezer csehszlovákiai magyar egyoldalú kitelepítését.⁵⁰ A Csehszlovákiában érvé-

48. Fülöp (1985), 126–127.

49. A Groza-kormány politikájáról lásd 6. Martie 1945: *Incepturile comunizării României*.

50. Erről legújabban lásd Romsics (2006), 212–223.

nyesülő erőteljes reszlovakizálási törekvéseket is figyelembe véve ez nemcsak Magyarországon teremtett volna rendkívül nehéz helyzetet, hanem – végzetesen megbonthatta volna a csehszlovákiai magyar etnikum területi egységét is, ami hosszabb távon a szlovákiai magyarság teljes beolvasztásához nyithatott volna utat.

A súlyos áldozatokat követelő trianoni békeszerződésnek lényegében az egyetlen pozitív vonása az volt, hogy a szerződés aláírásával mind formálisan, mind pedig ténylegesen helyreállt a magyar állam szuverenitása. A második világháborút lezáró párizsi békeszerződés életbe lépése 1947. szeptember 15-én viszont egy alapvetően megváltozott világpolitikai helyzetben következett be. Ráadásul olyan időpontban, amikor egy másik, szinte ezzel teljesen egy időben történt esemény, a Kominform megalakítása⁵¹ világosan jelezte: az újonnan létrejött európai *status quo*-ra alapozott érdekszférarendszerben a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági zónájában a szuverenitás *formális* visszanyerése egyáltalán nem jelenti az ország függetlenségének visszaállítását. Ellenkezőleg: a lengyelországi Sklarska Porebában megtartott tanácskozás, melynek fő célja az volt, hogy a régió egyes országaiban felgyorsítsa a szovjetizálás folyamatát, egyúttal a szovjet birodalomba történő teljes betagozódás kezdetét is jelentette.

SZTÁLIN-CSAPDA: A JÓ BÉKE ÍGÉRETE

A Magyar Kommunista Párt vezetése az 1945. november 4-i választási vereség után legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy korrigálja a választási eredményeket, illetve az azok következtében kialakult politikai erőviszonyok. Ennek érdekében felülvizsgálták a párt addigi politikáját és levonták a tanulságokat a korábban alkalmazott hibás taktikával kapcsolatban. A kudarc egyik fő okát abban látták, hogy a választási kampányban a párt nem tudta eléggé hangsúlyozni nemzeti jellegét, így a magyar nemzeti érdekek védelmét és képviselését a Kisgazdapárt sajátította ki magának. Az MKP Központi Vezetőségének november 22-i ülésén ezért Rákosi már arról beszélt, hogy a pártnak határozottan és nyíltan fel kell lépnie a nemzeti érdekek védelmében, így szót kell emelnie a csehszlovákiai magyarok üldözése ellen, szorgalmazni kell a magyar hadifoglyok hazaengedését, a külföldre vitt magyar vagyon visszaszerzését, és általában erősíteni kell a párt nemzeti jellegét.⁵² Ez az új, nemzetiszínűbb politika azonban, mely-

51. A Kominform megalakítására a tervek már 1946 kora tavaszán készek voltak Moszkvában, a nyugati szövetségekkel való együttműködés fenntartása érdekében azonban a szervezetet csak valamivel később tervezték létrehozni. Békés (1998).

52. PIA, 274 f. 2/33 ő. e.

től a kommunista párt népszerűségének s ezáltal befolyásának növekedését remélték, nem volt hosszú életű. 1945 decemberében ugyanis a kisgazdapárti sajtóban olyan cikkek jelentek meg, amelyek sürgették a békerendezés kérdését tárgyaló moszkvai külügyminiszteri értekezlettel kapcsolatban a magyar békecélok mielőbbi megfogalmazását. Konkrétan pedig azt vetették fel, hogy Magyarország jogos igényei az etnikai határokig terjedhetnek.⁵³ Hasonló vélemények a magyar sajtóban már korábban is napvilágot láttak; de az etnikai határok emlegetésének egészen más akusztikája lett a decemberi moszkvai külügyminiszteri értekezlet határozata után. Ez úgy rendelkezett, hogy 1946. május 1-éig békekonferenciát kell összehívni, amely a Németország volt európai szövetségeseivel kötendő békeszerződéseket tárgyalja.

Az etnikai határok felvetése a kidolgozandó magyar békecélokkal kapcsolatban ezért rendkívül kellemetlenül érintette a kommunista vezetőket. Néhány hete maga Rákosi hirdette meg a nemzeti érdekeket a korábbinál jobban figyelembe vevő politikát, ezért most nehéz volt azt mondani, hogy az etnikai határok követelése nem felel meg a magyar nemzet érdekeinek. Márpedig a határkérdés felvetése ekkor teljesen elfogadhatatlan volt a kommunisták számára. Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében azért, mert győztes pozíciójuk alapján eleve kizárták, hogy a nagyhatalmak ilyen igénynek helyt adnának s az elutasítás okozta csalódás könnyen azzal járhatna, hogy a kudarcért a közvélemény az MKP-t tenné felelőssé. A pártot ugyanis joggal tartották a Szovjetunió magyarországi exponensének, emellett ekkorra már egyre világosabb volt, hogy a kelet-közép-európai térség országai közötti problémák rendezésénél a szovjeteké lesz a döntő szó. Ennek alapján egyedül a szintén háborúvesztés Romániával szemben merülhetett volna a fel a határkérdés. Itt viszont az MKP vezetői úgy ítélték meg, hogy Románia a baloldali átalakulás útján már sokkal előbbre jutott, mint Magyarország, viszont egy esetleges területi veszteség nagyon könnyen a szovjet vezetés által támogatott kisebbségi Groza-kormány bukását jelenthetné, s így Moszkva aligha támogatna egy olyan határmódosítási tervet, amely a számára kedvező romániai hatalmi struktúra aláadását okozhatná.

Az MKP vezetése ezért végül újból vállalta a népszerűtlen feladatot, és a békecélokkal kapcsolatos felesleges és veszélyes illúziók keltése ellen a *Szabad Nép* karácsonyi számában maga Révai József írt meglehetősen durva hangú cikket. Ebben magyar részről bármiféle területi igény felvetését „nemzetrontó sovinizmus”-nak minősítette.⁵⁴ Révai írása az akkor még többé-kevésbé szabad sajtóban nagy vitát robbantott ki, amelyben a kommunistáknak egyedül a Szociáldemokrata Párt támogatását sikerült megszerez-

53. Dessewffy (1945a), Rubleczky (1945).

54. Révai (1945).

niük, azt is csak ideiglenesen, így az MKP ezzel az álláspontjával teljesen magára maradt.⁵⁵ A sajtóvitát végül adminisztratív úton kellett berekeszteni, ez azonban már nem sokat segített a kommunista párton; ez a vita újabb vereséget jelentett számára, a párt népszerűsége ismét csökkent, nem kevesen, főleg értelmiségiek, ki is léptek a pártból, a szimpatizánsok közül pedig sokan elfordultak a kommunistáktól. A realitásokra kevésbé érzékeny közvélemény nagy része ugyanis a trianoni igazságtalanságok jóvátételét várta a békerendezéstől, ezért az MKP bizonyos tekintetben valóban realista álláspontját legalábbis a magyar nemzeti érdekek iránti közömbösségnek minősítették.

A béke-előkészítésről folytatott sajtóvita tapasztalatainak elemzése után a párt vezetői hamar megtalálták a megoldást arra, miként lehetne a béke-előkészítés ügyét, amely addig csak bajt okozott a pártnak, felhasználni a kisgazdapárt elleni támadás sikerének előmozdítására. Ismeretes, hogy az MKP 1946. január közepén offenzívát indított a választásokon nyertes kisgazdapárt meggyengítésére, illetve a kommunista párt gazdasági és hatalmi pozíciójának megerősítésére. Gazdasági és politikai követeléseiknek tömegmozgalmak szervezésével, majd pedig a Baloldali Blokk létrehozásával adtak nyomatékot. Rákosi tapogatózó tárgyalásokba kezdett Moszkvával annak kiderítésére, vajon hajlandók lennének-e a szovjet vezetők bizonyos magyar területi követelések támogatására, illetve hogy a magyar békecélok megtárgyalására készek lennének-e egy magyar kormánydelegációt fogadni. Noha Rákosi előkészítő tárgyalásairól nem állnak rendelkezésünkre források, későbbi megnyilvánulásai alapján a következők rekonstruálhatók: a szovjet vezetők nem titkolták, hogy a választásokon sokkal jobb eredményeket vártak a magyar párttól, majd ezt követően vélhetően azt ígérték Rákosinak, hogy ha a magyar kommunisták sikeresen végigviszik a januárban megkezdett baloldali fordulatot, és annak következményeként megindul a kisgazdapárt széthullása, valamint keresztülviszik a magyar-szovjet vegyesvállalatok létrehozását is, s ezekkel megalapozzák a döntő szovjet gazdasági befolyást Magyarországon, akkor mindezekért cserébe a Szovjetunió támogatni fogja a magyar kormány igényét Romániával szemben egy 4–10 ezer km²-es határ menti területsávra. Valószínűleg a jóvátételi szállítások időtartamának hatról nyolc évre történő felemelésére is ígéretet tettek, ami jelentős mértékben hozzájárult az MKP stabilizációs programjának sikeres végrehajtásához, s ezáltal a párt pozícióinak további erősítéséhez. A szovjetek beleegyeztek abba is, hogy a feltételek teljesítése után a béke-előkészítéssel és a különböző gazdasági problémákkal kapcsolatos kérdések megbeszélésére magyar kormánydelegáció utazzon Moszkvába.

55. A sajtóvita írásait ismerteti: Balogh (1988), 135–137. Lásd még erről: Békés (1988), 99–107.

Mint az a későbbiekből kiderül, a területi igény támogatására tett ígéretet a szovjet vezetés egy pillanatig sem vette komolyan. Rákosi viszont rendületlenül hitt az ígértben egészen a Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-i üléséig, amikor is a nagyhatalmak később véglegesnek bizonyult döntést hoztak a trianoni magyar–román határ visszaállításáról.

A rendelkezésre álló közvetett források alapján joggal feltételezhetjük, hogy az 1946. márciusi politikai válság idején Rákosi felajánlotta Nagy Ferencnek, hogy amennyiben a kisgazdapárt teljesíti a Baloldali Blokk követeléseit, ő elintézi, hogy Moszkvában kormánydelegáció élén fogadják a magyar miniszterelnököt. Valószínű, hogy Rákosi ekkor már tudott a magyar területi igény támogatására vonatkozó szovjet ígéretről, és arról is tájékoztatta Nagy Ferencet. Ha így történt, a kisgazdapárti miniszterelnök számára mindenesetre csábító ajánlat lehetett, hogy a közvélemény előtt ő lesz az, aki a békerendezéssel kapcsolatos egyetlen komoly eredményt, a Romániával szembeni határmódosítást „kijárta” Moszkvában. Ráadásul Nagy Ferenc azzal is nyugtathatta magát, hogy ez nem csupán személyes presztízsének növekedéséhez járulna hozzá, hanem az ügy hordereje miatt ebben az esetben pártja, a kisgazdapárt pozíciói is megerősödnek. Nagy Ferenc mindenesetre az áprilisi moszkvai látogatást megelőző és a hazatérés utáni első kormányülésen nem győzte hangsúlyozni, hogy Rákosinak milyen döntő szerepe volt a látogatás előkészítésében, illetve, hogy az út sikere is lényegében neki köszönhető. Nagyon is elképzelhető tehát, hogy más tényezők mellett Rákosi személyes fellépése is hozzájárult ahhoz, hogy a kisgazdapárt vezetősége végül elfogadta a baloldal követeléseit, és elvégezte a párt első, és később végzetesnek bizonyult öncsonkítását, azaz húsz, az MKP által „reakciónak” minősített parlamenti képviselő kizárását. Ha volt megegyezés a két politikus között, Rákosi mindenesetre ez alkalommal betartotta ígértét. A kisgazdapárt képviselői március 12-én délben adták át a baloldal követeléseire adott választ, az MKP Politikai Bizottsága pedig néhány órával későbbi ülésén már határozatot hozott arról, hogy kéri a Szovjetunió kormányától fogadjon egy Nagy Ferenc vezetésével Moszkvába utazó kormánydelegációt a jóvátétellel, a magyar-szovjet viszonyról és a béke-előkészítéssel kapcsolatos kérdések megbeszélésére.⁵⁶ Amennyiben nem lett volna valamilyen megegyezés a miniszterelnök és Rákosi között, aligha valószínű, hogy az MKP vezetése a politikai válság megoldódása után éppen azt tartotta volna legsürgősebb feladatának, hogy a csak néhány órával korábban visszavonulásra kényszerített politikai ellenfelének moszkvai látogatását készítse elő.

Március 28. és április 2. között Rákosi titkos küldetéssel a szovjet fővárosba utazott, ahol április 1-jén magával Sztálinnal és Molotovval is ta-

56. PIA, 274. f. 3/29. ő. e.; idézi Balogh (1988), 143.

lálkozott. A szovjet vezetők, látva, hogy a magyar kommunisták valóban végbevették az ígért baloldali fordulatot, hozzájárultak, hogy április elején Nagy Ferenc vezetésével kormánydelegáció utazzon Moszkvába. Addigra azonban a magyar kormánynak még egy fontos feltételt teljesítenie kellett: március 29. és április 8. között összesen hat magyar-szovjet vegyesvállalat létrehozásáról írtak alá egyezményt. A vállalatok alapításáról hónapok óta folytak a szakértői tárgyalások, s habár sok vitás kérdést a legutolsó pillanatig nem sikerült a magyar fél számára megnyugtató módon rendezni, ez végül nem jelenthetett akadályt; a kormánydelegáció kiutazása előtt a szerződések aláírásának meg kellett történnie.⁵⁷

A magyar kormány tagjai, a diplomáciai gyakorlatban igencsak meglepő módon a Minisztertanács 1946. április 8-i rendkívüli ülésén értesültek arról, hogy Nagy Ferenc kezdeményezésére (!) másnap a miniszterelnök vezetésével kormánydelegáció indul a szovjet fővárosba.⁵⁸ Ez azt jelenti, hogy a végleges engedély Moszkvából csak április 7-én vagy 8-án reggel érkezett meg. Gyöngyösi János külügyminiszter elmondta, hogy a béke-előkészítéssel kapcsolatban két fő problémát kívánnak Moszkvában a szovjet vezetőkkel megbeszélni; az egyik, hogy a csehszlovák kormánynak a szlovákiai magyarokkal szembeni politikája miatt a területi kérdést lényegében Csehszlovákia veti fel, a másik pedig a magyar-román határ Magyarország javára történő módosításának kérdése. Nagy Ferenc jelezte, hogy Romániával szemben „bizonyos ígéretekkel is bírnak”. Rákosi pedig azzal a sokat sejtető megjegyzéssel bocsátotta útjára a delegációt, hogy úgy gondolja, nem lesz rossz jó, ha kijelenti: „a magyar delegáció nem fog eredmény nélkül visszatérni”.

Konkrét területi javaslatokról azonban csak aznap este, a Tildy Zoltán köztársasági elnöknel sebtében összehívott pártközi értekezleten esett szó. Gyöngyösi egy olyan magyar-román határtervet terjesztett elő, amelyet Jakabffy Imre az Államtudományi Intézetben készített április 3-án, és amely az ún. etnikai egyensúly elvére épült. A tervet lényegében a Partium 22 000 km²-es területét kívánta átcsatolni azon az alapon, hogy ezzel a megoldással nagyjából annyi román kerülne át Magyarországra, mint ahány magyar ezek után Romániában maradna; ráadásul ezen a területen szűkség esetén népcsere útján az egész romániai magyarság elhelyezhető lenne. Mivel azonban a Rákosinak adott szovjet ígéretek csak 4–10 000 km²-ről szóltak, a pártok képviselői úgy döntöttek, a delegáció vigyen magával egy olyan tervet is, amely csupán a határ menti magyar etnikai többségű területsáv átcsatolását indítványozza. A tervet az éjszaka folyamán el is ké-

57. A magyar-szovjet kapcsolatokról ebben az időszakban lásd Borhi (1997)

58. A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyvét közli Békés (1992a), 161–194.

szült, így a delegáció másnap már a 11 800 km²-es „minimális” javaslattal a tarsolyában utazott el Moszkvába.⁵⁹

A szovjetek a látogatás előkészítésével kapcsolatos bizonytalanságokért fényes külsőségek közepette lezajlott fogadással kárpótolták a magyarokat. A kormánydelegáció moszkvai tartózkodása idején pedig mindent elkövettek, hogy a magyar politikusok úgy érezzék, két egyenrangú állam vezetőinek tárgyalásairól van szó. Mindez nem maradt hatás nélkül a delegáció tagjaira; Sztálin és Molotov úgy tudtak tárgyalni a magyar politikusokkal, hogy azok a szovjet vezetők részéről megnyilvánuló jóindulatot végül akkor is konkrét támogatásként értelmezték, amikor csupán kétértelmű kijelentésekről volt szó. Pontosan ez történt, amikor a magyar delegáció az április 12-i tárgyaláson előterjesztette a magyar-román határ módosítására vonatkozó tervét: Sztálin a Molotovval való konzultáció után kifejtette, hogy a román fegyverszünet alapján van ok a területi kérdés felvetésére, és azt még megvizsgálják. A Rákositól kapott információk alapján Nagy Ferenc ennél nyilván konkrétabb és egyértelműbb támogatásra számított, Sztálin személyiségének hatása alatt azonban ahelyett, hogy megpróbálta volna tisztázni a kérdést, inkább igyekezett elhinni, hogy a szovjet vezető ilyen szemérmes formában fejezi ki támogatását. Éppen ez volt a moszkvai vezetés célja; a területi kérdésben tartani a lelket a magyar politikusokban, ameddig csak lehet, cserébe pedig minél baloldalibb és minél inkább szovjetbarát orientációt kikényszeríteni a magyar kormányból. Ebben a játszmában Rákosi és a magyar kommunisták is csak felhasznált bábfigurák voltak, a szovjetek nyilván úgy gondolták, ha majd mégis kiderül az igazság, az MKP lesz olyan találekony, hogy a kudarcot a „reakció” nyakába varrja. A szovjetek stílusérzékére jellemző, hogy ezzel egyidejűleg, a magyar kormánydelegáció moszkvai tárgyalásainak napjaiban biztosították a román kormánynak, hogy a Szovjetunió védelmezni fogja a fennálló magyar-román határt bármiféle módosítás ellen.⁶⁰ Ezek után már nem is különösebben meglepő, hogy a magyar politikusokat Molotov arra buzdította, hogy a területi kérdést próbálják meg a román kormánnyal folytatott kétoldalú tárgyalások útján rendezni.

A moszkvai vezetés a csehszlovákiai magyarok jogfosztott helyzetével kapcsolatban is hasonló kétszínű politikát folytatott. A magyar delegációnak Sztálin kifejtette, hogy „az Önök igénye az állampolgári egyenjogúságra – jogos. Mi felvetjük ezt a kérdést és megpróbáljuk a békés rendezést.”⁶¹ Mint tudjuk, a párizsi békekonferencián A. J. Visinszkij szovjet külügyi-

59. Kertész (1984), 129–130.; idézi Fülöp (1987–1988) 2. rész, 99–100. A Rákosi által említett 4–10 000 km²-es javaslatra vonatkozó információt maga Nagy Ferenc említi visszaemlékezésében, lásd Nagy (1990), I. 271.

60. Fülöp (1987–1988), 2. rész, 104.

61. Szabó-Szűcs (1989), 44.

Nagy Ferenc miniszterelnök megérkezik Moszkvából.
Mellette Rákosi Mátyás. 1946. április 18. • MTI Fotó/MAFIRT

niszter-helyettes valóban felvetette ezt a kérdést, és szeptember 20-i beszédében rossz anyához hasonlította a magyar kormányt, amiért nem akarja befogadni azt a kétszázezer magyart, akit Csehszlovákia egyoldalúan ki akar telepíteni az országból.⁶²

A kormányküldöttség április 18-án történt hazaérkezése és a Külügyminiszterek Tanácsának május 7-i párizsi döntése közötti időszakban a

62. Pető (1988), 144.

Vlagyimir Szviridov altábornagy, a magyarországi SZEB elnökhelyettese átadja Nagy Ferenc miniszterelnöknek a szovjet kormány ajándékát, egy ZISZ 110 típusú személygépkocsit. 1946. június 26. • MTI Fotó/MAFIRT

magyar politikai életben, s ennek nyomán a közvéleményben is általános reménykedő hangulat alakult ki a Romániával szembeni területi igények tekintetében. Ezekben a hetekben Nagy Ferenc, Gyöngyösi János külügyminiszter és más kigazdapárti vezetők is bizakodóan nyilatkoztak a kormánydelegáció útjának sikerességét és a Romániával szembeni területi igény érvényesítésének lehetőségét illetően. A „sikerből” azonban most már az MKP is részesedni akart. Míg a moszkvai út előtt Rákosi előkészítő szerepét titokban kellett tartani, ekkor, április 22-én, húsvéthét-főn ő maga nagy beszédet tartott Békéscsabán. Kifejtette, hogy a magyar kormányküldöttség moszkvai útja a legteljesebb sikerrel járt, és külön kiemelte, hogy a delegáció megnyerte a Szovjetunió jóindulatát a magyar békecélokhoz.⁶³

Mindezek után hidegzuhanyként érte a magyar közvéleményt és a területi revízióban reménykedő politikusokat is a Külügyminiszterek Tanácsa május 7-i ülésének határozata, mely szerint a békeszerződésben Magyarország és Románia között az 1939-ben fennállott határokat kell rögzíteni. Nagy Ferenc úgy próbálta meg feloldani korábbi kijelentései és a párizsi döntés közti nyilvánvaló ellentmondást, hogy ezután azt hangoztatta: ez

63. Szabad Nép, 1946. április 24.

nem végleges döntés, a békeértekezleten lesz még lehetőség a kérdés újratárgyalására. Rákosit alighanem még jobban meglepte ez a nem várt fordulat, ő azonban jól tudta, hogy ha a szovjetek mégis így döntöttek, akkor számára nincs más lehetőség, mint minél jobban megmagyarázni a bizonyítványt. Ezért ettől fogva – a tényektől nem zavartatva magát – egyrészt a nyugati nagyhatalmak rovására igyekezett írni a párizsi határozatot, másrészt pedig kedvenc témáját elővéve, azt hangsúlyozta, hogy az ország külpolitikai helyzetének megromlásáért az újból támadásba lendült „reakció” a felelős.

Ez a történet jó példa arra, hogy a szovjetek a későbbi teljes hatalomátvétel előkészítése érdekében nemcsak a kommunista pártokat használták fel a kelet-közép-európai országokban, hanem minden más lehetséges politikai aktort is, így a nem kommunista politikai erőket is. Mégpedig nem csupán a társutas baloldali formációkat, hanem szükség esetén a legkomolyabb politikai ellenfeleiket is, mint amilyen Magyarországon az FKGP volt.

KELETI INTEGRÁCIÓ

A teljes kommunista hatalomátvétel 1948 nyarára az egész régióban megtörtént. Ekkortól a zavartalan politikai-katonai együttműködést kétoldalú barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények hálózata biztosította a Szovjetunió és a közvetlen birodalmi érdekszférájába került kelet-közép-európai államok között. A felek kötelezték magukat katonai segítségnyújtásra abban az esetben, ha valamelyiküket külső támadás érné Németország és a vele szövetséző államok részéről, és kötelezték magukat arra is, hogy nem vesznek részt a másik fél ellen irányuló szövetségben. A háborúban szövetségesnek számító Csehszlovákiával már 1943-ban, Jugoszláviával és Lengyelországgal pedig 1945-ben kötöttek ilyen egyezményt, a volt ellenséges államokkal, Bulgáriával, Magyarországgal és Romániával 1948-ban került erre sor. Az 1947-től kialakuló szovjet blokk tagállamainak egymással is hasonló szerződéseket kellett kötniük, így összesen 15 ilyen kétoldalú egyezmény alkotta az így kialakult sajátos biztonsági rendszert.⁶⁴

A NATO 1949. áprilisi megalakulása jelentős kihívást jelentett a szovjet blokk számára, Sztálin életében azonban mégsem merült fel, hogy a kelet-közép-európai régióban ehhez hasonló katonai-politikai multilaterális csúcsszervezet hozzanak létre. Logikusan adódik a kérdés, vajon Sztálin

64. Az 1949-ben megalakult NDK-t 1955-ig még a szovjet blokkban sem tekintették szuverén államnak, s noha a diplomáciai kapcsolatot azonnal felvették vele, és az 1955-ben létrejött Varsói Szerződésnek is tagja lett, kétoldalú barátsági és segítségnyújtási szerződést csak 1968-ban kötöttek a keletnémet kormánnyal.

miért nem alapított mindjárt a NATO megalakulását követően, 1949-ben hasonló szervezetet. A hidegháborús logika ezt diktálta volna, s más esetekben az akció–reakció modellje működött is: a Marshall-tervre 1947-ben a Kominform létrehozása volt a válasz, 1948-ban Dél-Korea állammá alakulását a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság kikiáltása követte, 1949-ben az NSZK megalakulására az NDK volt a reakció. A hidegháborúnak ebben a klasszikus korszakában azonban a moszkvai központ és a szövetségesek kapcsolatát inkább a közvetlen bilaterális kézi vezérlés és alapvetően szigorúan centralizált hadigazdaság jellemezte. A multilaterális döntéshozatali mechanizmus bármilyen, akár csak formális változata is, ekkor még minden bizonnyal zavart okozott volna a gépezet működésében. Egy a NATO-hoz akár csak formailag hasonló, elméletileg *egyenrangú* tagállamokból álló, rendszeresen ülésező, *multilaterális* jellegű katonai-politikai szervezet felállítása ezért nem fért bele a sztálini politikai filozófiába: a szövetségesekkel *kétoldalú* kapcsolatok révén kormányzott viszony sokkal inkább megfelelt a központ és a periféria egyes tagországai között fennálló valóságos hierarchiának.

Érdekes módon, gazdasági téren más volt helyzet: Sztálin, érzékelve a kibontakozóban lévő nyugat-európai gazdasági integráció első jeleit, 1949 januárjában, nyolc évvel a Közös Piac megteremtése előtt létrehozta a KGST-t, a Szovjetunió és a kelet-közép-európai országok gazdasági együttműködési szervezetét. Vagyis az integráció gondolata önmagában nem volt idegen a sztálini vezetéstől. A KGST a szovjet blokk államainak első integrációs szervezete volt, valójában azonban Sztálin idején érdemben nem működött, az egyes országok autarkias gazdaságpolitikát folytattak, és a jelentéktelen kétoldalú kereskedelmet is főleg a barter jellemezte. A KGST korai megalakításának így inkább csak szimbolikus szerepe lett, jelezte a szovjet blokk egységesülését.⁶⁵

Sajátos módon, a Kominform sem töltött be olyan koordinációs szerepet, amelyet az 1947 szeptemberi alakuló értekezleten szántak neki. Azon túl, hogy az csak a kommunista pártok szervezete volt, nem az államo-ké, 1949 végétől 1956 áprilisi feloszlásáig nem folytatott érdemleges tevékenységet, és ez idő alatt egyetlen értekezletet sem tartottak. Az alakuló tanácskozást követően is összesen csak két konferenciát hívtak össze. A cél 1948 júniusában Bukarestben a jugoszláv párt kritikája volt, majd 1949 szeptemberében a magyarországi Galyatetőn Tito kiátkozása és Jugoszlávia kizárása a szovjet blokkból.⁶⁶ Igaz, mindeközben Moszkvában elvben működött a Kominform Titkársága, viszont ennek munkájáról máig nem lehet sokat tudni. A szervezet leginkább látható megjelenése a blokk minden or-

65. Feitl (2016).

66. Procacci (1994), G. M. Gyibekov (1994).

szágában helyi nyelven kiadott *Tartós Békéért, Népi Demokráciáért* című folyóirat volt, amely a szervezet hivatalos orgánusaként működött, és a Moszkvából irányított nemzetközi propaganda egyik fő szócsové lett.

Sztálin 1953-as haláláig a szovjet blokk vezetőinek csúcstalálkozó-ját is csak egy alkalommal hívták össze, akkor viszont a tét nagy volt. Az 1951. január 9–12. között a pártvezetők és a honvédelmi miniszterek titkos moszkvai értekezletét alig fél évvel a koreai háború megkezdése után Sztálin a hadigazdaság és a katonai fejlesztések összehangolása céljából hívta össze.⁶⁷ Nyitóbeszédében a kelet-nyugati viszony állapotát dialektikusan elemezve elmondta, hogy az Egyesült Államok háborút szeretne kezdeni, de jelenleg azt nem tudja elindítani. A szovjet blokk államainak ezért hatalmas hadseregeket kell építeniük addigra, mire az USA két-három év múlva ezt meg tudná tenni, ezáltal megakadályozva az agresszort, hogy meg is tegye ezt a lépést.

„Az utóbbi időben az a vélemény merült fel, hogy az Egyesült Államok legyőzhetetlen hatalom, és készen áll egy harmadik világháború megindítására. Amint kiderül, az Egyesült Államok nemcsak hogy nem áll készen arra, hogy harmadik világháborút kezdeményezzen, de még egy olyan kis háborúval sem képes megbirkózni, mint például a koreai. Nyilvánvaló, hogy az Egyesült Államoknak még több évre van szüksége a felkészüléshez. Az Egyesült Államok Ázsiában van lekötve, és több évig ott is marad. Az a tény, hogy az Egyesült Államok a következő két-három évre Ázsiában lesz lekötve, nagyon kedvező körülménynek számít számunkra, a világ forradalmi mozgalma számára. Ezt a két-három évet ügyesen kell kihasználnunk. Az USA-nak van atomfegyvere; nekünk is van. Az Egyesült Államoknak nagy hadiflottája van; de haditengerészetük nem játszhat döntő szerepet a háborúban. Az Egyesült Államoknak modern légierije van; de az egy gyenge légierő, gyengébb a miénknél. Az a feladatunk, hogy a rendelkezésünkre álló két-három év alatt modern és erőteljes katonai erőt hozzunk létre. Erre képesek vagyunk, ennek minden előfeltétele rendelkezésünkre áll. Kína jobb hadsereget hozott létre, mint a népi demokráciák. Abnormális, hogy gyenge hadseregük van. Ezt a helyzetet meg kell fordítani. Önöknek a népi demokráciákban két-három éven belül olyan modern és erős hadseregeket kell létrehozni, amelyeknek harcra készen kell állniuk a hároméves időszak végére.”⁶⁸

Sztálin beszéde után a védelmi miniszterek részletes jelentést tettek fegyveres erőik felkészültségéről. A jelentésekből kiderült, hogy Moszkva

67. A tanácskozásról készült részletes román feljegyzést közli Cristescu (1995). Angol fordításban elérhető: CWIHP Digitarchiv. Stalin's conference with East European delegates, January, 1951. Az értekezleten elhangzottakat részletesen ismerteti: Kramer (2009), 105–107.

68. Cristescu (1995).

szövetségei közül egyik sem állt készen a háborúra. Rokosszovszkij marsall, lengyel honvédelmi miniszter felvetette, hogy országa esetében csak a tervezettnél (1953-nál) jóval később, 1956 végéig tudják teljesíteni ezeket az elvárásokat. Cservenkov, a bolgár pártvezető hasonló aggodalmaknak adott hangot.⁶⁹ Sztálin azonban röviden közölte: ha a lengyelek (és a bolgárok) nem tudják biztosítani, hogy addig nem tör ki a harmadik világháború, akkor hajtsák végre az utasítást.⁷⁰

Sztálin javaslatára Alakszandr Vasziljevskij marsall, honvédelmi miniszter vezetésével egy tervezőbizottságot alakítottak, amelyben minden résztvevő ország képviselője helyet kapott. A bizottság január 10-én és 11-én a szovjet hadsereg vezérkarának épületében részletes fejlesztési tervet dolgozott ki az egyes államok számára, amelyek szerint a zömmel elmaradott országoknak három év leforgása alatt szovjet segítséggel fejlett hadiipart és ütőképes, korszerű hadsereget kellett létrehozniuk. A tervezőbizottság pontosan meghatározta az egyes országok hadseregeinek kívánatos létszámát is:

Lengyelország: 350 000 békelétszám, 900 000 háborús létszám;
Csehszlovákia: 250 000 békelétszám, 700 000 háborús létszám;
Magyarország: 150 000 békelétszám, 400 000 háborús létszám;
Románia: 250 000 békelétszám, 600 000 háborús létszám;
Bulgária: 140 000 békelétszám, 400 000 háborús létszám;
Összesen: 1 140 000 békelétszám, 3 000 000 háborús létszám.⁷¹

Sajátos módon, míg mások sokallták az országukra kirótt létszámot, Rákosi, aki szeretett volna Sztálin legjobb tanítványa lenni, elégedetlen volt a magyar hadsereg békelétszámával, és a gondolatot tett követte: 1952-re már 210 000 fős lett a magyar hadsereg.⁷²

A tanácskozáson román javaslatra megegyeztek egy állandó koordinációs szerv létrehozásáról is, amely a hadiipari és a hadseregekkel kapcsolatos fejlesztéseket lett volna hivatott összehangolni. Sztálin a plenáris üléseken több alkalommal hangsúlyosan támogatta a tervet, ami alapján joggal gyaníthatjuk, hogy a terv mögött egy előzetes szovjet–román titkos megegyezés

69. Rákosi memoárja szerint az értekezlet valamennyi nem szovjet résztvevője osztotta ezt a nézetet.

70. Az értekezletről lásd még Rákosi Máttyás (1997) 860–861. Rákosi Máttyás visszaemlékezéseiből idézi Rainer (1998), 99–100.

71. Az eredetileg háború idejére megadott számokat a január 11-i ülésen megváltoztatták: Románia esetében 700 000 főről 600 000-re csökkentették, Bulgária és Magyarország esetében 350 000-ről 400 000-re növelték. Figyelemre méltó adat, hogy a háborús készülődés jegyében a magyar vezetés az 1953-as évre az első és második mozgósítási ütemben a valóságban összesen 400 000–800 000 fős hadsereg bevetésével számolt. Vagyis az 1951 januárjában meghatározott létszám dupláját akarták kiállítani. Okvát (1998), 248.

72. Okvát (1998), 281. A hadsereg pontos létszáma 1952 végén 211 411 fő volt.

állt. A tanácskozás Bulganyin személyében elnököt is választott a bizottság számára, amely minden országból két-két állandó (egy katona és egy civil) képviselővel Moszkvában működött. Jelenleg azonban ennél többet nem is tudunk a bizottság tevékenységéről, ami eléggé meglepő, tekintve, hogy 1989 után a volt szovjet blokk országainak többségében kutathatóvá váltak a témára vonatkozó dokumentumok. Ezért ezt a bizottságot korántsem tekinthetjük valamiféle „Moszkvai Szerződésnek”, azaz az 1955-ben létrehozott Varsói Szerződés Szervezete elődjének.⁷³ Már csak azért sem, mert Sztálin hangsúlyozta, hogy ennek a bizottságnak szigorú titoktartás mellett kell működnie, egy katonai szövetség viszont éppen nyilvános működésével szolgálhatja a tagállamok biztonsági érdekeit. Noha az értekezletről készült feljegyzéseket többen Sztálin háborús terveit igazoló bizonyítéknak tekintik, Sztálin ekkor valójában nem a szovjetek háborús szándékait fogalmazta meg, hanem éppen ellenkezőleg: az elrettentés stratégiáját hirdette meg. Azt, hogy csakis a szovjet blokk erős és ütőképes hadseregének megteremtésével lehet az amerikaiak által indítandó háborút elkerülni:

„Hadd emlékeztessem önöket arra, hogy a rendelkezésre álló három év nem alvásra, hanem fegyverkezésre, és hatékony fegyverkezésre szolgál. Miért szükséges ez? Ez az imperialisták gondolkodásmódja miatt szükséges: az a szokásuk, hogy fegyvertelen vagy gyengén felfegyverzett országokat támadnak meg, hogy felszámolják őket, de távol tartják magukat a jól felfegyverzett országoktól. Ez az oka annak, hogy ebben a várakozási időben fegyverkezni kell, mégpedig hatékonyan, hogy az imperialisták tiszteljenek bennünket, és tartsák távol magukat tőlünk.”⁷⁴

Vagyis az 1951. januári titkos kommunista csúcstalálkozón Sztálin valójában saját korábbi, a háború elkerülhetetlenségéről szóló tézisét revideálta. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy alig egy hónappal később, februárban egy *Pravda*-interjúban nyilvánosan is kifejtette a háború elkerülhetőségének tézisét. Mindezt akár az 1953 után megindult enyhülés teoretikus alapjának is tekinthetjük: Sztálin azt üzent a Nyugatnak, hogy a koreai háborút ne tekintse egy Nyugat-Európa elleni szovjet invázió előkészítésének, mert a Kreml továbbra is az 1945-ben létrejött európai *status quo* fenntartásában érdekelt. Ugyanezt a célt szolgálhatta a legendás szovjet propagandista, Ilja Ehrenburg író néhány hónappal korábbi varsói beszéde 1950 novemberében. Ehrenburg ebben explicit módon a békés egymás mellett élés fontosságát hirdette meg,⁷⁵ noha, mint ismeretes, ez az alapelv végül csak közvetlenül Sztálin halála után, 1953 márciusától vált a szovjet külpolitika vezérfonalává.

73. Rákosi Mátyás (1997) 861., idézi Rainer (1998a), 100.

74. Cristescu (1995).

75. Hegedűs (2011).

Szintén a változás előkészítését szolgálta az 1952 áprilisában, a koreai háború kellős közepén Moszkvában rendezett nemzetközi gazdasági konferencia, ahol a fő téma a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztése volt. A tanácskozáson a szovjet blokk országainak vezetői mellett a nyugati gazdasági élet számos olyan szereplője is részt vett, akik a „keleti” piacok megnyílásában reménykedtek, noha részvételüket a nyugati kormányok megpróbálták megakadályozni. Sajátos módon, erről a fontos nemzetközi fórumról egészen a legutóbbi időkig szinte semmit nem lehetett tudni, amíg a közelmúltban Mihail Lipkin fel nem dolgozta a témát.⁷⁶ Noha ezen az értekezleten nagy áttörés még nem következett be, a szovjet vezetés nem adta fel a nyugati irányú gazdasági nyitás előmozdítására irányuló tervét. Annak is fontos üzenet értéke volt, hogy 1952 októberében, az SZKP XIX. kongresszusán elmondott beszédében Malenkov ismét határozottan szorgalmazta a kelet-nyugati kereskedelmi kapcsolatok bővítésének szükségességét.

A kelet-nyugati viszony alakulása szempontjából különös jelentősége, illetve jelzésértéke van annak is, hogy az 1952 áprilisi konferencia hivatalos előkészítő anyagaiban már szerepelt a „békés egymás mellett élés” tézise, igaz, ez a végleges dokumentumokba már nem került be.⁷⁷ Ugyanakkor, mint láttuk, ez a tézis már korábban, 1950 novemberében is felbukkant Ilja Ehrenburg varsói beszédében, ami jelezte, hogy a sztálini vezetés láthatóan folyamatosan dolgozott azon, hogy valahogyan konszolidálja az őt érintő nemzetközi helyzetet. Noha az 1952. áprilisi moszkvai gazdasági konferencia még nem hozott valódi változást, ez a tanácskozás is azt jelezte, hogy már Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála előtt megindultak azok a folyamatok, amelyek célja a hidegháborús feszültség csökkentése, a kelet-nyugati kooperáció valamilyen formában történő újjáépítése volt.⁷⁸

MAGYARORSZÁG BETAGOZÓDÁSA A SZOVJET BLOKKBA

A korábban tárgyalt, 1946. áprilisi sztálini szovjetizáló „serkentés” nemcsak Magyarországon, hanem az egész kelet-közép-európai régióban felgyorsította az átalakítások folyamatát. Ezután váltak intenzívebbé mindenhol a

76. A konferencia előkészítéséről és lebonyolításáról lásd Lipkin (2017).

77. Lipkin (2017).

78. Az 1952-es év cezurális jelentőségére elsőként Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet a magyarországi irodalompolitika elemzése kapcsán, lásd Kalmár (1993). A gazdasági helyzet 1952-ben kezdődő válságára mutatott rá Urbán Károly: *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig. A magyar-szovjet kapcsolatok története (1953–1956)* című munkájában, lásd Urbán (1996). Ugyanerre, kevésbé kategorikus formában már az ún. Tényfeltáró Bizottság jelentése is utalt, lásd Történelmi utunk. A Munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának okairól, *Társadalmi Szemle*, 1989 különszám, 26.

politikai ellenféllel való leszámolást célzó akciók, lényegében mindenhol a szalámitaktika jegyében: a folyamat a jobboldali erők széttzilálásával kezdődött és a szociáldemokrata pártoknak a kommunista pártba való beolvasztásával fejeződött be 1948-ra.

Magyarországon 1946 tavaszától a kiscgazdák (FKGP) ellen létrejött Baloldali Blokk szolgált politikai keretül az ellenzék felszámolásához. A politikai manőverek sajátossága az volt, hogy az MKP eközben mindvégig koalícióban kormányzott a kiscgazdákkal. 1946 végétől a „köztársaság-ellenes összeesküvés” vádjával a hagyományos politikai harc új szintre emelkedett. A „leleplezés” kiváló lehetőséget szolgáltatott a kiscgazdák kiszorítására. Nem sokkal ezután, 1947 februárjában a szovjet elhárítás letartóztatta Kovács Bélát, az FKGP főtitkárát és erős emberét, ami világosan jelezte, hogy a kommunisták Moszkvával együttműködve bármilyen eszközt bevethetnek. Júniusban Nagy Ferenc lemondása pedig végleg megnyitotta az utat az MKP teljes hatalomátvétele előtt. A Kovácsról kicsikart hamis vallomás alapján a miniszterelnököt azzal gyanúsították, hogy ő is tudott az összeesküvésről, s így a május közepétől Svájcban szabadságát töltő Nagy a várható letartóztatás helyett nem tért haza, hanem inkább lemondott posztjáról.⁷⁹ Ez volt az első olyan eset a régióban, amikor egy nem kommunista (és ismertén nyugatbarát) miniszterelnököt „legális eszközökkel” kellett eltávolítani. Ráadásul ebben az esetben Sztálin személyes szerepét is ismerjük Rákosi Mátyás memoárjából. Azután, hogy Rákosi javaslatot tett a szovjet vezetésnek Nagy Ferenc letartóztatására, a budapesti szovjet követ utasítására sürgősen a romániai Aradra kellett utaznia. Ott Szuszajkov, a romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke egy lezárt borítékot adott át neki Sztálin kézzel írott üzenetével. Ebben az állt, hogy a szovjet hatóságok információi szerint Nagy nem üdülni ment Svájcba, hanem ott az „ellenség” arról tárgyal, hogy a kommunistákat ki kell zárni a kormánykoalícióból.⁸⁰ Rákosi leírásának hitelességét többen megkérdőjelezik, mégis, éppen a szinte hihetetlenül kalandos körülmények okán valószínűsíthetjük, hogy valós eseményeket írt le. Arról nem is beszélve, hogy Moszkva ennél sokkal kisebb horderejű kérdésekben is beavatkozott a magyar politika alakulásába, így igen valószínűtlen, hogy ezt a jelentős akciót a szovjetekkel való egyeztetés nélkül tették volna meg.

Az intranzigens vezetőitől ilyenformán megfosztott Kiscgazdapárt jelentősen meggyengült állapotát és ugyanakkor a szovjet befolyás egyre korlátlanabb jellegét is jelzi, hogy Nagy utódjának kiválasztását a szovjetek még csak nem is Rákosi bízta, hanem maga Szviridov, a magyarországi SZEB

79. Nagy lemondásának körülményeit részletesen ismerteti Borhi (2005), 117–118.

80. Rákosi (1997), Vol. 1., 377.

vezetője tett javaslatot arra, hogy az FKGP a kommunisták bábjának tekintett Dinnyés Lajost delegálja a miniszterelnöki posztra.⁸¹

Mindez megnyitotta az utat az 1947 augusztusában megtartott új választásokhoz is, amelyeken köszönhetően az új választójogi törvénynek, a különböző korlátozó intézkedéseknek és nem kevésbé a közvetlen választási csalásoknak, az MKP 22%-kal a legnagyobb párt lett. A Baloldali Blokk azonban még az összetett választási taktikákkal is csak 45%-ot tudott elérni, így a Kiscgazdára továbbra is szükség volt a koalícióban. Ez nemcsak a kormányzóképes többséghez kellett, hanem így együtt éppen csak érték azt a 60%-os eredményt, amivel megszerezhették a listás mandátumok 80%-át. Ekkor azonban ez már nem jelentett komoly korlátot a teljes kommunista hatalomátvétel felé vezető úton. A szalámitaktika további intenzív alkalmazásával 1947 őszén előbb az ellenzéki pártokkal számoltak le, majd 1948 tavaszára az FKGP teljes eljelentéktelenítése is bekövetkezett.

Sajátos módon azonban, éppen Sztálin elvárásainak megfelelően, még 1947 őszén is „törvényes” eszközökkel kellett leszámolni az ellenzékkel. Fontos megjegyezni, hogy 1946 áprilisa és 1947 szeptembere között még mindig csak a szovjetizáló átalakítás elmélyítése volt a cél. A folyamat végső felgyorsítását és teljes befejezését a Kominform alakuló ülésén rendelték el, ekkor viszont azzal, hogy mindennek a régió valamennyi országában mielőbb maradéktalanul meg kell történnie. Magyarországon ez 1948 júniusában a két munkáspárt, az MKP és az SZDP egyesülésével következett be.

Magyarország betagozódása az 1947 ősztől formálisan is megalakuló szovjet blokkba az 1947 augusztusi választásokat követően már különösebb nehézség nélkül megvalósulhatott. Nemzetközi téren ez mindenekelőtt a kétoldalú szerződésekből álló sajátos virtuális katonai paktumhoz való csatlakozást jelentette. 1947–1949 között Magyarország is megkötötte a kétoldalú barátsági és együttműködési egyezményeket a szovjet blokk minden tagállamával: Jugoszláviával már 1947 decemberében, 1948 januárjában Romániával, februárban a Szovjetunióval, júniusban Lengyelországgal, júliusban Bulgáriával. Csehszlovákiával az ottani magyar kisebbséggel szembeni elnyomó politika miatt viszont csak a kérdés rendezése után, 1949 áprilisában került sor az egyezmény aláírására.

A belpolitikában a két munkáspárt 1948 júniusában történt egyesülése nyitotta meg az utat a sztálini politikai-gazdasági modell adaptálására. Az egypártrendszer és a tervgazdaság bevezetése, az ipar, a bankszektor és a kereskedelem teljes államosítása már 1949-re megvalósult, az oktatás, kultúra és tudomány szovjetizálása 1950–1951-re fejeződött be,⁸² mindez nagy-

81. Borhi (2005), 118.

82. Lásd Kalmár (2018a), Scheibner (2018).

számú szovjet tanácsadó közreműködésével. Figyelemre méltó azonban, hogy a kelet-közép-európai államoknak nem kellett a teljes szovjet modellt átvenniük, azaz a parlamentek megmaradtak és a többpártrendszer szimulálása céljából népfront jellegű szervezetek működtek. (A Szovjetunióban ilyenek nem voltak.)⁸³ Emellett több országban, így Lengyelországban, Csehszlovákiában és az NDK-ban néhány ún. társutas párt is folytathatta tevékenységét, „csupán” a kommunista párt vezető szerepét és a „szocializmus építésének programját” kellett feltételül elfogadniuk. Az 1949-es választásokon még részt vevő társutas pártokat hivatalosan Magyarországon sem tiltották be, azok a korabeli terminus szerint egyszerűen „elhaltak”.

Magyarország külpolitikai mozgástere 1947 ősztől drasztikusan beszűkült, 1948-tól már teljes szovjet alárendeltség jellemezte az ország külkapcsolatait. Rákosi személyi kultuszának kiépülésével párhuzamosan a moszkvai „Központtal”, vagyis lényegében Sztálinnal való kapcsolattartás is az ő privilégiuma lett. A kapcsolattartás fő eszköze 1949-től a távirati összeköttetés volt, emellett egy különleges lehallgatás mentes titkos telefonvonal is rendelkezésére állt.⁸⁴ Rákosinak ugyanakkor meglehetősen gyakran nyílt módja személyesen is konzultálnia Sztálinnal: 1949 és 1953 között kilenc ilyen, többnyire Moszkvában vagy más szovjetunióbeli helyszínen történt találkozóról tudunk.⁸⁵

A ma kutatható dokumentumokból egy kifejezetten kezdeményező Rákosi⁸⁶ képe bontakozik ki. Mintha csak a korabeli szlogent próbálta volna igazolni: „Rákosi Sztálin legjobb magyar tanítványa”. Persze valójában a „magyar” jelzőt igyekezett nem figyelembe venni, így igazából arra törekedett, hogy az egész szovjet blokkban egyfajta kiemelt szerepet játsszon. Ambíciója nem is volt teljesen megalapozatlan: 1949 után valóban nem sok riválisa volt a szovjet blokkban. A lipcsei per hőse, a nemzetközi kommunista mozgalomban kiemelkedő szerepet játszó bolgár Dimitrov 1948-ban meghalt. A jugoszláv Tito, aki háborús szerepe és sikerei miatt 1948-ig joggal áhítozott a régió gauleiterének pozíciójára, ekkorra már gyűlöttebb ellenség lett, mint maga az amerikai elnök, Truman. A szintén jelentős munkásmozgalmi múlttal rendelkező keletnémet vezető, Walter Ulbricht pedig 1949-től balszerencséjére egy a szovjet blokkon kívül senki által el nem ismert szovjet bábállam, az NDK vezetőjeként még a keleti táborban

83. A két rendszer sajátosságainak összevetéséről és egymáshoz való viszonyukról lásd Kalmár Melinda rendkívül innovatív új teóriáját a népi demokratikus elkanyarodásról. Kalmár (2018b).

84. Az 1949–1952 közötti ismert 30 Rákosi–Sztálin-távíratváltás szövegét közli Rainer (1998a). A VCS telefonkapcsolat üzeneteinek tartalmáról 1953 előttről dokumentumok nem kerültek elő.

85. Rainer (1998a).

86. Uo.

Ikongráfia az újítási és találmányi kiállításon a budapesti Múcsarnokban 1949-ben • Fortepan. Leltári szám: 4548

is csekély nemzetközi tekintéllyel rendelkezett. A román vezető, Gheorghe Gheorghiu-Dej soha nem élt a Szovjetunióban, azaz „hazai” kommunista volt, amit mindig nagy hátránynak tartottak a Kremlben, különösen azért, mert állandó konfliktusban állt a párt moszkovita frakciójával, s belhar- cuk csak 1952-ben, Ana Pauker eltávolításával ért véget. Végül Bolesław Bierut Lengyelországban és Valko Cservenkov Bulgáriában „kezdő” vezetőknél számítottak, mindketten 1948-ban vették át pártjuk irányítását: előbbi a kegyvesztetté vált Władisław Gomułkától, utóbbi az ekkor meghalt Dimitrovtól.

Rákosi ugyanakkor jól ismert nemzetközi munkásmozgalmi hősi múlttal dicsekedhetett: vezető szerepe volt az 1919-es Tanácsköztársaság idején, 1920–1924 között a Komintern megbízottjaként számos európai országban képviselte a szervezetet, 1921-től a Komintern egyik titkára volt. 1924-ben illegálisan visszatért Magyarországra, ahol 1925-ben lázadásért nyolc év börtönre ítélték. Az utolsó szó jogán elmondott beszéde nemzetközileg is ismertté tette, a „Szabadítsuk ki Rákosit” széles körben népszerű követelés lett az európai munkásmozgalomban. Végül összesen tizenhat évet töltött a magyar Horthy-rendszer börtönében. Mivel ebben az időben, az 1939. augusztusi Molotov–Ribbentrop-paktumot köve-

tően a Szovjetunió a náci Németország kvázi szövetségese volt, Sztálin barátságos gesztust akart tenni a magyar kormány felé, így Rákosit az 1848–1849-es szabadságharcban a cári seregek által zsákmányolt magyar zászlókra cserélték ki.⁸⁷ Kiszabadulása után Moszkvában a nemzetközi munkásmozgalom hőseként ünnepelték, a november 7-i ünnepségen Sztálin mellett állhatott a dísztribünön.

Rákosi azzal is kitűnt kelet-közép-európai vezetőtársai közül, hogy noha egyetemi végzettsége neki sem volt, négy nyelven beszélt, köztük angolul, így a magyar kormánydelegáció 1946. júniusi washingtoni látogatásán egyedül ő tudott tolmács nélkül beszélni Truman elnökkel. Szintén ő volt az egyetlen kommunista vezető a régióban, aki személyesen tárgyalt az amerikai elnökkel, a brit és a francia miniszterelnökkel. Mindez valószínűleg olyan extra politikai ambíciót adott neki, amellyel a többiek nem rendelkeztek, ezért ő a kommunista rendszer sorsát nemcsak saját országában, hanem a blokk más államaiban is lelken viselte. Így miközben igyekezett mindenben követni a sztálini politikát, sok esetben kifejezetten aktív kezdeményező szerepet próbált játszani nemzetközi kérdésekben is. A Sztálinnal való kapcsolattartás azonban mégis meglehetősen egyoldalú volt. A szovjet vezető viszonylag ritkán válaszolt Rákosi javaslataira, terveire, illetve az általa jelentett már realizált vagy még csak tervezett intézkedésekre. Ez ugyanakkor egyfajta relatív önállóságot biztosított Rákosinak. Nyugodtan próbálkozhatott, addig nem volt gond, amíg nem érkezett Moszkvából egyértelmű tiltás vagy elutasítás. Rákosi így már 1948-tól titkos információkkal látta el a csehszlovák vezetést a köreikben található megbízhatatlan, „áruló” elemekről. 1949 nyarán, a Rajk-per előkészítésének idején hat kommunista pártra vonatkozó anyagot készítettett Noel Field vallomása alapján, amit Moszkvában személyesen ismertetett Sztálinnal. A helyi vezetés felvilágosítása céljából Varsóba küldte Nógrádi Sándor tábornokot, Bukarestbe pedig magát az ÁVH vezetőjét, Péter Gábort.⁸⁸ Láthatóan arra törekedett, hogy az egyelőre bizonytalankodó testvérpártoknak is elegendő muníciót szállítson az albán és a magyar példát követő „titoista” kirakatpercek megrendezéséhez. Rákosi tágabb nemzetközi dimenziókban is bátran kezdeményezett. 1949 augusztusában jelentette Sztálinnak azt a gyanúját, hogy az ekkoriban Budapesten is megforduló Louis Weinstock, az USA kommunista pártjának egyik vezetője, szerinte provokátor, és kapcsolatban áll a Rajk-perrel. A koreai háború kitörése után, 1950 júliusában pedig azonnal jelentkezett Sztálinnal azzal a tervével, hogy Magyarország

87. Mivel a történet háttere még nem minden tekintetben tisztázott, érdekes adaléknak tekinthető, hogy 1959-ben Hruscsov úgy interpretálta a kérdést Maónak, hogy Rákosit egy a Szovjetunióban raboskodó magyar kémre cserélték ki. Zubok (2001).

88. Rainer (1998a).

Indul a magyar kórházvonat Észak-Koreába. 1950. július 26. •

MTI Fotó/Kotnyek Antal

orvosi segítséget nyújtana a „megtámadott” Észak-Koreának. Rögtön egy egész kórház küldésére tett javaslatot, amire meg is kapta a jóváhagyást.⁸⁹ A magyar orvosok és munkatársak által épített, finanszírozott és üzemeltetett, logikusan Rákosi Mátyásról elnevezett katonai kórház még 1950-ben felépült Sarivon városában.⁹⁰

1948 nyaratól, amikor a Kominform bukaresti ülésén megfogalmazott éles kritika után várható volt Tito kiátkozása a szovjet blokkból, Rákosi erőfeszítéseinek fókuszába a Jugoszláviával való viszony radikális megváltoztatása került. A magyar–jugoszláv viszony 1945-től egészen eddig kiemelkedően jónak volt mondható, különösen a Csehszlovákiával fennálló súlyos konfliktusok fényében. Nem csupán az államközi kapcsolatok voltak kiválóak, hanem az MKP vezetői, köztük maga Rákosi is gyakran látogattak el titokban konzultációra Titóhoz, akit nemzetközi tekintélye miatt ekkor még egyfajta regionális vezetőnek tartottak. Tito 1947 decemberében hivatalos látogatást tett Budapesten, ahol fényes külsőségek közepette fogadták: Rákosi egy 1947. április 29-i, Molotovval folytatott beszélgetésben őszintén

89. Rainer (1998b).

90. A háború vége után, 1953-ban a létesítmény civil kórházzá alakult, ahol a magyar orvosok 1957-ig tovább dolgoztak. A koreai magyar kórház történetéről lásd Kocsis (2005).

elárulta, hogy a viszony Jugoszláviával jobb, mint a Szovjetunióval.⁹¹ Magyarország a legelső barátsági és együttműködési szerződést is Belgráddal kötötte, még 1947 decemberében. A szovjet–jugoszláv konfliktus elmélyülésével párhuzamosan ezért Rákosi érthetően igyekezett mindent elkövetni, hogy feledtesse saját jugoszlávbarát múltját. Kompenzálásként a Tito-ellenes kampány vezéralakja szerepét próbálta alakítani az egész szovjet blokkban, ami oda vezetett, hogy az első magyarországi sztálinista kirakatper, az 1949 szeptemberében megrendezett Rajk-per fő vádlottja valójában maga Tito lett, s a vádlottak feladata az ő ördögi terveinek leleplezése volt.

A magyar vezetés aktívan vett részt a Jugoszlávia elleni gazdasági blokk megvalósításában és fenntartásában is. Így Rákosi a szent cél érdekében szükség esetén nem tétozott egy testvéri állam belügyeibe durván beavatkozni: 1949 márciusában – a nyomaték kedvéért moszkvai közvetítéssel – üzenetet küldött Klement Gottwaldnak, közölve, hogy a Jugoszláviába magyar területen keresztül küldött csehszlovák hadianyag-szállítmányt leállította.⁹²

A Tito-ellenes propaganda egyik csúcspontja a Kominform harmadik, egyben utolsó konferenciája volt, melynek egyetlen feladata a jugoszláv vezető végleges kiátkozása lett. Az értekezletet Magyarországon, a Mátrában található üdülőhelyen, Galyatetőn tartották 1949. november 16–19. között. Nem kizárt, hogy a helyszín kiválasztása Rákosi „jutalomjátékának” tekinthető a Rajk-per sikeres lebonyolítása és a Tito-ellenes propagandában végzett addigi kiemelkedő alakítása miatt. Jellemző módon, a pontos helyszínt évtizedekig titok övezte, a hivatalos dokumentumok csak annyit közöltek, hogy Magyarországon volt az értekezlet.⁹³

A magyar–jugoszláv viszony 1949–1953 között soha nem látott mélypontra jutott. A határsávból a lakosságot kitelepítették, az osztrák határhoz hasonló határzárakat hoztak létre aknamezővel, a határ mentén gyakoriak voltak a kisebb fegyveres incidensek. A Kominform 1949. novemberi határozata Jugoszláviát az új háborúra készülő imperialista hatalmak szövetségesei közé sorolta, és valójában Belgrád nemcsak Magyarország, hanem az egész szovjet blokk számára az első számú ellenséggé vált. Rákosi kijelentette: ebben a helyzetben „a háborús veszély elsősorban Jugoszlávia személyében jelentkezik”.⁹⁴ Már ekkor megkezdődött a magyar hadsereg felkészítése egy Jugoszlávia által indított támadás elhárítására és egy sikeres ellentámadás megindítására.⁹⁵

91. Izsák–Kun (1994), 200.

92. Rainer (1998b).

93. Leonid Gibianskii (1994).

94. Okvách (1998), 110.

95. Okvách (1998), 110. Jugoszlávia elleni támadó háború tervei nem kerültek elő, így az erre vonatkozó korábbi nézeteket a kutatások nem erősítették meg. Vö. Király (1986).

Csak a rendszerváltás után fedezték fel a kutatók, hogy 1949 és 1953 között a mintegy 600 km hosszú magyar–jugoszláv határon hatalmas költséggel valóságos erőrendszert építettek ki, melyet joggal nevezhetünk a magyar Maginot-vonalnak.⁹⁶ Sajátos módon ezzel az ország kommunista déli szomszédja felé sokkal erősebb határvédelem jött létre, mint a kapitalista nyugati szomszéd Ausztria irányában: ezt az ellentmondást persze a jugoszlávellenes paranoia mellett az is magyarázza, hogy Ausztria keleti része 1955 őszeig szovjet katonai megszállás alatt állt, így ott lényegesen kisebb valószínűséggel lehetett ellenséges haderővel számolni.

A diplomáciai kapcsolat mindezek ellenére sem szakadt meg a két ország között, de azt a lehető legalacsonyabb szintre korlátozták. Rákosi 1951-ben ebben az ügyben is kezdeményezőként lépett fel, és megpróbálta Sztálinnál elérni, hogy engedélyt kapjon a diplomáciai viszony megszakítására. A magyar források szerint a belgrádi magyar ügyvivő ellen 1951 márciusában a nyílt utcán követtek el „merényletet”, a támadók tettelesen bántalmazták őt és sofőrjét. Rákosi azt ezt követő diplomáciai jegyzékváltás során megpróbálta kiélezni a helyzetet, még azt is felvetette Sztálinnak, hogy a jugoszláv ügyvivőt esetleg „tússzá” minősítik azzal, hogy megfosztják diplomáciai mentességétől, de kiutazását is megakadályozzák. Sztálin azonban, aki Belgráddal szemben általában is visszafogottságra intett, azt válaszolta, hogy „ne élezzék a jugoszlávokkal” az ügyet, így végül mindkét ügyvivő hazatért, és a követséget egyetlen adminisztratív munkatárs szintjére redukálták.⁹⁷

A nyugati kapcsolatok 1949 után szintén radikálisan leépültek, minimálisra csökkent az érintkezés a budapesti követségek és a magyar kormány között, alapvetően a formális kapcsolatok fenntartása volt a cél. A szovjet blokk országai ellen 1948-tól alkalmazott amerikai gazdasági embargó (1949-től a COCOM keretében) kezdetben nem jelentett nagy visszaesést az egyébként is jelentéktelen magyar–amerikai gazdasági relációban. A kapcsolatok súlyos megromlását 1948–1949 folyamán a magyar kormány generálta az amerikai tulajdonú vállalatok, a MAORT és a Standard Electric kompenzáció nélküli államosítása érdekében szervezett kirakatperekkel. Ezeknek a vállalatoknak több magyar vezetőjét, valamint az amerikai Robert Vogelert és a brit Edgar Sanderst 1950 februárjában kémkedésért súlyos börtönbüntetésre ítélték, két magyar vezetőt pedig kivégeztek. Válaszul az USA bezáratta a New York-i és clevelandi magyar konzulátusokat, megtiltotta állampolgárainak a beutazást Magyarországra, és felfüggesztet-

96. Okvách (1998), 113–122. Okvách részletesen ismerteti a védelmi terveket és munkálataikat. Figyelemre méltó adat, hogy a védvonal kiépítése az első ötéves terv beruházási előirányzatainak (28 milliárd Ft) 22,5%-át tette ki.

97. Rainer (1998b)

te Németország amerikai zónájában a magyar restitúciós bizottság működését is, melynek feladata a magyar javak felderítése és hazajuttatása volt. Nagy-Britannia már 1949 decemberében megszakította a folyamatban lévő kereskedelmi tárgyalásokat, majd gazdasági embargót vezetett be Magyarország ellen.

Az Egyesült Államok követségének ekkor hetven amerikai munkatársa volt (ebből 22 diplomata, köztük 7 katonatiszt) valamint 103 magyar alkalmazottja, vagyis összesen 173 fő dolgozott a misszión. Az ország méretéhez és jelentőségéhez viszonyítva ez a szám extrém módon magasnak számított. „Békeidőben” ez az adott ország belügye, de a hidegháború leghidegebb éveiben nem meglepő, hogy ezt a létszámot 1950-ben magyar követelésre a követségnek felére kellett csökkentenie.⁹⁸ Előbb azonban a misszió fő feladata 1949 végétől Vogeler kiszabadítása lett. A két kormány közötti titkos tárgyalások során a magyar fél komoly ambícióval lépett fel: nemcsak a Washington által bevezetett szankciók feloldását kérte, hanem a magyar korona visszaszolgáltatását is, amely Németország amerikai zónájában esett „hadifogságba”, s azóta az USA-ban őrizték. Emellett szerettek volna elérni a Szabad Európa Rádió frekvenciájának megváltoztatását is, amely zavarta a hazai adásokat.

A terv alapvetően bevált, Washington a korona visszajuttatásán kívül az összes magyar követelésnek eleget tett, így Vogeler 1951 áprilisában elhagyhatta az országot. Rákosi korábban ecsetelt aktivista fellépését igazolja, hogy még egy ilyen kétoldalú túszügyben is megpróbált világpolitikai dimenziókat megjeleníteni: jelezte Moszkvának, hogy Vogeler elengedése már korábban is lehetséges lett volna, de ő az időzítésnél figyelembe vette a szovjet blokk érdekeit a koreai háború alakulása során.

1952 elejétől a magyar vezetés is bekapcsolódott az óvatos korai nyugati nyitás folyamatába, amikor megpróbálkozott a nyugati államokkal 1949 után minimálisra csökkent vagy megszakadt gazdasági kapcsolatok legalább részleges helyreállításával. A legígéretesebbnek a brit reláció ígérkezett. Nagy-Britannia ugyanis 1949-ben egy konkrét incidens, Edgar Sanders brit üzletember magyarországi bebörtönzése miatt függesztette fel a kereskedelmi kapcsolatokat Magyarországgal, így a helyzet rendezése viszonylag egyszerűnek tűnt. A Rákosi-vezetés már Sanders 1950 februári elítélésétől kezdve folyamatosan titkos tárgyalásokat folytatott a brit kormánnyal, s az 1949-ben életbe léptetett brit kereskedelmi embargó feloldása fejében a magyar vezetés hajlandó lett volna szabadon engedni a foglyot.⁹⁹ A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, ezért a magyar fél 1952 novemberében

98. Rainer (1998b). Lásd még Szörényi (2013).

99. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL-OL), Külügyi-minisztérium (a továbbiakban: KÜM), Nagy-Britannia XIX-J-1-j 00183/13/1953.

taktikát váltott: előbb azt hangsúlyozta, hogy Sanders ügyét nem kívánja gazdasági kérdésekkel együtt tárgyalni, majd 1953 januárjában közölte: Sandersért cserébe a britek bocsássanak szabadon egy Li Meng nevű malajziai kommunistát, akit hazájában – amely ekkor brit gyarmat volt – terrorizmus vádjával halálra ítélték.¹⁰⁰ Rákosi memoárjában azt írja, hogy az ötlet Molotovtól származott, akivel 1952 októberében, az SZKP XIX. kongresszusa idején találkozott Moszkvában. Vagyis a szovjetek igyekeztek a tranzakciónak hidegháborús dimenziót adni, és a nyilvánosság előtt „fogolycserének” szerették volna azt feltüntetni, amely egyben a szovjet blokk önzetlen segítségét bizonyította volna a szabadságukért küzdő gyarmati népek felé.

Figyelemre méltó, hogy az angolok „szorult helyzetére” apellálva a magyar fél a tárgyalásokon szeretne volna elérni a stratégiai árucikkek kommunista országba történő exportját korlátozó COCOM-lista részleges feloldását is. A brit kormány eredetileg még hajlott a megegyezésre, de a fogolycsere gondolatától elzárkózott. Végül nem is volt hajlandó elfogadni a javasolt megoldást, a tárgyalások így 1953 márciusában megszakadtak. Fordulat volt az egyezkedésben, hogy a Nagy Imre-kormány 1953 augusztusában egyik legelső külpolitikai jellegű döntése alapján feltétel nélkül szabadláb-
ra helyezte Sanderst, aki Angliába távozott. Ezt követően a britek azonnal feloldották a gazdasági embargót, és már 1953 őszén megkezdődött a magyar-brit pénzügyi és kereskedelmi tárgyalások újraindításának diplomáciai előkészítése, mely 1956 júniusában pénzügyi egyezmény megkötéséhez vezetett.¹⁰¹ Az adott viszonyok között ez jelentős eredmény volt, mivel hasonló szerződést az USA-val csak 1973-ban sikerült létrehozni.

100. A brit hatóságok végül az ítéletet életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták.

101. Békés (2007c). A Sanders-ügy diplomáciájához lásd Szörényi (2006). Lásd még Hegedűs (2011).

2. AZ ENYHÜLÉS KEZDETE ÉS AZ „AKTÍV KÜLPOLITIKA” DOKTRÍNÁJA, 1953–1956

HIDEGHÁBORÚ-ENYHÜLÉS: ÚJ MEGKÖZELÍTÉSBEN

A hidegháború és az enyhülés viszonyának pontos értelmezése a mai napig a második világháborút követő folyamatok egyik legkomolyabb kihívása. A legtöbb interpretáció némi leegyszerűsítéssel alapvetően azt a modellt alkalmazza, hogy amikor a szuperhatalmi viszony rossz volt, akkor hidegháború volt, amikor jó, akkor pedig enyhülés. A hidegháború és az enyhülés viszonya azonban egyáltalán nem volt ilyen kétdimenziós, illetve lineáris jellegű, és főként nincs szó egymást kizáró vagy felváltó jelenségekről. A duális (hidegháború–enyhülés) modell helyett ezért hatékonyabb lenne egy osztottabb, differenciáltabb rendszerben gondolkodni, amelyben a hidegháború mellett az *enyhülés szintén konstans* tényező. Az általában elfogadott, hogy a hidegháború mint alapvető körülmény állandó volt 1945-től, az kevésbé, vagy egyáltalán nem, hogy állandó maradt az enyhülés is 1953-tól. Azokat a válságos vagy annak látszó fordulatokat, feszültebb időszakokat, amelyeket a közvélemény és a szakmai értelmezések zöme is pl. a „második hidegháború” vagy más hasonló kategóriákkal ír le, valójában csak lefelé tartó enyhülésamplitúdók voltak, azt is mondhatjuk, standby détenté állapotok, amelyek azonban nem változtattak azon a tényen, hogy az enyhülés 1953 után már meghatározó, sőt (a fegyverkezési hullámok ellenére is) egyre erősödő eleme maradt a két rendszer viszonyának. A probléma összetettsége és jelentősége miatt érdemes ezt részletesebben is újra-gondolni.

A két világrendszer, illetve katonai-politikai tömb antagonisztikus szembenállásán alapuló *hidegháborús nemzetközi struktúra* 1945 és 1991 között *végig fennállt*, egészen addig, míg a Szovjetunió, illetve a keleti blokk integrációs szervezetei 1991-ben meg nem szűntek. Meg kell jegyeznünk, hogy a két világrendszer közti antagonisztikus ellentét alapjai nem 1945 után alakultak ki, hanem már az 1917-es bolsevik hatalomátvétel óta léteztek.¹ Amíg azonban a két világháború között a hatalmas területű, de

gyenge szovjet állam léte leginkább potenciálisan jelentett veszélyt a nyugati világra, 1945 után lényegesen megváltozott a helyzet. A kelet-európai hódításokkal és Kína csatlakozásával létrejött szovjet blokk a hirtelen szuperhatalommá előlépett Szovjetunió vezetésével komoly kihívást és valódi fenyegetést jelentett a Nyugat számára. Ezt követően a hidegháborúként ismert konstelláció két fő jellegzetessége az egymást *kölcsönösen kizáró ideológiák* versengése volt, illetve a *tömegpusztító nukleáris fegyverek* megléte mellett annak a helyzetnek a szimulálása, amely az ellenfél teljes megsemmisítésével fenyegetett.

Az enyhülésre vonatkozó új koncepciómmal összhangban, annak következményeként más periodizációt javasolok a hidegháborús korszak (1945–1991) szakaszolására is: a hagyományos interpretációval szemben, amely a „klasszikus hidegháború” időszakát 1945/1947 és 1962 közé teszi,² én úgy vélem, hogy a korai *irracionális szakasz* 1953-ban egyértelműen véget ért: ez a teljes konfrontációra és egymás létjogosultságának tagadására alapult, és ekkor mindkét fél azt feltételezte, hogy a világháború elkerülhetetlen. Az ezt követő hosszú, 1991-ig tartó második szakaszban viszont már egyértelműen a világháború elkerülését diktáló racionális megfontolások domináltak. Ekkor már a (fenti értelemben vett) *enyhülés* és a *kényszerű együttélés*³ logikája volt a domináns. Ennek alapján valójában az *első hidegháború* (1945–1953) és a *második hidegháború* (1953–1991) kategóriákat kellene használnunk annak jelzésére, hogy a két szakasz a mindvégig fennállt antagonizmus ellenére jellegében *alapvetően különbözőt* egymástól.

Az első hidegháború idején, s különösen annak az 1949–1953 közötti, a legtöbb irracionális vonást mutató szakaszában mindkét oldalon azzal számoltak, hogy a *másik fél* rövid időn belül megindítja a harmadik világháborút, amelyet elkerülhetetlennek tekintettek, s így az összecsapásra való felkészülés a politika meghatározó elemévé vált Keleten és Nyugaton

2. Ez a korszakolás a nemzetközi irodalomban is meglehetősen általános, hazai alkalmazását lásd Fischer (2005), 5.; Horváth (2005), 292. Figyelemre méltó, hogy Halmosy Dénes 1985-ben megjelent diplomáciai okmánytárában 1955-től számítja az enyhülés kezdetét, ám ezt úgy teszi, hogy ugyanekkor nála a hidegháború véget is ér, és azt az enyhülés váltja fel. A hetvenes évek közepétől pedig – jobb híján – „az enyhülés megtorpanásának időszaka” következik. Halmosy (1985), 14–15. Wilfried Loth, a revizionista irányzat fő német képviselője viszont egyenesen 1950-re datálja az enyhülés kezdetét, ám azt a hagyományos lineáris fel fogás alapján teszi, s nála az enyhülés egy hosszú folyamat eredményeként végül „legyőzi” a hidegháborút. Lásd Loth (1997). John Van Oudenaren 1953 után kezdődő enyhülésről mint folyamatról beszél, de azt alapvetően a szovjet–nyugat-európai kapcsolatok és együttműködés rendszerével azonosítja, amelyben a tárgyalások és intézmények játszották a fő szerepet. Lásd Oudenaren (1991), 3.

3. A *kényszerű együttélés* fogalmát már korábban is használták, ha nem is ilyen hangsúlyos kategóriaként. Hazai alkalmazására lásd Gazdag Ferenc – Kiss J. László: Adalékok a hidegháború értelmezéséhez. *Külpolitika*, 1986. 5. sz. 125–151.

1. Vö. Engerman (2010), 25–31.

egyaránt. Az addig soha nem látott mértéket öltő fegyverkezéshez pedig mindkét oldalon az a percepció társult, hogy a felhalmozott fegyvereket (beleértve az atombombákat is) a szuperhatalmak hamarosan használni is fogják egymás ellen. 1953 után viszont mindkét fél rövid időn belül felismerte, hogy alapvetően új helyzet állt elő, ezért a két ellenséges tábor kényszerű együttélésének nincs alternatívája, így a háború kérdésében paradigmaváltás következett be mindkét oldalon. Jogosan merül fel ugyanakkor a kérdés: mi indokolja, hogy az 1953-as évet tekintsük a vízváltásztónak a hidegháború történetében? Hiszen ma már tudjuk, hogy a szuperhatalmak vezetői – köztük Sztálin – *saját maguk* már azt megelőzően sem akartak háborút indítani. A háborús hisztéria mégis azért létezett, mert mindkét oldal azt feltételezte, hogy a *másik fél* készül végső leszámolásra, s így fel kell készülni a támadásra. Az 1953-es korszakhatár így valójában nem Sztálin halálához kötődik, hanem a *technológiai fejlődéshez*. Jól ismert tény, hogy a hidrogénbombát az Egyesült Államok 1952-ben, a szovjetek pedig alig egy évvel később, 1953-ban tesztelték. Az 1945 augusztusában „élesben” is kipróbált atombomba, bármennyire is megdöbbentő volt a pusztító ereje, a valóságban nem változtatta meg drasztikusan a stratégiai gondolkodást a jövő lehetséges hadviseléséről. Ezért még az után is, hogy 1949-ben a Szovjetunió szintén atomhatalom lett, mindkét oldalon azt feltételezték, hogy egy harmadik világháborúban, az atombombák tömeges használata esetén is van reális esély az ellenség legyőzésére.⁴

Az a riasztó vízió, hogy egy ilyen konfliktus a korábban elképzelhetetlen mértékű pusztítás, valamint az egész Föld felszínén gyorsan szétterjedő és hosszú időn át fennmaradó nukleáris sugárzás következtében a teljes emberi civilizáció megsemmisülését eredményezheti, csak a hidrogénbomba tesztelése után merült fel. 1952/1953 és 1955 között mindkét oldal sorozatban tesztelte az egyre nagyobb hatóerejű hidrogénbombákat, és ennek eredményeként jutottak fokozatosan, de csupán 2–3 év alatt arra a felismerésre, hogy egy termonukleáris fegyverekkel megvívott harmadik világháborút nem lehet megnyerni. (Az 1954-ben az USA-ban tesztelt Castle Bravo nevű, 15 megatonnás hidrogénbomba hatóereje már több mint ezerszerese [!] volt a Hirosimát elpusztító atombombáénak.⁵ A néhány évvel később tesztelt, s valaha felrobbantott legnagyobb nukleáris fegyver, a szovjet „cár bomba” pedig már 100 megatonnát „tudott”, ezért annak hatóerejét szándékosan a felére csökkentették.) Ezért korántsem meglepő, hogy a MAD (Mutually Assured Destruction – kölcsönösen biztosított megsemmisítés) sokkoló gondolata – egy újabb nukleáris „hungaricum” –, amit Neumann János talált ki, már az 1950-es évek közepén megszületett, noha a kifejezés

4. Holloway (2010), 380–382.

5. Uo. 383.

és a doktrína csak egy évtizeddel később vált általánosan használttá. Mindennek a realizálása vezetett ahhoz a felismeréshez, hogy ilyen körülmények között a másik fél egyszerűen *nem akarhat* háborút indítani. Az 1955 júliusában megrendezett genfi négyhatalmi csúcstalálkozó legfontosabb eredménye pedig éppen az volt, hogy a tárgyaló felek valóban kölcsönösen felismerték: a másik fél *nem is akar* háborút kezdeni.

Mindez tehát azt jelenti, hogy az enyhülés nem egy taktikai jellegű, a kelet–nyugati kapcsolatok megjavítását célzó jelenség volt, hanem egy olyan szuperhatalmi együttélési modell, amely a hidegháború 1953 utáni szakaszában mindvégig érvényben maradt. Ennek a modellnek az alapját pedig egy példa nélküliesen súlyos történelmi felelősség, valamint az állandó és kölcsönös függőség, interdependencia képezte, mely a szuperhatalmakat és szövetségeiket folyamatos együttműködésre kényszerítette: az emberi civilizáció fennmaradása érdekében bármi áron el kellett kerülniük a közvetlen katonai konfliktust.

A kelet–nyugati viszonyban bekövetkezett, fent vázolt radikális változásból eredő logikus következtetést – sajátos módon – a szovjet vezetők vonták le előbb. A régi–új szovjet kollektív vezetés rögtön Sztálin halála után, már 1953 márciusában meghirdette az új stratégiát: a békés egymás mellett élés politikáját. Vagyis erre a fordulatra nem 1956 februárjában, az SZKP XX. kongresszusán került sor, ahogyan a nemzetközi irodalomban máig sokszor tévesen említik, hanem közvetlenül a hatalomváltás után. Kétségtelen, hogy a kongresszuson is jelentős újítás született: akkor vezették be az új tételt arról, hogy a háború a szocialista és a kapitalista tábor között elkerülhető, ami valójában azt jelentette, hogy el is kell kerülni. A békés egymás mellett élés politikáját pedig valóban ezen a fórumon emelték a *hosszú távú doktrína* szintjére, amely azután a Szovjetunió megszűnéséig végig érvényben is maradt.⁶ Ennek a korábbinál lényegesen rugalmasabb külpolitikának a fő célja a kelet–nyugati kapcsolatokban fennállt feszültségek radikális enyhítése és a nyugati országokkal való egyre mélyebb politikai és főleg gazdasági együttműködés kiépítése volt. A szovjet vezetők mindezzel azt akarták elérni, hogy csökkentsék a fegyverkezési verseny nyomasztó költségeit, s ily módon javítsák a Szovjetunió túlélési esélyét a két szemben álló tömb egyre intenzívebbé váló történelmi versenyében.

Mindez nem kevesebbet jelentett, mint annak a nyilvános elismerését, hogy a kétpólusú világrendben az emberiség pusztulásával fenyegető, termonukleáris fegyverekkel megvívott harmadik világháború elkerülése érdekében a világ sorsáért felelős szuperhatalmak *folyamatos kooperációjára*

6. Békés (2010). A Sztálin halála utáni szovjet külpolitikáról lásd Mastny (2010), Békés (2010). Az ötvenes évek közepének külpolitikai kihívásairól lásd Larres–Osgood (2006); a Hruscsov-korszak politikájáról lásd legújabban: Kalmár (2014).

van szükség. Az Egyesült Államokban ez a felismerés ugyancsak már az ötvenes évek közepén megszületett, ám ennek nyilvános elismerése a politikai vezetés részéről komoly nehézségekbe ütközött, és akkor még nem is történt meg: ott ugyanis a közvéleményre is tekintettel kellett lenni, és annak áthangolása az egy évtizede folytatott masszív antikommunista propaganda miatt több időt és komolyabb népnevelő munkát igényelt.

A szovjet blokk vezetői számára a békés egymás mellett élés politikája egyáltalán nem jelentett teljes lemondást az eredeti messianisztikus tervekéről, mivel a kommunista jövőkép szerint a két tábor békés versenyében hosszú távon szükségszerűen a keleti félnek kellett győzedelmeskednie. Mindez nem járt együtt a nemzetközi osztályharc feladásával sem, csupán az osztályharc fókuszát a korábban első számú célpontként szereplő Európából átirányították a területileg egyébként lényegesen nagyobb harmadik világba. Ott ugyanis a különböző felszabadító mozgalmak és a posztkoloniális kormányok gazdasági-katonai támogatásával komoly esély mutatkozott a szovjet blokk befolyásának kiterjesztésére.⁷

A szovjet behatolás ezekbe az országokba szintén már 1953-ban megkezdődött, nem pedig a 1950-es évek végén, vagy az 1960-as évek elején, ahogyan sokan máig feltételezik. A békés egymás mellett élés nem jelentette a fegyverkezési verseny feladását sem, mivel Moszkva fő célja az Egyesült Államokkal való nukleáris paritás bármilyen áron történő elérése, majd fenntartása volt. Így remélték ugyanis megteremteni a Szovjetunió egyenrangú szuperhatalmi státuszát. Az viszont kétségtelen, hogy az egymás mellett élés valóban békés volt abban az értelemben, hogy a szovjet blokk vezetői minden eszközzel meg akarták őrizni a békét a *szuperhatalmak* között, és a jelenleg rendelkezésünkre álló források szerint soha nem akartak háborút indítani a Nyugat ellen.⁸ Az 1950-es évek közepétől Moszkva valójában stratégiai üzletet ajánlott a Nyugatnak: megpróbálta konszolidálni a második világháború utáni területi nyereségeit az 1945-ben létrejött európai *status quo de jure* elfogadtatásával, cserében garanciát ígért arra, hogy a szovjet blokk nem fog támadást intézni Nyugat-Európa ellen. Ráadásként hallgatólagosan lemondott arról is, hogy a nyugat-európai kommunista pártokat továbbra is a hatalom megszerzésére ösztönözze.

Mindebből az is következik, hogy a *békés egymás mellett élés* szovjet eredetű, politikailag meghatározott terminusát is szerencsés lenne végre lecserélni. Az ugyanis már a maga korában is nyilvánvaló eufémizmus volt, hiszen ez a koegzisztencia valójában csak Európában volt békés, míg a világ számos részén a két tömb küzdelmének a hidegháború egész időszakában

7. A harmadik világgal kapcsolatos szovjet politikáról lásd Westad (2005).

8. A szovjet blokk enyhüléssel kapcsolatos politikájáról lásd bővebben: Békés (2017).

folyamatos fegyveres konfliktusok kísérték.⁹ Helyette a *kényszerű együttélés* kategóriáját használok, amely a lényegét sokkal jobban tükröző, tudományos kategóriának tekinthető.

A hidegháború–enyhülés paradoxon lényege éppen az, hogy 1953 után a közvetlen fegyveres konfliktus lehetőségét valójában eleve kizárták (még ha ezt nem is hirdették), de továbbra is mindkét oldalon feltételezték: a kapitalizmus és a kommunizmus *hosszú távú*, békés történelmi versenyében végül a saját rendszerük diadalmaskodik, következésképp a másik eltűnik a történelem színpadáról. Ezen az alapon azonban a két rendszer akár hosszabb távú együttélése sem látszott volna lehetetlennek: amiért a hidegháború valóban nagy veszélyt jelentett az emberiségre, az nem az ideológiai, hanem a valós, mindvégig fennálló potenciális katonai fenyegetettség volt. A fegyverkezési verseny területén ugyanis a legveszélyesebb eszközöket tekintve nem ment végbe érdemi enyhülés, éppen ellenkezőleg: 1945-től egészen 1987-ig a nukleáris és hagyományos fegyverek egyre növekvő, az emberiség elpusztításához többszörösen elegendő arzenálját halmozták fel mindkét oldalon. Bár a szuperhatalmak vezetőinek csúcstalálkozóin kötöttek fontos megállapodásokat, eközben a NATO és a Varsói Szerződés katonai tervei mindvégig egyaránt halálos ellenségnek tekintették a másik blokkhoz tartozó államokat. Ez azt is jelentette, hogy mérlegelve egy nukleáris háború következményeit is, a világtörténelemben először fogalmazódott meg az abszurd, de nem irreális stratégiai cél, miszerint *a másik fél teljes lakosságát* meg kell semmisíteni, még azon az áron is, hogy jól tudták: cserébe a saját lakosságuk is elpusztul. A hatalmas számban felhalmozott interkontinentális és közepes hatótávolságú, hidrogénbombákkal felszerelt ballisztikus rakéták ugyanis a hidegháború idején nemcsak egymás katonai és ipari létesítményei ellen voltak irányozva, hanem egyúttal az ellenséges államok összes nagyobb városára is. És ez így volt egészen a hidegháború 1991-ben történt befejeződéséig. Ez az állandó szimulált potenciális összecsapási konstrukció azonban azt a valódi veszélyt is magában hordozta, hogy bár a politikai vezetők mindkét oldalon mindent megtettek a halálos katonai konfliktus sikeres elkerülésére, *ad absurdum*, a harmadik világháború véletlen baleset folytán is kitörhetett volna, akár 1975 augusztusában, az enyhülés csúcspontjának tekintett Helsinki Záróokmány aláírásának idején is.

Az enyhülés jelensége éppen ezért a hidegháború fogalmánál is nehezebben leírható, ezért az elemzők általában nem is igen tudnak mit kezdeni az állandóan visszatérő ellentmondásokkal. Megközelítésemben a legmeghatározóbb elem az állandóság: úgy gondolom, az 1953–1956 közötti néhány évben a kelet–nyugati viszony olyan jelentős változáson ment keresztül,

9. A globális szinten zajló fegyveres konfliktusokról lásd Westad (2005).

tül, hogy az ekkor megindult enyhülést a szuperhatalmi együttműködés új modelljének nevezhetjük. Ennek fő jellemzői lényegében végig érvényben maradtak, egészen a kelet-közép-európai kommunista rendszerek 1989-es, illetve a Szovjetunió 1991-es összeomlásáig. Ezek egyértelműen mutatják: minden zavaró körülmény vagy ellenkező előjelű propaganda ellenére a két világrendszer kölcsönösen és fokozatosan fel- és elismerte, hogy kénytelen együtt élni és egymást elviselni, ha el akarja kerülni a totális pusztulást jelentő harmadik világháborút. Ennek tudatosodása olyan döntő jelentőségű változást idézett elő a kelet-nyugati viszonyban, amelynek alapján nem túlzás kijelenteni, hogy alapvető minőségi különbség van a hidegháború 1953 előtti és utáni szakasza között. Az 1953–1956 közötti korszakot ugyanis, a máig általános megítéléstől eltérően így nem csupán egy ígéretes, ám sikertelen kísérletnek kell tekintenünk az enyhülés politikájának megvalósítására, hanem olyan vízváltásnak, amelyet követően a hidegháború már nem ugyanarról szólt, mint korábban.¹⁰

A nemzetközi politikában az enyhülési folyamat kezdetét mégis általában vagy 1962/1963-tól vagy 1969-től számítják, és lényegében egy lineáris jelenségként írják le: azt a szuperhatalmak viszonyában bekövetkezett látványos (és mindenki számára látható) javulással és az annak következtében létrejött intenzív kooperáció időszakával azonosítják. Az általános javasolt új értelmezés szerint viszont 1953 után a szuperhatalmak viszonyának fő jellegzetessége valójában az Egyesült Államok és a Szovjetunió folyamatos egymásra utaltsága és kényszerű kooperációja lett, még akkor is, ha a versengés néhány eleme még jelentősen erősödött is időközben. Ez részben azt jelenti, hogy az antagonizmus és a kooperáció elemei 1953 után mindvégig párhuzamosan és folyamatosan voltak jelen a szuperhatalmak viszonyában¹¹ – természetesen különböző időszakokban hol az egyik, hol a másik elem dominanciájával. Még fontosabb tényező azonban, hogy a kényszerű kooperáció mechanizmusa mintegy automatizmusként működve nem csupán a kooperációs szakaszokban hatott, hanem éppen a legnagyobb konfrontációs válságok idején is, olyan esetekben is, mint pl. a második berlini válság és a kubai rakétaválság. A kényszerű kooperáció automatikus mechanizmusa tette lehetővé a *status quo* megváltoztatására törekvő fél arculatmentő visszavonulását, s így az eszkaláció megakadályozását, s végül a krízis politikai megoldását. Kritikus helyzetben tehát automatikusan a kooperációs elem érvényesült a konfrontációval szemben. A kényszerű kooperáció mechanizmusa ebben az értelemben az enyhülés szinonimájának, illetve az enyhülés-fogalom továbbfejlesztésének tekinthető.

10. Vö. Békés (1997a).

11. Garthoff (1985).

Az 1953–1962 közötti időszak világpolitikai jelentősége abban áll, hogy ekkor alakult ki az az enyhüléskonstelláció, amely később egyre erősebb kooperációs tartalmakkal töltötte meg a nagyhatalmak közti hivatalos és nem hivatalos érintkezéseket, tárgyalásokat. A köztudatban ezt a korszakot egyszerre jellemzik olyan történelmi események, folyamatok, mint az enyhülés kezdete, a kelet-nyugati feszültség oldódását ígérő „genfi szellem” és az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusa, másfelől viszont olyan válságok, mint az 1953-as berlini felkelés, az 1956. júniusi poznańi lázadás, a lengyel október, a magyar forradalom, a szuezi majd a második berlini és a kubai válság. A közvéleményben többnyire máig olyan értékelés él, hogy valamiféle enyhülés ugyan megkezdődött 1953 után, de egészen 1962-ig a hidegháború logikája volt az erősebb, s valódi enyhülés kibontakozásáról csak a hatvanas évek elejétől-közepétől beszélhetünk. Ennek magyarázata az, hogy ezek az évek még nem hoztak a kelet-nyugati kapcsolatokat közvetlenül befolyásoló igazán látványos konkrét eredményeket, még a koreai háború befejezését, az indokínai rendezést és az osztrák államszerződés megkötését figyelembe véve sem, viszont bővelkedtek az előbb említett rendkívüli eseményekben. Sajátos módon a tudományos elemzés többnyire szintén mindmáig ezt a logikát követi. A kényszerű kooperáció mechanizmusa ugyanis a külvilág számára csak a nyilvánvaló együttműködési szakaszokban volt látható és felismerhető, súlyos válságok idején annak valódi működését mindkét oldalon csak a legfelső vezetés néhány tagja érzékelte. Ők viszont, az ellenséggel való kényszerű titkos egyezkedések gyakran riasztóan cinikus és cinkos jellege miatt, mindvégig abban voltak érdekelték, hogy mindez maradjon a legnagyobb titokban. Az egyik legbeszédesebb példája ennek a fajta cinkos együttműködésnek a kubai rakétaválság idején lezajlott megegyezés volt. Kennedy nemcsak azt ígérte meg nyilvánosan, hogy az USA nem támadja meg Kubát, hanem titokban további engedményt is tett, hogy lehetővé tegye Hruscsovna a visszavonulást: ígéretet tett a törökországi amerikai rakéták kivonására is. Ez viszont nem kevesebbet jelentett, mint hogy az amerikai vezetés a NATO-szövetségesek háta mögött kötött titkos egyezséget a szovjetekkel. Nem csoda, hogy Kennedy cserébe azt kérte, mindennek semmilyen írásos nyoma ne maradjon amerikai oldalon, bevallva a szovjet nagykövetnek, hogy ellenkező esetben mindez súlyosan veszélyeztetné politikusi karrierjét. Ezt követően a szovjeteken volt a sor: Dobrynin végül hosszas győzködés hatására hajlandó volt átvenni (azaz visszavenni) azt a szovjet levelet, amely ezt az amerikai ígéretet is tartalmazta.¹²

Az 1979–1985 közötti időszak konstellációértelmezésével más jellegű a probléma. Az általános leírások szerint: előtte enyhülés, utána enyhülés,

12. Telegram from Soviet Ambassador to the US Dobrynin to the USSR Foreign Ministry, 10/30/1962. CWIHP Digital archive, Cuba in the Cold War. (www.cwihip.org).

(sőt!) a kettő között azonban valami egészen(?) más. Ezért ezt legtöbbször egy olyan újabb időszakként írják le, amelyben ismét a konfrontáció eleme dominált, s így logikusan adódik, hogy a régi reflexek alapján „második hidegháborúnak”, „kis hidegháborúnak” vagy „mini hidegháborúnak” nevezzék el, hiszen ez a logika azt súgja, hogy amikor a szuperhatalmi viszony rossz, akkor (valamilyen) hidegháború van. Valójában azonban nem ez volt a helyzet, ezért a magam részéről ezt a széles körben elfogadott koncepciót régóta elutasítom, s ehelyett ezeket az éveket a *standby détente* kategóriával írom le. Korábban a konfrontációs szakaszokban ugyanis a konfrontatív szándék (legalább a propaganda szintjén) kölcsönös volt, azaz mindkét fél oldaláról érvényesült. Most azonban csak amerikai oldalról jelentkezett, és ott is elsősorban csak a propaganda szintjén, miközben a szovjet vezetés határozottan ragaszkodott az enyhülés eredményeinek megőrzéséhez. Másodszor, ez volt az első eset, hogy egy konfrontációs szakaszban az USA európai szövetségesei nem követték lojálisan Washingtont, és szintén igyekeztek fenntartani a kelet-nyugati párbeszédet és együttműködést. Ráadásul, mindez keleti oldalon is hasonlóképpen alakult: a keleti blokk országai, köztük elsősorban Magyarország, sajátos érdekeiktől vezettetve arra törekedtek, hogy mindent megtegyenek a kelet-nyugati párbeszéd fenntartásáért, akár még Moszkva konkrét döntéseit is megkérdőjelezve.

Az 1979–1985 közötti időszakban, mind a Carter-, mind pedig az első Reagan-adminisztráció idején maga a konfrontatív amerikai politika is valójában elsősorban a propaganda és retorika szintjén jelentkezett, a kényszerű kooperáció mechanizmusa ekkor is tökéletesen működött, a szuperhatalmi összecsapás elkerülésének kényszere ugyanis semmivel sem volt kevésbé parancsoló, mint korábban. (Lásd részletesen a 8. fejezetben.) Ronald Reagan 1981–1983 közötti politikáját leginkább az Eisenhower-adminisztráció 1953–1956 közötti kétarcú politikájához lehet hasonlítani: az Egyesült Államok valódi célja akkor is a Szovjetunióval való *modus vivendi* megtalálása volt, ám ez jól megfért a kelet európai „rab népek felszabadítását” célzó hangzatos retorikával, melyről viszont ma már jól tudjuk, hogy annak semmilyen valós alapja nem volt. Persze a maga idején, sőt még több évtizedig ezt legfeljebb csak sejteni lehetett, bizonyítani nem. Az első Reagan-adminisztráció politikájának levéltári források alapján történő vizsgálata csak a közelmúltban kezdődhetett meg, ám biztos vagyok abban, hogy azok alapján az amerikai politika fő irányaként azt a realista, a hagyományos feltartóztatási politikára alapuló vonalat tudjuk majd azonosítani, amely a szuperhatalmak együttműködésének kényszerét ugyanúgy tudomásul vette, mint elődei. A már ma is rendelkezésre álló források és indirekt bizonyítékok alapján mindez joggal feltételezhető, 1983-tól pedig már világosan látható, hogy Reagan-adminisztráció újra a szuperhatalmi kooperáció lehetőségét kereste.

A hagyományos enyhülésinterpretációkról érdemes még megjegyezni, hogy azok azért is tartják magukat masszívan, mert lényegüket tekintve akaratlanul is az egykori politikusok logikáját és propagandanarratíváit követik. Moszkva és szövetségesei ugyanis már 1953 után, de különösen az 1955. júliusi genfi csúcstalálkozót követően meg voltak győződve arról, hogy a *hidegháború ekkor véget ért*, és a békés egymás mellett élésnek nincs többé alternatívája. Vagyis a két kategóriát egyértelműen exkluzív módon, egymást kizáró értelemben kezelték: egy adott időszakban vagy hidegháború, vagy enyhülés van. Ezt jól mutatja, hogy olyan esetekben, amikor konfliktusok merültek fel, a konfliktusos helyzetet magával a hidegháborúval azonosították, és gyakran úgy érveltek, hogy a nyugati hatalmak a hidegháborút, vagy a hidegháborús stílust akarják *visszahozni* a kelet-nyugati viszonyba.¹³ 1969 júniusában az akkoriiban megindult újabb szovjet-amerikai közeledési folyamat során Kissinger is határozottan múlt időben beszélt a hidegháborúról, amelyhez képest a kapcsolatok most konstruktív szakaszba lépnek majd.¹⁴

VÁLSÁGOK ÉS PSZEUDOVÁLSÁGOK

A korábban már értelmezett történetírói logika alapján a nemzetközi irodalomban – Keleten és Nyugaton egyaránt – lényegében mindmáig *hidegháborús válságnak* tekintenek minden olyan konfliktust, amely a hidegháború időszakában történt. Valójában azonban alapvető különbség van a krízisek két típusa között, ezért külön kategóriát érdemes bevezetni a nemzetközi konfliktusok megkülönböztetésére: a *valódi válságok* mellé a *pszéudoválságok fogalmát*. Az utóbbiak ugyanis korántsem voltak *hidegháborús válságok*, mivel – minden ellentétes előjelű propaganda ellenére – nem lépték át a fent vázolt szuperhatalmi együttműködés által kijelölt kereteket, azaz nem jelentettek valódi érdekösszecsapást a két politikai-katonai tömb között, s így nem is okoztak tartós működési zavarokat a kelet-nyugati viszonyban.¹⁵ A pszéudoválságok ugyanakkor természetesen súlyos belső krízist jelentettek mindazokban az országokban, ahol történtek, és magán az adott blokkon belül is. Nem kérdés az sem, hogy bár ezek a konfliktu-

13. A Varsói Szerződés tagállamai vezetőinek 1972. július 31-i krími csúcstalálkozóján Breznyev úgy érvelt, hogy ha az NSZK-ban netán az ellenzék győzne az ősszel esedékes előrehozott választásokon, az a hidegháborúhoz való visszatérést jelentené. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/587. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. augusztus 2-i ülésén.

14. Memorandum of conversation (Kissinger–Dobrinin) (SU), Washington, June 12, 1969. Keefer–Geyer–Selvage (2007), 64.

15. Ennek a tézisemnek az első publikálását lásd Békés (1997a).

sok a hazai helyzetben gyökereztek, nem voltak elszigetelve a nemzetközi hatásoktól.

Valójában egy adott válság kialakulását és lefolyását részben, kimenetelét pedig teljes mértékben a hidegháborús konstelláció határozta meg. Így pl. az 1956-os magyar forradalom esetében a *fegyveres harc* kialakulását kétségtelenül befolyásolták a rab népek felszabadítását hirdető korabeli amerikai propaganda szövegei, illetve az azok nyomán a nyugati segítségről kialakult illúziók, míg a forradalom leverése során a szovjeteknek semmiféle nyugati ellenreakcióval nem kellett számolniuk.¹⁶ A korabeli közvélemény (de nem a politikusok) számára ugyanakkor ezek a válságjelenségek is a Kelet és a Nyugat közötti konfliktusokként jelentek meg, és ez az értékelés, sajátos módon, a történelmi emlékezetben a hidegháború után is fennmaradt. Ebben a szűkített értelemben (és csakis ebben az értelemben) nevezhetnénk ezeket hidegháborús válságoknak, de mint utaltam rá, valójában nem jelentettek valódi konfliktust a kelet–nyugati viszonyban.

Pszudoválság, azaz csupán a közvéleményben és a propaganda szintjén jelentkező, *látszólag hidegháborús* válság volt a szovjet blokk valamenyi belső válsága: így az 1953-as kelet–berlini felkelés, a poznańi lázadás, az 1956-os lengyel október és a magyar forradalom, a Csehszlovákia elleni invázió 1968-ban, s végül az 1980–1981-es lengyel válság. A nyugati hatalmak legfelső döntéshozatali fórumainak dokumentumai alapján ma már teljesen világos, hogy politikusaik mindvégig tiszteletben tartották az 1945-ben létrejött európai érdekszféra-elhatárolódást, s nemcsak hogy semmiféle beavatkozást nem fontolgattak ezekben az esetekben, hanem számukra általában kifejezetten zavart is okoztak a kelet–közép-európai forrongások. Azok ugyanis, ha csak rövid időre is, de a Szovjetuniót kényszerűségből elítélő nyugati propaganda miatt megzavarták a kelet–nyugati kapcsolatok fejlődését.¹⁷ Mi több, ebbe a sorba illik a magyar forradalommal párhuzamosan zajló 1956-os szuezi válság is, amely valóban komoly konfliktus volt ugyan, de nem a kelet–nyugati viszonyban, hanem a nyugati szövetségi rendszeren belül. A szovjet vezetés ugyanis a helyzet reális felmérése alapján nem kívánt Egyiptom védelmében közvetlen konfliktusba bonyolódni a Nyugattal.

Valódi hidegháborús válságok voltak elsősorban az alábbiak: az 1948–1949-es berlini blokád, a koreai háború, az 1958–1961 közötti második berlini válság, a kubai rakétaválság, a vietnami háború, Afganisztán szovjet megszállása, valamint a kommunista Kína Tajvan elleni katonai próbálko-

16. Vö. Békés (2006a), 56–66.

17. A szovjet blokk válságairól lásd Ostermann (2001), Machcewicz (2009), Békés–Byrne–Rainer M. (2002), Békés (2006), Gati (2006), Navrátil–Bencik–Kural–Michálková–Vondrova (1998), Bischof–Karner–Ruggenthaler (2010), Paczkowski–Byrne (2007).

zásai (a part menti szigetek bombázása). Utóbbiak az amerikai biztonsági garancia miatt az ötvenes évek közepén–végén folyamatos „melegháborús” veszélyt jelentettek.

A szovjet vezetők a kezdetektől fogva tisztában voltak ezzel a lényegi különbséggel, és soha nem számoltak semmilyen komoly nyugati válaszlépéssel a saját befolyási övezetükben végrehajtott „válságkezelés” során. Az egyetlen tévedésük az afganisztáni invázió volt, amit Moszkva logikus és legitim lépésnek tartott, míg a nyugati oldalon azt a szovjet érdekszféra jogtalan kiterjesztésének tekintették.

A KELET–NYUGATI VISZONY ÁTALAKULÁSA

1953 tavaszára a kelet–közép-európai kommunista rendszerek válság előtti állapotba kerültek. A szovjet modell főbb elemeinek az átvételével a központosító rendszer kiépítése néhány év alatt megtörtént, de a rendkívül feszített ütemű nehézipari beruházások és különösen a fegyverkezés, a mezőgazdaság kollektivizálását célzó kampányok stb. gyorsan ki is merítették ezeknek a zömmel gazdaságilag gyengén fejlett és szegény országoknak a végső tartalékait. A közelgő válság jelei már 1952-től jelentkeztek, így előbb–utóbb mindenképpen szükségessé vált volna a Szovjetunió valamilyen beavatkozása a gazdasági helyzet konszolidálása és a politikai stabilitás fenntartása érdekében. Sztálin halála ezért éppen a megfelelő időben történt, így utódai történelmi esélyt kaptak, hogy sikeresen kezeljék a politikai robbanással fenyegető helyzetet.

Az új szovjet vezetés 1953 tavaszától az alapokat nem érintve, jelentős változásokat hajtott végre a birodalom belső életében, amelyeknek fő célja a terrorra épített rezsim megszelídítése, azaz egy a társadalom által legalábbis tolerálható kommunista rendszer megteremtése volt. Hasonlóképpen, a nemzetközi politika színterén is radikális lépéseket tettek a hidegháborús feszültség enyhítése, a kelet–nyugati viszony megjavítása terén.

A szovjet vezetők helyzetét nagyban megkönnyítette, hogy a koreai háború következtében előállt háborús hisztéria légköréhez hozzászokott világközvélemény az ekkor tett szovjet lépéseket és gesztusokat komoly engedménynek tekintette, amelyek pedig normális körülmények között természetes módon elvárható tettek volna, vagy amelyek csupán a status quo ante helyreállítását jelentették bizonyos területeken, és legalább olyan mértékben szolgálták a Szovjetunió érdekeit, mint a nyugati partnerekéit.

Így került sor már 1953-ban a koreai háború gyors befejezésére, majd 1954-ben az indokínai helyzet kompromisszumos rendezésére. Egy évvel később valódi nagyhatalmi alku eredményeként aláírták az osztrák állam-

szerződést, melynek következtében a megszálló csapatok – köztük a szovjet hadsereg – tíz év után elhagyták Ausztria területét. Az 1955. júliusi genfi négyhatalmi csúcstalálkozó nem politikai, hanem pszichológiai értelemben jelentett áttörést, mivel a hidegháború kezdeti éveiben kialakult irracionális mértékű kölcsönös gyanakvás gyors és hatékony feloldását eredményezte. Így kerülhetett sor kevesebb, mint egy évvel később, 1956 áprilisában Hruscsov és Bulganyin angliai látogatására, amelynek során a szovjet párt, illetve kormány első számú vezetői a második világháború óta először utaztak az ellenséges katonai-politikai tömbhöz tartozó nyugati kapitalista országba.

1956 februárjában az SZKP XX. kongresszusa a kapitalista országokkal kapcsolatos politikai viszonyban új paradigmát vezetett be: az ekkor elfogadott tétel szerint a jövőben a szocialista országok diplomáciájának a fogadó ország kormányzati köreit, illetve kormányképes politikai erőit kell partnernek tekinteni.¹⁸ Ez az evidensnek tűnő megállapítás az adott időszakban nagyon is radikális változást jelzett: addig ugyanis a nyugati országokban működő követségek kapcsolataikat osztályalapon építették, azaz a formális diplomáciai kapcsolatok fenntartásán túl szinte kizárólag csak az adott ország kommunista pártjával, illetve „haladó” társadalmi tényezőivel tartottak fenn érdemi kapcsolatokat. Sajátos módon, korábban a kormányzati tisztviselőkkel ápolott jó viszony kifejezetten gyanút keltett az államvédelmi szervekben, amelyek az ilyen tevékenység szemmel tartását nem bízták a véletlenre: a nyugati államokban működő követségek személyi állományának mintegy 30–40%-a az ő alkalmazottjuk volt.¹⁹

Ebben az időszakban fogalmazódott meg és szintén a XX. kongresszuson vált doktrínává az 1947-ben meghirdetett zsdanovi „két tábor” elméletét leváltó, lényegesen rugalmasabbnak szánt új tétel: a „két övezet” elmélete. E szerint a világ alapvetően két részre osztható: az egyik az Egyesült Államok vezetése alatt álló imperialista tábor, amelybe a NATO-országokon kívül beletartoznak az USA szövetségesei valamennyi kontinensen. A másik tábor az ún. békeövezet, amelybe nemcsak a szocialista országok tartoznak, hanem a világ valamennyi olyan országa, amely *antiimperialista* irányvonalat követ, azaz ide számították a gyarmati sorból felszabaduló, el nem kötelezett politikát folytató afrikai és ázsiai országokat is. Sőt, ami még meglepőbb: a semleges államok legnagyobb részét is, így a hagyományosan „barátilag” semleges Finnország mellett Ausztriát és Svédországot is.²⁰ Ez nem kisebb változást jelentett a nemzetközi porondon folytatott szövetségi politikában, mint az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elv

meghirdetését. (A később híressé vált doktrína, illetve gyakorlat tehát valószínűleg nem Kádár János „találmánya” volt, ő csupán alkotó módon alkalmazta a belső szövetségi politikában azt, amit a XX. kongresszus globális téren előírt.) Az új politika célja elsősorban a harmadik világ országainak potenciális szövetségesként történő megnyerése volt, amelynek azért volt nagy jelentősége, mert éppen ezekben az években indult meg a küzdelem a két politikai-katonai blokk között a harmadik világban történő gazdasági és politika befolyás megszerzéséért. A „két övezet” doktrínája ugyan viszonylag hamar, a hatvanas évek elejére kikopott a keleti blokk diplomáciájának és propagandájának szótárából, annak *tartalma* lényegében a Szovjetunió megszűnéséig érvényben maradt.

A szovjet blokk részéről 1953-ban kezdeményezett nyitási politikára a nyugati, s mindenekelőtt a nyugat-európai országok eltérő módon és ütemben, de alapvetően pozitívan reagáltak. Míg 1953 előtt a diplomáciai kapcsolatok formális fenntartásán túl a kétoldalú kapcsolatok minimális kereskedelmet leszámítva szinte teljesen megszűntek, az 1953–1956 közötti időszakban a gazdasági, politikai, kulturális és egyéb (pl. sport-) kapcsolatok lassan és fokozatosan, de határozott fejlődésnek indultak, különösen a nyugat-európai államokkal.

AZ AKTÍV KÜLPOLITIKA DOKTRÍNÁJA

A szovjet politika egyik alappillére; miszerint a második világháború után Moszkva érdekszférájába került országoknak a szovjet birodalomhoz kell tartozniuk, Sztálin halála után is változatlan maradt. A Kreml régi-új vezetői ugyanakkor a politikai stabilitás fenntartása érdekében a „normális”, mindennapi, üzemszerű működésben készek voltak egy rugalmasabb, megbízhatóbb, mindkét fél számára kiszámíthatóbb kooperációs modellt kidolgozni és alkalmazni. Míg korábban Moszkva és a csatlós államok viszonyát többnyire Sztálin és az egyes kelet-közép-európai pártok első számú vezetői, vagyis a helyi kis Sztálinok közvetlen kontaktusa jellemezte, most a szovjet kollektív vezetés minden országban a helyi kollektív vezetéssel igyekezett megerősíteni, és a kapcsolatokat azon keresztül intézni.

A másik új vonás az volt, hogy a korábbi, alkalmi jellegű egyeztetés, instruálás esetlegessége helyett a rendszeres, legfelső szintű, kétoldalú és multilaterális konzultációk útján remélték elérni a hatékonyabb együttműködést.²¹

Hruscsov és vezetőtársai már 1953 júniusában határozottan kifejtették a magyar vezetőknek, hogy kapcsolataikat a szövetségesekkel új alapok-

18. Békés (2007/b).

19. Uo.

20. Uo.

21. Békés (2010).

ra akarják helyezni. Berija szerint ez a kapcsolat korábban nem volt megfelelő, és negatív következményekhez vezetett, a jövőben ezért új típusú, komolyabb és felelősségteljesebb kapcsolatrendszer fog kialakítani. Malenkov pedig határozottan kijelentette, hogy ez teljesen különbözik majd a múltban kialakult gyakorlattól. Berija még azt is közölte: Moszkva minderről hamarosan tájékoztatja a szövetségeseket.²² Ez arra utalhatott, hogy egy a szovjet–kelet-közép-európai kapcsolatok rendezését célzó dokumentum már ekkor készülöben volt. S bár ilyen nyilatkozat kiadására egészen 1956. október 30-ig nem került sor, a kapcsolatrendszer 1953–1956 között jelentős változáson ment át.²³ A függőségi viszonyban egyelőre nem következett be lényeges változás, csupán a kapcsolat szabályozásáról, racionalizálásáról és hatékonyabbá tételéről volt szó. Ha a szovjet vezetők úgy érezték, csak a durva beavatkozás segítségével érik el céljukat, a kétoldalú tárgyalásokon ellentmondást nem tűrően rendreutasították az egyes országok vezetőit, a stílus tekintetében néha még Sztálinon is túltéve. 1955 januárjában, amikor a magyar vezetőket ismét Moszkvába rendelték konzultációra, Hruscsov gyakorlatilag kivégzéssel fenyegette meg Nagy Imrét: Zinovjevnek és Rikovnak is „voltak érdemeik, talán nem is kevesebb, mint magának, mégis keményen felléptünk ellenük, amikor ártalmára voltak a pártnak”²⁴ – fogalmazta meg profetikusan bizonyult figyelmeztetését az SZKP első titkára. Rendkívüli helyzetben pedig, amikor a szovjet birodalmi érdekek védelméről volt szó, a legdrasztikusabb eszközök bevetésétől sem riadtak vissza: 1956 októberében Lengyelországban katonai beavatkozással fenyegették a helyi vezetést, november elején pedig szovjet katonai intervenció vetett véget a magyar forradalomnak. A moszkvai vezetők az általános rekonstrukciós politika jegyében ugyanakkor kifejezetten törekedtek arra, hogy rugalmasabbá és egyben szabályozottabbá tegyék a Szovjetunió és szövetségesei viszonyát. Ennek egyik terepe, intézménye volt a Varsói Szerződés. Az 1955 májusában létrehozott VSZ-t annak idején sokan olyan eszköznek tekintették, amelynek fő célja a szovjet blokk szorosabb egységének kialakítása, s egyben a szovjet dominancia erősítése volt. A katonai-politikai szövetség azonban fokozatosan maga is egyre inkább katalizátorszerepet töltött be az új típusú szovjet–kelet-közép-európai viszony alakulásában. Megalakításakor ugyanis – a formai paritás megteremtése érdekében – a NATO szervezeti kereteit vették alapul,²⁵ így a szövetség formailag szuverén és egyenran-

gú államok önkéntes együttműködésén alapuló szervezetként épült fel.²⁶ A multilaterális jellegű rendszeres katonai-politikai koordináció intézményesítése önmagában is minőségi változást jelentett a korábbi állapothoz képest: addig rendszerint csak kétoldalú konzultációk folytak, szovjet kezdeményezésre; többoldalú megbeszélésekre, illetve kommunista csúcstalálkozókra is kizárólag Moszkva döntése alapján kerülhetett sor. A Varsói Szerződés megalakítása tehát sajátos módon együtt járt a Nyugaton addig csak „csatlós államoknak” nevezett európai szövetségesek nemzetközi tekintélyének növekedésével. Ez pedig egy – ekkor még korlátozott értelmű – *emancipációs folyamat* kezdetét jelentette mind a Szovjetunióval, mind pedig a nyugati, illetve harmadik világbeli országokkal való viszonyukban.²⁷

Az 1954 tavaszán, a genfi négyhatalmi külügyminiszteri tárgyalások megindulásával egyidejűleg meghirdetett „aktív külpolitika” doktrínája már kifejezetten a szövetségesek *nemzetközi szalonképességének*, s azáltal az egész szovjet blokk manőverezőképességének növelését célozta. Moszkva ettől kezdve arra buzdította szövetségeit, hogy a szovjet segítséggel elérjék, illetve elérendő megnövekedett nemzetközi tekintélyüket minél hatékonyabban használják ki a nemzetközi politikában a keleti tábor tekintélyének és befolyásának erősítése érdekében. 1955 decemberében, az osztrák államszerződés ügyében kötött nagyhatalmi alku melléktermékeként Albániát, Bulgáriát, Magyarországot és Romániát felvették az ENSZ tagjai közé, így az NDK kivételével a szovjet blokk európai államai mind elérték a nemzetközi szalonképesség szükséges minimumát.

1956. január elején, alig több, mint egy hónappal az SZKP XX. kongresszusa előtt Moszkvában csúcstalálkozót tartottak az európai szocialista országok vezetői részére.²⁸ A „béketábor” létrejötté óta ez volt az első „globális” jellegű értekezlet, ahol komoly előkészületek után a résztvevők a szovjet vezetőktől alapos eligazítást kaptak nemcsak az egész blokkot érintő aktuális gazdasági, külpolitikai és katonai kérdésekről, hanem a jövő perspektíváiról, illetve a kívánatos fejlődés irányairól is. Ezen a tanácskozáson Hruscsov minden korábbinál világosabban fogalmazta meg a szovjet vezetés által szorgalmazott „aktív külpolitika” mibenlétét és jelentőségét. „A szocialista tábor minden országának aktívabbá kell tenni külpolitikai erőfeszítéseit, erősíteni kell külpolitikai kapcsolatait. Ezen a téren lehetőségeinket nem eléggé használjuk fel. A helyzet általában az, hogy a Szov-

22. T. Varga (1992).

23. A szovjet–kelet-európai viszony átalakulásáról lásd Kramer (1999), Kramer (1999/b), Kramer (1999/c).

24. Rainer–Urbán (1992).

25. Mastny (2001).

26. A Varsói Szerződés megalakulásáról és szerepéről lásd Mastny (2001), Békés (2003), Mastny–Byrne (2005). Történetéről általában lásd még a PHP honlapját: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>

27. A kelet-közép-európai államok Varsói Szerződésben játszott szerepéről lásd Békés (2003).

28. A tanácskozáson, akárcsak a VSZ alakuló ülésén a kínai vezetés is képviseltette magát megfigyelőként. MNL–OL, M-KS-276. 62/84. ő. e.

jetunió lép fel, mint táborunk ereje, és a népi demokratikus országok őt támogatják. Igaz az, hogy a Szovjetunió a mi táborunk nagy ereje, de ha rugalmasabban szervezzük munkánkat, nem a Szovjetuniónak kellene mindig elsőnek fellépnie, hanem egyes esetekben egyik vagy másik népi demokratikus ország léphetne fel, és a Szovjetunió támogatná őt. Vannak kérdések, amelyekben jobban fel tudnak lépni a népi demokráciák. Ez kihúzná a talajt ellenfeleinknek az alól az állítása alól, hogy a népi demokratikus államoknak nincsen függetlenségük, mert mindig egy véleményen vannak a Szovjetunióval, és csak őt támogatják. Természetesen valótlan a mi táborunk országai egységének ilyen értelmezést adni. A helyzet az, hogy a mi országaink azért egységesek, mert egységes elvi alapjuk van, mert azonos osztálypozíciókat védenek és következképp nincsenek olyan kérdések, amelyek közöttük ellentéteket kelthetnének. Helyes, hogy ez így van, és tragikus volna, ha ez másképp lenne. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne tudjuk jobban felhasználni lehetőségeinket, hogy ne igyekezzünk okosabban felhasználni erőinket, hogy így jobban növeljük táborunk befolyását. Ezt minden országnak figyelembe kell vennie külpolitikai tevékenységében.”²⁹

A hruscsovi stratégia-értelmezésből is világosan látszik, hogy valódi függetlenséget jelentő *saját útról* szó sem lehetett, viszont az „*aktív külpolitika*” doktrínájának keretében a kelet-közép-európai államok – természetesen Moszkvával mindvégig szoros együttműködésben – felhatalmazást kaptak, hogy igyekezzenek önálló aktorként megjelenni a nemzetközi politikában, és tegyenek saját kezdeményezéseket a nemzetközi szervezetekben, a nyugati országok, valamint a harmadik világ országai felé. Mindennek az volt a célja, hogy a Szovjetunió az európai kommunista országokból a nemzetközi porondon szalonképes partnereket, „valódi” szövetségeseket kreáljon, s ezáltal az enyhülési politika előmozdítása során a keleti oldalon is egy működőképes, és persze egységes *blokk* tudjon fellépni és párbeszédet folytatni a nyugati politikai-katonai szövetséggel, a NATO-val. Ezt a célt szolgálta a KGST reformjának kezdeményezése 1954 tavaszán és mindelelőtt a keleti blokk katonai-politikai szervezetének a Varsói Szerződésnek a megalapítása 1955 májusában. Hruscsov célja valójában tehát a szovjet blokk katonai, politikai és gazdasági integrációjának gyorsított ütemű megvalósítása volt.

1954-től – az új politika jegyében – Moszkva bilaterális alapon intenzíven és részletesen tájékoztatta szövetségeseit a nemzetközi politika egyes kérdéseiben elfoglalt szovjet álláspontokról, gyakran a kelet–nyugati viszonyban tervezett szovjet lépésekről is. Az intenzív koordináció igénye radikális változást hozott a *multilaterális csúcstalálkozók* gyakorlatában is: az 1949. novemberi

utolsó – Galyatetőn megtartott – Kominform-ülés és Sztálin 1953. márciusi halála közötti időszakban mindössze egy ilyenről tudunk (amelyet 1951 januárjában tartottak), ezzel szemben az 1954 novembere és 1957 januárja között eltelt mintegy két évben hét csúcstalálkozóra került sor.³⁰

Ebben a folyamatban kiemelkedő szerep jutott az 1956-os évnek. Ekkor alapozták meg ténylegesen a szovjet blokk országainak hosszú távú együttműködését. Gazdasági téren a KGST 1956. májusi berlini ülése jelentett áttörést, ahol az ipari termelés hosszú távú szakosításának programjáról született döntés, és ekkor kezdődött meg a kelet-közép-európai országok második ötéves terveinek összehangolása is. A Varsói Szerződést ugyan már 1955 májusában megalakították, a VSZ szervezetének valódi létrehozása azonban csak a Politikai Tanácskozó Testület 1956. januári prágai ülésén történt meg. A már említett 1956. januári moszkvai csúcstalálkozót júniusban egy újabb általános eligazítás követte a szovjet fővárosban, amelynek csak egyik fő napirendi pontja volt a Jugoszláviával való viszony rendezése. A tanácskozáson legalább ilyen fontos hangsúlyt kapott ugyanis a gazdasági együttműködés, ipari kooperáció stb. kérdéseinek megvitatása, illetve az a szovjet szándék, hogy a szövetségesek számára világossá váljék: ilyenekről eddig is mindig szó volt, mostantól fogva azonban mindezt komolyan is kell venni. Nem lényegtelen mozzanat az sem, hogy ekkor, 1956 nyarán került sor a szocialista országok közös atomkutató központjának felállítására Dubnában.

Az 1956-os év nemcsak Moszkva és a szövetségesek közötti viszonyban hozott jelentős változásokat, hanem ekkor kezdődött meg a kelet-közép-európai országok *egymás közötti* horizontális viszonyának átalakulása is, természetesen ismét csak a szovjet vezetés kezdeményezése nyomán. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa már 1955 februárjában felhívást adott ki, azt javasolva, hogy a békés egymás mellett élés előmozdítása érdekében az egyes államok parlamentjeinek küldöttségei látogassanak el egymás országaiba. Jó példát mutatva, először a szovjet blokk országai közötti cserelátogatások kezdődtek meg, főként az 1956-os év folyamán. Jelentősen megélénkültek a párt-, kormány-, valamint az egyes kormányzati szervek közti kapcsolatok is. Komolyabb bilaterális *gazdasági kapcsolatok* is ekkortól kezdtek kialakulni az egyes országok között. Természetesen addig is létezett kereskedelem, most azonban megtörténtek az első lépések az ipari kooperáció kiépítése, a nyersanyagellátás koordinálása terén is.

Az egyik leglátványosabb pozitív változás a blokkországok állampolgárainak utazási lehetőségeit érintette: szintén szovjet kezdeményezésre 1956 júniusában a bolgár, csehszlovák, lengyel, magyar román és szovjet

30. Moszkva európai szövetségesekkel fenntartott kapcsolatairól részletesebben lásd Békés (2006). 41–55.

kormány képviselői Szófiában egyezményt kötöttek az egymás országaiba történő vízum nélküli utazás bevezetéséről.³¹ Ez elvben azt jelentette (volna), hogy ezt követően a blokkon belül az állampolgárok a személyi igazolványba helyezett betétlappal léphették át ezen államok határát. Ez komoly szemléleti elmozdulás jelentett: addig vízummal is csak nehezen lehetett utazni a szovjet blokk „testvéri” országaiba, most pedig hirtelen (elvileg) olyan liberális politikát vezettek be, amelynek liberalizmusa túltett a korabeli nyugat-európai vízum nélküli utazási gyakorlaton. A szovjet blokkon belüli vízummentesség csak a hatvanas évek elejétől-közepétől vált általános gyakorlattá, a személyi igazolvánnyal történő utazás pedig csak kivételként valósult meg, pl. a lengyel–NDK viszonylatban.

A valóságban a helyzet azonban még ennél is bonyolultabb volt: a szófia szerződést aláíró államoknak ezután kétoldalú egyezményben kellett szabályozni az utazás könnyítésének feltételeit. Így 1956 nyarára Magyarországon sajátos helyzet jött létre: Lengyelország és Románia viszonylatában kölcsönösen megvalósult a vízummentesség, így az utazók soha nem tapasztalt egyszerűséggel, személyi igazolvánnyal utazhattak: mindennek különösen Románia esetében volt nagy jelentősége, mivel 1956 augusztusától októberig nagyszámú romániai magyar látogatott Magyarországra, akik innen a forradalom előtti erjedés tapasztalataival tértek haza, s októberben–novemberben közülük sokan vettek részt a különböző erdélyi megmozdulásokban.³² Ha nem is ilyen mértékben, de jelentősen javultak az utazás feltételei Csehszlovákia viszonylatában is.

A VARSÓI SZERZŐDÉS MEGALKULÁSA

A második világháború után, 1948-tól a zavartalan politikai-katonai együttműködést kétoldalú barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények biztosították a Szovjetunió és a közvetlen birodalmi érdekszférájába került kelet-közép-európai államok között. Mint láttuk, Sztálin életében még nem merült fel, hogy a kelet-európai régióban a NATO-hoz hasonló katonai-politikai csúcsszervet hozzanak létre. Sztálin halála után azonban a régi-új szovjet vezetés számára a szovjet biztonsági érdekek képviselésének látványosan új koncepciója alakult ki, s ennek keretében a korábbinál lényegesen rugalmasabb magatartást tanúsítottak a kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén is. Láthatóan arra törekedtek, hogy hidegháborús viszonyrendszerben korábban kialakult, vagy a háború óta fennmaradt konfliktusokat pacifikálják, Délkelet-Ázsiában éppúgy, mint a Távol-Keleten, illetve

Nyugat-Európában. Ennek érdekében a szovjet diplomácia 1950-es évek közepétől igen élénk tevékenységet folytatott. Elsőként arra törekedett, hogy a hidegháború nagyon is forró ázsiai hadszínterein stabil viszonyokat teremtsen. Hozzájárult a koreai háború befejezéséhez, és elősegítette az indokínai helyzet rendezését. Majd nekifogott a nyugati, az európai régió – számukra mindenképpen kedvező kimenetelű – politikai stabilizálásához. Részben az ázsiai békék teremtette kedvező nemzetközi légkört kihasználva 1954-ben a szovjetek javaslatot tettek egy kollektív európai biztonsági rendszer megteremtésére, majd több évi sikertelen tárgyalások után hirtelen hozzájárultak az osztrák államszerződés megkötéséhez.

Mindez felveti a kérdést, hogy Sztálin halála után a régi-új szovjet vezetők komolyan érdekeltek voltak-e a nemzetközi feszültség csökkentésében. S ha igen, miért döntöttek mégis a szovjet blokk katonai-politikai szervezetének létrehozásáról éppen abban az időszakban, amikor számos más lépésükkel és kezdeményezésükkel igazolni látszottak a kelet–nyugati kooperáció elmélyítése iránti eltökélt szándékukat. Mai ismereteink szerint a szovjet vezetők motivációit tekintve a VSZ létrehozásának öt fő oka nevezhető meg.

1. A németkérdés akuttá válása. Az NSZK belépése a NATO-ba az európai biztonság és a határok szempontjából új helyzetet teremtett a szovjetek számára. A NATO-t addig ugyanis Moszkva valójában nem tekintette a Szovjetunió biztonságát komolyan fenyegető katonai tényezőnek. Jól tudta, hogy ez a szervezet éppen a Nyugat-Európát fenyegető szovjet veszély ellensúlyozására jött létre. A második világháborús tapasztalatok és a németkérdés megoldatlansága miatt azonban a szovjetek az NSZK-t nem egyszerűen egy újabb NATO-tagállamnak tekintették, hanem olyan potenciális új veszélyforrásnak, amely a Kelet és a Nyugat által addig hallgatólagosan elfogadott európai *status quo* megváltoztatására törekszik. Az NSZK volt ugyanis az egyetlen európai állam, amely nyíltan elutasította az 1945-ben a potsdami konferencián a szövetségesek által közösen jóváhagyott keleti határokat, vagyis az NDK és Lengyelország közötti Odera–Neisse-határt, illetve az NDK és NSZK közötti úgynevezett belnémet határt, s mivel a korábbi Kelet-Poroszország északi fele a Szovjetunióhoz került, valójában még szovjet területek hovatartozását is megkérdőjelezte. Ezenkívül nem tekintette érvénytelennek a Münchener egyezményt, azaz potenciálisan az NSZK és Csehszlovákia közötti határt is vitatta. Moszkvában mindezt komoly veszélyként értékelték a szovjet birodalom 1945-ben megszerzett kelet-közép-európai övezetének biztonsága szempontjából. A szovjet aggodalmakat növelte az NSZK gazdasági erejének folyamatos és rendkívül dinamikus növekedése. Az 1955-ben tehát a kibővített, s így veszélyes minősítést szerzett NATO ellensúlyozására logikusan merült fel a három érintett kelet-közép-európai országot is magában foglaló katonai-politikai szövetség létre-

31. Nagy (1993), 12.

32. Lásd Bottoni (2007).

hozása a keleti blokk egységének demonstrálása céljából. A szovjetek tehát komolyan vették a német fenyegetést.

2. A szervezet létrehozása ugyanakkor nyilvánvalóan egy diplomáciai manőver része, a politikai nyomásgyakorlás eszköze is volt. A Varsói Szerződés megalakításával Hruscsov eredetileg nem egy hatékony katonai-politikai szervezetet akart létrehozni, hanem olyan *eszközt* kívánt teremteni, amelynek segítségével nyomást tud gyakorolni a nyugati nagyhatalmakra a kollektív európai biztonsági rendszernek a szovjet elképzelések szerinti megteremtése érdekében.³³ A keleti blokk védelmi szervezetére ebben az összefüggésben mindenekelőtt azért volt szükség, hogy adott esetben legyen majd mit feláldozni cserében a NATO feloszlatásáért. A VSZ megalakítását tehát elsősorban *politikai*, és nem katonai szempontok motiválták.³⁴

3. A keleti katonai-politikai tömb kialakulását tekintve figyelemre méltó ugyanakkor az is, hogy a „szövetségi” *integrációs* – politikai, gazdasági, katonai – *tömbpolitika* addig elsősorban a nyugati oldal politikai eszköztárának része volt. A szovjetek a KGST-n kívül nem törekedtek hasonló szervezetek létrehozására, részben éppen az erős, nyílt centralizáltság miatt. Az 1950-es évek második felében viszont a korábban is vázolt pacifikáló diplomáciai tendenciák elgondolásaiba nem illett bele egy látszólag agresszív keleti katonai tömb életre hívása. Olyan időszakban hozták tehát létre a VSZ-t, amelyben ez a legkevésbé sem volt aktuális az eredeti szovjet törekvéseket tekintve. A politikai erődemonstráláson túl megalakításának mégis több előnye volt a szovjetek számára mind a két szuperhatalom közötti tárgyalásokban, mind pedig az új szövetségi rendszer stílusának/formáinak kialakításában.

4. A Varsói Szerződés keretté és egyre inkább katalizátorrá is vált az új típusú szovjet-kelet-európai viszonyban. A szervezet megalakítása összhangban volt a szovjet vezetés ekkori Kelet-Európa-politikájával, s egyszersmind annak megfelelő keretet, formát is adott. Az általános rekonstrukciós politika jegyében arra törekedtek, hogy rugalmasabbá és egyben szabályozottabbá tegyék a Szovjetunió és szövetségesei viszonyát. A VSZ megalakításakor ugyanis a formai paritás megteremtése érdekében a NATO szervezeti kereteit vették alapul, így a szövetség formailag szuverén és egyenrangú államok önkéntes együttműködésén alapuló szervezet volt. A *multilaterális* jellegű *rendszeres* katonai-politikai együttműködés intézményesítése önmagában is *mínőségi* változást jelentett a korábbi állapothoz képest.

5. Végül nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az osztrák államszerződés 1955. május 15-ei megkötése után megszűnt a jogalap a szov-

33. Lásd Mastny (2001).

34. Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története* c. munkájában szintén a szovjet blokk politikai egységének demonstrálását tekintette az elsődleges szovjet szándéknak a VSZ megalakításával kapcsolatban. Lásd Fejtő (1991), 1. köt. 44.

jet csapatok Magyarországon és Romániában történő állomásoztatására.³⁵ A VSZ nyilvánosságra hozott alapokmánya ugyan nem tartalmaz olyan kitételt, amely lehetővé tenné szovjet csapatok tartózkodását más tagállamok területén, mégis valószínűnek tűnik, hogy később a VSZ szervezeti kereteit akarták felhasználni a helyzet megnyugtató rendezésére.³⁶ Aligha lehet véletlen, hogy a VSZ alapokmányának tervezetét nem sokkal az 1955 márciusában sikeresen lezajlott moszkvai szovjet-osztrák tárgyalások után küldték meg a leendő tagállamoknak, a szerződés aláírására pedig május 14-én, *egy nappal* az osztrák államszerződés aláírása előtt került sor Varsóban.

A Varsói Szerződés megalakítását tehát több sürgető szempont is motiválta, mégis hosszabb folyamat eredménye volt, s ebben fontos szerepet jutott a Nyugattal való alkudozás lehetőségének. A nyugati nagyhatalmak 1954. október 23-án írták alá az úgynevezett párizsi szerződéseket, amelyek elvi döntést tartalmaztak az NSZK-nak a NATO-ba történő belépéséről, a csatlakozás időpontját pedig 1955. május 5-ben határozták meg. Ugyanezen a napon Molotov javaslatot terjesztett elő arról, hogy a négy nagyhatalom külügyminiszterei kezdjenek előkészítő tárgyalásokat egy összeurópai biztonsági konferencia összehívásáról. A nyugati hatalmak azonban elutasították a szovjet kezdeményezést, mert meggyőződésük volt, hogy csupán propaganda célokat szolgál, s ezért meg sem kísérelték próbára tenni Moszkva valódi szándékait.

Az elutasításra reagálva a szovjet vezetés azzal fenyegetőzött, hogy ha kell, egyedül hívja össze az értekezletet. Ez végül meg is történt, 1954. november 29. és december 2. között Moszkvában ültek össze az európai kommunista országok képviselői, Jugoszlávia kivételével.³⁷ A konferencia megszervezésében a magyar külpolitika is formális szerephez jutott, mivel szovjet kérésre a hivatalos felhívást a Szovjetunió, Csehszlovákia és Magyarország tette közzé.³⁸ A tanácskozáson – a várakozásoknak megfelelően – kettős üzenetet hordozó határozatot hoztak: a kiadott deklaráció továbbra is szorgalmazta a kollektív európai biztonsági rendszer létrehozását, másfelől viszont jelezte, hogy a párizsi szerződések ratifikálása esetén a Szovjetunió és kelet-közép-európai szövetségesei megfelelő intézkedéseket

35. A Magyarországgal 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés 22. cikkének első bekezdése szerint az Ausztriával megkötött békeszerződés hatálybalépéséig a Szovjetunió olyan csapatokat állomásoztathat Magyarországon, amelyek biztosítják az ausztriai szovjet megszállási övezettel való összeköttetést. Halmosy (1985), 84.

36. A VSZ tagországok közös fegyveres erői közös parancsnokságának megteremtéséről kiadott közlemény viszont homályos utalást tett a szovjet csapatoknak a tagországok területén történő elhelyezésére: „A közös fegyveres erők elhelyezése a szerződésben részt vevő államok területén az említett államok közötti megegyezés szerint és a kölcsönös védelem szükségleteinek megfelelően történik majd.” Uo. 287.

37. Urbán (1996), 77.

38. Uo.

tesznek saját biztonságuk fokozása érdekében. Ez követően az SZKP vezetése elhatározta, hogy a NATO mintájára a keleti blokk is hozza létre a maga katonai-politikai szövetségét.

A magyar vezetés reagálása a szervezet létrehozásával előállott helyzetre és annak *feltételezett* következményeire rendkívül tanulságos. Az MDP vezetése ugyanis sajátos módon úgy értelmezte a konstellációt, hogy a keleti blokk katonai-politikai szövetségének megalakítása közvetlenül nem erősítené, hanem éppen gyengítené Magyarország biztonságát. Az új kelet-közép-európai szövetség leendő tagjaként a párt vezetése 1955. május 5-én, az MDP Politikai Bizottsága ülésén³⁹ tárgyalta meg a Moszkvából kapott szerződéstervezetet. A PB tagjai nem folytattak valódi diskurzust a dokumentumról, még olyan technikai jellegű módosításokat sem javasoltak, mint a keletrnémet, a lengyel vagy a román fél. Érdemi eszmecsere a tervezet egyetlen pontjának értelmezése körül bontakozott csak ki, amely az egyesített fegyveres erők egyes országokban történő későbbi elhelyezésére tett meglehetősen homályos célzást. Ezzel kapcsolatban Bata István honvédelmi miniszter vetette fel, hogy a szovjet csapatok Ausztriából történő kivonása után „felmerül, hogy Románia és Magyarország területéről is megtörténik a csapatok kivonása”. Bata kifejtette, hogy a magyar fegyveres erők nem elégségesek az ország megvédésére, ezért el kell érni, hogy legalább egy szovjet hadtest az ország területén maradjon. Gerő Ernő elmondta, hogy nem kell törődni azokkal a nyugati hírekkel, melyek szerint a párizsi békeszerződésben foglalt előírások ellenére Magyarországról a szovjetek úgysem fogják kivonni csapataikat: „hadd kiabáljanak, míg berekednek, maradjon itt megfelelő számú katonaság”. Rákosi pedig azzal nyugtatta a PB tagjait, hogy az év vége előtt nem vonják ki Ausztriából a csapatokat, így „még százféle módunk van annak megállapítására, hogy mit kérünk, hogy mi maradjon itt”.

A magyar vezetés aggodalma feleslegesnek bizonyult, mivel a szovjet vezetés terveiben ekkor egyáltalán nem szerepelt csapatkivonás. Az osztrák államszerződés aláírásából adódó dilemmák Romániában is megfogalmazódtak, csak éppen ellenkező előjellel. A román vezetés 1955. augusztusában felvetette Moszkvában, hogy Romániából ki kellene vonni a szovjet csapatokat, ám a kérést Hruscsov azonnal durván elutasította.⁴⁰

Miután a kelet-európai szövetségesek vezetői ilyenformán jóváhagyták a tervezetet, az új katonai-politikai szervezet megalakítása céljából összehívott 1955. májusi varsói értekezlet papírforma szerint, mindenféle érdemi vita vagy eszmecsere nélkül zajlott le.⁴¹ Közös szervként létrehozták a Poli-

39. MNL-OL, 276. f. 53/229. ő. e.

40. Mastny (2001).

41. Uo.

tikai Tanácskozó Testületet és az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnokságát, de a szervezet valódi megalakulására csak a PTT 1956. január 26–28. között megtartott prágai ülésén került sor.⁴²

A MAGYAR KÜLPOLITIKA ÉS AZ ÚJ KIHÍVÁSOK

A korszak magyar külpolitikájával kapcsolatban két általános megjegyzést kell tenni: 1. Magyarország 1953. júniustól 1956. októberéig az aktuális szovjet irányvonallal mindig összhangban, fokozatos és egyenes vonalú külpolitikai nyitást hajtott végre. Vagyis az egyes relációkban különböző intenzitású, de folyamatos fejlődés volt tapasztalható. 2. A magyar külpolitika egyik fontos sajátossága, hogy míg 1953. júliusa és 1955. márciusa között, Nagy Imre miniszterelnöksége idején jelentős belpolitikai és gazdasági változások kezdődtek meg, a külpolitika terén csak szerény eredmények születtek. Sajátos módon ugyanakkor, 1955. tavaszától, amikor a belpolitikában részleges visszarendeződés kezdődött, és Rákosi konzerválni igyekezett a meglévő, illetve a korábbi állapotokat, és megpróbálta megállítani és visszafordítani a már megindult folyamatokat, a külkapcsolatok terén – teljes összhangban az aktuális szovjet szándékokkal – Magyarországon éppen ekkor ment végbe a legintenzívebb nyitási folyamat a Nyugat irányában. Szintén jelentős pozitív változásnak tekinthető, hogy az ország ekkor, 1955. decemberében vált az ENSZ tagjává.

A Sztálin halála utáni időszakban a szovjet vezetés mindenekelőtt az európai szövetséges államokban felgyülemlett feszültségek feloldásával, a kialakult válsághelyzetek kezelésével, illetve máshol hasonló helyzetek elkerülésével volt elfoglalva. A külpolitika terén így 1953. folyamán még nem ösztönözték ezeket az országokat jelentősebb aktivitásra, a fő cél ekkor a *status quo ante* visszaállítása, vagyis az 1949. utáni kialakult abnormális helyzet felszámolása volt. Az 1953. júliusában hivatalba lépett Nagy Imre-kormány első külpolitikai intézkedései ennek megfelelően a Rajk-per nyomán kifejezetten ellenségesé vált magyar–jugoszláv,⁴³ illetve a magyar–angol viszony rendezését célozták. Ez utóbbi esetben Edgar Sanders letartóztatása miatt a brit kormány 1949-ben megszakította a kereskedelmi kapcsolatokat Magyarországgal, ekkor viszont Sanderset már 1953. augusztusában feltétel nélkül szabadon engedték. Ezt követően néhány hét múlva megkezdődtek a gazdasági tárgyalások a két kormány között. Többéves tárgyalássorozat eredményeként végül 1956. júniusában a két ország, rendezve

42. A VSZ PTT ülések dokumentumait (1956–1990), köztük az első, 1956. januári prágai ülés anyagát lásd a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>.

43. A magyar–jugoszláv viszony alakulásáról lásd Ripp (2007).

a korábbi vitás kérdéseket, pénzügyi és gazdasági egyezményt kötött, ami megnyitotta az utat a kapcsolatok normalizálása felé.

1954–1955 folyamán a többi nyugat-európai országgal való viszonyban is megkezdődött a kapcsolatok fejlesztésének felmérése, majd fokozatos javítása, 1956 nyarán pedig diplomáciai kapcsolat létesült Magyarország és a NATO-tag Görögország között.⁴⁴

A legnagyobb nehézséget a magyar–amerikai viszony rendezése okozta. Bár 1955-től mindkét fél a kapcsolatok normalizálásának szükségességét hangoztatta, ezt számos tényező nehezítette. A gazdasági kapcsolatok fejlesztésének legfőbb gátja a jelentős magyar tartozás volt (háborús és az államosítások miatti kártérítés), melyet a magyar fél nem tudott, és nem is akart rendezni. Amerikai részről mindenekelőtt budapesti követségük munkájának akadályozását nehezítette (utazási korlátozás, magyar alkalmazottak letartóztatása stb.). A külügyminisztérium 1955–1956 folyamán már kifejezetten törekedett a helyzet megoldására, de az „állam(védelem) az államban” elv alapján operáló Belügyminisztérium egészen 1956 nyaráig sikeresen szabotálta ezt a törekvést.

Az SZKP 1956 februárjában megtartott XX. kongresszusa után jelentősen megváltozott a helyzet. Ekkortól moszkvai ösztönzésre minden kelet-közép-európai ország számára fontos prioritás lett a kelet–nyugati viszony megjavításának előmozdítása. Ugyanekkor az amerikai politikában is egy fokozatos átértékelési folyamat ment végbe, melynek lényege az volt, hogy a vezetés mindinkább késznek mutatkozott a realitások tudomásulvételére, s így a szovjet csatlós államok kormányaival való kapcsolatok rendezésére is.⁴⁵ A magyar–amerikai viszonyban komolyabb elmozdulás 1956 májusában következett be, amikor Ravndal követ és Ács Lajos, az MDP KV titkára találkozáján lényegében megegyeztek a két ország kapcsolatait terhelő feszültség felszámolásáról.⁴⁶ A Külügyminisztérium Kollégiumának 1956. június 4-i előterjesztése már egy komplex programot fogalmazott meg a probléma megoldására.⁴⁷ Annak érdekében, hogy megszüntessék a nyugati, s mindenekelőtt az amerikai követség rendkívül zavaró titkoszolgálati felügyeletét, a dokumentum a Külügyminisztérium és a Belügyminisztérium képviselőiből alakult vegyes bizottság felállítását javasolta. Az előterjesztés indítványozta továbbá valamennyi letartóztatott követségi alkalmazott szabadon bocsátását, amivel a kapcsolatok rendezésének legfőbb akadályát kívánta elhárítani. A dokumentum ezen kívül a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésének olyan modelljét vázolta fel, amelyek később, a

44. Az egyes relációkról lásd a kötet tanulmányait: Békés (2007).

45. A magyar–amerikai viszony. MNL–OL, KÜM, TÜK USA XIX-J-1-j 17/1002388/1957.

46. Borhi (2005), 303.

47. Kollégiumi előterjesztés: A magyar–amerikai viszony alakulása 1945-től 1955-ig. MNL–OL, KÜM, TÜK USA XIX-J-1-j 26/a 6. d. 00800/8/1956. Idézi Borhi (2005), 302.

hatvanas évek közepétől jellemezték a két állam viszonyát. Már ekkor komolyan felmerült, hogy a Nagy-Britanniával éppen ekkor aláírt kereskedelmi és pénzügyi egyezmény mintájára az USA-val is hosszú távra rendezzék a régóta függőben lévő pénzügyi és vagyoni jogi problémákat.

A vitás kérdések tisztázására, így a követségi alkalmazottak szabadon bocsátására 1956 októberéig nem került sor, de a nyár és az őszi folyamán mindkét oldalon számos jele volt annak, hogy megérették a feltételek a magyar–amerikai viszony normalizálásra. Augusztusban eltörölték a budapesti amerikai követség alkalmazottait érintő utazási korlátozásokat, a State Department pedig egyenesen Gerő Ernőt, Rákosi utódát hívta meg a november elején esedékes amerikai elnökválasztás tanulmányozására.⁴⁸ Az MDP új vezetője az ajánlattal nem kívánt élni, habár még nem tudhatta, hogy azokban a november eleji napokban már nem is lesz hivatalban, viszont éppen a másik szuperhatalom fővárosában, Moszkvában fog hasonló megfigyelői feladatot ellátni, ahol a nyilvánosság teljes kizárásával a saját országa számára „választanak” rendkívüli módon miniszterelnököket.

A szovjet diplomácia – általában a nyugati irányú aktivitás fenntartása mellett – ebben az időszakban kezdett különös figyelmet szentelni a semleges országoknak is.⁴⁹ A differenciált megközelítés jegyében Magyarország a szomszédos Ausztriát „kapta” feladatul. Az ekkori moszkvai elképzelés az volt, hogy megfelelő ráhatással el lehet érni, hogy a függetlenségüket éppen csak visszanyert osztrákok a semlegességnek végül ne a nyugati, hanem a keleti, azaz a finn modell szerinti változatát válasszák. A magyar–osztrák kapcsolatok ennek megfelelően már 1955 tavaszától ígéretesen fejlődtek. Ennek illusztrálására elegendő talán azt a tényt említeni, hogy 1956 nyarán Julius Raab osztrák kancellár budapesti meghívása volt napirenden.⁵⁰ Még nagyobb jelentősége volt annak a maga idejében jól ismert, ám mára részben elfeledett eseménynek, hogy a jószomszédi viszony kialakítása érdekében 1956 tavaszán megkezdtek, és szeptemberre be is fejezték a magyar–osztrák határon a technikai zár, vagyis a „vasfüggöny” felszámolását. Ennek történelmi jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni, különösen, mivel az 1956-os forradalom után a műszaki zárat szinte azonnal, már 1957 januárjában helyreállították. Az is jól ismert, hogy a magyar–osztrák viszony a hatvanas évek elejétől fogva dinamikusan fejlődött, és ezt egy idő után az eltérő társadalmi rendszerű országok közül is sokan példának tekintették. Mégis, hasonló nagy jelentőségű technikai nyitásra csak a kommunista

48. Borhi (2005), 302.

49. A szovjet Külügyminisztérium feljegyzése a külpolitika kérdéseiről, MNL–OL, M-KS-267. f. 62/75. 6. e. In Kiss–Ripp–Vida (1995), 33–40.

50. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottságának üléséről, 1956. május 24. MNL–OL, M-KS-276. f. 53/288. 6. e. A magyar–osztrák kapcsolatok alakulásáról lásd Gecsényi (2000), Gecsényi (2007) és Gecsényi (2007/b).

rendszer összeomlásának idején, 1989 nyarán került sor, amikor a „vasfüggönyt” a magyar és az osztrák külügyminiszter szimbolikus aktusként közös erővel bontotta meg.⁵¹ Számunkra az sem lehet mellékes körülmény, hogy a történelem sajátos fordulata következtében az 1956 októberében kirobbant forradalom idején ez a határzár már nem működött, a felkelés bukása után így mintegy 190 ezer ember számára vált lehetővé a biztonságos emigrálás.

Az ötvenes évek második felének szovjet külpolitikáját a kollektív európai biztonsági rendszer megvitatása céljából összehívott 1954. november–decemberi moszkvai tanácskozáson megfogalmazott kettős üzenet jellemezte: a kombinált politika értelmében a keleti blokk egyfelől deklarálta, hogy mindent megtesz saját biztonsága növelése érdekében, s erre demonstrációként nem késlekedett létrehozni a Varsói Szerződést. Másfelől azonban Moszkva a kelet-európai országokat még határozottabban arra ösztönözte, hogy törekedjenek a kapcsolatok felvételére, illetve fejlesztésére a nyugati kapitalista országokkal és a harmadik világgal, de mindenekelőtt a német veszély *békés* semlegesítése, és a nyugati határok biztosítása szempontjából fontos semleges Ausztriával és a NATO-taggá vált nyugatnémet állammal.

A szovjet diplomácia, amelynek aktivitása 1955 nyarán tovább nőtt, kedvező légkört teremtett ezekhez a kelet-európai tapogatózásokhoz. Az 1955 júliusában megtartott genfi csúcstalálkozó, amely a potsdami konferencia óta az első ilyen jellegű nagyhatalmi tárgyalás volt, nem hozott ugyan látványos eredményeket, de a személyes kontaktus megteremtése a keleti és nyugati nagyhatalmak vezetői között jelentősen befolyásolta a kelet–nyugati viszony további kedvező alakulását.⁵² Ennek eredményeként Adenauer nyugatnémet kancellár Moszkvába utazott, majd ezt követően szeptemberben, sor került a diplomáciai viszony felvételére a Szovjetunió és az NSZK között. A Nyugat felé való nyitást szorgalmazó szovjet politika, s konkrétan ez a lépés, egyértelműen jelezte a kelet-közép-európai országok számára, hogy a keleti blokk számára kívánatos az Ausztriával és Németországgal való viszony valamilyen formában való rendezése.

Magyarország – Romániával és Bulgáriával együtt – azon szocialista országok közé tartozott, amelyeknek nem voltak lényeges rendezetlen kérdéseik az NSZK-val, viszont annál inkább érdekelték voltak a második világháború után megszakadt gazdasági kapcsolatok újrapirosításában. A kedvező hátszelet kihasználva a magyar külügyminiszter már június végén javaslatot készített arra vonatkozóan, hogy a moszkvai tárgyalások eredményétől

51. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttéréről lásd Békés (2000). A határnyitást és a keletnémetek kiengedését lásd Horváth–Németh (1999), 350–375. és Oplatka (2008).

52. A genfi csúcstalálkozó történetéről lásd Bischof–Dockrill (2000).

függően, Magyarország vegye fel a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val.⁵³ Mi több, 1955 júniusában Rákosi vezetésével az MDP Politikai Bizottsága elvi határozatot hozott arról, hogy a szovjet blokk országaival való egyeztetést követően ezt a lépést meg kell tenni. A magyar vezetés tehát 1955-ben helyesen ismerte fel: a szovjet kezdeményezés kiváló alkalom arra, hogy Magyarország is rendezze kapcsolatait az NSZK-val. Ez elvileg mindkét államnak fontos lehetett volna. Magyarország számára az NSZK addig is az első számú nyugati kereskedelmi partner volt, s a diplomáciai kapcsolatok felvétele számos más területen is kifejezetten jó irányban befolyásolhatta volna a magyar társadalom életét a rá következő évtizedekben.

A tervet ebben az időszakban a szovjetek határozottan támogatták; Jurij Andropov szovjet nagykövet maga is bátorította a magyar vezetőket ennek a lépésnek a megtételére.⁵⁴ Az 1956. januári moszkvai kommunista csúcstalálkozóra készült szovjet külügyminisztériumi memorandum is hasonlóan foglalt állást: „Nyugat-Németország felfegyverzése ellen harcolva az NSZK-val való kapcsolatok normalizálására kell törekedni.”⁵⁵ A kérdés rendezésének útjában azonban két, az adott viszonyok között leküzdhetetlennek bizonyuló akadály állt. Az egyik nyugati részről: az úgynevezett Hallstein-doktrína, mely szerint Bonn nem létesített diplomáciai kapcsolatot az NDK-t elismerő országokkal. A nyugatnémet vezetés csak a Szovjetunióval – mint a német békeszerződésért felelős négy nagyhatalom egyikével – tett kivételt. Ez a kivétel azonban ekkoriban kétségtelenül bátoríthatta a kelet-európai kezdeményezéseket, hiszen arra már a doktrína születésének évében volt példa, hogy a doktrínát az NSZK kormánya nem feltétlenül alkalmazza. Az viszont, hogy kész akár a negatív következményeket is vállalni, csak 1957-ben derült ki, amikor Bonn az NDK-t akkor elismerő Jugoszláviával megszakította a diplomáciai viszonyt. Másfelől viszont a keleti blokk országai közül Lengyelországnak, Csehszlovákiának és az NDK-nak komoly ellentétek voltak a nyugatnémetekkel, ezért a legkevésbé sem néztek jó szemmel, hogy a tábor más tagjai a Szovjetunió példáját követve *feltételek nélkül* – hajlandók lennének diplomáciai kapcsolatot létesíteni az NSZK-val. Noha a részletek tisztázásához további kutatásokra van szükség, az igen valószínűnek tűnik, hogy ezek az országok erősen lobbiztak a kapcsolatfelvétel ellen, így a tervezett lépésre már csak ezért sem kerülhetett sor. Éppen ezek a táboron belüli jelentős érdekellentétek már a Varsói Szerződés megalakulásának idején megmutatták, hogy a szervezet keretében zajló együttműködés a jövőben korántsem lesz zavartalan. Mindenekelőtt

53. A külügyminiszter előterjesztése a Politikai Bizottsághoz, 1955. június 28. III. sz. melléklet. MNL–OL, M-KS-276. f. 53/239. ó. e.

54. Borhi (2000), 98.

55. A szovjet Külügyminisztérium feljegyzése a külpolitika kérdéseiről, MNL–OL, M-KS-267. f. 62/75. ó. e. In Kiss–Ripp–Vida (1995), 38–39.

azt a *minőségileg* új fejleményt jelezték, hogy a multilaterális politikai koordináció ekkor kialakuló modelljében már nem feltétlenül csak a Szovjetunió és szövetségesei közötti szembenállásra és érdekellentétekre, hanem a *szövetségesek közötti* konfliktusokra is fel kell készülni.

Hasonlóképpen az aktív pacifikáló külpolitika jegyében 1956 elején merült fel a Japánnal való kapcsolatok rendezésének kérdése is. Ebben az időben a szovjet külpolitika olyan illúziókat táplált, hogy a távol-keleti országban a belső politikai fejlődés kedvező alakulása a semlegességi tendenciákat juttathatja érvényre. A korábban már említett 1956 januári szovjet külügyminisztériumi feljegyzés egyenesen úgy fogalmazott, hogy a blokk célja, hogy „segítsünk a japán népnek az Egyesült Államoktól való függősége megszüntetésében, s elősegítsük, hogy Japán a békeszerető országok felé közeledjék, és hogy *legalább a semlegesség álláspontjára* [kiemelés – B. Cs.] helyezkedjék nemzetközi kérdésekben.”⁵⁶ Mindez egyet jelentett volna Japánnak az amerikai érdekszférából történő kiválásával, ami a Szovjetunió számára természetesen komoly stratégiai nyereség lett volna. Ebben a tervezett közeledési folyamatban Magyarország egy rövid ideig központi szerepet játszott. A Szovjetunióknak ugyanis nemcsak, hogy nem volt diplomáciai kapcsolata Japánnal, hanem a második világháborút követően a két ország még fegyverszünetet sem kötött, vagyis nemzetközi jogi értelemben hadiállapot volt közöttük. Magyarország ugyanakkor a tengelyhatalmak szövetségeseiként diplomáciai kapcsolatát formálisan nem szakította meg Japánnal sem 1945-ben, sem később. A magyar diplomácia számára tehát nem új kapcsolat felvételéről, hanem csupán egy formálisan fennálló diplomáciai viszony „reaktivizálásáról” volt szó. A magyar vezetés ezért azt a feladatot kapta, hogy állítsa helyre a kapcsolatot Japánnal, majd ezt követően már a precedenselv alapján mind a Szovjetunió, mind pedig a tábor más országai számára adott lett volna a lehetőség a viszony normalizálására. Magyar részről meg is tették a szükséges lépéseket, és Szántó Zoltánt bízták meg a tárgyalások megkezdésével.⁵⁷ Végül, mint tudjuk, nem ez a forgatókönyv valósult meg, és a Szovjetunió 1956. október 19-én fegyverszüneti egyezményt kötött Japánnal, ami egyúttal a diplomáciai kapcsolatok felvételét is jelentette a két ország között.⁵⁸

Ugyanezen a napon azonban drámai események vették kezdetüket Lengyelországban és néhány nappal később Magyarország is önálló tényezőként lépett a nemzetközi politika színpadára.

3. AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS A NEMZETKÖZI POLITIKA

A NAGY IMRE-KORMÁNY KÜLPOLITIKAI TÖREKVÉSEI

1956. október 24-én történt miniszterelnöki kinevezését követően Nagy Imrénem nem csupán az ország belső életének átalakítását célzó, napról napra radikálisabb társadalmi követelésekkel kellett szembenéznie, hanem már kezdettől fogva olyanokkal is, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg Magyarország adott nemzetközi státusát, illetve a szovjet szövetségi rendszerben elfoglalt helyét.

Noha a forradalom első napjaiban ezt csak kevesen tudták, Nagy Imre már 1956 januárjában, egy a barátai között terjesztett elméleti írásában¹ megfogalmazta, hogy Magyarország számára a nemzeti függetlenség megvalósításának optimális útja a jugoszláv modell követése lenne: azaz, a szocialista gazdasági-társadalmi rendszer keretei között az „aktív egymás mellett élés” politikájának, vagyis el nem kötelezettség külpolitikájának a folytatása.² Nagy Imre írásában állást foglalt a *pancsa szila*, vagyis a békés egymás mellett élés öt alapelve mellett, melyet az el nem kötelezett államok mozgalma fogadott el. Ezek az elvek: a területi épség és a szuverenitás kölcsönös tiszteletben tartása, meg nem támadás, az egymás belügyeibe való be nem avatkozás, egyenlőség és kölcsönös előnyök, békés egymás mellett élés. Mindezek megfogalmazása önmagában még nem volt újdonság, és különösebb bátorság se kellett hozzá, mivel ebben az időben a harmadik világ országainak megnyerése érdekében ezeket az elveket formálisan a szovjet vezetés is elfogadta. Nagy Imre azonban ezeknek az alapelveknek az összességét magával a nemzeti függetlenség kategóriájával azonosította. A szuverenitás birtoklása ugyanakkor számára nem csupán a nemzetközi politikában jelentkező értéket jelentett, hanem azt a nemzet belső fejlődése szempontjából is alapvető előfeltételnek tekintette. Magyarország áttérését az el nem kötelezett külpolitika megvalósítására viszont korántsem vala-

56. A szovjet Külügyminisztérium feljegyzése a külpolitika kérdéseiről, MNL-OL, M-KS-267. f. 62/75. ő. e. In Kiss-Ripp-Vida (1995), 38.

57. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottságának üléséről, 1956. május 17. MNL-OL, M-KS-276. f. 5/287. ő. e.

58. A magyar-japán diplomáciai kapcsolatok végül 1959-ben megtörtént reaktivizálásának történetét Wintermantel Péter dolgozta fel. Lásd Wintermantel (2009).

1. Nagy (1984), 236–237.

2. A tanulmány, amely nem tartozott a Nagy Imre által a pártközpontba elküldött írások közé, a Gimes Miklóssal és Vásárhelyi Miklóssal folytatott megbeszélések és viták eredményeként született meg. A szerző interjúja Vásárhelyi Miklóssal 1996. december 2.

milyen forradalmi, egyoldalú lépés útján képzelte el. Abban reménykedett, hogy a világpolitikában különösen 1955-től érzékelhető pozitív változások rövid időn belül elvezethetnek a szemben álló hatalmi tömbök felszámolásához, ami megteremtené annak a lehetőségét, hogy a kelet-közép-európai országok ezt követően maguk is önállóan, a nemzeti függetlenség, az egyenlőség és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás alapján építhessék saját szocialista rendszerüket. Elképzeléseit támogatni látszott, hogy a Szovjetunió ebben az időben kifejezetten pozitívan viszonyult az el nem kötelezett államok mozgalmához, a Jugoszláviával való kibékülés pedig egy időre azt az illúziót keltette, hogy a szovjetek hajlandók elfogadni a szocializmus építésének különböző útjait.

Nagy Imrének a forradalom napjaiban az a rendkívül hálátlan feladat jutott, hogy szembesítse ezeket a kifejezetten evolúciós használatra kidolgozott külpolitikai elképzeléseit az egyre radikalizálódó forradalmi követelésekkel. Pozitív perspektívát jelentett azonban a lengyelországi válság békés megoldódása, ami tovább erősítette azt a meggyőződését, hogy a szovjetek nemcsak határozottan érdekeltek a magyarországi helyzet békés rendezésében, hanem ennek érdekében jelentős engedményekre is hajlandóak. 1956. október 19-én a Lengyel Egyesült Munkáspárt KB 8. plénuma Władysław Gomułkát tagjai közé kooptálta. Ennek hírére Hruscsov más szovjet vezetők társaságában váratlanul a lengyel fővárosba érkezett a varsói pártvezetésen belüli várható személycserék megakadályozására. A szovjet katonai beavatkozással fenyegető súlyos válsághelyzet végül is kompromisszumos megoldással zárult: a szovjetek elfogadták az új lengyel pártvezetést, Gomułka-val az élen, ő pedig ígéretet tett Moszkvának, hogy a várt politikai reformok nem fogják megingatni a kommunista rendszer alapjait Lengyelországban, és nem érintik az ország szovjet szövetségi rendszeren belüli helyét sem.³

Nagy Imre politikai mozgásterét, és a szovjetekkel szembeni alkupozióját ugyanakkor jelentősen korlátozta, hogy mind az MDP vezetésében, mind pedig a kormányban szinte egyedül, szövetségesek nélkül próbált politikai megoldást találni a szovjet blokk történetének legkomolyabb belső válságára. Súlyos hibát követett el ugyanis azzal, hogy nem kötötte feltételekhez a vezetésbe való visszatérését és a válságmenedzser szerepének elvállalását. Míg Varsóban Gomułka egy olyan pártvezetés élén foghatott hozzá a helyzet konszolidálásához, amelyet éppen az ő követelésére megtisztítottak a sztálinista vezetők többségétől, addig Nagy Imre túlzottan bízott saját népszerűségében és valószínűleg abban is, hogy a válság súlya alatt komolyabb ellenállás nélkül érvényesíteni tudja majd akaratát egy olyan vezetésben, amelyet alapvető felelősség terhel a rendkívüli helyzet ki-

3. Az 1956-os lengyel októbertől lásd Tischler (2003), Maczcewicz (2009).

alakulásáért. Így azonban elmulasztotta kihasználni az október 23-a éjjelén adódó történelmi esélyt a kedvezőbb kormányzási feltételek kialakítására. Később látni fogjuk, hogy a következő naptól kibontakozó eseménysor kiemelését mégsem ez a tévedés határozta meg, hanem egy másik, ugyanekkor született súlyosan hibás politikai döntés: az SZKP Elnökségének határozata a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok bevetéséről.

Nagy Imre nagyon is tisztában volt azzal, hogy a forradalom sorsa egyedül a Szovjetunió magatartásán múlik, ezért a válságmenedzselés céljából október 24-én Budapestre küldött Mikojjal és Szuszlovval⁴ folytatott tárgyalásokon az első perctől arra törekedett, hogy a szovjet vezetést meggyőzze: megfelelő politikai támogatás esetén ő konszolidálni tudja a helyzetet. A moszkvai küldöttekkel folytatott megbeszéléseit ezért lényegében mindvégig az a sziszifuszi igyekezet jellemezte, hogy megkíséreljen egyensúlyt teremteni a forradalmi követelések és a szovjet biztonsági érdekek diktálta feltételek között.⁵ Nagy Imre így már október 25-én felvetette, hogy hiba volt a szovjet csapatok beavatkozása – miközben a nyilvánosság előtt egészen 28-ig kényszerű lojalitással vállalta a közvetett felelősséget ezért a kritikus lépésért. Azt is határozottan javasolta, hogy a kedélyek lecsillapítása érdekében be kell jelenteni, hogy a kormány tárgyalásokat fog kezdeményezni a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonásáról. Aznap délutáni rádióbeszédében ezt a bejelentést – ma már tudjuk, a szovjetek kifejezett tiltakozása ellenére – a miniszterelnök meg is tette, bár a kívánt hatást, a forradalmi közvélemény megnyugtatót ezzel nem érte el.⁶ A következő napon pedig már a vezetésre gyakorolt társadalmi nyomást is kihasználva arról igyekezett meggyőzni a moszkvai küldötteket, hogy a helyzet rendezése érdekében a fegyveres ellenállás letörése mellett a pártnak az országban kibontakozott tömegmozgalom élére kell állnia,⁷ így ezzel a fellépésével lényegében az október 28-i politikai fordulatot alapozta meg.⁸

4. Az 1956. október 24-én Budapestre érkező szovjet tárgyalódelegációnak A. I. Mikoján, M. A. Szuszlov, I. Szerov a KGB vezetője és M. S. Malinyin, a vezérkari főnök helyettese voltak tagjai. Miközben Mikoján és Szuszlov a magyar pártvezetőkkel tárgyaltak, Szerov és Malinyin teljes inkognitóban érkeztek. Csak az 1992-ben megnyílt szovjet levéltárak dokumentumaiból derült fény arra, hogy ők is végig Magyarországon tartózkodtak a forradalom napjaiban.

5. Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi kontextusáról általában lásd Gáti (2006), Békés (2006).

6. Gál-Hegedűs B.–Litván–Rainer M. (1993), 51. Mikoján és Szuszlov távirata az SZKP KB-nak, 1956. október 25.

7. Szereda–Sztikalin (1993), 111. Mikoján és Szuszlov távirata az SZKP KB-nak, 1956. október 26. Nagy Imre forradalom alatti tevékenységéről lásd Rainer (1999).

8. Az október 28-i politikai fordulatról, illetve a MDP vezetésén belüli vitákról lásd Ripp (1997), 98–124. és 288–295.; valamint Rainer (1999), 270–290.

Hasonló taktikázás jellemezte Nagy Imre magatartását a magyar kormánynak az ENSZ Biztonsági Tanácsa október 28-i ülésén tett nyilatkozatával kapcsolatban is. A dokumentum keletkezésével kapcsolatban a forradalom idején olyan mindmáig élő legenda született, amely szerint a nyilatkozat valójában csupán a „szovjet állampolgárságú” Kós Péter magyar állandó ENSZ-képviselőnek a szovjetekkel egyeztetett áruló magánakciója volt, amelyről a Nagy Imre-kormány nem tudott. Ezt a nagyon gyorsan elterjedt véleményt erősítette meg az a tény is, hogy Kós Pétert október 29-én leváltották posztjáról.⁹ Ma már tudjuk, hogy a nyilatkozat kiadását valóban Moszkvában kezdeményezték, csak hogy teljesen a „szolgálati út” betartásával. Október 28-án a szovjetek Andropov budapesti szovjet nagykövet közvetítésével felszólították a magyar kormányt, hogy haladéktalanul adjon ki olyan nyilatkozatot, mely szerint a magyarországi események az ország kizárólagos belügyét képezik,¹⁰ ezért a kormány tiltakozik a kérdésnek a Biztonsági Tanácsban történő napirendre tűzése ellen.¹¹ Moszkvában ugyanis az együttműködési készségét mindaddig bizonyító Nagy Imréről joggal feltételezték, hogy a nyilatkozat révén hajlandó lesz visszautasítani az ENSZ beavatkozási kísérletét. Nagy Imre a békés megoldás reményében eleget is tett ennek a szovjet „kérésnek”, ám korántsem teljes mértékben. A magyar kormány még a BT ülése előtt, október 28-án, eljuttatott egy Nagy Imre által is láttamozott rövid nyilatkozatot¹² Kós Péterhez, a magyar ENSZ-képviselőhöz. A Moszkvában megfogalmazott részletes tervezet-höz képest azonban ez csupán azt a részt tartalmazta, mely az eseményeket Magyarország belügyének nyilvánította. Egyáltalán nem utalt viszont a szovjet tervezetnek arra az állítására, mely szerint az események ki-robantásában az „imperialista államok aknamunkájának” volt fő szerepe. Ráadásul a szovjet javaslat szerint a nyilatkozatot ismertetni kellett volna a sajtóban és a rádióban már a Biztonsági Tanács ülése előtt, erre azonban nem került sor. Az október 28-i belpolitikai fordulat után, s különösen a Nagy Imre által az ENSZ főtitkárának küldött november 1-jei és 2-i üzenetek fényében azonban az október 28-i kormánynyilatkozat ténye egyre ké-

9. A legenda „tudományos” változatának legutóbbi megjelenését lásd Varga (1992).

10. Az ENSZ Alapokmányának 2.(7) cikke kimondja, hogy az Alapokmány egyetlen rendelkezése sem jogosítja fel a szervezetet arra, hogy olyan ügyekbe avatkozzon, amelyek valamely állam „belső joghatóságának körébe tartoznak”.

11. Gál-Hegedűs B.-Litván-Rainer M. (1993), 57-60

12. Míg ismeretlen okokból mind a külügyminisztériumban készült angol nyelvű tervezetben, mind pedig az ENSZ-hez eljuttatott nyilatkozatban az október 22-i dátum szerepel. Kévéssé valószínű, hogy elírás történt, inkább arról lehet szó, hogy a szöveg fogalmazói nem az október 23-i budapesti tüntetést, hanem az előző napi műegyetemi gyűlést tekintették – nem is teljesen alaptalanul – a forradalmi események kiindulópontjának. A hivatalos ENSZ-dokumentummá vált nyilatkozat alapján azonban így az 1956-tal foglalkozó nyugati irodalomban számos esetben a 22-i téves dátum szerepel a *felkelés* kirobbanásának dátumaként.

nyelmetlenebbé vált, így a legegyszerűbb megoldásnak az kínálkozott, ha a forradalmi közvélemény – s közvetve a kormány is – egyedül Kós Pétert teszi felelőssé a történetekért.¹³

Az október végi néhány nap fejleményei alapján Nagy Imre úgy érezhette, az események igazolják a szovjetekkel kapcsolatos addigi politikáját, azt, hogy a helyzet konszolidálásának ígérete fejében újabb és újabb engedményeket próbált kicsikarni tőlük, s ezáltal igyekezett csökkenteni a szovjet toleranciahatár és a társadalom radikális követeléselei közötti reménytelenül hatalmas távolságot. Október 29-én megkezdődött a szovjet egységek kivonulása Budapestről, a szovjet kormány másnapi nyilatkozata pedig egyenesen azt az ígéretet tartalmazta, hogy a Szovjetunió és a szocialista országok viszonyát új alapokra fogják helyezni az egyenlőség és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elveinek tiszteletben tartásával, a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok kivonásának kérdését pedig meg fogják vizsgálni. Ezzel szinte egy időben azonban vészes gyorsasággal kezdtek szaporodni azok a jelek, amelyek a szovjetek valódi szándékait vetítették előre: október 31-től folyamatosan érkeztek a hírek arról, hogy az országba újabb szovjet csapatok vonulnak be, megszállják a fő stratégiai pontokat, bekerítik a városokat és elfoglalják a repülőtereket.

Nagy Imre kormányának bel- és külpolitikai lépéseit ezt követően az határozta meg, hogy a mindinkább elkerülhetetlennek tűnő végzetet valahogy feltartóztassa, elhárítsa. Az nyilvánvaló volt, hogy az ország fegyveresen ellenállni mégoly súlyos vérvesztés árán sem lenne képes. A kilátástalan helyzetben a kormány az egyetlen esélyt abban látta, hogy mindent elkövet a belső konszolidáció gyors megteremtésének érdekében, és ezzel megpróbálja megakadályozni, hogy a szovjetek az anarchia megszüntetésére és a rend helyreállítására hivatkozva újabb fegyveres beavatkozást kövessenek el. Amikor azonban a szovjet csapatmozgásokkal kapcsolatos kérdésekre és tiltakozásokra adott semmitmondó, illetve félrevezető válaszokból sejtetővé vált a szovjetek szándéka, a Nagy Imre-kormány választás elé került. Vagy beletörődve veszni hagyja az ügyet – netán némi eredmény halovány reményében maga áll a visszarendeződés élére –, vagy egy utolsó heroikus kísérletet tesz a forradalom megmentésére. A kormány az utóbbit választotta. November 1-jén a kabinet egyhangú döntést hozott arról, hogy Magyarország egyoldalúan kilép a Varsói Szerződésből, és deklarálja az ország

13. Az ügy tisztázására csak a kilencvenes évek elején került sor, bár alighanem sokan máig is így ismerik a történetet, különösen, mivel az 56-os publicisztikában időről időre újra felbukkan a kétségtelenül sokkal izgalmasabb ósváltozat. A valóságban Kós Péter sohasem volt szovjet állampolgár, noha az ötvenes évek elejéig a Konduktorov nevet viselte, majd diplomáciai pályára lépve, magyarosította nevét. Kós Péter szerepéről lásd Kós Péter-interjú. Készítette Murányi Gábor, 1990. 1956-os Intézet Oral History Archivuma 239. sz. és Murányi (1991), 21.

semlegességét, arra hivatkozva, hogy az egyezményt az invázióval a szovjetek sértették meg.¹⁴ A miniszterelnök egyidejűleg táviratban az ENSZ főtitkárához fordult, amelyben kérte, hogy a négy nagyhatalom nyújtson segítséget a semlegesség megvédéséhez, illetve, hogy a kérdést sürgősséggel tűzzék napirendre a Közgyűlés soron következő ülészakáján. Mivel ezt a lépést hosszú ideig a Nagy Imre-kormány egyik leginkább vitatott intézkedésének tekintették, érdemes részletesebben megvizsgálni, milyen előzmények után került sor erre a szovjet blokk egész történetében egyedülálló külpolitikai lépésre.

SEMLEGESSÉG ÉS KILÉPÉS A VARSÓI SZERZŐDÉS BŐL¹⁵

A szovjet csapatok távozásának követelése, ami csak néhány héttel korábban is a legnagyobb eretnkségnek számított volna, már a felkelés első napjaiban országszerte általánossá vált, és mivel a szovjet fegyveres beavatkozás elvi alapjául a forradalmi közvéleményben a Varsói Szerződés szervezete szolgált, várható volt, hogy előbb-utóbb megfogalmazódik a katonai szövetségből való kilépés igénye is.¹⁶ Ez nagyon rövid idő alatt bekövetkezett, és október legvégén már nemcsak a különféle forradalmi szervezetek, munkástanácsok, hanem az újjáalakuló pártok részéről is rendkívül erős nyomás nehezedett a Nagy Imre-kormányra, hogy mondja fel a Varsói Szerződést, és deklarálja az ország semlegességét. A semlegesség követelése látszólag logikusan következett a katonai tömbből való kiválás lehetőségének felvetődéséből; e tekintetben két korábban említett tényező, a jugoszláv el nem kötelezett külpolitika 1955–1956 folyamán elért látványos sikerei, illetve az osztrák államszerződés létrejötte és az ország örökös semlegességének kinyilvánítása¹⁷ jelentettek vonzó példát. Ezeknek az elképzeléseknek azonban, mint láttuk, az adott nemzetközi helyzetben semmiféle realitásuk nem volt: a szovjetek számára ugyanis Magyarország státusa egyáltalán nem volt összetéveszthető Jugoszláviáéval, még kevésbé Ausztriáéval, és a moszkvai vezetés számára valójában fel sem merült, hogy beleegezzen bármelyik csatlós országnak a Szovjetunió biztonsági övezetét képező szovjet blokkból történő kiválásába.

Így 1956 októberében a Varsói Szerződés felmondásának és a semlegesség deklarálásának követelése, bármily nemes célok is motiválták ezeket,

14. Nagy Imre nyilatkozatát lásd Varga (1989), 361.

15. A semlegesség kérdéséről lásd részletesen: Békés (1997).

16. A semlegesség követelése valójában már a forradalom kitörése előtt megjelent: ilyen felvetés elhangzott a szegedi egyetemen október 16-án tartott diákgyűlésen és a Műegyetem október 22-i gyűlésén is. Szakolczai (2006).

17. Az osztrák semlegesség történetéről lásd Bischof (1999).

valójában a forradalmi eufória öngerjesztő mechanizmusának irreális és irracionális termékei voltak, amelyek még akkor is a helyzet destabilizálásának és egy újabb szovjet beavatkozásnak a veszélyét növelték volna, ha azokat a Nagy Imre-kormány nem fogadta volna el. A semlegesség követelése ugyanakkor, sajátos módon, egyrészt a társadalom legalábbis egy jelentős részének a tömbön kívüli politizálás iránti őszinte vágyát demonstrálta, másrészt viszont egy irracionálisan radikális forradalmi tömegmozgalom ösztönösen racionális önkorlátozó jellegére mutat rá. Az ugyanis szinte mindenki számára világos volt, hogy a nyugati szövetséghez, azaz az „imperialista táborhoz” való csatlakozás igényének nyílt deklarálása azonnali szovjet beavatkozást eredményezett volna.¹⁸ A semleges státuszhoz viszont sokan olyan illúziókat kötöttek, hogy egy semleges Magyarország a Szovjetunió számára is elfogadható lenne, mivel az éppen olyan biztosítékot jelentene a szovjet biztonsági érdekek szempontjából, mint a korábbi állapot.

A kormányra nehezedő nyomást csak növelte, hogy október 31-én már a sokak által potenciális ellenkormányként tekintett győri Dunántúli Nemzeti Tanács is határozatban foglalt állást a Varsói Szerződés felmondása és a semlegesség kinyilvánítása mellett.¹⁹ Mivel Nagy Imre legfőbb célja a helyzet mielőbbi konszolidálása volt, hisz csak ettől remélhette, hogy a szovjetek elfogadják az addig bekövetkezett politikai változásokat, október utolsó napjaiban már maga is egyre inkább arra a következtetésre jutott, hogy a társadalom pacifikálása nem érhető el ezeknek a nemzeti függetlenség szempontjából legjelentősebb követeléseknek a teljesítése nélkül. Véleményét nemcsak az MDP romjain ekkor megalakult új kommunista párt, az MSZMP számos vezetője, köztük Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Kádár János osztotta, hanem az október 30-án megalakult szűkebb kabinetben kulcsszerepet betöltő, korábbi kisgazdapárti köztársasági elnök, Tildy Zoltán is.²⁰

A magyar vezetés tehát csapdahelyzetbe került: a szovjet beavatkozás elkerülése érdekében elfogadták a társadalom egyik legfontosabb és legradikálisabb követelését, ez a lépés azonban önmagában is elegendő lett vol-

18. Hasonló racionális alapú önkorlátozó tendencia érvényesült 1989-ben is a rendszerváltás folyamatában. A kezdeti szakaszban, 1989 tavaszán az ekkor aktivizálódó ellenzék a március 15-ei 12 pontjában egységesen a semlegességet jelölte meg az ország kívánatos külpolitikai orientációját illetően. Amint viszont az év őszére kiderült, hogy a szovjetek a teljes és korlátok nélküli demokratikus átalakulást is elfogadják, hamarosan általánossá vált az euróatlanti integrációhoz, azaz az Európai Gazdasági Közösséghez (az Európai Unió elődjéhez) és a NATO-hoz való csatlakozás igénye. A rendszerváltás nemzetközi kontextusáról lásd Békés (2000).

19. *Magyar Honvéd*, 1956. október 31.

20. MNL-OL, XX-5-h, Nagy Imre és társai pere, Vizsgálati iratok, I/1. kötet Nagy Imre kihallgatása 1957. június 29. 169.

na ahhoz, hogy a moszkvai vezetők a szovjet blokk egységének megőrzése céljából a fegyveres megoldás mellett döntsének.

A szovjet kormány október 30-i nyilatkozata jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a fontolgatásból elvi döntés szülessen, hiszen a nagy jelentőségű dokumentum önkritikusan elismerte a korábbi hibákat a Szovjetunió és a kelet-közép-európai országok viszonyában, és bejelentette, hogy „a szovjet kormány kész tárgyalásokba bocsátkozni a Magyar Népköztársaság kormányával és a Varsói szerződésben részt vevő más államok kormányaival a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról”.²¹ Ma már tudjuk, október 30-án a szovjet pártvezetés komolyan gondolta ezt az ígéretet: a szovjet csapatok teljes kivonása lett volna az a maximális engedmény, amit a szovjetek hajlandók lettek volna megadni, amennyiben annak segítségével a Nagy Imre-kormánynak sikerül a helyzetet a szocialista berendezkedés megőrzésével, és a szovjet blokk keretein belül maradva konszolidálni.²² A nyilatkozat ugyanakkor még célzást sem tett a Varsói Szerződésnek mint szervezetnek az átalakítására, még kevésbé merült fel a szerződésből való kilépés lehetősége. A Varsói Szerződés 1955 májusában aláírt alapokmánya valójában nem tette lehetővé a húsz évre szóló szerződés idő előtt történő egyoldalú felmondását. Nagy Imre azonban – másokkal együtt – úgy gondolhatta, ha korábban a szovjetekkel sikerült olyan lényeges politikai változásokat elfogadtatni, amelyek csak néhány nappal előbb is eretnkségnek számítottak, talán a moszkvai vezetés most nyilvánosan deklarált rugalmas álláspontja lehetővé teszi ennek a lépésnek a tudomásulvételét is, különösen, ha az a helyzet gyors konszolidációját eredményezi Magyarországon. Mindezek alapján a legszűkebb vezetésben október 31-re megérlelődött a döntés, és aznap délután Nagy Imre a Parlament előtt összegyűlt tömegnek tartott beszédében bejelentette, hogy a „mai napon megkezdjük a tárgyalásokat a szovjet csapatok kivonására az országból, a varsói szerződésből ránk háramló kötelezettségeink felmondásáról”. Azt is hozzátette ugyanakkor, hogy „egy kis türelmet kérünk azonban tőletek, azt hiszem, az eredmények olyanok, hogy ezt a bizalmat megadhatjátok”. A gyűlés után Nagy Imre nyugati újságírók kérdéseire válaszolva még határozottabb kijelentést tett: „Magyarországnak van lehetősége arra, hogy egyedül is, tehát a varsói szerződés általános felbomlása nélkül is kilépjen ebből a szövetségből és ezt az álláspontot ére-

21. Gál-Hegedűs B.-Litván-Rainer M. (1993), 65–67.

22. A szovjet politikáról és a vezetés vitáiról lásd az SZKP Elnökségének üléseiről V. Ny. Malin, a KB iroda vezetője által készített feljegyzéseket. A dokumentumokat magyarul közre adja Szereda-Rainer (1996); a feljegyzések részletesen elemzi Rainer (1996) és Kramer (1998).

Ugyanerről lásd még Gál-Hegedűs B.-Litván-Rainer M. (1993), Rainer (1993), Szereda-Sztikalin (1993), valamint Békés (2004).

lyesen képviselni is fogja.”²³ Ekkor tehát még korántsem olyan egyoldalú radikális lépésről volt szó, amilyenre a következő napon a magyar kormány végül rákényszerült, hanem a Szovjetunióval folytatott, minden bizonnyal hosszabb időt igénybe vevő közvetlen tárgyalások eredményeként kialakult független státusról. Az adott rendkívül rövid történelmi pillanatban ez a nemzetközi státus a legnagyobb valószínűséggel a semlegesség jugoszláv és finn modelljének valamiféle kombinációját jelentette volna: a belpolitikában a nemzeti kommunista irányzat érvényesítését, amelyet ekkor Gomulka képviselt sikerrel Lengyelországban, a külpolitikában pedig Finnországnak az 1948-as szovjet–finn egyezmény keretei között Moszkva mindenkori érdekei és szándékai által erősen korlátozott, de formálisan „független” státusát.

Nagy Imre célja a nyilvános bejelentéssel egyértelműen a forradalmi közvélemény megnyerése és megnyugtatása volt, annak demonstrálása, hogy a politikai vezetés magáévá tette ezeket az alapvető követeléseket, és kész azokat a Szovjetunióval szemben képviselni, cserébe azonban elvárja, hogy a társadalom ezek után fenntartások nélkül támogassa a kormányt és annak konszolidációs törekvéseit.

A szovjet vezetés azonban október legvégére az addig bekövetkezett politikai változások (a többpártrendszer visszaállítása, az ÁVH feloszlatása, a pártvezetés szétesése, illetve a kormány folyamatos jobbratolódása) alapján arra a – saját szempontjából helytálló – következtetésre jutott, hogy Magyarországon a „szocializmus ügye”, azaz a szovjet típusú kommunista rendszer végveszélybe jutott, s így az SZKP Elnöksége október 31-i ülésén megszületett a döntés a fegyveres rendteremtés szükségességéről.²⁴ Ennek következtében november 1-jére a magyar–szovjet viszonyban gyökeres fordulat állott be. Míg október 30-án a korábbi megegyezés alapján a szovjet egységek elhagyták Budapestet, október 31-től az országba folyamatosan újabb és újabb szovjet csapatok érkeztek, amelyek megszállták a fő

23. *Magyar Nemzet*, 1956. november 1. Nem tudjuk, Nagy Imre mire alapozta ezt a kijelentést, hiszen, amint láttuk, ilyen jogi lehetőség valójában nem létezett. Valószínű, hogy ez az ígéret is elsősorban a forradalmi közvélemény megnyugtatását szolgálta, hiszen valahogy el kellett hitetni az emberekkel, hogy ha már a kormány felvállalta ennek a radikális követelésnek a képviselését, akkor ez a törekvés nem teljesen irreális. A Varsói Szerződésből történő „jogszerű” kilépés lehetőségének megteremtése elméletileg nem volt kizárt, ehhez azonban a VSZ alapokmányát kellett volna módosítani, ami a szovjet kormány október 30-i nyilatkozatának szellemében a magyar vezetők számára talán nem tűnt elképzelhetetlennek. Azt is érdemes megfontolni, hogy Albánia – igaz, egészen más körülmények között – 1968 szeptemberében, a VSZ csehszlovákiai inváziója elleni tiltakozásul egyoldalúan kilépett a szervezetből, s noha jogilag ez akkor sem volt lehetséges, a VSZ-tagállamok kényszerűen tudomásul vették ezt a döntést. Aligha valószínű ugyanakkor, hogy 1956 októberének végén a Nagy Imre-kormány ilyen, a teljes szakítással járó radikális megoldást fontolgatott volna.

24. Gál-Hegedűs B.-Litván-Rainer M. (1993), 70.; Szereda-Rainer (1996), 62–65.

stratégiai pontokat, bekerítették a városokat és elfoglalták a repülőtereket. A magyar kormány tiltakozására Andropov szovjet nagykövet által adott válaszokból egyértelművé vált, hogy küszöbön áll a felkelés leverését és a törvényes magyar kormány megbuktatását célzó újabb szovjet invázió. Ebben a reménytelen helyzetben került sor a magyar kormány radikális lépésére, a Varsó Szerződés azonnali, egyoldalú felmondására és az ország semlegességének kinyilvánítására.

Nagy Imre a szovjet párt október 24. és 31. között Budapesten tartózkodó kiküldötteivel, Mikojánnal és Szuszlovval folytatott tárgyalásain – amint korábban is láttuk – mindvégig arra törekedett, hogy a tömegnyomást is felhasználva, egyre komolyabb engedményeket csikarjon ki a moszkvai vezetésből; egyúttal azonban mindvégig igyekezett a szovjetek bizalmát is megőrizni. Mint a szovjet birodalmi politikát jól ismerő politikus ugyanis jól tudta, hogy a forradalom sorsa attól függ, Moszkvában meddig hajlandók tolerálni a magyarországi változásokat, és mikor döntenek úgy, hogy a politikai megoldás keretei végképp kimerültek. Ebben a helyzetben tehát aligha valószínű, hogy Nagy Imre akár önszántából, akár a forradalmi közvélemény nyomásának engedve részánta volna magát egy ilyen egyoldalú, kifejezetten provokatívnak számító lépésre, ha továbbra is látott volna komoly reményt a szovjetekkel való megegyezésre. November elsejére azonban ebben a tekintetben a helyzet annyira kilátástalanná vált, hogy azon a magyar kormány bármiféle intézkedése valójában tovább már nem ronthatott. Nem helytállóak tehát azok a nézetek, amelyek szerint a Varsói Szerződés felmondása és a semlegesség deklarálása elszietett, átgondolatlan lépések voltak, amelyek kiprovokálták az újabb szovjet beavatkozást. Ellenkezőleg; paradox módon, amennyire irreális és irracionális volt a forradalmi közvéleménynek ez a radikális követelése a Nagy Imre-kormányval szemben, az adott rendkívüli helyzetben – hiszen a kormánynak veszténivalója ekkor már nem volt – annyira racionális volt maga a kabinet által végül november 1-jén meghozott döntés.

Jogosan merül fel azonban a kérdés, hogy egy ilyen, a szovjet blokk történetében precedens nélküli lépés után Nagy Imre miben reménykedett, mi módon próbálta megakadályozni az összeomlást. Arra természetesen semmi esély sem volt, hogy a szovjet vezetők komolyan veszik a magyar semlegességet, és szomorúan bár, de beletörődnek a helyzetbe, majd az országot sorsára hagyva kivonják csapataikat. Annak ellenére, hogy november 1-jén és 2-án az ENSZ-főtitkárnak küldött üzeneteiben a magyar miniszterelnök a négy nagyhatalom segítségét kérte az ország semlegességének megvédéséhez, a valóságban nem sok reményt fűzött a Nyugat, vagy akár az ENSZ támogatásához sem. Az 1989 után ismertté vált szovjet források alapján egyre világosabb, hogy Nagy Imre, akit korábban gyakran jellemeztek határozatlan, az eseményekkel sodródó politikusnak, a november 1-je és 3-a

közötti válságos napokban jó érzékkel talált rá az egyetlen lehetőségre, ami a reménytelen helyzetben a sikernek legalább a minimális esélyét ígérte: megpróbált taktikázni és alkudozni a szovjetekkel.

Valójában ez a megközelítés jellemezte Nagy Imrének már a november 1-jei lépéseit is: az újabb szovjet csapatok bevonulásának hírére még a délelőtti folyamán két ízben személyesen, egyszer pedig telefonon beszélt Andropov nagykövettel, akitől mindannyiszor megpróbált biztosítékot szerezni arra, hogy további szovjet csapatok nem lépik át a határt.²⁵ Miután azonban Andropov magatartása alapján Nagy Imre számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy többé nem élvezi a szovjetek bizalmát és megpróbálják őt félrevezetni, a kialakult súlyos helyzet megvitatására még a délelőtti folyamán összehívta a kabinetet.²⁶ A testület egyhangúlag *elvi döntést* hozott arról, hogy a kormány nyilatkoztassa ki az ország semlegességét. Mivel az ülés korábban ismert és publikált jegyzőkönyvéből ez a bekezdés kimaradt, érdemes a szöveget teljes terjedelmében idézni: „A Kabinet egyrészt a fegyveres harcok megszüntetése, másrészt az ország függetlenségének teljes és végleges biztosítása érdekében foglalkozott a semlegesség kérdésével. A Kabinet teljes egyhangúsággal egyetértett azzal az állásponttal, hogy a kormány nyilatkoztassa ki az ország semlegességét. Egyelőre eltekint attól, hogy a semlegesség mely formáját tegye magáévá (Svájc, Ausztria, Jugoszlávia). Ennek közzétételére Losonczy Géza nyilatkozat tervezetet készít még a mai nap s egyidejűleg tájékoztató szöveget erről a diplomáciai testületeknek, távirat-tervezetet az ENSZ főtitkárnak és végül közleményt a sajtó, rádió részére.”²⁷ Konkrét döntést azonban a kabinet még ekkor is csak arról hozott, hogy a kormányfő ismételten tiltakozzon Andropovnál az újabb csapatok bevonulása ellen, a kormány további lépéseit a nagykövet válaszáig tették függővé, azaz feltételes döntést hoztak arról, hogy amenny-

25. Az igazság a Nagy Imre ügyben. (1989), 86–87.

26. Nagy Imre álláspontjával kapcsolatban fontos új adalékot tartalmaz Kádár János 1956. november 2-án Moszkvában, a pártelnökség ülésén tartott beszámolója. E szerint a semlegességről hozott döntést közvetlenül megelőzően Nagy Imre „meg volt győződve: támadás készül Budapest ellen”. Hasonlóan beszédes Kádár jellemzése a kabinet többi tagjáról is: „Kádáron kívül az egész kabinet kijelentette, hogy a szovjet kormány becsapja a magyar kormányt.” Szereda-Rainer (1996), 78–79.

27. Az ülés hivatalos és először 1989-ben publikált jegyzőkönyvében (lásd Glatz 1989) a fenti idézetet tartalmazó 12., utolsó pont nem szerepel, így korábban csupán közvetett bizonyítékok voltak arra, hogy a kabinet november 1-jei délelőtti ülésén tárgyaltak, és elvi döntést hoztak a semlegesség ügyében. (Lásd Gál-Hegedűs B.–Litván–Rainer M. 1993, 74–75.) A Nagy Imre-per anyagában, Losonczy Géza korabeli iratai között azonban fennmaradt egy egyoldalas jegyzőkönyvtöredék az ülésről, amely alapvetően megegyezik a hivatalos jegyzőkönyv 11. pontja második felének szövegével, tartalmaz ugyanakkor egy 12. pontot is a semlegesség kérdéséről. MNL-OL, XX-5-h, Nagy Imre és társai pere. Vizsgálati iratok, 12. kötet, Losonczy Géza iratai.

nyiben a válasz nem lesz kielégítő, a tiltakozást „meg kell küldeni a követeknek, valamint az ENSZ-nek és nyilvános közleményt kell róla kiadni”.

Nagy Imre a kabinet ülése után azonnal magához kérte Andropovot, és határozottan tiltakozott az újabb szovjet csapatok bevonulása ellen. A nagykövet néhány órával később közölt válasza szerint a Szovjetunióból csupán NKVD alakulatok érkeztek a már Magyarországon tartózkodó katonai egységek fegyelmének helyreállítása céljából.²⁸

Nagy Imre a rendkívüli helyzetre való tekintettel, délután újabb ülésre hívta össze a kabinetet, amelyre meghívást kapott Andropov is.²⁹ A miniszterelnöknek ezzel valószínűleg az volt a célja, hogy a nagykövet személyesen győződjön meg arról, a kormány egységes a helyzet megítélésében, így a szovjeteknek egy invázió esetén nemcsak a magyar társadalom, hanem a teljes politikai vezetés ellenállásával is számolniuk kell. Mivel a kabinet tagjai nem tartották kielégítőnek Andropov újabb szovjet csapatok bevonulásával kapcsolatban adott magyarázatát, a testület Nagy Imre javaslatára egyhangúlag úgy határozott (Kádár Jánossal együtt), hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződésből, kinyilvánítja az ország semlegességét, és az ENSZ-hez fordul azzal a kéréssel, hogy a négy nagyhatalom nyújtson segítséget az ország semlegességének védelmére, egyben kéri az ügy soron kívüli tárgyalását. Nagy Imre azonban, aki mindvégig arra törekedett, hogy a szovjetekkel való tárgyalások lehetőségét a legreménytelenebb helyzetben is fenntartsa, még ebben a drámai pillanatban is tartogatott egy meglepetést: jól érzékelve, hogy a szovjetek számára az adott helyzetben mindebből egyedül az ENSZ bevonása okozhat komolyabb kellemetlenséget, közölte Andropovval, hogy amennyiben a Szovjetunió leállítja csapatainak előnyomulását és azokat visszavonja saját határaihoz, cserébe a magyar kormány azonnal visszavonja az ENSZ-hez intézett kérését, bár Magyarország akkor is semleges marad. Nagy Imre az ülés után még mintegy fél órán keresztül négyszemközt tárgyalt Andropovval, akinek kifejtette, a döntés ellenére még mindig bízik abban, hogy „a felmerült súlyos ellentéteket közvetlen tárgyalások útján sikerül elintézni”. Kérte, hogy a szovjet vezetők adjanak neki erre lehetőséget. Andropov ugyan ígéretet tett az üzenet továbbítására, válasz azonban Moszkvából nem érkezett, hiszen ott éppen ekkor már a forradalom likvidálására létrehozandó ellenkormány megszervezését tekintették az egyik fő feladatnak.³⁰

28. Az igazság a Nagy Imre ügyben (1989), 86–87. Kádár János fent idézett 1956. november 2-i moszkvai beszámolója szerint Andropov először azt állította, hogy „ezek vasutasok”, később azt mondta, csupán átcsoportosításról van szó, majd pedig a repülőterek körülrészt azzal magyarázta, hogy a sebesülteket szállítják el. Szereda-Rainer (1996), 78.

29. Glatz (1989), Andropov jelentését a kabinet üléséről közli Gál-Hegedűs B.–Litván-Rainer M. (1993), 73–74.

30. MNL-OL, XX-5-h, Nagy Imre és társai pere. Vizsgálati iratok, I/1 kötet, Nagy Imre kihallgatása 1957. július 1. 172.

Ugyanez a taktikázás figyelhető meg az ENSZ-főtitkárhoz küldött üzenet megszövegezésénél is. Habár a kabinet arról döntött, hogy a magyar kérés soron kívüli tárgyalását kell kérni, Nagy Imre november 1-jei táviratában az szerepelt, hogy azt a magyar kormány a Közgyűlés soron következő – azaz a november 12-én (!) kezdődő rendes – ülészakán kéri napirendre tűzni.³¹ Holott az ENSZ Biztonsági Tanácsa már október 28-án megkezdte a magyarországi helyzet tárgyalását, az ENSZ rendkívüli közgyűlése pedig éppen ezen a napon (november 1-jén) ült össze a közel-keleti válság megvitatására. Nagy Imre ugyanis minden valószínűség szerint időt akart adni a szovjeteknek, hogy az Andropovnak tett alkuajánlatát megfontolhassák, hiszen annak esetleges elfogadása – elvben legalábbis – sokkal komolyabb reményekkel kecsegtetett, mint a világszervezet bármilyen Magyarországgal rokonszenvező állásfoglalása. Ehhez azonban el kellett kerülni, hogy az ENSZ azonnal akcióba lépjen, mert egy gyorsan meghozott és a Szovjetuniót elítélő határozat – ma már tudjuk, ennek a veszélye valójában egyáltalán nem fenyegetett³² – Nagy Imre ajánlatának csereértékét szüntette volna meg. Ezt a feltételezést erősíti meg az is, hogy a távirat tervezetében eredetileg szerepelt egy olyan bekezdés, amely szerint „a Magyar Népköztársaságot fegyveres agresszió érte” a Szovjetunió részéről, ezért a magyar kormány kéri „az Egyesült Nemzetek Szervezete Biztonsági Tanácsának azonnali közbelépését”.³³ Az ENSZ-főtitkárnak küldött üzenetből azonban ez a pont végül Nagy Imre jóváhagyásával kimaradt, mivel az a fent vázolt logika szerint jelentősen növelte volna egy esetleges nemkívánatos gyors ENSZ-akció lehetőségét.³⁴

November 2-án Nagy Imre ismét magához kérte Andropovot, és határozottan tiltakozott amiatt, hogy újabb és újabb szovjet csapatok lépik át a magyar határt, de egyúttal azt is kifejtette, hogy a Magyarország hosszú távú baráti kapcsolatokat kíván fenntartani a Szovjetunióval. Közölte a nagykövettel, hogy a magyar kormány a legújabb fejleményekről tájékoztatni fogja a budapesti külképviseleteket valamint az ENSZ Biztonsági Tanácsát is.³⁵ Valóban, a miniszterelnök ezen a napon újabb táviratot küldött az ENSZ főtitkárnak, ám abban még mindig nem a Biztonsági Tanács „azonnali közbelépését” kérte, hanem csupán azt, hogy a főtitkár szólítsa fel a nagyhatalmakat Magyarország semlegességének elismerésére, és hogy a Biztonsági Tanács utasítsa a szovjet és a magyar kormányt a szovjet csa-

31. A távirat magyar nyelvű tervezetét közli Kiss-Ripp-Vida (1993), 86.

32. Az ENSZ-nek, illetve a nyugati nagyhatalmaknak a magyarkérdéssel kapcsolatos politikájáról lásd Békés (2004), A brit kormány és a magyar forradalom című fejezet.

33. Kiss-Ripp-Vida (1993), 86.

34. MNL-OL, XX-5-h, Nagy Imre és társai pere. Vizsgálati iratok, III. kötet, Félix Pál 1957. július 3-i tanúkihallgatási jegyzőkönyve.

35. Gál-Hegedűs B.–Litván-Rainer M. (1993), 81.

patok kivonásával kapcsolatos tárgyalások azonnali megkezdésére.³⁶ Nagy Imrének ugyanis nem az volt a fő célja, hogy a folyamatban lévő szovjet inváziót az ENSZ elítélje, hanem hogy a Biztonsági Tanács nyomását felhasználva rávegye a szovjeteket a kormányával való tárgyalásra. November 2-án a szovjet kormány válaszolt a csapatkivonásokkal kapcsolatos korábbi, október 31-i magyar kérésre: e szerint a Szovjetunió kész a tárgyalásokra, egyúttal felkéri a magyar kormányt, hogy nevezzen ki bizottságot a Varsói Szerződéssel kapcsolatos politikai kérdések megvitatására, valamint állítson fel katonai bizottságot a szovjet csapatkivonás technikai feltételeinek biztosítására.³⁷ Az október 31-től folyamatosan beözönlő újabb egységekről azonban a jegyzék semmit sem tartalmazott, a katonai helyzet pedig időközben csak tovább romlott, így a szovjet tárgyalási szándék komolysága legalábbis kétségesnek látszott. A kormánynak azonban nem sok választási lehetősége volt; a tárgyalások megkezdéséhez ugyanakkor olyan – mint hamarosan kiderült: hamis – remények is fűződtek, hogy a szovjet intervencióra legalább addig nem kerül sor, amíg ezek a megbeszélések tartanak. Ezért azután a magyar kormány még aznap pozitívan válaszolt a szovjet jegyzékre, és november 3-án délelőtt a csapatkivonásról szóló tárgyalások meg is kezdődtek a Parlamentben.³⁸

November 3-án a miniszterelnök táviratban utasította a magyar ENSZ-küldöttség ideiglenes vezetésével megbízott Szabó Jánost,³⁹ hogy a Biztonsági Tanács aznapi ülésén nyomatékosan kérje a testülettől, hogy az „szólítsa fel a nagyhatalmakat Magyarország semlegességének elismerésére, és haladéktalanul szólítsa fel a szovjet és a magyar kormányt a tárgyalások megkezdésére”.⁴⁰ Szabónak egyúttal arról is be kellett számolnia, hogy Budapesten a két hadsereg parancsnoksága között megkezdődtek a tárgyalások a csapatkivonás technikai feltételeiről, illetve, hogy a szovjet delegáció ígéretet tett, hogy további szovjet csapatok nem lépik át a magyar határt. Nagy Imre tehát az utolsó pillanatban még egy kétségbeesett kísérletet tett arra, hogy – ekkor első ízben *közvetlenül* a magyar ENSZ-képviselő útján – megkísérelje az ENSZ fórumát felhasználni a fenyegető szovjet intervenció megakadályozására. A Biztonsági Tanács azonnali tájékoztatása

36. Nagy Imre november 2-i, az ENSZ főtitkárához intézett táviratát közli *Népszabadság*, 1956. november 3.

37. Kiss-Ripp-Vida (1993).

38. A tárgyalások folytatására november 3-án este került sor a tököli szovjet katonai bázison. Itt azonban az előzetes forgatókönyv szerint a megbeszélések megkezdése előtt Szerov tábornok, a KGB vezetője letartóztatta magyar delegáció tagjait.

39. Szabó Jánost, a magyar ENSZ-delegáció másodtitkárát az október 29-én leváltott Kós Péter helyett bízták meg ideiglenesen a képviselő vezetésével.

40. Nagy Imre miniszterelnök utasítása Szabó János magyar ENSZ-megbízottnak, 1956. november 3., MNL-OL, XIX-J-1-j, Külügyminisztérium, Miniszteri titkárság iratai, 66. doboz. A táviratot közli Kiss-Ripp-Vida (1993), 90.

a fenti ígéretről valószínűleg azt a célt szolgálta, hogy így annak megszegése minél több nemzetközi bonyodalmat okozzon a szovjetek számára. Ha így volt, Nagy Imre számítása nem jött be: Szabó, aki vélhetően már ekkor konzultált Szoboljev szovjet ENSZ-megbízottal a másnapra várható fejleményekről, a Biztonsági Tanács november 3-i ülésén kifejezetten szabotálta a miniszterelnök utasításának végrehajtását, és csupán a „pozitív”, azaz a tárgyalások megkezdésére vonatkozó részét tolmácsolta, a semlegesség kérdését pedig meg sem említette.⁴¹ Szabó hasonló módon szabotálta azt a külügyminisztériumtól kapott – Nagy Imrével egyébként feltehetően nem egyeztetett – november 2-i utasítást is, hogy írásban kérje a magyar semlegesség kérdésének felvételét a közel-keleti válság megvitatására összehívott rendkívüli közgyűlés napirendjére. Mint jelentette, a Budapestre kapott beszédet nem volt alkalma a közgyűlésben elmondani, mivel egy korábbi utasítás értelmében a közel-keleti vitában nem szólalt fel.⁴²

A Nagy Imre-kormány tehát az egyre elkerülhetetlenebbnek tűnő katasztrófa fenyegetésének súlya alatt – ha közvetve is, ekkor lényegében az osztrák semlegesség mintáját szem előtt tartva –, a nyugati nagyhatalmakhoz és a világszervezethez fordult. Ennek ellenére komoly illúziói Nagy Imrének sem a Nyugat, sem pedig az ENSZ esetleges segítségével kapcsolatban nem voltak. Mint a szovjet birodalmi politikát jól ismerő politikus valójában tisztában volt azzal, hogy az adott világpolitikai helyzetben vajmi kevés realitása van annak, hogy a szovjet vezetők, akik kezdettől tisztában voltak azzal, hogy a felkelés leverése számukra csak technikai kérdés, lemondanak egy a birodalmukhoz tartozó, számukra stratégiailag fontos országról, csak azért, mert annak kormánya függetlennek nyilvánította magát.

Ezért a színpalak mögött Nagy Imre az utolsó pillanatig kétségbeesetten kereste a szovjetekkel való megegyezés lehetőségét. November 1-jét követően sorra fogadta a szocialista országok nagyköveteit – köztük a kínai nagykövetet – s mindenekelőtt Andropovot, és igyekezett őket politikája helyességéről meggyőzni. November 3-án pedig a román párt Budapestben tartózkodó delegációjával folytatott megbeszélésen próbálta meg elérni, hogy Gheorghiu-Dej hozzon létre számára csúcstalálkozót Hruscsovval.⁴³ A szovjet vezetők azonban éppen ezen a napon Moszkvában már egy egészen más csúcstalálkozón a rendteremtés irányítására kiszemelt Kádár Jánossal egyeztették a Nagy Imre-kormány megbuktatásának forgatókönyvét.⁴⁴

41. Szabó János nyilatkozata a Biztonsági Tanácsban 1956. november 3-án, MNL-OL, XIX-J-1-j, Külügyminisztérium, Miniszteri titkárság iratai, 66. doboz.

42. Uo.

43. Rainer M. (1999), Szereda-Rainer (1996), 91.

44. Kádár János és Münnich Ferenc november 2-i, illetve november 3-i tárgyalásairól az SZKP KB Elnökségének tagjaival lásd uo. 75–82. és 88–90. Ezek a szovjet források bizonyítják,

A SZOVJET DÖNTÉSHOZATAL DINAMIKÁJA

Ma már tudjuk, hogy a magyarországi események kimenetele – sokak elképzeléseivel ellentétben – valójában nem a *Nyugat* magatartásától, hanem attól függött, hogy a szovjet vezetők miként tudják kezelni az október 23-án kirobbant politikai válságot. Noha közismert, hogy Tito már 1956. november 11-i pulai beszédében hibás lépésnek minősítette az első szovjet beavatkozást, meglepő, hogy a történelmi esélyek latolgatása szempontjából milyen kevés figyelmet kapott az a tény, miszerint 1956. október 23-án a szovjetek (és egyedül ők) valódi döntéshelyzetben voltak, azaz akkor dönthettek volna másképpen is.

Az 1956. október 19-én kirobbant lengyelországi politikai válság megoldásával elfoglalt szovjet vezetés – a korábbi feltételezésekkel ellentétben – kezdetben kifejezetten vonakodott attól, hogy Gerő Ernő kérésére engedélyezze a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok bevetését az október 23-i budapesti tüntetés szétverésére. Az est folyamán megismételt segélykérés, s mindenekelőtt a helyzetet rendkívül súlyosnak ítéelő Andropov nagykövet nyomására azonban végül is a beavatkozás elrendelése mellett döntöttek.⁴⁵

Az SZKP Elnöksége október 23-án késő este tárgyalta meg a kérdést. A magyarországi helyzetet, ahol ekkor már fegyveres összecsapások voltak, a szovjet vezetés a varsóinál sokkal súlyosabbnak értékelte. Az ülésen így fel sem merült, hogy a kérdés megvitatását elhalasszák, és a szövetségesekkel konzultálva a másnapi, a lengyelországi válság miatt összehívott moszkvai csúcstalálkozón hozzanak döntést arról, hogy a magyar vezetés kérésére bevessék-e az országban állomásozó szovjet csapatokat. A lengyel válság kérdésében ekkorra kompromisszum jött létre: Moszkva letett a fegyveres beavatkozásról, Gomulka viszont biztosította a szovjeteket, hogy a tervezett reformok sem a kommunista hatalom fenntartását, sem pedig a szovjet blokk egységét nem veszélyeztetik. Az ekkor még korlátozott méretű fegyveres konfliktus kialakulása ellenére Magyarországon is lett volna lehetőség a lengyel forgatókönyv alkalmazására. Mikoján, a szovjet vezetés egyik tekintélyes és a magyarországi helyzetet legjobban ismerő tagja ezt az

hogy Kádár János eredetileg nem gondolt ellenkormány alakítására, amikor november 1-jén Münnichhel együtt a Szovjetunióba távozott. November 2-án a szovjet pártvezetéssel folytatott első tárgyaláson arról próbálta meggyőzni az Elnökség tagjait, hogy van még esély a válság békés úton való rendezésére. Ennek ellenére a rá következő napi találkozáson, amikor már Hruscsov és Malenkov is visszatértek Moszkvába, Kádárnak szembesülnie kellett a helyzettel, hogy a szovjet döntés már korábban megszületett, így neki csak arra van lehetősége, hogy eldöntse: vállalja-e az ellenkormány vezetését, vagy sem.

45. Szereda-Rainer (1996) 26–27. Az 1956. október 24-i első szovjet beavatkozásról lásd még Hajdu (1992).

alternatívát rendkívül világosan fel is vázolta: „Nagy [Imre] nélkül nem lehet úrrá lenni a mozgalmón, így nekünk is olcsóbb. [...] Mit veszíthetünk? Végezzék el a rendcsinálást maguk a magyarok. Ha bevonulnak a csapataink, elrontjuk magunknak a dolgot. Próbálkozzunk politikai lépésekkel, és csak azután vonultassuk be csapatainkat”.⁴⁶ Javaslata alapján egy adott kommunista országban bekövetkező, súlyos politikai válság *helyi erővel, szovjet katonai beavatkozás nélkül* történő megoldását joggal nevezhetjük *Mikoján-doktrínának*.⁴⁷ Később a szovjet vezetés valójában ösztönösen ezt a módszert igyekezett alkalmazni számos válságos helyzetben: az 1968-as csehszlovákiai válság során éppúgy, mint 1979-ben, Afganisztánban. A doktrína sikeres alkalmazására végül Lengyelországban, a szükségállapot 1981. decemberi bevezetése kapcsán került sor.

Ez a javaslat az adott helyzetben az egyetlen racionális alternatívát jelentette, az Elnökségben mégis egyedül maradt véleményével. A szovjet vezetés tehát, amely 1953 után alapvetően pragmatikusan viszonyult a világpolitikát érintő fő kérdésekhez, s amely végül az utolsó pillanatban a lengyel válság megoldásában még le tudott mondani a hidegháborús reflexek meghatározta, alapvetően ideológiai-emocionális alapon végrehajtandó fegyveres beavatkozásról, ugyanezt az önkorlátozó, kiváráo taktikát Magyarorszag esetében már nem tudta alkalmazni. Ezzel Hruscsov és társai a saját szempontjukból is a lehető legrosszabb politikai döntést hozták, olyan folyamatot indítottak el, amelynek következményeitől éppen a fegyveres fellépés révén szerették volna magukat megkímélni. Vagyis épp az ellenkezőjét érték el annak, amit akartak: a helyzet gyors pacifikálása helyett az addigi szórványos fegyveres akciókat ez a lépés azonnal kiterjedt szovjet-ellenes szabadságharccá változtatta, a szovjet blokk történetének egyetlen ilyen jellegű küzdelmévé.⁴⁸

Elmondhatjuk tehát, hogy Hruscsov és társai az 1956 folyamán Magyarországon kibontakozott válság kezelése során szinte minden lehetséges ponton saját érdekeik ellen is súlyos hibát követtek el: Rákosi leváltására túl későn határozták el magukat, amikor végül megtették, Kádár János vagy akár valamelyik kevésbé ismert vezető helyett a társadalom megbékítésére sztálinista múltja miatt teljesen alkalmatlan Gerő Ernőt tették meg utódnak, végül pedig október 23-i döntésükkel saját maguk szabták meg a fejlemények egyetlen lehetséges irányát. A gyorsan végrehajtott szovjet beavatkozás ugyanis – a Kreml várakozásaival ellentétben – Magyarországon olyan mértékben radikalizálta a tömegeket, hogy ezután valójában megszűnt a

46. Szereda-Rainer (1996), 26.

47. Békés (2006), 85.

48. A szovjet megszállás ellen kibontakozott afganisztáni partizánháborút a beavatkozás sajátos körülményei miatt nem számítom ide.

politikai megoldás lehetősége. Ráadásul a szovjet vezetés, amelynek eredeti célja az erődemónstráció útján történő pacifikálás volt, a beavatkozás módjával valójában akaratlanul is félrevezette a magyar társadalmat: ha ugyanis Moszkva rögtön október 24-én olyan masszív katonai akcióval teremt rendet, mint amelyet november 4-én végrehajtottak, és ezzel egyértelműen jelzi, hogy a kommunista rendszer fenntartása érdekében semmilyen eszköztől nem riad vissza, valószínű, hogy az október 24. és november 3. közötti forradalmi eseményekre nem került volna sor. Elhibázott döntésük foglyaként azonban Hruscsov és társai ekkor a fegyveres és a politikai megoldás kombinációjával próbálkoztak, amit a forradalmi közvélemény bizonytalanságnak és gyengeségnek értelmezett.

A fegyveres csoportok sikerei, a Nagy Imre-kormány, illetve a szovjetek folyamatos engedményei végül azt az általános illúziót keltették, hogy a forradalmi helyzetben valóban forradalmi lehetőségek rejlenek. Vagyis csupán kellő kitartásra van szükség, és akár a maximális cél, azaz a nyugati típusú parlamenti demokrácia is megvalósítható, és az ország teljes függetlensége kivívható. Pedig a szovjet szándékok ismeretében ma már biztos, hogy a forradalom sorsa lényegében október 22-én eldőlt. A szabad választások követelése, ami már a műegyetemi pontokban is szerepelt, s néhány nap alatt általánossá vált, magában hordozta a végkifejletet: ezek után csak két lehetőség maradt. Vagy a társadalom látja be egy idő után, hogy a követelés túlzó volt, és önként mérsékli célkitűzéseit a hatalom által még tolerálható szintre – ez forradalomban nem szokott megtörténni, éppen ezért forradalom –, vagy a hatalom tényleges gyakorlóit, ez esetben a szovjetek döntenek úgy, hogy véget vetnek a bizonytalanságnak, és a fegyverek erejével hozzák a lázadók tudomására: tévedtek, ha azt hitték, van lehetőség alapvető változásokra. Az SZKP Elnökségének október 23-i ülésén a korlátozott mértékű fegyveres beavatkozás elrendelése mellett így a politikai kibontakozás előmozdítása volt napirenden. Ennek érdekében – alighanem Gomulka példáján is okulva – beleegyeztek, hogy Nagy Imre miniszterelnökként visszatérjen a hatalomba, azt remélve, hogy az MDP az ő tekintélyére alapozva sikerrel kísérelheti meg a helyzet konszolidálását. Arról is döntöttek, hogy a hatékony válságmenedzselés érdekében egy négytagú delegációt küldenek Budapestre, ami az adott rendkívüli helyzetben kétségtelenül racionális lépés volt. A küldöttség: A. I. Mikoján, M. A. Szuszlov, I. A. Szerov (a KGB elnöke), valamint M. Sz. Malinyin (a szovjet hadsereg vezérkari főnökének helyettese) másnap, október 24-én meg is érkezett magyar fővárosba. Hruscsov és a szovjet vezetés a fegyveres harcok kirobbanása ellenére napokig abban reménykedett, hogy a fejlemények az időközben kölcsönös engedmények árán, békés úton elért lengyelországi megoldás keretei között tartathatók, és a helyzet rendezése, ahogyan ott Gomulkától, Magyarországon Nagy Imrértől várható. A Nagy Imrével, illetve a magyar vezetéssel folytatott

tárgyalások során Mikoján és Szuszlov ennek megfelelően már október 26-án határozottan jelezték is a szovjetek számára elfogadható engedmények határát: a kormányba be lehet venni néhány korábban más párthoz tartozó politikust (ekkor még szó sem volt tehát többpártrendszerrel és koalíciós kormányról), a szovjet csapatok pedig a rend helyreállítása után visszatérnek bázisaikra (ahogyan Lengyelországban tették). Arra is figyelmeztették a magyar vezetést, hogy további engedmények a kommunista rendszer bukásához vezetnének Magyarországon, és nem hagytak kétséget afelől, hogy ezt nem néznék tétlenül.⁴⁹ A moszkvai vezetésben ugyanis egy pillanatig sem merült fel, hogy hosszú távú – és a fennálló európai *status quo* által is biztosított – stratégiai érdekei ellenében cselekedve hozzájáruljon a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági övezetének megbontásához azáltal, hogy Magyarországon engedélyezi egy vele szemben mégoly baráti külpolitikát folytató polgári rendszer visszaállítását.

A katonai-stratégiai szempontok mellett a fejlemények lehetséges precedensértéke miatt nem elhanyagolhatók az ideológiai szempontok sem. A Szovjetunió az 1945 óta folyamatosan terjeszkedő kommunista világbirodalom befolyási övezetének további kibővítésére, mint láttuk, éppen ezekben az években indított széles körű gazdasági és propagandakampányt mindenekelőtt a harmadik világ országainak irányában; elképzelhető, milyen negatív hatást tett volna, ha közel tízévi kommunista berendezkedés után egy kelet-közép-európai országban a szovjetellenes felkelés eredményeként visszaállítják a korábbi többpártrendszerű demokráciát. Hosszú távú érdekeik biztosítását, azaz a kommunista rendszer fenntartását a szovjetek a kelet-közép-európai csatlós országokban alapvetően a következő négy intézmény stabil fennállásában látták: mindenekelőtt egységes és cselekvőképes kommunista pártvezetésben; ütőképes és szilárd állambiztonsági erőkből; lojális és fegyelmezett katonai vezetésben, illetve hadseregben, valamint a párt által irányított és ellenőrzött tömegtájékoztatásban. A szovjet döntéshozatali mechanizmusban ezek bármelyikének megrendülése vészreakciókat váltott ki, a négy intézmény együttes válsága által létrejött kihívásra pedig csak egyetlen válasz létezett: a fegyveres beavatkozás.⁵⁰

A Szovjetunió rövid távú érdekei azonban azt diktálták, hogy erre a radikális lépésre csak akkor kerüljön sor, ha a helyzet békés rendezésére már egyáltalán nincs remény. A kommunista blokk egységének fenntartása, a szovjet-jugoszláv békülési folyamat, a fejlődő országokba irányuló propaganda a békeszerető Szovjetunióról, a nyugat-európai kommunista pártok

49. Mikoján és Szuszlov távirata az SZKP KB-nak, 1956. október 26. In Szereda-Sztikalin (1993), 112.

50. Az első három tényező szerepét hangsúlyozza Rainer (1993). A tömegtájékoztatás szerepére ebben a vonatkozásban Kende Péter hívta fel a figyelmemet.

helyzete, s nem utolsósorban a lengyel válság békés rendezésének lehetősége mind olyan tényezők voltak, amelyek az adott helyzetben a fegyveres rendteremtés ellen szóltak.

A kibontakozás érdekében ezért a szovjetek újabb taktikai engedményekre kényszerültek. Október 28-án hozzájárultak a kormány és a felkelők közötti tűzszünet kihirdetéséhez, és beleegyeztek, hogy a szovjet egységeket kivonják Budapestről (anélkül, hogy előzőleg likvidálnák a fegyveres felkelőcsoportokat). Nem emeltek kifogást az ellen, hogy az új kormánynyilatkozat az eseményeket „nemzeti demokratikus mozgalomnak” minősítette, sőt az ellen sem, hogy kimondta: a kormány tárgyalásokat kezdeményez a szovjet haderő kivonásáról, amit a moszkvai küldöttek 25-én még határozottan elleneztek. Az október 30-i szovjet kormánynyilatkozat⁵¹ pedig (amelyet hosszabb előkészítő munka után ekkor csupán kiegészítettek az aktuális helyzetnek megfelelően⁵²) kifejezetten ígéretet tett a csapatkivonás lehetőségének megvizsgálására.

A magyarországi helyzetről a szovjet vezetésben – ahogyan ez korábban is feltételezhető volt – kezdettől komoly viták folytak. A helyzet súlyosságát jelzi, hogy az Elnökség október 23. és november 4. között szinte naponta ülésezett: a fő kérdés az volt, milyen mértékű és jellegű engedményeket tehetnek a Nagy Imre-kormánynak, hogy képes legyen a helyzet konszolidálására, úgy azonban, hogy sem az ország társadalmi rendszere, sem pedig a szovjet szövetségi rendszerben elfoglalt helye nem változik. Abban tehát, hogy Magyarországnak a szocialista táborból való kiválása semmilyen körülmények között nem megengedhető, teljes volt az egyetértés. A legnagyobb engedménynek az tekinthető, hogy az Elnökség október 30-i ülésén egyhangú döntést hoztak: a helyzet békés rendezése érdekében Moszkva hajlandó kivonni a szovjet csapatokat Magyarországról, amennyiben a magyar kormány a feltételeket biztosítani tudja.⁵³

A Malin-feljegyzések elemzése alapján világos, hogy a szovjet vezetés 1956. október 30-i döntése semmiképpen nem Magyarország „elengedésére” irányult, ahogyan néhány kutató értelmezi.⁵⁴ Ellenkezőleg: ez lett volna az a maximális politikai engedmény, amit a szovjet vezetés – az általuk is a legrosszabb megoldásnak tekintett fegyveres rendteremtést elkerülendő –

51. Teljes szövegét lásd Békés (2006), Függelék, 14. sz. dokumentum.

52. A nyilatkozat elemzését lásd a 3. fejezetben.

53. Szereda-Rainer (1996) 51–55.

54. Ezt az álláspontot leghatározottabban Mark Kramer képviseli, Kramer (1996–1997; 1997). Lényegében hasonlóan vélekedik Vlagyiszlav M. Zubok is, amikor a következőket írja: „Biztosak lehetünk abban, hogy amennyiben Hruscsov körül másként alakul a hatalmi felállítás, és ha helyette egy erőszakra kevésbé hajlamos vezető áll a Kreml élén, a szovjet tankok nem gördültek volna be Budapestre, és Kelet-Európa, valamint vele együtt a Szovjetunió történelme is másként alakult volna.” Zubok (1997), 65.

még hajlandó lett volna megadni, ha ezáltal a Nagy Imre-kormány a helyzetet konszolidálni tudja.⁵⁵ Arra vonatkozóan, hogy a kivonulásról csakis a kommunista rendszer és a szovjet blokk egységének megőrzése esetén lehetett szó, a Malin-feljegyzésekben számos konkrét bizonyíték található, talán elég a két legmarkánsabban megfogalmazott, illetve legjobban dokumentált véleményt említeni. Sepilov külügyminiszter, aki többnyire a „liberális alternatíva”⁵⁶ képviselőjeként vett részt a vitákban, a döntés tárgyalásakor kifejtette: „Magyarország kormányának egyetértésével hajlandók vagyunk kivonulni Magyarországról. Hosszú harcot kell majd folytatni a nemzeti kommunizmus ellen.”⁵⁷ Tehát a lépés kalkulált következménye korántsem a „kapitalista rendszer restaurációja” volt, hanem egy a lengyelországihoz hasonló állapot megszilárdulása, azaz egy reformált, nagyobb belső önállósággal rendelkező, ám Moszkvához lojális és a szovjet blokk keretein belül maradó kommunista szisztéma létrejötte. A *status quo* mindenáron való fenntartásának követelményét a legfelreérthetlenebbül éppen az a Mikoján fejtette ki, aki egyébként mindvégig a legliberálisabb véleményt képviselte a vezetésben: „Magyarországot nem szabad kiengednünk a mi táborunkból” – mondta az Elnökség november 1-jei ülésén, egy nappal az intervenció szükségességéről hozott döntés után, miközben arról igyekezett meggyőzni a többieket, hogy még nem merültek ki teljesen a politikai megoldás lehetőségei, várjanak még tíz-tizenöt napot a beavatkozással.⁵⁸ A sors ironiája, hogy míg október 23-án Mikoján volt az egyetlen, aki racionálisan mérte fel a helyzetet, a kivárási taktika szorgalmazása ekkor, november 1-jén azt jelentette, a vezetésből most egyedül ő nem volt képes megérteni (vagy tudomásul venni), hogy a magyarországi fejlemények már valóban túllépték a Szovjetunió által tolerálható kereteket. Azt ugyanis ma már alig-alig kérdőjelezi meg bárki, hogy október legvégére az országban olyan visszafordíthatatlan demokratikus átalakulás indult meg, amely külső beavatkozás nélkül rövid időn belül feltétlenül a kommunista diktatúra teljes felszámolásához vezetett volna. A november 1. és 3. közötti események csak megerősítették ezt a felismerést; nem véletlen, hogy a november 3-i elnökségi ülésen már maga Mikoján javasolta Kádár Jánost a Moszkvában szervezett ellenkormány elnökének.⁵⁹

Kijelenthetjük tehát: a Malin-feljegyzésekben nincs egyetlen olyan tény, információ sem, amely arra utalna, hogy a szovjet vezetésnek akár csak egyetlen tagja is hajlandó lett volna elfogadni a magyarországi változásokat

55. Az Elnökség 1956. október 30-i döntésével kapcsolatos eltérő értelmezésekről lásd Békés (2004), 166–170.

56. Rainer M. János kategóriája. Rainer (1996).

57. Szereda-Rainer (1996), 53.

58. Uo. 69.

59. Uo. 88.

azok egyre világosabban megnyilvánuló következményével, azaz egy demokratikus rendszer kialakulásával együtt. Ha jól meggondoljuk, ez nem is olyan meglepő. Hadd utaljak ismét egy jól ismert tényre: régóta tudjuk, hogy Tito a november 2-ről 3-ra virradó éjszaka Brioni szigetén a kommunista rendszer megmentése érdekében maga is egyetértett a szovjet intervenció tervével, sőt azt később, nyilvánosan is elkerülhetetlen lépésként értékelte. Márpedig az aligha kétséges, hogy a nemzeti kommunizmus hatalomra kerülésében, azaz a konkrét helyzetet illetően a Nagy Imre-kormány támogatásában Titónál érdekeltőbb személy nemigen létezett. Ha tehát november elején eredendően pozitív elfogultsága ellenére már ő is úgy ítélte meg – egyébként helyesen –, hogy a kommunista diktatúra végveszélybe került Magyarországon, az lett volna a furcsa, ha a szovjet vezetők, akik korábban a rendszer keretein belüli, jóval szolidabb változásokat is csak a válságos helyzet súlya alatt fogadták el, most a jugoszlávokénál engedékenyebb magatartást tanúsítanak.

A Malin-feljegyzések alapján világossá válik az is, hogy a szovjet vezetők egyáltalán nem tartottak a nyugati hatalmak magyarországi beavatkozásától, noha nyomásgyakorlás céljából ezt a cinikus érvet minden gond nélkül bevetették a magyar vezetőkkel folytatott vitákban,⁶⁰ és a szovjet propagandában is kiemelt szerepet kapott ez a tényező. Az elnökségi ülésekről készült feljegyzésekben azonban nyoma sincs ezzel kapcsolatos érdemi felszólalásoknak.⁶¹ Márpedig ha a szovjet vezetők számoltak volna a nyugati beavatkozás veszélyével, nemcsak komolyan tárgyalniuk kellett volna erről, hanem szinte kizárólag erről kellett volna tárgyalniuk. Együttal azonnali, hathatós biztonsági intézkedéseket kellett volna hozniuk – beleértve a hadsereg, a légierő és a hadiflotta teljes mozgósítását –, hiszen ez esetben nem kevesebbről lett volna szó, mint a harmadik világháború kitörésének közvetlen veszélyéről. Ezzel szemben az október 31-i ülésen Hruscsov a szovjet beavatkozás nemzetközi hatását illetően lakonikus és egyben a világpolitikai realitásokkal pontosan számoló kijelentést tett: „nagy háború nem lesz”.⁶²

60. Mikoján és Szuszlov október 26-án, a Gerő Ernővel folytatott megbeszélés során kifejtették, durva hiba volt Nagy Imre előző napi rádióbeszédében megemlíteni, hogy a kormány tárgyalásokat fog kezdeményezni a szovjet csapatok kivonásáról, mivel a csapatok kivonása „elkerülhetetlenül az amerikai csapatok bevonulásához vezet”. Amint láttuk, amikor az SZKP Elnöksége csupán négy nappal később mégis döntést hozott a csapatok visszavonásáról, ez a lehetőség fel sem merült.

61. Az Elnökség október 31-i ülésén ugyan Hruscsov a beavatkozás szükségességét indokolva felvetette, hogy a szovjet csapatok kivonását az imperialisták gyengeségnek fognák fel és „támadásba lendülnek”, a teljes kontextus ismeretében nyilvánvaló, hogy ez a nem túl logikus érvelés valójában csupán az egy nappal korábban hozott döntés megváltoztatásának hatékony előmozdítását szolgálta. Szereda-Rainer (1996), 62.

62. Uo. 63. A „nagy háború” a szovjet pártzsargonban a közvetlen kelet-nyugati fegyveres konfliktus, azaz a harmadik világháború „kódneve” volt.

A szovjet vezetés „optimista” korszaka mindössze egy nappal az október 30-i, a csapatok kivonásával is számoló döntése után véget ért, mivel a magyarországi politikai helyzet radikalizálódása miatt a Kreml újabb döntési kényszer elé került. Az október 28. és 30. közötti fejlemények alaposabb át- és újragondolása, illetve az ekkorra kialakult helyzet (az események lényegében forradalomként való értékelése, a többpártrendszer visszaállítása, az ÁVH feloszlata, illetve a pártvezetés teljes szétesése és a hadsereg akcióképtelensége) végül arról győzték meg a szovjet vezetést, hogy Magyarországon a lenini-sztálini típusú kommunista rendszer végveszélybe került. Jól látták, hogy Nagy Imre, akit egyébként is opportunistának és ingadozónak tartottak, az események sodrában többé már nem képes, és ami még rosszabb, már nem is hajlandó kordában tartani a szovjet rendszer felbomlásával fenyegető folyamatokat. Ez a helyzetértékelés számukra azt jelentette, hogy kimerültek a válság békés rendezésének lehetőségei; az SZKP KB Elnökségének október 31-i ülésén ennek megfelelően megszületett a politikai döntés a fegyveres beavatkozás szükségességéről, vagyis a „Forgószél” hadművelet előkészítéséről.⁶³

Az Elnökség arról is határozott, hogy a kínai, csehszlovák, román és bolgár vezetést tájékoztatni kell a tervezett lépésről, a lengyelekkel és jugoszlávokkal pedig személyes konzultációt kell szervezni. Ez a szovjet blokk belső döntéshozatali mechanizmusának átalakulását jelezte, ezért érdemes részletesebben megvizsgálni, milyen belső kommunikáció zajlott Moszkva és szövetségesei között a magyar forradalom idején.

VÁLSÁGMENEDZSELÉS ÚJRAGONDOLVA

A Lengyelországban kialakult válságos helyzet megvitatása után az SZKP KB Elnöksége 1956. október 20-i ülésén határozatot hozott arról, hogy sürgős többoldali találkozóra van szükség, s ennek keretében „meg kell hívni Moszkvába Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária és az NDK kommunista pártjának képviselőit”.⁶⁴ Ugyanakkor intézkedtek a kínai vezetés személyes tájékoztatásáról is: Pekingbe a KB képviselőjét tervezték elküldeni. Amint az ülésről készült töredékes feljegyzésből kiderül, ezen a napon, vagyis alig egy nappal a Varsóban tárgyaló szovjet válságstáb hazatérése után, az volt az általános vélemény, hogy „véget [kell] vetni annak, ami Lengyelországban van”. Erre utalnak azok a tervezett intézkedések is, amelyek hasonló válságok esetén egyértelműen a helyzet erőszakos meg-

63. Az 1956. november 4-én megindított második szovjet katonai intervencióról lásd Györkei-Horváth (1996).

64. Szereda-Rainer (1996), 22.

oldását, illetve az aktuális vezetésnek a legalitás látszatát megőrző „technikával”, azaz új vezetés kinevezése útján történő leváltását célozták: „Hadgyakorlat. Előkészíteni a dokumentumot. Bizottságot alakítani.”⁶⁵

Az október 24-re Moszkvába sebtében összehívott kommunista csúcstalálkozó eredeti feladata tehát a lengyelországi szovjet katonai intervenció előkészítése, koordinálása lett volna. Látható, hogy a Varsói Szerződés politikai-konzultációs szerepe ekkor még nem volt jelentős, hiszen nem merült fel, hogy az egyeztetés az ekkor már másfél éve létező szervezet keretében, azaz a Politikai Tanácskozó Testület összehívásával történjen, noha a VSZ erre megfelelő jogi keretet kínált volna. A válságmenedzselés még a hagyományos csatornák igénybevételével, azaz a pártvezetők Moszkvába rendelésével történt. Az október 24-én megtartott tanácskozássra így a rövid határidő, illetve a rendkívüli helyzet miatt csak a csehszlovák, keletnémet és bolgár vezetés tudta elküldeni képviselőit: Gerő Ernő a budapesti események miatt nem tudott elutazni, míg a román vezetés Gheorghiu-Dejssel az élen éppen ekkor, október 20–27-e között járta a maga Canossáját Belgrádban. Időközben azonban a helyzet jelentősen megváltozott. Az eredeti terv, a lengyelországi beavatkozás lekerült a napirendről, mivel a lengyel párt új vezetője, Władysław Gomułka október 23-i telefonbeszélgetésük során végül meggyőzte Hruscsovot, hogy Lengyelországban a kommunista diktatúra nincs veszélyben, és a szovjet blokk biztonsági érdekeit is garantálni tudják.⁶⁶ Ami azt jelentette, hogy az ország a Varsói Szerződés szilárd tagja marad, és nem vetik fel a szovjet csapatok távozásának kérdését. Válságosra fordult viszont a helyzet Magyarországon, ahol október 23-án a reformokat követelő békés tüntetés estére fegyveres felkelésbe csapott át. Az október 24-i csúcstalálkozón így Hruscsov már a kész tényekről tájékoztatta az egybegyűlteket. Ugyanezen a napon érkezett Moszkvába egy kínai delegáció Liu Sao-csi vezetésével, a Kelet-Közép-Európában kialakult válsághelyzet megtárgyalása céljából.⁶⁷ Míg a szovjet–kínai megbeszélések lényegét ma már több-kevesebb bizonyossággal ismerjük, arról alig vannak forrásaink, hogy október 24. és november 1-je között folyt-e valamilyen egyeztetés a kelet-közép-európai szövetségesekkel, s ha igen, milyen. A ma ismert források alapján úgy tűnik, november legelejéig ők leginkább a szovjet sajtóban megjelent információkra voltak utalva, újabb konzultációra pedig csak akkor került sor, amikor a szovjet vezetés az Elnökség október 31-i ülésén meghozta döntését a magyar forradalom leveréséről, azaz a második szovjet intervenció megindításáról. Ekkor egyúttal arról is határoztak, hogy másnap, november 1-jén Hruscsov, Molotov és Malen-

65. Uo.

66. Hajdu (1992), 151.

67. Kína szerepéről lásd Csen (1997), Vámos (2006).

kov találkozzon Bresztben a lengyel vezetőkkel, majd Hruscsov és Malenkov utazzon tovább Jugoszláviába, hogy ott még aznap este vagy másnap reggel Titóval tárgyaljon az intervenció előkészítéséről.⁶⁸ Ekkor tehát még nem merült fel, hogy a tábor többi tagjával is sürgős személyes konzultációt kellene folytatni, csupán a szövetségesek tájékoztatásáról döntöttek.⁶⁹ Ez azért is meglepő, mert amint láttuk, Lengyelország esetében már akkor is Moszkvába rendelték a szövetségeseket, amikor komolyan felmerült a szovjet beavatkozás lehetősége, de erről döntés még nem született. Most egyértelműen döntöttek a magyarországi felkelés leveréséről, ellenkormány kinevezéséről, s noha világos volt, hogy mindennek a szovjet blokk egészére nézve beláthatatlan következményei lehetnek, Moszkvában csupán a „problémás” lengyelek tájékoztatását, illetve a jugoszlávok semlegesítését tekintették sürgős feladatnak.

A szovjet–lengyel határ közelében, szovjet területen fekvő Bresztben folytatott tárgyalások során a lengyel vezetők, Gomułka, Cyrankiewicz és Ochab – a szovjet prognózisnak megfelelően – elleneztek a beavatkozást, hangsúlyozva, hogy a magyaroknak maguknak kell megoldaniuk a helyzetet. Az októberi válság során megújult lengyel vezetés ugyanis – Gomułka az élen – kezdetben határozottan támogatta Nagy Imre törekvéseit a helyzet konszolidálására, és elítélte az első szovjet beavatkozást. Ennek megfelelően a lengyel társadalom – a szovjet blokkban egyedülálló módon – nyíltan kifejezhette a magyar forradalom iránti szolidaritását tömegdemonstrációk, nyilatkozatok, veradók és segélyakciók formájában, a sajtó pedig objektíven számolhatott be az eseményekről. Október végén egy kétfős pártdelegáció utazott Budapestre azzal a megbízással, hogy a magyar vezetőkől, mindenekelőtt Nagy Imrétől és Kádár Jánostól közvetlen információkat szerezzen a helyzetről, és igyekezzen meggyőzni őket, hogy a kibontakozásnak csak a „lengyel megoldás” keretei között vannak reális esélyei. A Magyarországon november első napjaira bekövetkezett alapvető politikai változásokat azonban a lengyel vezetés is egyre nagyobb aggodalommal figyelte, a Varsói Szerződés felmondása és a semlegesség deklarálása pedig kifejezetten olyan lépésnek minősült a lengyelek szemében, amely az 1945 után létrejött geopolitikai struktúrát, s benne potenciálisan a lengyel–német határ biztonságát veszélyezteti. A szocializmus megmentésére hivatkozó szovjet döntést a készülő beavatkozásról így Gomułka kényszerűen tudomásul vette, ám valószínűleg az utolsó pillanatig abban reménykedett – Nagy Imréhez hasonlóan –, hogy végül, valamilyen csoda folytán, mégis elkerülhető lesz. Ezért a lengyel pártnak a nemzethez intézett, november 1-jén, a breszti találkozó után elfogadott és másnap nyilvánosság-

68. Szereda-Rainer (1996), 63–65.

69. Uo. 63.

ra hozott felhívásában még az szerepelt, hogy a szocializmus megvédését Magyarországon a magyar népnek, nem pedig külső intervenciónak kell biztosítania.⁷⁰ A szovjet vezetők ennek ellenére biztosak lehettek benne, hogy a lengyelek az intervenciót követően lojálisan tudomásul veszik majd a realitásokat.

Joggal merül fel a kérdés: az eredeti tervektől eltérően végül miért került sor a román, csehszlovák és bolgár vezetéssel folytatott konzultációra? Amíg ugyanis Molotov a terveknek megfelelően Bresztből visszatért Moszkvába, Hruscsov és Malenkov – ahelyett, hogy egyenesen Titóhoz indultak volna – először Bukarestbe repültek. Ott a román és a csehszlovák vezetőkkel tárgyaltak, akik helyeselték a tervezett beavatkozást, a románok fegyveres segítségüket is felajánlották.⁷¹ Hasonló ajánlatot valószínűleg a csehszlovák vezetők is tettek, mivel Novotný és Široký hazatérése után, november 2-án este a CSKP Politikai Bizottsága olyan határozatot hozott, amely szerint „ha szükség lenne rá”, Csehszlovákia a népi demokratikus rend megvédése érdekében hajlandó aktívan közreműködni a magyarországi „ellenforradalom” elleni küzdelemben.⁷² Talán még meglepőbb, hogy – mivel a bolgár vezetők valamilyen okból nem tudtak részt venni a bukaresti találkozón – Hruscsov és Malenkov a román fővárosból Szófiába repült, hogy személyesen tájékoztassa az ottani vezetést.⁷³ Hruscsov egy későbbi kijelentése szerint a bolgárok is felajánlották fegyveres segítségüket.⁷⁴ Jelenlegi ismereteink alapján megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy amennyiben a szovjeteknek több idejük lett volna az intervenció előkészítésére, talán megfontolják a román, csehszlovák és bolgár ajánlatot, vagyis kihasználják a Varsói Szerződés közös erőinek fellépésében rejlő előnyöket. Ezt a feltevést támaszthatja alá Hruscsov egyik 1958. áprilisi magyarországi látogatása során a tatabányai nagygyűlésen elmondott beszédében tett kijelentése is: ha „puccsot vagy ellenforradalmat kísérelnek meg egy szocialista országban”, a többi „szocialista ország és a Szovjetunió fegyveres ereje kész egyesülni és segítséget nyújtani a provokáció megválaszolásában”.⁷⁵

A szövetségesek informálását illető zavarba ejtő gondoskodás nemcsak azért feltűnő, mert korábban hasonló magatartás nem volt tapasztalható a szovjetek részéről, hanem azért is, mert – mint láttuk – az Elnökség október

70. A lengyel vezetésnek a magyarországi eseményekkel kapcsolatos reakciójáról lásd Tischler (2003).

71. Mićunović (1990), 130.

72. Békés–Byrne–Rainer (2002), 347.

73. Mićunović (1990) 129. Meglepő, hogy a témával kapcsolatos számos újabb írás is tévesen azt állítja, hogy a bolgár vezetők tájékoztatására is Bukarestben került sor.

74. Hruscsov 1958. áprilisi budapesti látogatása során tett erről említést a magyar vezetőknek. Lásd Rainer (1994).

75. Borhi (1994), 66.

31-i határozata eredetileg nem tartalmazott erre vonatkozó intézkedést.⁷⁶ Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy a szovjet–lengyel találkozó után jutottak arra a következtetésre, miszerint célszerű lenne a többi szövetséggel is konzultálni, különösen azért, mert nem lehetett kétséges, hogy a csehszlovák, román és bolgár vezetők – a lengyelektől eltérően – határozottan támogatni fogják a tervezett lépéseket. Az is lehet, hogy a Liu Sao-csi vezetésével Moszkvában tárgyaló kínai delegáció – amely éppen október 31-én utazott el a szovjet fővárosból – olyan tanácsot adott búcsúzóul, hogy a szovjet beavatkozás legitimitásának növelése érdekében jó lenne a szövetségesek többségének jóváhagyására hivatkozni. S végül nem kizárt az sem, hogy Hruscsovnak eszébe jutott az október 30-i kormánynyilatkozat, hiszen abban csak néhány napja azt ígérték, hogy új – „partneri” – alapokra helyezik a Szovjetunió és szövetségei közti viszonyt. Ezzel pedig nemigen lett volna összhangban, ha egy súlyos lépésre, a Varsói Szerződés egyik tagállama elleni intervencióra a többiek tájékoztatása nélkül került sor.⁷⁷ A helyzet mindenesetre előrevetítette egy multilaterális egyeztetési folyamat lassú, de elkerülhetetlen kialakulását. A két esemény, a két kelet-közép-európai válság tehát közvetve hozzájárult a Varsói Szerződés „önmeghatározásához”, politikai konzultációs és részben rendfenntartó szerepkörének kialakulásához is.⁷⁸

Hruscsov és Malenkov november 2-án este, a bukaresti és a szófiai látogatások után, a végsőig kimerülten érkezett Brioni szigetére, ahol éjjel Titóval, Rankovićyal, Kardeljvel és a moszkvai jugoszláv nagykövettel, Mićunovićyal tárgyaltak. A szovjetek ugyan felkészültek arra, hogy negatív jugoszláv vélemény esetén is végrehajtják a tervet, ettől a tárgyalástól mégis tartottak, hiszen jól tudták, hogy különösen az 1955–1956 folyamán kifejtett jugoszláv propaganda milyen jelentős hatással volt a magyarországi radikális pártellenzék tevékenységére, s így közvetve a magyar forradalom

76. Sajátos módon a későbbi, azaz az 1956. október 31. utáni elnökségi feljegyzésekben sincs semmiféle utalás a bukaresti és szófiai látogatásokra.

77. További kérdés lehet, hogy a keletnémet vezetés miért maradt ki ebből a körből. Az ötvenes évek közepén még a szovjetek sem tekintették szuverén államnak az NDK-t, sok tekintetben megszállt országgént kezelték, s ez érzékelhető volt az ország szövetségi státusában is. Az október 24-i moszkvai konzultációra viszont meghívták a NSZEP vezetőit, amit az indokolhatott, hogy ott eredetileg a lengyelországi válság volt napirenden, s abban az NDK szomszédos országgént – és még inkább az Odera–Neisse-határ kérdése miatt – közvetlenül érdekelt volt. Albánia csekély jelentőségét jól mutatja, hogy fel sem merült, hogy őket is külön tájékoztatni kellene. Ugyanakkor nem kizárt, hogy az 1950-es évek végétől fokozatos megromló szovjet–albán viszony alakulásában ennek az epizódnak is volt szerepe.

78. A magyar forradalom által a szovjet blokk országaiban kiváltott reakciókról lásd Békés (2007). A tanulmánykötetben egy-egy szerző tekinti át a szovjet, kínai, jugoszláv, lengyel, román, csehszlovák és keletnémet relációt. A szovjet, lengyel, román és csehszlovák pártvezetés forradalom alatti üléseinek jegyzőkönyveit angolul közli Békés–Byrne–Rainer (2002), 485–493.

szellemi előkészítésére. Ráadásul október 29-én, az MDP KV-hez intézett levelében Tito támogatásáról biztosította a Nagy Imre-kormányt és annak új, az eseményeket átértékelő politikáját, noha egyúttal határozottan figyelmeztette az ellenforradalmi veszélyre is.⁷⁹ A rá következő napok magyarországi fejleményei azonban Titónak is csalódást okoztak, aki eredetileg azt remélte, hogy az új Magyarország mindenben a jugoszláv utat fogja követni. Ehelyett azonban azt kellett tapasztalnia, hogy a kiépülő új rendszer – egy lépcsőfok átugrásával – egyre inkább az osztrák modellhez kezd hasonlítani, s ez már természetesen számára is elfogadhatatlan volt. Ezért aztán Hruscsov és Malenkov nagy megkönnyebbülésére a jugoszláv vezetés egyetértett a beavatkozás szükségességével, sőt arra is ígéretet tett, hogy segítséget nyújt a Nagy Imre-csoport kikapcsolásához a politikai életből.⁸⁰

A kínai vezetés, amely éppen ez idő tájt kezdte el átértékelni a Szovjetunióval mint a szocialista tábor vezető erejével kapcsolatos viszonyát, kezdetben szintén rokonszenvezett a lengyelországi és magyarországi fejleményekkel, mivel azoktól a kelet-közép-európai szovjet befolyás korlátozását és egyben saját befolyása növelését remélte. Az októberi lengyelországi események kiváló alkalmat szolgáltattak a helyzet tesztelésére. Moszkva – noha eredetileg csak egy Pekingbe küldendő megbízott útján kívánta tájékoztatni a KKP-t – végül konzultációra hívta a kínai elvtársakat, így október 23-án Liu Sao-csi vezetésével kínai delegáció érkezett Moszkvába. Mao Ce-tung már október 19-én üzenetet küldött az SZKP vezetőinek, amelyben határozottan ellenezte a lengyelországi válság katonai megoldását. Az eredeti elképzelés szerint így a kínai küldöttek közvetítő szerepet játszottak volna a lengyel-szovjet konfliktus rendezésében, ám megérkezésük idejére a helyzet jelentősen megváltozott. A szovjetek ekkorra letettek a lengyelországi fegyveres beavatkozásról, viszont döntést hoztak arról, hogy az időközben Budapesten kitört fegyveres lázadás leverésére bevetik a szovjet hadsereg egységeit. A szovjet vezetés október 24. és 31. között folyamatosan egyeztetette álláspontját a pekingi küldöttekkel, akik több alkalommal részt vettek az SZKP Elnökségének ülésén is.⁸¹ A kínai párt megbízottai nemcsak az aktuális válsághelyzettel kapcsolatban fejtették ki véleményüket, hanem határozottan bírálták azokat a hibákat is, amelyeket Moszkva a szövetségeseivel fenntartott viszonyban Sztálin idején elkövetett, és új típusú, a *pancsa szila* elveire alapozott kapcsolatok kiépítését sürgették. Kezdetben alapvetően egyetértettek a

79. *Magyar Nemzet*, 1956. október 30.

80. A jugoszlávok szerepéről lásd Ripp (1994), Mićunović (1990), Maurer (1991), Kiss-Ripp-Vida (1995), Gibianszkij (1998).

81. Malin feljegyzései alapján tudjuk, hogy a kínai pártküldöttség tagjai a szovjet pártvezetőkkel folytatott egyéb tárgyalásaik mellett jelen voltak az Elnökség október 24-i, 26-i és 30-i értekezletén. Kína szerepéről lásd részletesen Csen (1997) és Vámos (2006).

szovjetek magyarországi fellépésével, így az október 23-i beavatkozással is, de 29-én felvetették, hogy a helyzet konszolidálása és a kommunista rendszer megmentése érdekében ki kell vonni a szovjet csapatokat Magyarországról. Amint láttuk, az SZKP Elnökségének október 30-i ülésén döntést is hoztak erről; mai ismereteink szerint nagyon valószínű, hogy ebben a kínai álláspontnak is jelentős szerepe volt. Csakhogy a helyzet megítélésében épp ezen a napon következett be döntő fordulat Pekingben. Addig ugyanis mind a lengyelországi, mind pedig a magyarországi eseményekkel kapcsolatban a politikai megoldást szorgalmazták, azt hangsúlyozva, hogy alapvetően mindkét esetben csupán a kommunista rendszer megújításáról van szó. Október 30-án viszont Pekingben olyan értékelés született, amely szerint a lengyelországi események alapvető jellegzetessége a szovjetellenesség, a magyarországiaké viszont a kommunistaellenesség. A kínai vezetés így egy nappal megelőzte a szovjeteket a magyar forradalom valódi jellegének felismerésében, s az október legvégére Magyarországon kialakult helyzetet a saját szempontjukból logikusan minősítették ellenforradalomnak, Nagy Imre szerepét pedig árulásnak. Ennek megfelelően Liu Sao-csi az Elnökség október 30-i ülésén már azt javasolta a moszkvai vezetőknek, hogy a szovjet csapatokat ne vonják ki Magyarországról. Világos tehát, hogy 1956 „elveszett” és sokak által máig keresett történelmi esélye semmiképpen nem abban található meg, hogy szerencsésebb körülmények között mód lett volna a magyar forradalom győzelmére, azaz a demokrácia és a nemzeti függetlenség helyreállítására. Korábbi ismereteinkhez képest ugyanakkor figyelemre méltó momentum, hogy 1956. október 30-án a szovjet vezetés hajlandó lett volna kivonni csapatait az országból, amennyiben valamilyen csoda folytán a Nagy Imre-kormány képes lett volna megállítani a rendkívüli gyorsasággal kibontakozó demokratizálódási folyamatot. E döntés történelmi jelentősége abban áll, hogy Moszkva ekkor összességében komolyabb engedményre volt hajlandó Magyarország esetében, mint a lengyelországi válság megoldása során, ahol ez a lehetőség komoly formában fel sem merült. Ami azt jelenti, hogy a Kreml a relatív belső, illetve külső önállóság privilégiumát – természetesen a kommunista rendszer és a szovjet blokk egységének fenntartása mellett – kész volt egy adott ország, azaz Magyarország számára megadni. Hruscsov és társai tehát ebben a válságos és rendkívüli helyzetben olyan komplex engedményre hajlottak, amelyre a szovjet vezetés a későbbi évtizedek során soha többé nem mutatott hajlandóságot. Ismert, hogy az 1956 utáni évtizedekben Moszkva tolerálni tudta a viszonylag független, a tábor más országaihoz képest liberálisnak tekinthető belső fejlődést Magyarországon és Lengyelországban, ám ennek ára a külpolitika terén tanúsított lojalitás volt. Romániának ugyanakkor módja nyílt a relatív függetlenség látszatát keltő „önálló”

külpolitika folytatására, belső rendszerét tekintve viszont az ország sok szempontból még a posztsztálinista szovjet rendszernél is retrográdabb volt. A birodalmi érdekek szempontjából 1956 után a viszonylag független bel- és külpolitika egyazon szövetséges országban már túl veszélyesnek minősült. Amint azt az október 23-i szovjet beavatkozás elemzésénél láttuk, a forradalom történelmi esélye valójában csak elméletben létezett, mivel az október 30-i, nagy jelentőségű szovjet ajánlathoz rendelt két alapvető feltételt – a kommunista rendszer fenntartását és a szovjet blokk egységének megőrzését – az első szovjet beavatkozás következtében végbement, elsőprő erejű forradalmi változások közepette a Nagy Imre-kormány nem tudta, és semmilyen más kormány sem tudta volna teljesíteni.

WASHINGTON ÉS A NYUGATI VILÁG REAKCIÓJA

Az 1956 októberében bekövetkezett lengyelországi, s még inkább a magyarországi események hírére a nyugati közvélemény, amely maga is bizonyos fokú büntudatot érzett a kelet-európai „rab nemzetek” tragikus sorsa miatt, kezdettől fogva kitüntetett szimpátiával fogadta. Nemcsak Európában és az észak-amerikai kontinensen, hanem a szovjet blokk országait leszámítva szinte a világ valamennyi részén sor került a magyar felkelés melletti kisebb-nagyobb szimpátiamegnyilvánulásokra, -tüntetésekre, -demonstrációkra. A sajtó, a rádió és a televízió a Budapestre érkezett és ott szabadon tevékenykedő nyugati tudósítók és forгатócsoporthoz beszámolóit alapján első ízben adhatott helyszíni közvetítést a szovjet birodalom egy országában bekövetkezett fegyveres lázadásról. A nyugati közvélemény így aztán csodálattal végyes aggodalommal figyelte a szovjet hadsereg sokszoros túlereje ellen kézfegyverekkel és Molotov-koktélokkal harcoló felkelők küzdelmét, míg a Nagy Imre-kormány tevékenységét egészen az október 28-i fordulatig általában negatívan ítélték meg. Azután viszont, hogy sor került a kormány és a felkelők közötti kiegyezésre, s úgy tűnt, hogy azt a szovjetek is tudomásul veszik, Nyugaton az általános reménykedés hangulata vált uralkodóvá és ekkor sokan elképzelhetőnek tartották az addig elképzelhetetlent, vagyis hogy egy csatlós ország külső segítség nélkül felszabadítja saját magát.

Saját közvéleményükkel szöges ellentétben a nyugati államok kormányai, amelyek nagyon is tisztában voltak a kelet-nyugati viszony alapját képező *status quo* politika által kijelölt rendkívül szűk politikai mozgástérrel, kezdettől fogva rendkívül óvatosan reagáltak a magyarországi eseményekre és többnyire nyilvánosan is a be nem avatkozás elvi alapjára helyezkedtek. Ezt a magatartást mindenekelőtt annak belátása motiválta, hogy az adott világpolitikai helyzetben bármilyen nyugati katonai beavat-

kozás minden bizonnyal a Szovjetunióval való fegyveres konfliktus, és a termónukleáris eszközökkel megvívott világháború veszélyét rejtette magában, ami a kelet-európai népek megsegítése helyett azok teljes pusztulásával végződött volna.

Az 1956. októberi lengyelországi, s különösen a magyarországi fejlemények meglepetésként érték az amerikai kormányt, annak ellenére, hogy a két országban végbement politikai változásokról meglehetősen jól voltak tájékoztatva. Egy esetleges amerikai fegyveres beavatkozás gondolatától John Foster Dulles külügyminiszter már a lengyel eseményekkel kapcsolatban a legszélesebb nyilvánosság előtt egyértelműen elhatárolta magát, még ha ez az információ magukhoz az érintettekhez nem is jutott el. Dulles október 21-én a *Face the Nation* című politikai televíziós műsorban egy kérdésre válaszolva kijelentette, hogy az Egyesült Államok akkor sem küldene csapatokat Lengyelországba, ha ott a szovjetek fegyveres beavatkozására kerülne sor.⁸²

Annál nagyobb lett Washingtonban a zavarodottság a magyarországi fegyveres felkelés hírére. Ilyen valószínűtlen esetre ugyanis az amerikai kormánynak semmiféle koncepciója, a követendő taktikát tartalmazó forгатókönyve nem volt. Az Eisenhower-adminisztrációnak ekkor kellett szembesülnie azzal, hogy a Kelet-Európába irányuló masszív felszabadítási propaganda ígéretei ellenére egy szovjetellenes felkelés esetén az Egyesült Államoknak, a világ legerősebb katonai hatalmának a szovjet érdekszférában valójában mennyire korlátozottak a lehetőségei bármiféle beavatkozásra. Amerika presztízse miatt azonban rendkívül fontos volt, hogy a világ közvéleménye ebből a tehetetlenségből minél kevesebbet érzékелjen: ezért Dulles külügyminiszter már október 24-én felvetette Eisenhower elnöknek, hogy a magyarországi szovjet beavatkozás ügyét az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé kellene terjeszteni.⁸³ (Ez később meg is történt, amikor a három nyugati nagyhatalom hivatalos kérésére a Tanács október 28-án napirendre tűzte a kérdést.)

A legmagasabb szintű politikai tanácsadó testület, a Nemzetbiztonsági Tanács, a magyar forradalom idején először és utoljára október 26-i soros ülésén foglalkozott a kelet-európai események értékelésével, illetve az amerikai kormány követendő politikájával a szokásos aktuális külpolitikai tájékoztató keretében. Az ülést jellemző általános tanácstalanságban az egyetlen racionális javaslatot Harold E. Stassen, az elnök leszerelési tanácsadója tette: ő azt vetette fel, hogy az adott helyzetben biztosítani kellene a szovjeteket arról, hogy amennyiben a csatlós országok elnyernék szabadságukat, ez semmiképp sem veszélyeztetné a Szovjetunió biztonsági érdekeit, mivel

82. FRUS 1955–1957 Vol. XXV., 274.

83. FRUS 1955–1957 Vol. XXV., 273.

egy ilyen helyzet nem ösztönözné a nyugati hatalmakat arra, hogy a Szovjetunió elleni katonai lépéseket tegyenek.⁸⁴ Javaslatát ugyan elvetették, ám másnap annak továbbfejlesztett változatát már sikerült elfogadtatnia az elnökkel. E szerint diplomáciai úton, vagy Tito közvetítésével tudatni kellene a szovjetekkel, hogy az Egyesült Államok elfogadná, ha a csatlós államok Ausztriához hasonló semleges státust kapnának és nem válnának tagjaivá a NATO-nak, vagyis a Szovjetunió biztonságát azután a közte és Nyugat-Európa között elhelyezkedő semleges országok övezete garantálná.⁸⁵ A javaslat racionális magva az volt, hogy az osztrák államszerződést előkészítő tárgyalásokon éppen a Szovjetunió ragaszkodott Ausztria semleges státusának megteremtéséhez és ahhoz, hogy így az ország ne léphessen be a NATO-ba. A szovjet birodalomhoz tartozó kelet-európai országok esetében persze azok a kompromisszumelemek, amelyek az Ausztriával kapcsolatos megegyezést annak idején lehetővé tették, nem álltak fenn, ám az amerikai politika számára rendelkezésre álló rendkívül szűk mozgástérben még egy ilyen, a kölcsönös engedmények érvényesítésének legalább a látszatát felmutató javaslat is többet ígért a teljes passzivitásnál. Eisenhower végül Dulles külügyminisztert bízta meg, hogy az október 27-én Dallasban az elnökválasztási kampány keretében elmondandó beszédébe építse be a szovjeteknek szóló üzenetet.⁸⁶ Dulles azonban, aki a javaslattal kezdettől fogva nem értett egyet, mert – dupla vagy semmi alapon – Kelet-Közép-Európa esetleges semlegesítését túlzott elvi engedménynek tekintette, az elnökkel egyeztetve végül jelentősen letompította a javaslat élet, kihagyva abból mind a semleges státus, mind pedig a NATO-tagság tilalmának tételes említését. Az amerikai külügyminiszter beszédének azóta híressé vált mondata így aztán végül mindössze ennyit tartalmazott: „Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinknek.”⁸⁷ Stassen javaslatának ez az alaposan módosított változata azonban a szovjetek megnyugtására irányuló eredeti célkitűzésnek már egyáltalán nem felelt meg, vagy paradox módon, túlságosan is megfelelt. Amíg ugyanis az eredeti elképzelés csupán a Szovjetunió biztonsági érdekeinek tudomásulvételét tartotta szem előtt, és végső soron ezen keresztül próbált meg engedményeket elérni, az átdolgo-

84. Az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsának október 26-i üléséről lásd Eisenhower Library, White House Office, National Security Council, Staff Papers. Minutes of the 301th meeting of the National Security Council, October 26, 1956. Közli FRUS 1955–1957 Vol. XXV, 295–299.

85. Eisenhower Library, Whitman File, Administrative Series. Harold E. Stassen to Eisenhower, October 26, 1956. Közli FRUS 1955–1957 Vol. XXV, 305.

86. Eisenhower Library, Dulles Papers, White House Telephone Conversations Series, Memorandum of Conversation between Eisenhower and Dulles, October 26, 1956; Közli FRUS 1955–1957 Vol. XXV, 305–306.

87. A beszéd teljes szövegét lásd *Department of State Bulletin* 5 November, 1956.; a beszéd-ből részleteket közöl FRUS 1955–1957 Vol. XXV, 317–318.

zott változat kifejezetten defenzív jellegű volt, és nem volt nehéz azt a szovjeteknek úgy értelmezni, hogy ezek szerint az Egyesült Államok nem fog semmit sem tenni ezen országok függetlenségének megvédése érdekében.

Márpedig az amerikai vezetés gondoskodott arról, hogy az üzenet biztosan eljusson a címzetthez; október 28-án a Biztonsági Tanács ülésén Henry Cabot Lodge, az Egyesült Államok ENSZ-képviselője idézte Dulles beszédének a csatlós államokra vonatkozó passzusát,⁸⁸ 29-én Charles Bohlen moszkvai amerikai nagykövet kapott utasítást, hogy bizalmasan hívja fel a szovjet vezetők, köztük Zsukov figyelmét a beszédre,⁸⁹ október 31-én pedig egy televíziós beszédben maga Eisenhower elnök ismételte meg az idézett mondatot.⁹⁰

A kijelentést, mely szerint az USA nem tekinti a kelet-európai kis nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinek, általában a szovjetek megnyugtatózásában betöltött szerepe miatt szokás hangsúlyozni. Valójában azonban még ebben a radikálisan módosított változatban is jóval több volt ennél: történelmi jelentőségű, hosszú távra szóló *stratégiai paradigmaváltásról* volt szó. Ezt megelőzően ugyanis az Eisenhower-adminisztrációnak a csatlós államokkal kapcsolatos összes nyilvános állásfoglalása arra a feltevésre alapult, hogy amennyiben ezek az országok egy napon függetlenné válnának, ez egyet jelentene a nyugati világhoz való csatlakozásukkal, ami az adott kontextusban a NATO-tagságot is magában foglalta. Annak kinyilvánítása tehát, hogy az Egyesült Államok nem tekinti ezeket az államokat potenciális katonai szövetségeseinek, lényegében ennek a korábbi álláspontnak a feladását jelentette, és kiindulópontja volt annak a rá következő évtizedekben végbement folyamatnak, amelynek eredményeként, a felszabadítási propaganda maradványainak eltűnésével, megszűnt az amerikai külpolitika kétarcú jellege.

A Nemzetbiztonsági Tanács Tanácsadó Bizottságának az október 31-én megszületett, a kelet-európai eseményeket elemző és az ezzel kapcsolatban folytatandó amerikai politikát felvázoló jelentése azt állapította meg, hogy az Egyesült Államok számára a lehetőségek rendkívül korlátozottak. A dokumentum ugyanakkor tartalmazott egy racionális alapokon nyugvó kompromisszumos javaslatot, amely szerint amennyiben a Szovjetunió kivonja hadseregét Magyarországról, az Egyesült Államok cserében kész hasonló nagyságrendben csökkenteni Nyugat-Európában állomásozó csapatainak létszámát.⁹¹

88. United Nations. Security Council. Official Records. 734th–755th Meetings inclusive. New York, 1956.

89. FRUS 1955–1957 Vol. XXV, 328.

90. FRUS 1955–1957 Vol. XXV, 351.

91. Békés (1996), 59. A kölcsönös csapatkivonás lehetősége nagy valószínűséggel Harold E. Stassen javaslatára került be a dokumentumba, mivel ő már október 29-i keltezéssel készített egy ugyanilyen értelmű feljegyzést. (Eisenhower Library, White House Office, NSC Staff. OCB Central Files.)

A Nemzetbiztonsági Tanács november 1-jei ülésén azonban, ahol a terv szerint a fő napirendi pont éppen ennek a dokumentumnak a megvitatása lett volna, Eisenhower elnök – Dulles kezdeményezésére – úgy döntött, hogy az október 29-én fegyveres konfliktusba torkollott szuezi válság miatt a kelet-európai fejlemények tárgyalását későbbi időpontra halasztják, és a megbeszélést teljes egészében a közel-keleti helyzet megvitatásának szentelik.⁹² Így is történt, és az amerikai vezetés ezt követően egészen a november 4-i második szovjet intervenció időpontjáig nem is volt hajlandó érdemben foglalkozni a magyarországi eseményekkel. Eisenhower és Dulles ugyanis úgy ítélték meg, hogy mivel a szovjet érdekszférába tartozó Magyarország esetében nincsenek hatékony eszközeik az események befolyásolására, minden erejüket a szuezi válság megoldására koncentrálnak, ahol nem egy az Egyesült Államokkal szemben álló szuperhatalomra, hanem saját politikai-katonai szövetségeseikre kell nyomást gyakorolniuk. Ez pedig minden bonyodalom ellenére, sokkal könnyebb és ígéretesebb vállalkozás volt, és a határozott amerikai fellépés, mindenekelőtt az Angliával szemben bevett gazdasági zsarolás taktikája néhány nap alatt meg is hozta gyümölcsét.

Így aztán a nemzetközi politika egyetlen fóruma, ahol a magyarországi helyzettel legalább látszólag érdemben foglalkoztak, az Egyesült Nemzetek Szervezete volt. A két párhuzamos nemzetközi válság ügye azonban alig néhány nappal a magyarkérdés napirendre tűzése után a fent vázolt nagyhatalmi érdekellentétek következtében itt is összekapcsolódott.

BUDAPEST – SZUEZ

Az Egyiptom elleni támadásra készülődő angol és francia kormányt szintén váratlanul érték a kelet-európai fejlemények. Bár meglepéssel vették tudomásul, hogy a tervezett közel-keleti hadjárat idején a Szovjetunió saját szövetségeseinek megrendszabályozásával lesz elfoglalva, a magyarországi szovjet beavatkozással kapcsolatban ez – éppen a szuezi akció sikere érdekében – valójában még a nyugati kormányok általánosan visszafogott reagálásánál is óvatosabb politikára ösztönözte őket.

Az amerikai külügyminiszter idézett dallasi beszédével szemben az kevésbé ismeretes, hogy hasonló üzenetet hordozó, a Szovjetunió biztonsági érdekeit elismerő kijelentéseket a francia és az angol kormány képviselői is tettek ezekben a napokban. Christian Pineau francia külügyminiszter október 26-án Párizsban, újságírók egy összejövetelén tartott beszédet, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a nyugati országoknak, bár üdvözlük a kelet-

92. Eisenhower Library, Whitman File, NSC Series. Minutes of the 302nd meeting of the National Security Council, November 1, 1956. Közli FRUS 1955–1957 Vol. XXV., 358–359.

európai fejleményeket, nem szabad megkísérelniük, hogy kihasználják a helyzetet. Veszélyes lenne túl hamar felvetni a Nyugat és a kelet-európai országok közötti kapcsolatok kérdését, mindenesetre Franciaország nem kíván belekeveredni a lengyelországi és magyarországi eseményekbe.⁹³ Az angolok még fontosabbnak tartották, hogy véletlenül se provokálják a szovjeteket, és ne adjanak alapot arra a moszkvai vádra, miszerint a magyarországi felkelést a nyugati államok inspirálták. Sir John Ward külügyi államtitkár-helyettes október 27-i feljegyzése szerint szigorúan titkos forrásból származó értesülések szerint a szovjetek nyugati beavatkozásra számítanak.⁹⁴ Ennek megfelelően november 1-jén a kormány képviselője egy parlamenti kérdésre válaszolva Eden miniszterelnök nevében kijelentette, hogy a brit kormánynak „semmiképp sem áll szándékában, hogy a kelet-európai eseményeket kihasználja a Szovjetunió biztonságának aláásására”.⁹⁵

A magyar forradalom történetével foglalkozó kutatók a feltűnő időbeli egybeesés miatt régóta keresik a választ arra a kérdésre, vajon október 22. és 24. között a franciaországi Sèvres-ben megtartott titkos tárgyalásokon befolyásolta-e a magyarországi felkelés kitörésének híre a szuezi akcióra készülő angol, francia és izraeli politikusokat, amikor az Egyiptom elleni támadás időpontjában megegyeztek.⁹⁶ A szuezi válság történetét feldolgozó legújabb publikációk és forrásközlések alapján ma már biztosra vehetjük, hogy az Egyiptom elleni izraeli támadás időpontját (október 29.) feltételelesen már a sèvres-i találkozó első napján, tehát október 22-én kitzűzték.⁹⁷

Az ekkor még feltételes időpont megállapításánál az angol és a francia külügyminiszter lépett fel sürgetőleg; ők azt szerették volna, ha az izraeli támadás minél előbb bekövetkezik. Ennek oka azonban nem az a feltételezés volt, hogy a Szovjetunió el lesz foglalva a magyarországi eseményekkel, ahogyan azt ma is sokan gondolják, hiszen a magyar forradalom kitörése csak másnap, október 23-án következett be. A néhány nappal korábban, október 19-én kirobbant lengyel válság viszont befolyásolhatta bizonyos mértékben az időzítést, mint ahogy erre találhatók is utalások az izraeli forrásokban. De a sietség igazi és legfontosabb oka kétségtelenül az volt, hogy mind az angol, mind pedig a francia expedíciós haderő ekkor már jó ideje készülségben

93. PRO FO 371 122063 NH 1012/26: British Embassy, Paris to the Foreign Office, No. 392. October 27, 1956.

94. PRO FO 371 122379 NH 10110/221: Minute by Sir John Ward, October 27, 1956.

95. PRO FO 371 122808 NS 1051/96: Foreign Office minute, November 1, 1956.

96. Vö. Molnár (1971), 203.

97. A szuezi válságról megjelent legfontosabb munkák: Lamb (1987), Louis-R. Owen (1989), Kyle (1991), Troen-Shemesh (1990), Bar-On (1991). Az október 22-i dátumot az izraeli miniszterelnök említi az eseményekkel egy időben keletkezett naplójában: „The Diary of Ben Gurion”. In Troen-Shemesh (1990), 308.

volt, és várta a politikai döntést az Egyiptom elleni akció megkezdésére; ezt a készséget pedig már nem lehetett hosszabb ideig fenntartani.

A sèvres-i titkos tárgyalások eredményeit összegző jegyzőkönyv aláírására végül október 24-én került sor. Ebben az izraeli támadás napjaként változatlanul október 29-ét jelölték meg, tehát a magyar forradalom kitörésének ténye, illetve híre semmit sem változtatott a kidolgozott forgatókönyvön, a felkelés hatására – korábbi interpretációkkal ellentétben – nem hozták előre a szuezi akció időpontját. Az elérhető források alapján még az is kétséges, hogy a tárgyalások utolsó napján, 24-én, amikor a budapesti események híre már eljuthatott a tárgyaló felekhez, egyáltalán szóba került-e Magyarország kérdése. Ben Gurion izraeli miniszterelnök naplója szerint ugyanis ő csak hazatérése után, 25-én délből értesült a magyar forradalomról és arról, hogy a szovjet csapatok már le is verték a felkelést.⁹⁸

A MAGYARKÉRDÉS AZ ENSZ BIZTONSÁGI TANÁCSÁBAN

1956. október 28. – november 4.

Az amerikai kormányzat, mindenekelőtt presztízs szempontokat szem előtt tartva, már október 25-én úgy döntött, hogy szövetségeseivel együttműködve kezdeményezi a magyarországi helyzetnek az ENSZ-ben történő felvetését.⁹⁹ Az angolok és a franciák azonban először vonakodtak csatlakozni az amerikai kezdeményezéshez, amikor Dulles október 26-án javasolta, hogy a három ország együtt kérje a Biztonsági Tanács összehívását.¹⁰⁰ Az angol és a francia vezetés ugyanis attól tartott, hogy amennyiben a szovjet beavatkozás ügyét az ENSZ-ben napirendre tűzik és megvitatják, ez precedenst szolgáltathat hasonló eljáráshoz az október végére tervezett Egyiptom elleni közös izraeli–angol–francia támadás nemzetközi megítélésé tekintetében is. Mivel azonban az amerikaiakat nem tájékoztatták terveikről, kénytelenek voltak engedni a nyomásnak, s végül így került sor arra, hogy az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország október 27-én közösen kérték a Biztonsági Tanács összehívását a magyarországi helyzet megvizsgálására.

A három nyugati nagyhatalom ENSZ-képviselői a követendő forgatókönyv kidolgozása céljából ettől fogva november 3-ig a színpalak mögött folyamatos titkos egyeztető tárgyalásokat folytattak. A Biztonsági Tanács október 28-án, november 2-án és 3-án megtartott, a magyarkérdéssel fog-

98. „The Diary of Ben Gurion”. In Troen–Shemesh (1990), 308.

99. FRUS 1955–1957 Vol. XXV, 290–291.

100. Public Records Office, Foreign Office, General Correspondance, FO 371, 122378 NH 10110/188: Foreign Office minute, October 26, 1956.; DDF 1956 Tome III. 19.

lalkozó ülésein ennek megfelelően mindvégig az történt, amiben ezeken a megbeszéléseken előre megegyeztek.¹⁰¹ Az Egyiptom elleni izraeli támadás (október 29.) előtti napokban a három állam képviselői teljesen egyetértettek abban, hogy a nyilvánosság előtt határozottan el kell ítélni a szovjet beavatkozást, ezen túl azonban a magyarországi helyzet áttekinthetatlensége miatt egyelőre kivárási taktikát alkalmaznak. Ennek a politikának a következménye volt, hogy a Biztonsági Tanács október 28-i ülésén, ahol a három nyugati nagyhatalom kérésére napirendre tűzték a magyarkérdést, ők maguk még csak határozati javaslatot sem terjesztettek be a helyzet megoldása érdekében. A közel-keleti fegyveres konfliktus kiszélesedése, azaz Anglia és Franciaország bekapcsolódása (október 31.) után a Magyarországgal kapcsolatos háromhatalmi tárgyalások jellege azonban teljesen megváltozott. Eisenhower és Dulles ugyanis, akiknek politikájában a közel-keleti amerikai befolyás kiterjesztése érdekében az arab világgal való jó kapcsolatok kiépítése egyre fontosabb szerepet kapott, dühösen reagáltak európai szövetségeseik lépésére. Nemcsak nyilvánosan elítélték a szuezi akciót, hanem utasításukra az amerikai ENSZ-megbízott a hadműveletek azonnali beszüntetését követelő határozati javaslatot terjesztett elő, majd pedig az ENSZ történetében példa nélküli módon az Egyesült Államok képviselője a Szovjetunióval együtt Anglia és Franciaország ellen szavazott.

A nyugati nagyhatalmak között hirtelen megromlott viszony következtében ettől fogva a magyarkérdéssel kapcsolatos megbeszélések légköre is egyre fagyosabb lett: a tárgyaló felek valódi célja ekkor már nem a szovjet beavatkozás elítélése, még kevésbé megakadályozása volt, hanem az, hogy egymás „kicsélezése” révén a magyar ügyet saját – ez esetben nagyon is eltérő – nagyhatalmi érdekeik szolgálatába állítsák. Az angolok és a franciák ettől fogva azt akarták elérni, hogy a magyarkérdés a Biztonsági Tanácsból kerüljön át a szuezi válság tárgyalására összehívott rendkívüli közgyűlésbe, ahol a két nemzetközi krízis együttes kezelése – a figyelem megoszlása révén – reményeik szerint jelentősen javította volna pozícióikat. Ez a megoldás „mellesleg” a magyar forradalom szempontjából is kedvezőbb lett volna, hiszen a Közgyűlésben nincsen vétőjog, így ott legalább elvi esély volt arra, hogy egy időben meghozott ENSZ-határozat pozitívan befolyásolja az eseményeket. Az amerikai vezetés ugyanakkor, amely az adott helyzetben egyetlen céljának a közel-keleti válság megoldását tekintette, mindent megtett az angol–francia terv megghiúsítása érdekében, és november 4-ig sikerült is megakadályoznia, hogy a Biztonsági Tanácsban a magyar ügygel kapcsolatban határozati javaslatot terjesszenek elő, majd pedig a várható szovjet vétó után a kérdést az „egyesülés a békéért” (uniting for peace) eljárás keretében a rendkívüli közgyűlés elé utalják.

101. A nyugati nagyhatalmak kulisszák mögötti titkos tárgyalásairól lásd Békés (1992) és Békés (1993).

A november 4-i második szovjet intervenció hírére azután a fenti angol-francia forgatókönyvet az amerikai képviselő, Henry Cabot Lodge maga hajtotta végre, mégpedig egyedül, mivel nyugat-európai partnereivel a szuezi válság miatt, mintegy büntetésből, már az előző napon megszakította a magyar üggyel kapcsolatos egyeztető tárgyalásokat. Az újabb beavatkozás hírére azonnal összehívott Biztonsági Tanács ekkor amerikai kezdeményezésre a vétő kiiktatásával az ügyet azonnal rendkívüli közgyűlés elé utalta. A testület még ugyanaznap délután nagy többséggel megszavazta az Egyesült Államok képviselője által ismét csak egyedül beterjesztett határozati javaslatot, amely elítélte a szovjet beavatkozást, felszólította a Szovjetuniót csapatai kivonására, és elismerte a magyar nép jogát arra, hogy nemzeti érdekeinek megfelelő kormánya legyen.¹⁰²

Az amerikaiak által végül egyedül megszövegezett határozat ugyanakkor említést sem tesz a magyar kormány semlegességi nyilatkozatáról – bár azt Nagy-Britannia és Franciaország kezdettől támogatta –, amelynek elismerését Nagy Imre az ENSZ főtitkárának küldött november 1-jei és 2-i üzeneteiben nyomatékosan kérte. Az amerikai politika meghatározó személyiségei számára ugyanis más-más okból, de egyformán elfogadhatatlan volt a magyar kormány lépése. A State Departmentben, ahol ez a lehetőség már napokkal a magyar kormány bejelentése előtt felmerült, ugyan számos támogatója volt az ügynek, ám maga a külügyminiszter, aki Amerika számára komoly veszélyt látott az el nem kötelezett államok egyre erősödő mozgalmában, és ezért általában ellenezte a semlegesség gondolatát, Magyarország semlegességének elismerése ellen foglalt állást. A magyar forradalom idején úgy ítélte meg, hogy ha netán Magyarországnak sikerülne kiszabadulnia a szovjet fennhatóság alól, a Nyugat szempontjából kár lenne az ország politikai mozgásterét a semlegesség vállalásával, illetve elismerésével korlátozni, amikor egy ilyen szerencsés esetben Magyarország azonnal a nyugati érdekszféra részévé válhatna.¹⁰³ Eisenhower ugyanakkor a semlegesség kérdésében általában lényegesen rugalmasabb álláspontot képviselt, de a megvalósítást ő sem így képzelte el. Az elnök valójában abban reménykedett, hogy az enyhülési folyamat eredményeként, fokozatosan jön létre az az állapot, amelyben a szovjetekkel tárgyalásos úton lehet majd megegyezni a csatlós államok függetlenségének visszaállításáról. A magyar kormány egyoldalú radikális lépésének nyílt támogatása, vagyis a semlegesség elismerése azzal fenyegetett, hogy az amerikai kormány ezzel olyan nemzetközi kötelezettséget vál-

102. United Nations. General Assembly. Official Records. First and Second Emergency Special Sessions, 1–10 November 1956. Plenary Meetings and Annexes. New York, 1956. Minutes of the plenary meeting on November 4, 1956. A/3286.

103. Eisenhower Library, Dulles Papers, General Memoranda of Conversations Series. Minute of discussion between Harold E. Stassen and John Foster Dulles, 26 October, 1956. Közli FRUS 1955–1957 Vol. XXV., 305.

lal magára, amelytől a magyar felkelés várható leverése után nehéz lenne megszabadulni. S ami Eisenhower számára még fontosabb volt, egy ilyen lépés a szovjetek várhatóan vehemens reagálása miatt komolyan veszélyeztethette volna az amerikai–szovjet viszonyt, s közvetve az egész enyhülési folyamat alakulását. Mindezek ellenére azonban, azzal, hogy november 4-én hajnalban az amerikai diplomácia az ENSZ-ben és azon kívül is teljes gőzre kapcsolt a magyarországi szovjet intervenció elítélésének érdekében (Eisenhower még ugyanaznap Bulgariának küldött személyes üzenetében tiltakozott a moszkvai lépés ellen), a világ közvéleményével el tudta hitetni, hogy az Egyesült Államok nemcsak a közel-keleti válság rendezése terén, hanem a magyar ügyben is mindvégig egyértelműen pozitív szerepet játszott.

Az ENSZ-ben tehát a magyar ügy kapcsán az ellentétes álláspontok valódi összezsugorodására, korábbi interpretációkkal szemben nem a Szovjetunió és a nyugati nagyhatalmak között, a Biztonsági Tanács ülésein került sor – az ott elhangzottak mindkét fél részéről elsősorban a közvéleménynek szóltak –, hanem a színpalak mögött, az Egyesült Államok, valamint Anglia és Franciaország képviselőinek háromhatalmi titkos egyeztető tárgyalásain.

A szuezi válság miatt a nyugati nagyhatalmak között keletkezett ellentétek eredményeként így viszont a magyar ügyben az ENSZ éppen abban a néhány napban (november 1. és 3. között), nem tudott határozott lépéseket tenni, amikor pedig arra a magyarországi változások lehetőséget teremtettek, hiszen november 1-jén már maga Nagy Imre kérte az ENSZ közbenjárását.

Nem szabad túlbecsülni azonban egy olyan, a szovjet beavatkozást elítélő ENSZ-határozat lehetséges pozitív hatását sem, amelyet a rendkívüli közgyűlés november 4. előtt esetleg mégis meghozott volna. Szuperhatalmi pozíciója, valamint az amerikai biztosíték birtokában ugyanis a Szovjetunió az ENSZ szerepét, határozatainak erkölcsi erejét korántsem becsülte annyira a világpolitika alakításában, hogy egy ilyen határozat megakadályozhatta volna abban, hogy ha kell, egy a saját érdekszférájába tartozó országban fegyveres beavatkozással teremtsen rendet.

A nyugati nagyhatalmakat megosztó közel-keleti konfliktus ebben kétségtelenül megkönnyítette a szovjetek dolgát, ám nem kétséges, hogy a moszkvai vezetés szükség esetén a szuezi válság nélkül is ugyanilyen döntést hozott volna, mint ahogy ezt tette 1968-ban Csehszlovákia ügyében. Hasonlóképpen, a Nyugat passzivitását sem Szeu okozta, hanem a *status quo* és érdekszféra-politikából fakadó eredendő tehetetlenség; Szeu csupán jó ürügyül szolgált, mindenekelőtt az amerikai vezetés számára annak megmagyarázásához, hogy az éveken át folytatott felszabadítási propaganda ellenére az Egyesült Államok adott helyzetben miért nem tudott a legcsekélyebb mértékben sem támogatást nyújtani egy a szovjet uralom ellen fellázadt és szabadságáért fegyverrel harcoló kelet-európai nemzetnek.

4. MAGYARORSZÁG ÉS A SZOVJET BLOKK A HRUSCSOVI EXPERIMENTÁLIS KORSZAKBAN, 1956–1964

A MAGYAR '56 ÉS A LENGYEL OKTÓBER NEMZETKÖZI HATÁSA

A magyarországi felkelés legközvetlenebb hatása abban nyilvánult meg, hogy a nyugati nagyhatalmak passzív magatartása egyértelmű bizonyítékot szolgáltatott rá: az 1945 után kialakult európai *status quó*t a Nyugat minden propaganda ellenére tudomásul veszi, azt valójában nem kívánja megkérdőjelezni. Ez mindenekelőtt természetesen a szovjet vezetők számára jelentett komoly megnyugvást, hiszen az addig is működő *hallgatólagos* megegyezés helyett most konkrét biztosítékot kaptak arra, hogy a jövőben a saját birodalmuk határain belüli konfliktusok rendezése során még a legdrasztikusabb eszközök alkalmazása esetén sem kell tekintettel lenniük a Nyugat álláspontjára. Ebben az értelemben a magyar forradalom kétségtelenül bizonyos pozícióelőnyhöz juttatta a szovjeteket, hiszen 1956 után lényegében megszűnt „a rab népek felszabadítása” jelszavával folytatott amerikai pszichológiai hadviselésből adódó, és a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági övezetét addig állandóan „fenyegető” bizonytalansági tényező is.

Mindezek alapján ezért egyértelmű, hogy a magyarországi felkelés, illetve annak leverése valójában nem okozott világpolitikai válságot, mivel nem jelentett közvetlen konfliktust a két szuperhatalom, illetve a két katonai tömb között. A világ közvéleménye azonban mégis válságként élte meg a történeteket, mivel az 1956 októberéig töretlen erővel folytatott amerikai felszabadítási propaganda alapján egy ilyen eseménynek valóban összeütközést, következképp válságot kellett volna előidéznie a kelet-nyugati viszonyban. A szovjet beavatkozás miatti kényszerűen kemény (hangú) amerikai fellépés, az ENSZ rendkívüli közgyűlésének vitái és határozatai, valamint a szuezi válság, illetve a szovjet rakétafenyegetések által kiváltott potenciális kelet-nyugati konfliktus szintén mind-mind azt a látszatot erősítették meg, hogy a magyar forradalom komoly krízist okozott a szuperhatalmak viszonyában.

Az 1953 után kibontakozott détenté folyamatot a magyar forradalom, illetve annak leverése rövid időre megzavarta ugyan, de azt nem szakított

ta félbe, sőt, későbbi alakulására sem volt különösebb negatív hatással. A szovjet intervenció nyugati elítélésének következtében előállt feszültség ugyanis valójában leginkább a propaganda területén, az ENSZ fórumain nyilvánult meg. Eközben azonban a korábban vázolt tárgyalási készség mind amerikai (illetve angol és francia), mind pedig szovjet részről megmaradt; így 1957 tavaszától újra a párbeszéd megélénkülésének lehetünk tanúi, az év végétől pedig megindul egy újabb kelet-nyugati csúcstalálkozó előkészítésének folyamata is.

E néhány hónap alatt ugyanakkor a két szuperhatalom viszonyában a világpolitikát alapvetően meghatározó újabb, valódi fordulat történt, amelyhez hasonló jelentőségű változás sem korábban, sem ezután nem következett be. A Szovjetunió 1957 nyarára kifejlesztette az interkontinentális ballisztikus rakéták első generációját, augusztusban végrehajtották az első sikeres kísérletet, októberben pedig Föld körüli pályára állították az első mesterséges holdat, a Szputnyikot. Ez azt jelentette, hogy a szovjet atomrakéták ezután már nem csupán Nyugat-Európát, hanem közvetlenül az Egyesült Államok területét fenyegették, azaz megszűnt az USA sebezhetetlensége. Az addigi relatív erőegyensúly így egyre inkább valódi egyensúlyiá alakult át, s ettől kezdve már a fegyverkezési verseny is csupán abban merült ki, hogy melyik fél fenyegeti több rakétával a másikat. Ez a fordulat szinte irracionális mértékben megnövelte Hruscsov és a szovjet vezetők önbizalmát, ami rövidesen kifejezett fölényérzet kialakulásához vezetett. A Nyugattal való tárgyalásokat ezután is kifejezetten szorgalmazták, de már alapvetően megváltozott, lényegesen erősebb és magabiztosabb tárgyalási pozícióból. Vagyis korábban, 1955–1956 folyamán, amikor a szovjet–amerikai kapcsolatok 1945 óta nem tapasztalt javulása ment végbe, a Szovjetunió még sokkal inkább érdekelt volt abban, hogy akár jelentős kompromisszumok árán is megegyezésre jusson az Egyesült Államokkal, különösen a fegyverzetkorlátozási tárgyalásokon. 1957 közepétől viszont – az új stratégiai helyzetében – a tárgyalásokat egyre inkább csupán saját pozíciója megerősítésére, előnyök elérésére igyekezett felhasználni. Ez az új szovjet magatartás azután jelentős mértékben lett felelős azért, hogy – bár születtek bizonyos eredmények – a hatvanas–hetvenes évek során a korábban sokat emlegetett „teljes leszerelés” helyett soha nem látott mértékű fegyverkezési verseny bontakozott ki. Mindezt figyelembe véve talán nem teljesen megalapozatlan az a hipotézis, hogy amennyiben a détenté folyamatát nem zavarja meg a magyar forradalom, éppen az alatt a néhány hónap alatt, amíg az érdemi tárgyalások szüneteltek, a szuperhatalmak jó esetben olyan egyezségekre juthattak volna, amely a későbbi évtizedek során lehetővé teszi a fegyverkezés lényegesen alacsonyabb szinten tartását és ezáltal a nemzetközi feszültség jelentős csökkentését. Létezik azonban mindennek egy másik, ezzel éppen ellentétes olvasata is: ha ugyanis a nemzet-

közi viszonyokban 1956 után a vázolt pozitív tendenciák érvényesülnek, az egyben azt is lehetővé tette volna, hogy a szovjet gazdaság megszabaduljon attól a nyomasztó tehertől, amelyet az amerikaiak által diktált fegyverkezési verseny kényszerített rá, és amely végső soron az ország gazdasági összeomlásához, s egyben a kommunista rendszer bukásához vezetett. Egy ilyen irányú fejlődés tehát akár évtizedekkel is meghosszabbíthatta volna a Szovjetunióban a stagnálás és vegetálás korszakát, és ebben az esetben természetesen a kelet-közép-európai kommunista rendszerek összeomlása sem következik be a nyolcvanas évek végén.

A magyarországi szovjet beavatkozás Nyugaton mindenekelőtt azokat rendítette meg, akiknek bármiféle illúzióik voltak a Szovjetunióval kapcsolatban. Ez főként azokat a baloldali gondolkodású embereket jelentette, akik valamilyen formában mindeddig a Szovjetuniót tekintették egy szocialisztikus társadalmi modell lehetséges mintájának vagy támaszának. Számukra a magyar forradalom annak próbája volt, hogy megvalósítható-e a szocializmusnak olyan változata, amely egyesíteni tudja a nyugati típusú politikai demokrácia gyakorlatát a közösségi tulajdon és a társadalmi egyenlőség elveivel. Ezért a magyar forradalom brutális leverése nemcsak a nyugat-európai kommunista pártokra, hanem a szocialista, szociáldemokrata pártok baloldalára is jelentős negatív hatással volt: mindez jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a hatvanas években kibontakozott újbaloldali, majd eurokommunista tendenciák hangsúlyosan elhatárolták magukat a létező szovjet modelltől, és a megvalósítandó/elképzelt szocialista berendezkedéshez más modelleket igyekeztek találni.

A magyar forradalom leverésének tanulságait az amerikai vezetés a maga számára hamar levonta. A nyugati sajtóban gyakran megfogalmazott vádra, miszerint az Egyesült Államok felkelésre buzdította a magyarokat, majd pedig cserben hagyta őket, már 1956. november közepén megszületett a válasz: az amerikai politika mindig is szívén viselte a „rab nemzetek” sorsát, ám sohasem biztatta őket arra, hogy öngyilkossággal felérő fegyveres lázadást kezdeményezzenek elnyomóik ellen.¹ Ez az álságos magyarázat ugyan keveseket győzött meg, jelentősége mégsem lebecsülhető, hiszen amit ez a kijelentés tartalmazott az nem kevesebb, mint annak tétele és egyúttal világos beismerése, hogy jövőbeli hasonló megmozdulások esetén Kelet-Európa nem számíthat Amerika segítségére. Ez egyben azt is jelentette, hogy az amerikai propaganda számára megszűnt a „felszabadítás” illetve „békés felszabadítás” kategóriák tetszés szerinti lebegtetésének a lehetősége, így a csatlós államokkal kapcsolatos politikát is új alapokra kellett helyezni. Ennek a váltásnak az elvi megalapozása valójában már 1956 júliusában megtörtént, amikor az NSC 5608/1. sz. dokumentumban

1. Marchio (1993), 417–418.

egyértelművé tették, hogy Kelet-Európában csak *evolúciós*, nem pedig *revolúciós* fejlődés hozhat némileg nagyobb szabadságot a régió népeinek. Ennek megfelelően az amerikai politika céljaként a *nemzeti* kommunista rendszerek kialakulásának támogatását nevezték meg.² A magyarországi és lengyelországi események (bár éppen ellenkező előjellel) megerősítették azt a felismerést, hogy Kelet-Európában csupán a kis lépések taktikájának alkalmazására van mód.³ Lényegében ekkortól kezdődött az 1980-as évek végéig alkalmazott úgynevezett fellazítási politika, amelynek célja a kelet-európai rendszerek „felpuhítása” volt, vagyis hogy a Nyugat gazdasági segélyek, kedvezmények, hitelek, kulturális és államközi kapcsolatok révén fejtsen ki politikai nyomást az adott állam vezetésére annak érdekében, hogy az lehetőleg minél liberálisabb belpolitikát, illetve a Szovjetuniótól minél függetlenebb külpolitikát folytasson. Mindez azonban már az európai *status quo* nem csupán *de facto*, hanem az 1970-es évek közepétől *de jure* elismerésének alapján történt. Így 1956 után a rab nemzetek „felszabadítása” már csak abban a retorikai kontextusban merült fel, hogy a két politikai-gazdasági rendszer versenyében hosszú távon a nyugati demokráciák fognak győzni, ami szükségszerűen a Szovjetunió mint kommunista állam megszűnéséhez vezet. Ez pedig természetesen együtt jár majd a kelet-európai rendszerek összeomlásával.

A magyar semlegesség kérdése egy rövid történelmi pillanatig látszólag megzavarta a korábban kialakult nagyhatalmi konszenzust: Nagy-Britannia és Franciaország, annak érdekében, hogy ürügyet teremtsen a magyar és a szuezi válság együttes kezelésére az ENSZ-ben, azonnal támogatták ezt a kérelmet, nem törődve a magyar forradalom várható közeli leveréséből adódó nyilvánvaló negatív következményekkel. A két szuperhatalom viszont racionális módon kezelte a problémát: Moszkva egyszerűen nem vette komolyan a magyar semlegességet, míg az Egyesült Államok vezetői mindent elkövettek, hogy elkerüljék egy olyan a nemzetközi kötelezettség felvállalását, amely súlyosan veszélyeztethette volna a Szovjetunióhoz való közeledési folyamat sikerét.

A magyar forradalomnak és a szuezi válságnak ugyan nem volt érdemi köze egymáshoz, *a kettő együtt* mégis fontos fordulatot okozott a világpolitikában. Meg kell várni, amíg „a jelenlegi dolog elrendeződik” – mondta Eisenhower elnök Dulles külügyminiszternek a magyarországi helyzetre utalva október 29-én: s „akkor itt az idő, hogy többet beszéljünk [a szovje-

2. A dokumentumot teljes terjedelemben közli Békés–Byrne–Rainer (2002). 119–128. A hivatalos amerikai diplomáciai okmánytár 1990-ben kiadott kötete a dokumentum legfontosabb részeit kihagyta. Lásd FRUS 1955–1957, Vol. XXV.

3. Az Eisenhower-adminisztráció kelet-európai külpolitikájában történt változásokról lásd Marchio (1993), 9. fejezet.

tekkel] arról, hogy csökkenteni kell a feszültséget a világban”.⁴ Úgy ítélte meg, hogy a rendkívüli helyzet hatására a moszkvai vezetők sokkal inkább hajlandók lesznek majd érdemben tárgyalni az Egyesült Államokkal, mint 1953 óta bármikor, ezért közvetlen kétoldalú szuperhatalmi csúcstalálkozó gondolatát vetette fel a világhelyzet megvitatására.⁵ A csupán néhány órával később megkezdődő szuezi háború során az ENSZ-ben létrejött szovjet–amerikai együttműködés, valamint a november 4-i szovjet invázió kényszerű amerikai tudomásulvétele fényében ezt a kijelentést nyugodtan tekinthetjük egy radikális elmozdulás szimbolikus kiindulópontjának, és valójában egy új korszak kezdetének: az 1955. júliusi genfi csúcstalálkozón még működőképesnek mutakozó hagyományos *négyhatalmi struktúra* helyett ekkortól számíthatjuk a hidegháborús korszak végéig fennálló *kétszereplős szuperhatalmi együttműködési modell* kialakulását.

Ma már tudjuk, hogy a magyar forradalom idején, vagy annak leverését követően szinte valamennyi kelet-európai országban, s magában a Szovjetunióban is voltak olyan megnyilvánulások, amelyek a társadalom egy részének a magyar eseményekkel való szolidaritását fejezték ki.⁶ Ezeket – Lengyelország kivételével – mindenütt retorziók; elbocsátások, a pártból való kizárások, letartóztatások, internálások, bebörtönzések, sőt kivégzések követték. A megtorlások sorából kiemelkedik Románia esete, ahol az egyre inkább nacionalista politikát folytató vezetés ezt az alkalmat a megbízhatatlan és elégedetlen elemekkel való általános leszámolás mellett a magyar kisebbség elleni tömeges megtorlásra és megfélemlítésre használta fel. Ennek következtében – részben valós szimpátiamegnyilvánulások, demonstrációk, szervezkedések, részben pedig konstruált vádak alapján – ötven embert végeztek ki, míg 170 ember börtönben halt meg, letartóztatottak 27 ezer főt és bebörtönöztek mintegy tízezer embert.⁷ Mindez azt jelenti, hogy Romániában, ahol valójában nem voltak sem harcok, sem pedig a rendszer fennállását érdemben veszélyeztető demonstrációk, nagyságrendben a magyarországihoz hasonló mértékű megtorlások történtek.⁸

Kelet-Európában az 1956 utáni évtizedekben a magyar forradalomnak kettős hatása volt: egyrészt a helyi vezetők a magyar pártellenzék és Nagy Imre példáján meggyőződtek arról, hogy a rendszer radikális megreformá-

4. Memorandum of a telephone conversation between the president and the Secretary of State, 1956. October 29. 8 a. m. FRUS 1955–1957. Vol. XXV., 322.

5. Uo. 321.

6. A szovjet blokk országaiban a magyar forradalommal kapcsolatos reakciókról lásd Rainer M.–Somlai (2007).

7. A romániai megtorlásokról lásd Stefano Bottoni (2005) és Bottoni (2007).

8. Magyarországon 230 főt végeztek ki, 20 ezer embert börtönöztek be és 13 ezret internáltak.

lására irányuló törekvések milyen könnyen és gyorsan vezethetnek a kommunista párt hatalmi monopóliumának megrendüléséhez, ugyanakkor arról is, hogy ilyen esetben a szovjetek nem tétováznak a rendet a legbrutálisabb eszközökkel helyreállítani. Másfelől azonban a magyarországi felkelésnek volt egy olyan üzenete is, hogy a társadalom igényeit és véleményét a jövőben sokkal inkább figyelembe kell venni, mert bár robbanás esetén biztosan számítani lehet a szovjet segítségre, a válságba nagyon könnyen belebukhat maga az éppen hatalmon lévő, az adott helyzet kialakulásáért felelős vezetés is, mint ahogyan Magyarországon a Gerő-csoport. Ily módon a magyar forradalom a maga drasztikus példázatával jelentős mértékben hozzájárult annak az 1953 után kezdődött folyamatnak az eredményes véghezviteléhez, amelynek célja a kommunista rendszer posztstálinista modelljének kiépítése volt mind magában a Szovjetunióban, mind pedig Kelet-Közép-Európában. Ellenkező előjellel, pozitív példaként ugyanezt a trendet erősítette az 1956. októberi lengyel válság kimenetele is: bebizonyosodott, hogy mérsékelt, korlátozott körű reformok és politikai változások, amelyek nem veszélyeztetik a rendszer alapjait, s így közvetve a keleti katonai tömb biztonságát, adott esetben akár még a szovjet vezetés akarata ellenében is bevezethetők. Mindenekelőtt ez a tapasztalat motiválta az 1968-as csehszlovák kommunista reformerek lépéseit, más kérdés, hogy nekik, Gomulkatól eltérően, nem sikerült a társadalmi folyamatokat a szovjetek által még elviselhető szinten tartani.

A magyar forradalom példája Kelet-Európában nemcsak a hatalom birtokosait intette óvatosságra, hanem az a társadalom számára is mindenütt pacifikáló hatással volt. A Nyugat passzivitása, a szovjetek kíméletlen fellépése, majd az irracionálisan széles körű és kegyetlen megtorlások örökre véget vetettek annak az illúzióknak, hogy bármely kelet-európai ország fegyveres felkelés útján megszabadulhat a szovjet fennhatóságtól. A következő évtizedekben ez a tapasztalat és belátás lett az alapja a társadalom részéről megnyilvánuló, önkorlátozó jellegű ellenzéki és reformtörekvéseknek, amelyek a kommunista rendszer leváltása helyett annak minél hatékonyabb felpuhítását tűzték ki célul, s mindeközben határozottan törekedtek arra, hogy figyelembe vegyék a Szovjetunió biztonsági érdekeit is.

A lengyel október és a magyar forradalom, illetve annak leverése jelentősen befolyásolta a Szovjetunió és a kelet-közép-európai kommunista országok viszonyának átalakulását, ám ez a folyamat – amint erről korábban volt szó – jóval korábban kezdődött. Az új, a posztstálinista modellnek megfelelő szövetségi politika valójában már 1953 nyara óta formálódóban volt, alapelveit a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata tartalmazta. A deklaráció kibocsátása – korábbi ismereteinktől eltérően – nem az októberi kelet-közép-európai válság által kikényszerített, csupán a kedélyek lecsillapítását célzó improvizatív lépés volt: a dokumentum, amely több hó-

napos előkészítő munka eredményeként jött létre,⁹ eredetileg a szövetségi kapcsolatokat volt hivatva új alapokra helyezni, s október végén – az aktuális helyzetnek megfelelően – csupán kiegészítették. A deklaráció valójában – bizonyos megszorításokkal – a posztsztálinista szövetségi modell „alkotmányának” is tekinthető, mely nagy vonalakban a nyolcvanas évek végéig kijelölte a szövetségesek mozgásterét alapvetően meghatározó lehetőségeket és a korlátokat. A nyilatkozat ígéretet tett a szovjet tanácsadók visszahívására: a kézi vezérléshez szükséges helyszíni instruktorok intézményére 1956 után a VSZ és a KGST keretében elmélyülő integráció miatt már nem volt szükség. A tervezett reformok között szerepelt a gazdasági kapcsolatok rendezése is: a korábbi, alig burkolt szovjet kizsákmányolás 1956 után megszűnt, és átadta helyét a kölcsönös előnyök és hátrányok dialektikus rendszerének. A politikai kapcsolatok megújítása terén a nyilatkozat nem kevesebbet deklarált, mint hogy „következtesen meg kell valósítani a népek egyenjogúságának lenini elvét”, tiszteletben kell tartani az egyes államok szuverenitását, és tekintetbe kell venni az egyes országok történelmi múltját és sajátosságait. Birodalmi nyelven ez a korábbinál lényegesen rugalmasabb, ám távolról sem egyenrangú viszony kodifikálását jelentette, ami a hatvanas évektől Moszkva és szövetségesei kapcsolatát jellemezte. A nyilatkozat ugyanakkor világosan jelezte a lehetséges és tolerálható változások korlátait is: reformok kizárólag a szocializmus (azaz a szovjet típusú bolsevik rendszer), illetve a szövetségi rendszer (vagyis a szovjet birodalom) keretein belül képzelhetők el.

A magyar forradalom leverése ezért valójában nem tekinthető a szovjet kormánynyilatkozat szellemével ellentétes lépésnek – ahogyan annak idején azt sokan értelmezték –, a szovjetek november 4-én éppen annak megfelelően cselekedtek, mivel ekkor Magyarország már egyik említett feltételnek sem felelt meg. A deklarációnak az a pontja, amely szerint a Szovjetunió megvizsgálja a szovjet csapatok kelet-közép-európai állomásoztatásának kérdését, feltehetően az októberi lengyelországi és magyarországi események hatására került a szövegbe. Ez az ígéret minden valószínűség szerint elsősorban a kedélyek lecsillapítását szolgálta, ám a későbbi évek eseményei azt mutatják, hogy végül ez az aktuális válsághelyzet által kikényszerített tétel is a szovjet szövetségi politika meghatározó részévé vált. Az ugyanis, hogy 1956-ban a Nyugat a magyar forradalom teremtetten válsághelyzetben de facto elismerte az 1945-ben létrejött európai *status quo*-t és a kelet-közép-európai szovjet érdekszférát, jelentősen megnövelte a Szovjetunió biztonságát, és egyúttal a szovjet csapatok külföldi állomásoztatásának jelentőségét is relativizálta. Ezért vált lehetővé, hogy 1958-ban Romániából kivonják a szovjet csapatokat; az ország geopolitikai helyze-

9. Békés-Byrne-Rainer (2002), 114.

te garantálta, hogy a szovjet típusú rendszert nem fogják megváltoztatni, az ország a szovjet blokk szilárd tagja marad. (Mint később látni fogjuk, a szovjetek ekkor Magyarországról is ki akarták vonni csapataikat.) Csehszlovákiában ugyanakkor, ahol 1945 vége óta nem tartózkodtak szovjet csapatok, az 1968-ban előállt politikai válságot a moszkvai vezetők csak az ország katonai megszállásával tudták megoldani, s ehhez nem volt szükségük semmilyen jogalapra azon kívül, hogy a szocialista rendszer megmentése volt a cél.

A magyar forradalom jelentős katalizátorhatással volt a szovjet blokkon belül 1953 után jelentkező multilaterális tendenciák felerősödésére is. Míg az 1953-as berlini felkelés vagy a poznańi lázadás idején nem merült fel, hogy a blokk többi országának bármi módon részt kellene vennie a rend helyreállításában és a válságot követő konszolidáció folyamatában, 1956 novembere után ez a kérdés is másképp merült fel. Nem csupán arról volt szó, hogy a „testvéri” országok (Románia, Csehszlovákia, az NDK és Kína) jelentős gazdasági segítséget adtak a Kádár-kormánynak a november-decemberi sztrájkok idején a konszolidáció mielőbbi végrehajtása érdekében; hanem arról is, hogy ezért cserébe jogot formáltak arra, hogy konkrét tanácsokat adjanak a magyar vezetésnek. Ennek alapján mindenekelőtt a kommunista rendszer elleni lázadásban részt vettek szigorú megbüntetését követelték.

1957 január elején sor került az első kollektív „ítélőszék” megtartására is, amelyre a szovjet javaslat szerint Budapesten került sor bár Moszkva és Bukarest is felmerült lehetséges helyszíneként. A szovjet, magyar, csehszlovák, bolgár és román részvétellel megtartott csonka VSZ csúcstalálkozó ötlete ráadásul magától Kádár Jánostól származott, de persze hamar kiderült, hogy valójában nem ilyen paripára vágyott. 1956 decemberének végén Kádárnak ugyanis egy új és veszélyes kihívással kellett szembenéznie: a román vezetés váratlanul arról tájékoztatta, hogy a Romániában fogva tartott Nagy-csoport egyik tagja, Szántó Zoltán, hamarosan visszatér Magyarországra. Egészen eddig az időpontig Kádár egyre biztosabbnak érezhette pozícióját, hiszen az adott helyzetben elég valószínűtlennek tűnt, hogy a szovjetek két fő riválisa közül bármelyiket, akár Rákosit, akár Nagy Imrét állítanák a helyére. Szántó azonban nemcsak tapasztalt pártvezető volt (kommunista múltja egészen 1918-ig nyúlt vissza), de egyben moszkovita is, aki az 1930-as években a Kominternben dolgozott. Így a szovjetek számára lényegesen megbízhatóbbnak tűnhetett, mint a „hazai” kommunista Kádár, akit a Kremlben egyébként is túl fiatalnak tartottak (ekkor csupán 44 éves volt), még oroszul sem beszélt, ráadásul hosszú éveket töltött Rákosi börtönében, ami a káderalapon komoly fekete foltnak számított attól függetlenül, hogy Moszkvában is jól tudták, koholt vádak alapján ítélték el. S ami talán a legfontosabb problémaként jött számításba: 1956 novem-

ber-decemberében Kádárt a szovjetek még latens titóistának tekintették. Szántó viszont a forradalom alatt semmi elítélhetőt nem tett, egyetlen és egyben fő bűne az volt, hogy a Nagy Imre-csoporthoz csatlakozott a jugoszláv nagykövetségen. A román vezetőség üzenete tehát komoly nyugtalansággal tölthette el Kádárt, nem tudván, hogy Szántó hazatérésének ötlete vajon valójában nem Moszkvából származik-e? Kádár ezért összekötő tisztjén keresztül azzal a kéréssel fordult a szovjet vezetés felé, hogy Moszkva hívjon össze találkozózt a magyar, szovjet és a román párt részvételével, amelyen egyrészt tisztázni lehetne a felmerült kérdéseket, másrészt közös stratégiát dolgozhatnának ki a Nagy-csoport ügyének kezelését illetően. A pozitív szovjet válasz nem is késett sokáig, Kádár mégsem lehetett elégedett. Hruscsov ugyanis váratlanul egy rendkívüli sürgősséggel összehívott találkozóra tett javaslatot, az ő első számú problémája azonban korántsem a Szántó-ügy tisztázása volt.¹⁰

December 29-én ugyanis az SZKP Elnöksége megkapta a Kádár-kormány programnyilatkozatának tervezetét, és ez egy olyan bekezdést tartalmazott, amely a *pszeudo-többpártrendszer* egy sajátos változatát kívánta legalizálni. Az MSZMP Központi Bizottsága 1956. december 28-án vitatta meg ezt az elképzelést, mely leginkább a csehszlovák modellhez hasonlított, abban, hogy a kommunista párton kívül más, nem kommunista pártok számára is kilátásba helyezte a legális működés lehetőségét.¹¹ E szerint néhány társutas párt országos központot tarthatna fenn, és a választásokon egyfajta baloldali blokkban, Hazafias Nemzeti Frontban együtt indulna az MSZMP-vel, de nem lehetne tagságuk, és szervezeteik sem működhetnének. A fennmaradt dokumentumok szerint két párt közreműködésével számoltak: a Független Kisgazdapárttal és a Nemzeti Parasztpárttal.

Ez a szovjetekkel előzetesen nem egyeztetett lehetőség Moszkvát olyan mértékben aggasztotta, hogy az SZKP Elnöksége rögtön határozatot hozott arról, hogy Hruscsovot és Malenkovot január 1-jén (!) Budapestre küldik a kérdés megvitatására. Amikor az ülést követően Hruscsov felhívta Kádárt, hogy a látogatásról tájékoztassa, Kádár, aki – amint láttuk – éppen előző nap tett javaslatot egy háromoldalú találkozóra, most emellett érvelt, hogy a találkozón a csehszlovák, román és bolgár pártok is képviseltesék magukat. A magyar vezető szándéka a bővítési javaslattal valószínűleg az

10. A budapesti csúcstalálkozó előkészítésére és lefolyására vonatkozó jelenleg ismert dokumentumokat közli Békés-Byrne-Rainer (2002), 485–495. A szovjet dokumentumokat Vjacseszlav Szereda, a csehszlovák feljegyzést Hajdú Tibor, a román iratot pedig Mihail Retegan bocsátotta a szerkesztők rendelkezésére.

11. A Moszkvába megküldött tervezet szövegéből ugyan éppen ez a pont hiányzott, ám Kádár – jól érzékelvén, hogy itt nem jelentéktelen részletről van szó – összekötőjén keresztül megüzente Borisz Ponomarjovnak, az SZK KB Külföldi Kommunista Pártok osztálya vezetőjének a hiányzó passzus tartalmát.

volt, hogy kiszélesítse a tárgyalások tematikáját. Részben azért, hogy azok az október 30-i szovjet kormánynyilatkozat gyakorlati, egyes államokra vonatkozó következményeit is magukba foglalják. Az MSZMP ugyanis már november 11-én kérte az SZKP vezetését, hogy hívjanak össze kínai és a jugoszláv (!) részvétellel kommunista csúcstalálkozózt a „nemzeti” kérdés megvitatására. Kádár emellett az alkalmat arra is ki akarta használni, hogy a Nagy Imre-csoport sorsával kapcsolatban a tábor vezetői közösen kereszenek és találjanak megoldást, ami egyben a felelősség megosztása szempontjából is kedvező lehetőséget kínált számára.

Ilyen előzmények után került sor a Budapesten 1957. január 1–4. között megrendezett találkozóra a bolgár, csehszlovák, magyar, román és szovjet pártok vezetőinek részvételével.¹² Amint láttuk, a Kreml fő indítéka a találkozó összehívására az volt, hogy megvitassa a Kádár-kormány küszbönálló programnyilatkozatát, amelyben egy sajátos többpártrendszer fennmaradásának lehetősége is megjelent. Kádár maga is vegyes érzelmekkel viseltetett ezzel a kulcsfontosságú javaslattal szemben, mely a magyar pártvezetésen belül komoly politikai üggyé vált. A csúcstalálkozózn a szovjetek és a többi párt vezetői ragaszkodtak ahhoz, hogy a 1957. január 6-i nyilvánosságra hozatal előtt ez a kitétel kikerüljön a nyilatkozat szövegéből. Mindezek után nem meglepő, hogy a végleges nyilatkozat nem is említette a többpártrendszer ügyét.

A találkozón megvitatott másik fontos kérdés, s egyben Kádár fő indítéka arra, hogy az értekezlet összehívását kezdeményezze, a Nagy Imre-csoport sorsa volt. Noha a rendelkezésre álló dokumentumok nem fedik fel részletesen az egyes résztvevők álláspontját, az nyilvánvalónak tűnik, hogy a konferencia kulcsfontosságú *közös döntést* eredményezett, mely megnyitotta az utat a bírósági eljárás megindítása, majd végül Nagy Imre és társai elítélése és kivégzése előtt. Vagyis ettől kezdve nem politikai ügyként, hanem büntetőügyként kezelték a kérdést.

A találkozó jelentőségét kiemeli, hogy a szovjet blokk történetében ez volt az első alkalom, amikor a Varsói Szerződés tagjai *közösen* és közvetlenül beavatkoztak az egyik tagállam belügyeibe. Ebben az értelemben a gyűlés megelőlegezte azt a multilaterális válságmenedzselési folyamatot, amelynek végén a VSZ tagállamai katonai intervencióval vetettek véget az 1968-as prágai tavasznak.

12. Meglepő módon (vagy mégsem?) a találkozóról mindmáig sem a magyar, sem az orosz levéltárakban nem került elő jegyzőkönyv vagy feljegyzés. A kutatók rendelkezésére áll azonban egy csehszlovák memorandum valamint egy 1960-ban készült kivonatos feljegyzés, amely egy részletesebb korabeli román dokumentum alapján készült. Ezek a dokumentumok, bármilyen töredékesek is, mégis lehetővé teszik, hogy a csúcstalálkozózn megvitatott kérdések többségét rekonstruálhassuk.

Szintén figyelemre méltó fejlemény, hogy a találkozó után kiadott közös közlemény szerint a résztvevők eszmecserét folytattak az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozatban megfogalmazott, a szocialista országok közötti kapcsolatokra vonatkozó alapelvekről, és azokat úgy értékelték, hogy teljesen megfelelnek az egyes érintett országok érdekeinek.¹³ Az esemény jelentős eredménye, hogy a magyar vezetés végül rá tudta venni a szovjeteket az „Aranybulla” megerősítésére. Az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatot ugyanis a forradalom leverése után Keleten és Nyugaton egyaránt a legtöbben olyan *ideiglenes engedménynek* tekintették, amelyet Moszkva csak a lengyel és a magyar válság kényszerítő hatására, a kedélyek lecsillapítása érdekében vállalt. Ezért a Szovjetunió és szövetségesei viszonyát új alapokra helyező deklaráció alapelveinek nyilvános megerősítése (alig három hónappal a magyar forradalom leverését követően, ráadásul a szovjet blokknak a válságot követő első csúcstalálkozóján) az egész szövetségi rendszer jövője szempontjából jelentős fejlemény volt. Még fontosabb azonban, hogy a két dokumentum között komoly különbségek voltak. Míg a szovjet kormánynyilatkozatban a *pancsa szila* formális átvételéből fakadó valamennyi magasztos alapelv együtt szerepelt (teljes egyenjogúság, területi integritás tiszteletben tartása, állami függetlenség és szuverenitás, egymás belügyeibe való be nem avatkozás), a budapesti csúcstalálkozó után kiadott közös közlemény csak az alábbiakat tartalmazta: a népek érdekeinek és egyenlő jogainak tiszteletben tartása, a be nem avatkozás és a proletár internacionalizmus lenini elvei. A kommuniké mindemellett azt hangsúlyozta, hogy a kormánynyilatkozat alapelveinek alkalmazása elsősorban a szocialista tábor egységének erősödését fogja eredményezni. Vagyis, ha az október 30-i deklaráció a posztstálinista szövetségi rendszer „alkotmánya” volt, az 1957. januári közös közleményt ebben a tekintetben sokkal inkább hasonlíthatjuk egy törvény végrehajtási utasításához, amely pontosan kijelöli a magasztos elvek érvényesülésének pragmatikusan megállapított korlátait.

A NEMZETKÖZI KÖRNYEZET A FORRADALOM UTÁN

Az 1956. november 4-én hatalomra került Kádár-kormány személyi összetételét tekintve ugyan erős kontinuitást mutatott a Rákosi leváltását követő időben regnáló pártvezetéssel, hamar kiderült azonban, hogy a kapott és vállalt feladat, vagyis a kommunista diktatúra helyreállításának és különösen hosszú távú működtetésének tekintetében a forradalom után csak új módszerekkel lehet sikert elérni. A politikai stabilitás megteremtésének

13. *Népszabadság*, 1957. január 7.

és a társadalom pacifikálásának fő eszköze az ekkor megkezdett életszínvonal-politika, illetve az az „életminőség-politika” volt, amely a forradalomtól elhatárolódó többség számára szinte azonnal jobb és lényegesen elviselhetőbb életet biztosított, miközben a „bűnösöket” és ellenállókat a legszigorúbb büntetésben részesítette. Állandóan emelkedő életszínvonalat azonban csak működőképes gazdaság tud biztosítani, így az is hamar tisztázódott, hogy az alapvetően külső forrásokra és külkereskedelemre utalt magyar gazdaság hosszú távú fejlesztése csak úgy képzelhető el, ha a vezetés képes biztosítani mind a keleti mind pedig a nyugati kapcsolatokból adódó lehetőségek hatékony kihasználását. Ez a Szovjetunió viszonylatában mindenekelőtt a magyar gazdaság nyersanyaggal és energiával történő tartós ellátását jelentette, nyugati relációban pedig a világgazdasági folyamatokhoz való legalább részleges (vissza)csatlakozást, a gazdaság modernizálásához, hatékonyabb működtetéséhez szükséges fejlett technológia átvételét.

A forradalom elbukásának tapasztalatai, a Kádár-rendszer születésének körülményei, valamint a magyar vezetők politikai beállítottsága együttesen határozták meg, hogy a magyar külpolitika vezérelve kezdettől az a közép-utas irányvonal volt, ami a Szovjetunióhoz való feltétlen lojalitás szakadatlan hangoztatása mellett az adott mozgástér minél hatékonyabb kihasználására, a vezetés által nemzeti érdekeknek tekintett célok érvényesítésére törekedett, feltéve, hogy az nem ütközött a Szovjetunió érdekeivel.¹⁴ Ennek a politikának az alapelveit Kádár már a kommunista és munkáspártok 1957. novemberi moszkvai értekezletén ismertette: „a magyar munkásosztály és a nemzetközi munkásosztály érdeke az nem két különböző dolog, hanem azonos, [...] mi a nemzetközi munkásosztálynak csak akkor tudunk segíteni, ha figyelembe vesszük a magyarországi sajátosságokat és a magyar munkásosztály pozícióit”. Kádár azzal fejezte be a dialektikus okfejtést,

14. Az 1956 utáni magyar külpolitika történetéről még nem született levéltári kutatásokra alapozott, átfogó jellegű monográfikus feldolgozás. A kutatások mai állását figyelembe véve ezen a téren egyelőre a felsőoktatásban használható összefoglaló munkák készítése lehetséges, ilyenre több kísérlet is volt az elmúlt években. Fülöp-Sipos (1998), Herczegh-Arday-Johancsik (2001), Johancsik (2010), Győri Szabó (2010). A második világháború utáni időszakra vonatkozó legújabb szakirodalom legteljesebb összefoglalását Győri Szabó Róbert végezte el: Győri Szabó (2012). Legújabbban Földes György kétkötetes munkája adja közre, illetve elemzi Kádár János nemzetközi tárgyalásait. Lásd Földes (2015). Ezenkívül főleg dokumentumkötetek és közlések állnak az olvasó rendelkezésére, valamint néhány, egy-egy vagy több résztémát, vagy rövidebb időszakot feldolgozó kötet vagy tanulmány. A teljesség igénye nélkül ezek a következők: Ripp (1994), Park (1994), Romsics (1995), Kiss-Ripp-Vida (1997), Békés (1997b), Békés (1998) Huszár (1998), Borhi (2000), Fischer-Majoros-Vonyó (2000), Gecsényi (2000), Szobolevszki-Vida (2001), Garadnay (2001), Borhi (2002), Földes (2002), Pritz (2002), Békés (2003a), Gazdag-Kiss J. (2004), Békés (2006), Földes (2007), Békés (2007), Vámos (2008), Borhi (2009). A rendszerváltás előtt Nyugaton megjelent kremlinológiai irodalomból máig is jól használhatók az alábbi munkák: Felkay (1989), Radványi (1979), Gati (1990).

hogy másfelől viszont – „a magyar munkásosztálynak” feltétlenül ártunk, „ha valami olyasmit csinálunk, ami a nemzetközi munkásosztály érdeke ellen szolgál”.¹⁵

Ehhez kapcsolódóan Kádár az MSZMP KB tagjai előtt még kifejtett egy másik, nem kevésbé dialektikus alaptételt is. Ez a pártzsargon némileg szabadabb átértelmezésével egyenesen arra utalt, hogy a forradalom tapasztalatai alapján a jövőben a magyar párt politikájának egyik sarokköve kell legyen a magyar társadalom érdekeinek és tűrőképességének folyamatos figyelembevétele: „Ha a magyar munkásosztály bírálatát és segítségét igénybe vesszük, az véd minket, hogy ne vétsünk az elmélet konkrét alkalmazásánál a nemzeti sajátosság figyelembevétele kérdésében. A testvérpártok véleményét pedig meg kell hallgatnunk, hogy ne vétsünk az internacionalizmus ellen.” Kádár azt is tisztázta, hogy „a jelenlegi időszakban az internacionalizmus központi kérdése a Szovjetunióhoz való viszony”.¹⁶

Ennek az óvatos, de pragmatikus és összességében sikeresnek tekinthető külpolitikának az alkalmazására, amely a nemzetközi kötelezettségeket és a nemzeti érdeket igyekezett egységben kezelni, a nemzetközi környezet kifejezetten kedvező volt. És nemcsak a hatvanas években, hanem bizonyos értelemben már közvetlenül 1956 után is. Noha Magyarország 1956–1963 közötti részleges külpolitikai elszigeteltsége ellentmondani látszik ennek, a valóságban a meghatározó és hosszú távra ható tényezők sokkal inkább pozitívan befolyásolták a vezetés mozgásterét. A legfontosabb fejlemény ebben a tekintetben az volt, hogy a Szovjetunióban – különösen az 1957. júniusi sikertelen puccskísérletet követően – Hruscsov vezetésével folytatódott a desztalinizáció, illetve a posztstálinista rendszer kiépítése, nemzetközi téren pedig megerősítést nyert a békés egymás mellett élés politikája. Ez a világháború elkerülhetőségének deklarálásán túl mindenekelőtt a két világrendszer békés versenyét, a két tábor vezetőinek, politikusainak talál-

15. Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1957. november 29-i ülésén a kommunista és munkáspártok moszkvai értekezletéről. M-KS-288. f. 4/14. ó. e., közli Kiss-Ripp-Vida (1997), 247.

16. Uo. Kádár Jánosnak a moszkvai értekezleten tartott beszédében ez a két tétel az alábbi megfogalmazásban szerepelt: 1. „Abban az esetben, ha elhanyagoljuk a magyar nemzeti sajátos tényezőket, nem szolgálhatjuk jól a nemzetközi munkásosztály érdekeit, s ugyanakkor csak ártanánk a magyar munkásosztály érdekeinek, ha valami olyat tennénk, amely sérti a nemzetközi munkásosztály érdekeit.” 2. „Nekiünk természetesen minden lényeges kérdésben megvan a saját nézetünk. Vezetési munkánkat úgy tekintjük, hogy annak két nélkülözhetetlen bírálója, egyben segítője van. Egyik bírálónk és segítőnk a saját munkásosztályunk véleménye, a másik pedig testvérpártjaink véleménye munkánkról, mert ez a nemzetközi munkásosztály állásfoglalását személyesíti meg számunkra. Az első óv bennünket a nemzeti sajátosságok elhanyagolásától, a másik megvéd a nemzetköziség alapelveinek megsértésétől. Mindez ugyanannak a dolognak két oldala.” Kádár János felszólalása a kommunista és munkáspártok moszkvai értekezletén, 1957. november 19. MNL-OL, M-KS-288. f. 9./1957/12. ó. e., közli Kiss-Ripp-Vida (1997), 232.

kozását, tárgyalásokat, a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztését, vagyis az ideológia szintjén mindvégig antagonisztikusnak tekintett ellentétekhez képest már-már „normális” államközi viszonyok megteremtését jelentette. Ennek a politikának a követését nagyban elősegítette a Szovjetunió nemzetközi presztízsének éppen ebben az időszakban bekövetkezett nagymértékű megnövekedése. Ez mindenekelőtt annak volt köszönhető, hogy a rakéatechnika területén, s ennek következtében több versenyszámban is (interkontinentális rakéták, szputnyik – 1957, Gagarin űrrepülése – 1961) a szovjet tudomány megelőzte az amerikaiét. S bár ez az előny nagyon is átmenetinek bizonyult, és azt a későbbiekben sohasem sikerült megismételni, Hruscsov a világpolitika színpadán rendkívül hatékonyan használta ki ezt a tényezőt.

Mindez azt is lehetővé tette, hogy a szovjet vezetés folytassa a szövetségesivel fenntartott viszonyának már 1956 októbere előtt megkezdett rendezését, átalakítását. Ennek elvi alapjául a szovjet kormány 1956. október 30-i deklarációja szolgált, s noha az abban kinyilatkoztatott és később is hangoztatott egyenjogúság, belügyekre való be nem avatkozás a valóságban sohasem valósult meg, ez a viszony a posztstálini korszakban lényeges átalakuláson ment keresztül. Az alapvető stratégiai kérésekben továbbra is a szovjeteké volt a döntő szó, a részleteket, a taktikát illetően azonban a szövetségesek a korábbinál jóval nagyobb önállóságot kaptak, az adott korlátok között beleértve a belső fejlődés alakítását is. Azaz, egyfajta korlátozott értelmű partneri státuszra tettek szert. A szovjet tanácsadókat visszavonták, a korábbi kézi vezérlelt távirányítással váltották fel. Kommunista világszervezet helyett a szocialista országok vezetőinek rendszeres találkozói, a Varsói Szerződés, a KGST ülésein vitatták meg az aktuális kérdéseket, ahol az egyes országok képviselői gyakran kezdeményezőleg léptek fel, és ahol (többször persze a nyilvánosság kizárásával) komoly viták zajlottak, melyek téje mindinkább az egyes országok sajátos érdekeinek képviselője volt. A gazdasági kapcsolatokat a korábbi alig leplezett szovjet kizsákmányolás helyett a kölcsönös előnyök és hátrányok elve¹⁷ és gyakorlata váltotta fel. Mivel Moszkva számára a magyar forradalom után az egyik legfontosabb célkitűzés a tábor országaiban a politikai stabilitás fenntartása volt, ennek érdekében nemcsak engedményekre volt hajlandó, hanem időről időre gazdasági segítséget nyújtott a kisebb-nagyobb belső válságokkal

17. Kádár János a Politikai Bizottság 1966. június 28-i ülésén némi eufémizmussal majdnem szó szerint így fogalmazta meg ezt az alapelvet: „Azt kell mondani: a KGST-be tömörült szocialista országok együttműködése... és ha már kell, akkor két elvet mondjunk, mégpedig a kölcsönös előnyt és kölcsönös segítséget. Vagy mondhatjuk a nemzeti érdekek megfelelő fejlesztését, de akkor oda kell írni, hogy és a szocialista világrendszer egyetemes fejlesztését. De inkább maradjunk a kölcsönös előny és kölcsönös segítség mellett.” MNL-OL, M-KS-288. f. 5/399. ó. e.

küzdő szövetségesei számára. A szovjet vezetés ugyanezen okból, ha nem is örömmel, de elfogadta azt a számára kifejezetten hátrányos helyzetet, hogy a kelet-közép-európai országok többségében a lakosság életszínvonal a hosszú távon lényegesen magasabb legyen, mint magában a Szovjetunióban. Míg a szovjet blokk országainak társadalmi ezt a maga idejében nemigen értékelték, és még kevésbé értékelték, ez a modell, amely egészen 1989-ig fennmaradt, valójában egy a történelemben korábban nem ismert abszurd helyzetet konzervált. Vagyis egy birodalom vezető állama, annak érdekében, hogy az általa meghódított, nála jóval fejlettebb régióban fenn tudja tartani a gazdasági és politikai stabilitást, saját lakosságát folyamatos lemondásra és áldozatok vállalására kényszerítette, míg a tőle függő helyzetben lévő országoktól ugyanezt lényegesen kisebb mértékben várta el, tudván, hogy ott a társadalom ingerküszöbe sokkal alacsonyabb. A hatvanas évek elejétől hasonlóan abszurd módon alakult a gazdasági kapcsolatok szerkezete is: míg a hagyományos gyarmattartó-gyarmat modellben a hegemon állam olcsó nyersanyagot szerez be a gyarmatokról és oda iparcikket exportál, a szovjet blokkban éppen fordított volt a képlet. A Szovjetunió mindvégig jóval a világpiacon alatti áron látta el energiával és nyersanyagokkal a blokk országait (ahová maga rendkívül korlátozott mértékben szállított iparcikkeket), amit a szövetséges országok folyamatosan zömmel ipari termékekkel ellentételeztek. Ennek a kifordított egyenlőtlen helyzetnek a szovjet társadalom kétszeresen is kárvallottjává vált. Azon túl, hogy a Szovjetunióban az életszínvonal lényegesen alacsonyabb volt, éppen azért, hogy ezzel az ijesztő ténnyel a szovjet emberek ne szembesüljenek, nemcsak a Nyugattól voltak elzárva, hanem még a szovjet blokk országaiba is csak rendkívül korlátozott módon, többnyire szervezett, s így ellenőrzött keretek között utazhattak.

A blokkban a szovjet minta követésének kényszere így mindinkább „önkéntessé” vált, és annak belátására alapult, hogy mivel a szovjet érdekszférából való kiszabadulásra nincs esély (lásd a magyar forradalom példáját), a legtöbb, ami tehető, az adott mozgástér és kapcsolatrendszer minél hatékonyabb kihasználása. A kínai külön vonal 1956 utáni jelentkezése, majd 1960-tól a nyilvános vita és végül a szakítás a Szovjetunióval csak felértékelte a tábor országai részére a posztstálinista szovjet szövetségi modell nyújtotta rugalmasabb lehetőségek jelentőségét, így ez is hozzájárult ahhoz, hogy Albánia csatlakozásán túl más országokat nem sikerült kiszakítani a szovjet blokkból.

Az persze már az adott pártvezetés összetételén, vérmérsékletén múltott, hogy saját mozgásterében hogyan manőverezik, milyen prioritások alapján alakítja politikáját. E tekintetben Kádár és csapata kifejezetten jó helyzetből startolt, hiszen a forradalom tapasztalata olyan impulzust adott a sajátos magyar posztstálinista modell kiépítésének, amelynek következtében

Nyikita Hruscsov és Kádár János köszöntik egymást a ferihegyi repülőtéren.
1959. június 4. • MTI fotó: Papp Jenő

az új politika a lakosság többsége számára – párhuzamosan a széles körű megtorlásokkal – már 1957-től a korábbiaknál lényegesen jobb létfeltételeket biztosított.¹⁸

A szovjet–magyar viszony felhőtlenességét ebben az időszakban nem csupán a korábban említett pragmatikus alapállás biztosította, hanem a Hruscsov és Kádár között létrejött különlegesen szoros baráti kapcsolat is. Bár

18. A két folyamat párhuzamos jelenlétét Kalmár Melinda mutatta ki, aki az 1956–1963 közötti korszakra vonatkozóan a *szandálás* kategóriát vezette be. Ez kétségtelenül sokkal inkább megfelel a tudományos elemzés követelményeinek, mint a korábban, és sokak által ma is alkalmazott – akaratlanul is politikai konnotációt hordozó – *restauráció*, illetve *konzolidáció* fogalmak. Lásd Kalmár (1998), 277.

alaptermészetüket/habitusukat tekintve két teljesen különböző emberről volt szó, a kommunista diktatúra működésének modernizálását illetően nézeteik olyannyira hasonlóak voltak, hogy – míg Rákosi csak szeretett volna Sztálin legjobb tanítványa lenni – a szovjet blokk vezetői közül Kádár (ha nem is tanítványként) valóban a leginkább tudott azonosulni a hruscsovi politikával. Hruscsov számára viszont Kádár jóvoltából Magyarország hamarosan hruscsovista mintaország lett,¹⁹ amely legmesszebb jutott a desztalinizációban,²⁰ és amellyel úgy büszkélkedhetett, hogy lám, néhány évvel az „ellenforradalom” után teljes a politikai stabilitás, az életszínvonal pedig folyamatosan emelkedik.

AZ ELHALASZTOTT LEHETŐSÉG: A SZOVJET CSAPATOK KIVONÁSÁNAK TERVE 1958-BAN

Ebben az időszakban a hruscsovi konstruktív engedménypolitika része volt az a megfontolás, hogy – alig néhány évvel a VSZ megalakulása után – a Szovjetunió békés szándékait bizonyítandó, látványosan vonják ki a szovjet csapatok egy részét Kelet-Európából. Az csak az 1990-es évek közepén derült ki, hogy a terv eredetileg Magyarországot is érintette volna.

Az 1950-es évek végén Hruscsov politikájának egyik leghatásosabb és egyben leglátványosabb eszköze a kelet-nyugati viszony alakítása terén az *egyoldalú engedmények* bevezetése volt. Ez a kifejezetten konstruktív politika a Szovjetunió és az egész Varsói Szerződés békés szándékait volt hivatva igazolni. Az a terv, hogy 1958 nyarán egyidejűleg bejelentik a szovjet csapatok teljes kivonását Magyarországról és Romániából, pontosan ezt a célt szolgálta volna. Egy ilyen látványos akció nemcsak a nyugati politikusok meggyőzését célozta, hanem az az egész világ közvéleménye számára nagy hatással lehetett volna. Három évvel korábban, 1955-ben az osztrák államszerződés megkötése és a szövetséges csapatok visszavonása Ausztriából egy klasszikus nagyhatalmi kompromisszum eredménye volt. Ez alkalommal azonban a terv szerint a szovjet hadsereg úgy vonult volna ki a második világháborúban elfoglalt két kelet-európai országból, hogy ezért Moszkva nem várt semmilyen ellentételezést a Nyugat részéről. Mi több, ezt a kezdeményezést nem előzte meg semmilyen kérés vagy nyomás, mint korábban, 1955-ben, majd 1956-ban, a magyar forradalom idején, amikor a

19. Fehér (1981), 32.

20. Sajátos módon ezt a fejleményt *ebben az időszakban* egyformán pozitívan értékelték Moszkvában és Washingtonban. Lásd Memorandum from the President's Special Assistant for National Security (Bundy) to President Johnson, 14 April 1964. Foreign Relations of the United States, 1964–1968. Eastern Europe. Volume XVII, Washington D. C. United States Government Printing Office, 1996, 301.

román vezetés határozottan kérte a szovjet csapatok visszavonását.²¹ Ez a klasszikus bizalomerősítő intézkedés Hruscsov saját kezdeményezése volt, egy nagyobb terv részeként, melynek célja a Nyugattal való konstruktív együttműködés feltételeinek megteremtése volt. Szintén valószínű, hogy ezt a nagyhatású egyoldalú engedményt Hruscsov fontos ütdkártyaként akarta felhasználni az 1958 nyarára tervezett – de végül meg nem tartott – genfi típusú négyhatalmi csúcs találkozáson.

A szovjet csapatok teljes kivonása Magyarországról és Romániából a nemzetközi jog szempontjából is jelentősen emelhetette volna a Szovjetuniókat mint „törvénytisztelő” államnak a tekintélyét, hiszen egy ilyen lépést követően szovjet csapatok már csak olyan államok (NDK, Lengyelország) területén állomásoztak volna, ahol erre a német békeszerződés hiányában a potsdami nagyhatalmi megállapodás rendelkezései jelentettek jogalapot. Az osztrák államszerződés megkötése (1955. május 15.), illetve a szovjet csapatoknak Kelet-Ausztriából történt kivonása után ugyanis megszűnt a jogalap a szovjet csapatok Magyarországon és Romániában történő állomásoztatására. Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés szerint az Ausztriával megkötött békeszerződés hatálybalépéséig a Szovjetunió olyan csapatokat állomásoztathat Magyarországon és Romániában, amelyek biztosítják az ausztriai szovjet megszállási övezettel való összeköttetést. Ezeket azonban a békeszerződés megkötése után 90 nappal ki kell vonni az érintett országokból, így ennek 1955 őszén meg kellett volna történnie. A „joghézag” megszüntetése érdekében *egy nappal* az osztrák államszerződés aláírása előtt, 1955. május 14-én Varsóban sor került a Varsói Szerződés megalapítására.

A VSZ nyilvánosságra hozott alapokmánya ugyan nem tartalmaz olyan kitételt, amely lehetővé tenné szovjet csapatok tartózkodását más tagállamok területén, mégis valószínűnek tűnik, hogy később a VSZ szervezeti kereteit akarták felhasználni a helyzet megnyugtató rendezésére. A VSZ tagországok közös fegyveres erői közös parancsnokságának megteremtéséről kiadott közlemény homályos utalást tett a szovjet csapatoknak a tagországok területén történő elhelyezésére: „A közös fegyveres erők elhelyezésére a szerződésben részt vevő államok területén az említett államok közötti megegyezés szerint és a kölcsönös védelem szükségleteinek megfelelően történik majd.”²² Ez a megoldás azonban egyértelműen egyoldalú lépés volt, és egyben súlyos megsértését jelentette a Szovjetunió által a békeszerződésben vállalt nemzetközi kötelezettségnek.

Így Hruscsov döntése, hogy kivonja a szovjet csapatokat Magyarországról és Romániából arra irányult, hogy szükségből érényt csináljon. A csapa-

21. Moszkva válasza mindkét esetben határozottan elutasító volt.

22. Halmosy (1985), 287.

tok külföldön való állomásoztatásának stratégiai jelentősége időközben a rakétatechnika rohamos ütemű fejlődésének köszönhetően az ötvenes évek végére jelentősen csökkent, ezért a kivonás valójában nem jelentett nagy áldozatot Moszkva számára. (Arról nem is beszélve, hogy szükség esetén ezekbe az országokba a szovjet csapatok néhány óra alatt visszatérhettek volna.) Mindezt ugyanakkor úgy lehetett beállítani, mint egyoldalú engedményt és bizalomerősítő intézkedést, amelytől joggal várhatták, hogy az jelentősen hozzájárul majd a kelet–nyugati viszony javításához.

Kádár János hosszú pályafutása során az MSZMP Politikai Bizottságában gyakran hangoztatta, hogy egy adott bonyolult politikai helyzetben „csak két rossz közül választhatunk”. Általában igaza is volt, mégis 1958-ban élete legrosszabb és legfelelőtlenebb döntését hozta meg egy olyan helyzetben, amikor neki magának állt módjában szabadon választani egy kifejezetten jó és egy elviselhetően rossz megoldás közül. 1958 tavaszán, a szovjet párt és kormánydelegáció április 2–10. között lezajlott budapesti látogatása során Hruscsov felvetette, hogy amiként Romániából, Magyarországról is kivonhatnák a szovjet csapatokat.²³ Ezt megelőzően ugyanis a szovjet vezetés hasonló ajánlatot tett Romániának is, és mint ismeretes, 1958 nyarán a szovjet csapatokat teljesen ki is vonták Romániából.²⁴

Kádár viszont ezt az ajánlatot helyből elutasította, nem konzultálva még a legszűkebb vezetéssel sem. A váratlan lehetőségre azt a (valószínűleg) improvizált választ adta, hogy az ország belső helyzete ugyan már stabil, de külső fenyegetés esetén a magyar hadsereg nem lenne képes garantálni az ország biztonságát.²⁵ Néhány hónappal később Hruscsov lényegében hasonlóan interpretálta a történeteket egy Mao Ce-tunggal folytatott beszélgetése során,²⁶ így ez a forrás szovjet oldalról is megerősíti Kádár beszámolóját. 1958 tavaszán az első érv nyilvánvalóan nem volt igaz, utóbbi pedig nagyon gyenge és átlátszó érv volt, hiszen erre a szovjet blokk egyetlen állama sem lett volna képes szovjet segítség nélkül, mégsem voltak szovjet csapatok sem a Nyugat-Németországgal határos Csehszlovákiában, sem a két NATO-szomszédal is (Törökországgal, Görögországgal) rendelkező Bulgáriában, Romániából pedig éppen ekkor vonták ki őket.

Kádár valójában elsősorban jelentős gazdasági előnyökért, illetve az azokra alapozott életszínvonal-politika sikeréért áldozta fel ezt a soha vissza nem térő alkalmat, hiszen tény, hogy 1956 és 1961 között Magyarországnak a tábor többi országához képest jelentősen kevesebbet kellett

23. A javaslatról az MSZMP KB 1958. június 6-i ülésének jegyzőkönyve alapján elsőként Rainer M. János írt egy tudományos közleményében. Lásd Rainer M. (1994).

24. Munteanu (2002), vol. I. 6. sz. dok.

25. Kádár János beszámolóját a MSZMP KB 1958. június 6-i üléséről lásd Soós (1997), 336–341. A szovjet delegáció látogatását részletesen ismerteti és elemzi: Rainer M. (1994).

26. Zubok (2002).

költenie a hadsereg fejlesztésére.²⁷ A magyar vezetés 1956 után általában lelkesen támogatta Hruscsov leszerelési kezdeményezéseit, mert Kádár a hadsereget lényegében szükséges rossznak tartotta, de igyekezett minél kevesebbet költeni védelmi célokra. Jól tudta ugyanis, hogy a hadikiadások növelése komolyan veszélyeztetné a társadalom pacifikálását célzó életszínvonal-politikáját. Valójában azt várta, hogy a Szovjetunió biztosítsa Magyarország védelmét, mivel a szövetségesek együttesen sem képviselnek számottevő erőt a NATO ellen. Kádár valószínűleg úgy kalkulált, hogy a közte és Hruscsov között fennálló különlegesen szoros kapcsolat alapján egy általa választott későbbi időpontban lehetőség lesz majd a szovjet csapatok kivonására is. Majd akkor, amikor a belpolitikai helyzet megnyugtatóan stabil lesz, és amikor a magyar gazdaság állapota egyszerre tudja majd fedezni az általa abszolút prioritásnak tekintett életszínvonal-politika és a jelentős védelmi költségek egy időben történő finanszírozását. Ha így volt, végzetesen elkalkulálta magát, hiszen így a nemzeti érdekek érvényesítésével ellentétes döntést hozott egy olyan különleges helyzetben, amikor a gyakran emlegetett szovjet „nyomás” valójában egyértelműen a magyar társadalom érdekeit szolgálta, s ezért ennek a történelmi jelentőségű ajánlatnak az elutasításáért súlyosan elmarasztalható. Valójában az 1956 utáni megtorlások követően Kádár egész regnálása alatt ez tekinthető az általa elkövetett legsúlyosabb politikai hibának, illetve elkalkulálásnak.

A romániai társadalom számára ugyanis a csapatkivonás korántsem hozott egyértelműen pozitív eredményeket, sőt a helyi vezetés az ily módon némileg megnövekedett mozgásterét a következő évtizedekben éppen a kommunista diktatúra elnyomó funkciójának megerősítésére használta fel. Másképpen vetődik fel azonban a kérdés Magyarország esetében. Amennyiben a szovjet csapatok kivonására itt is sor került volna 1958-ban, annak kétségtelenül nagy jelentősége lett volna a magyar társadalom számára. Mindenekelőtt erkölcsi értelemben, hiszen a *szovjet megszállás* – különösen a forradalom után – az egyik legnagyobb morális sérelem volt. Különösen azért, mert az nem következett *a priori* módon a kommunista diktatúra elviselésének kényszeréből, hiszen, mint láttuk, pl. 1958 és 1968 között a hat kelet-közép-európai VSZ-tagállamból csak háromban állomásoztak szovjet csapatok. Távozásuk ugyan önmagában nem lett volna életszínvonal-növelő tényező, az ország függetlensége sem állt volna helyre ettől, de egy ilyen lépés nagymértékben javította volna az *életminőséget és a lakosság közérzetét* egy olyan kommunista országban, ahol alig két évvel korábban a társada-

27. Kádár János az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén tartott beszámolójában elmondta, hogy volt olyan év (1957), amikor Magyarország a nemzeti jövedelemnek mindössze 2,7%-át fordította védelmi kiadásokra. Ez a „tarthatatlan” helyzet most változni fog, 1961-ben 7,7%, a második öt éves terv során pedig évi 9–10% lesz a honvédelem részesedése. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/41. ő. e.

lom elsöprő többsége követelte a szovjet csapatok távozását, s ahol a vezetés egyébként is központi kérdésnek tekintette a lakosság materiális elégedettség-érzetének folytonos karbantartását. Úgy vélem, ezzel a potenciális és hosszú távra szóló nyereséggel nem vethető össze a nem lebecsülhető, de időben is igencsak korlátozott materiális előny, ami abból adódott, hogy 1956 és 1961 között Magyarországnak a tábor többi országához képest jelentősen kevesebbet kellett költenie a hadsereg fejlesztésére.

A szovjet csapatok távozására Magyarországról tehát végül nem került sor, de 1958 nyarán, a romániai kivonással együtt – magyar kezdeményezésre – egy hadosztállal csökkentették a magyarországi szovjet kontingens létszámát is. Hruscsov elutazása után Kádár ugyanis részben meggondolta magát, és a közvélemény megnyugtató céljából felvetette, hogy egy szovjet hadosztályt vonjanak ki Magyarországról. Ennek végrehajtását eredetileg szeptemberre tervezték, végül azonban a romániai szovjet csapatok kivonásával együtt hajtották végre a nagyobb hatás kedvéért.²⁸

Az igazi rejtély, hogy Hruscsov miért fogadta el ezt a nyilvánvalóan álságos magyarázatot, és hagyta, hogy Kádár megíhússa főnöke jól felépített nagy tervét, hogy egyetlen látványos akció keretében kivonja a szovjet csapatokat az „összes” olyan országból, ahol azok állomásoztatására nem volt nemzetközileg, azaz a nyugati nagyhatalmak által is elfogadott jogalap. Paradox módon, a legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy éppen a két vezető között fennálló kivételesen szoros személyi kapcsolat miatt történt így, miközben joggal feltételezhetjük, hogy a szovjet blokk valamely más vezetőjének Hruscsov nem tett volna hasonló engedményt. További szempont, hogy a kivonás elhalasztását, akárcsak Kádár, a szovjet vezető is ideiglenes döntésnek tekintette, és jó esélyt látott arra, hogy a csapatok Magyarországról történő kivonását egy későbbi alkalommal használja majd fel bizalomépítő intézkedésként a kibontakozóban lévő enyhülési folyamat előmozdítása érdekében. (Ennek valószínűségét az is erősíti, hogy a VSZ PTT 1960. februári ülésén Hruscsov – igaz, ekkor alighanem inkább csak teoretikus értelemben – ismét felvetette a szovjet csapatok Magyarországról és Lengyelországból történő kivonásának kérdését.²⁹) Mindez egy újabb, a szovjet blokk békés szándékainak bizonyítását célzó nagyszabású egyoldalú leszerelési kezdeményezés része volt, amelyet formálisan a VSZ PTT 1958. májusi moszkvai értekezlete hagyott jóvá.³⁰ A VSZ-tagországok ekkor

28. Soós (1997), 338.

29. Mastny (2002). Kádár János az MSZMP KB 1960. február 12-i ülésén tartott beszámolójában ezt úgy interpretálta, hogy Hruscsov szerint a lengyelországi és magyarországi „megszálló hadseregek szerepe csökken, nem növekszik, csökken”. Soós (1999), 426.

30. A VSZ PTT 1958. májusi ülésének dokumentumait lásd a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>. Kádár János beszámolóját a VSZ PTT üléséről lásd Soós (1997), 336–341.

összesen 119 ezer fős csökkentésre tettek ígéretet. Románia 55 ezer fővel, de még Albánia is, jelképesen, ezer fővel csökkentette hadserege létszámát. A Szovjetunió már ezt közvetlenül megelőzően, az év elején bejelentett egy 300 ezer fős csökkentést. Az 1956-ban szétzilálódott magyar hadsereg korabeli állapotára jellemző, hogy Magyarország volt az egyetlen állam, amelynek nevében nem jelentettek be csapatcsökkentést ezen az értekezleten. Bizonyos értelemben ez volt a szervezet felnőtte válásának pillanata, hiszen a VSZ megalakulása óta ez volt az első eset, hogy egy fontos konkrét döntést nem a Szovjetunió, illetve az egyes szövetségesek elhatározásaként, hanem a keleti blokk katonai-politikai szervezetének közös határozataként, a Politikai Tanácskozó Testület ülését követően hoztak nyilvánosságra. Igaz, maga az ülés összehívása a szokásos hruscsovi rögtönzés eredménye volt, hiszen a szövetséges országok vezetői eredetileg a KGST ülésére érkeztek Moszkvába. Ott közölték a meghívottakkal, hogy – ha már úgys együtt vannak – üljön össze a VSZ Politikai Tanácskozó Testülete is. A csapatcsökkentések formális jóváhagyásán túl, az ülésen elfogadták azt a szovjet tervezetet, amely megneemtámadási szerződés megkötését javasolta a VSZ és a NATO között.

A MAGYARKÉRDÉS AZ ENSZ KÖZGYŰLÉSÉBEN

A magyar forradalom leverése a nemzetközi kapcsolatok egyetlen színterén, az ENSZ-ben kapott jelentősebb szerepet. A magyarkérdés megvitatása céljából amerikai kezdeményezésre 1956. november 4-én összehívott második rendkívüli közgyűlés (az első a szuezi válsággal foglalkozott), később pedig a közgyűlés XI. ülészaka november és december folyamán számos határozatot hozott, amelyek a Szovjetuniót csapatai kivonására, míg a Kádár-kormányt az ENSZ-főtitkár és más ENSZ-megfigyelők fogadására szólították fel. Mivel a magyar kormány elutasító magatartása miatt a helyzet helyszíni tanulmányozására nem nyílt mód, az ENSZ 1957 januárjában különbizottságot hozott létre, hogy az a forradalom Nyugatra menekült résztvevőinek beszámolóit, valamint egyéb hozzáférhető források alapján készítsen jelentést a magyarországi események lefolyásáról és jellegéről. Az 1957 júniusában elkészült jelentést, amely a felkelést a magyar nép szabadságvágyának elemi erejű spontán megnyilvánulásaként értékelte,³¹ a szeptemberre összehívott rendkívüli közgyűlés nagy többséggel elfogadta. A Magyarországra vonatkozó határozatoknak azonban ezt követően sem sikerült érvényt szerezni, ezért az ENSZ Közgyűlése a „magyarkérdést”

31. Report of the Special Committee on the Problem of Hungary (1957).

egészen 1962-ig minden évben újból napirendre tűzte,³² amikor is a tagállamok többségi szavazással az 1956. novemberi szovjet beavatkozás miatt újra és újra agresszorként ítélték el szovjet kormányt és a vele kollaboráló magyar vezetést.

Ismeretes, hogy a Varsói Szerződés 1968-as csehszlovákiai intervencióját követően az ENSZ nemhogy évekig, de még hónapokig sem foglalkozott a beavatkozás ügyével. Így joggal merül fel a kérdés, mi magyarázza, hogy magyarkérdés több mint hat évig szerepelt az ENSZ Közgyűlésének napirendjén? Bár a magyar ENSZ-delegáció megbízólevelének elfogadását felfüggesztették, az országot nem zárták ki a világszervezetből és sem a nyugati szövetségi rendszer tagállamai, sem maga az ENSZ-akciók fő mozgatója, az Egyesült Államok nem szakította meg a diplomáciai viszonyt a Kádár-kormánnyal. Az amerikai vezetés ugyanis már a korábban vázolt új, pragmatikus politikát alkalmazta az ENSZ-ben a magyar ügy kezelése során is. Az Eisenhower-kormányzat, amely egy percre sem gondolt a kelet-közép-európai országok erővel történő felszabadítására, az elődjétől örökölt, a kommunista befolyás kiterjesztésének *feltartóztatását* célzó politikát nagyon is komolyan vette. Ráadásul most az a veszély fenyegetett, hogy a Szovjetunió az új helyzetben a harmadik világ országaiba való behatolást békés úton, mi több, az Egyesült Államok saját módszerével, gazdasági segélyek folyósításával viszi végbe. Ezért 1956–1957-től az amerikai külpolitika egyik legfontosabb célkitűzésévé vált a harmadik világban a szovjet befolyás növekedésének megakadályozása és lehetőség szerint az Egyesült Államok befolyásának növelése. Ehhez szolgáltatott kiváló színteret az ENSZ Közgyűlése, ahol a magyar ügy tárgyalása és napirenden tartása ennek az amerikai politikai célnak az eszköze lett. A Közgyűlés éveken át folytatott vitái és a felek argumentációi során a nyugatiak tehát valójában nem a vádlottat, azaz a Szovjetuniót akarták beismerő vallomásra bírni – erre kezdettől nem volt semmi remény –, a cél sokkal inkább az ingadozó „esküdtek”, vagyis az ENSZ-ben egyre nagyobb számban jelen lévő el nem kötelezett országok meggyőzése volt a Kreml agresszív szándékairól, s ezen keresztül nyugati orientációjuk megőrzése vagy kialakítása. Ez magyarázza mindenekelőtt, hogy az 1968-as csehszlovákiai intervencióból – mivel az adott helyzetben hasonló nyugati célokat az már nem szolgált volna – nem lett csehszlovákkérdés az ENSZ-ben.

Mindez egyúttal Magyarország 1962-ig tartó részleges és relatív diplomáciai elszigeteltségét is jelentette. A gazdasági kapcsolatok mutatóit tekintve ugyan a nyugati országokkal már 1957 végére helyreállt a *status*

32. A „magyarkérdés” történetét az ENSZ-ben részletesen elemzi: Radványi (1972). Erről a témáról lásd még Nagy (2005) és Király (2006).

quo ante, vagyis az 1956 októbere előtti állapot,³³ a kapcsolatok fejlesztését azonban kétségtelenül gátolta ez a helyzet. Kádár ez azért is bosszantotta, mert úgy vélte, kiépülőben lévő posztsztálinista rendszere a lakosság többsége számára nyugati szemmel nézve is jobb, nem pedig rosszabb a többi kommunista országénál, Lengyelország kivételével. A helyzet normalizálásának kulcsa az amnesztia lett volna, ennek kezelésében azonban mindkét fél ideológiailag merevnek és rugalmatlannak bizonyult. Kádár a belpolitikai stabilitás szempontjából az ötvenes évek legvégéig veszélyesnek ítélte az 56-os „bűnösök” kiengedését – arról nem is beszélve, hogy a megtorlás folyamata ekkor még be sem fejeződött –, és akkor is csak részleges amnesztiát hajtottak végre 1959-ben és 1960-ban. Nyugati részről viszont sokáig azt nem vették számításba, hogy a Kádár-kormánnyal szemben a nyilvánosság fórumain zajló nyomásgyakorlás nem vezet eredményre. Ezért megkockáztatható, hogy 1957–1958 folyamán folytatott titkos tárgyalások útján nagyobb esély lett volna a megtorlások enyhítésére, és mindenekelőtt emberéletek megmentésére. Ilyen tárgyalásokat azonban az Egyesült Államok csak 1960-ban kezdeményezett a Kádár-kormánnyal, amikor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ENSZ Közgyűlés vitái során évről évre egyre kisebb támogatást élvez a korábbi, a magyar és a szovjet kormányt elítélő politika. A magyar–amerikai titkos megállapodás eredményeként a magyarkérdést 1962 decemberében az Egyesült Államok kezdeményezésére levették az ENSZ Közgyűlésének napirendjéről, Magyarországon pedig 1963 tavaszán általános amnesztia keretében szabadon bocsátották az 1956-os forradalomban való részvételükért még ítéletüket töltők döntő többségét.³⁴

A BERLINI VÁLSÁG ÉS MAGYARORSZÁG

Mindezekkel párhuzamosan, a keletnémet vezetés folyamatos nyomásának engedve 1958-ban Hruscsov elérkezettnek látta az időt a berlini kérdés rendezésére. Egy évtizeddel korábban, 1948-ban Sztálin még elsősorban presztízsszempontok alapján rendelte el a berlini blokádát, azért, hogy a nyugati megszálló hatalmakat távozásra bírja, s ezáltal a kelet-németországi szovjet megszállási zónába ékelődött nyugati-kapitalista gócot megszüntesse. Az ötvenes évek végére azonban újabb tényező ösztönözte a szovjet vezetést arra, hogy minél előbb, akár kockázatok árán is, megfelelő megoldást találjon a berlini helyzetre. Az NDK számára ekkor már egyre komolyabb poli-

33. Kádár János beszámolója az MSZMP KB Központi Bizottságának 1957. november 1-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 4/13. ó. e.

34. A magyar–amerikai titkos tárgyalások történetéről lásd Radványi (1972). Radványi János 1962 márciusától a washingtoni magyar követség ügyvivője volt, s mint ilyen személyesen részt vett a kérdés rendezésében. Lásd még Borhi (2002).

tikai-gazdasági válsághelyzetet teremtett az, hogy a Berlin keleti és nyugati szektorai közötti, lényegében nyitott határon keresztül, az országból évente mintegy kétszázezer ember menekült át az NSZK-ba, ráadásul a menekültek többnyire a társadalom szakképzett rétegeihez tartoztak.

A kérdés rendezésére irányuló törekvéseket jelentősen motiválta az a fejlemény, hogy a szovjet vezetés ekkorra végleg elvetette a német egyesítés lehetőségét, s a két német állam koncepciójában látta a németkérdés megoldását. Az NDK politikai-gazdasági stabilitásának biztosítása ezért kulcskérdéssé vált nemcsak a Szovjetunió, hanem az egész szovjet blokk számára. Hruscsov 1958 novemberében jegyzéket intézett a három nyugati nagyhatalomhoz, hogy kezdjenek tárgyalásokat Nyugat-Berlin „szabad városá” nyilvánításáról. Azt is közölte, hogy amennyiben erről hat hónapon belül nem születik döntés, a Szovjetunió a négyhatalmi megállapodásokból adódó minden Berlinnel kapcsolatos jogát átruházza az NDK-ra. A javaslat „Hruscsov berlini ultimátuma”-ként került be a köztudatba és a történeti irodalomba egyaránt, noha ma már világos, hogy a szovjet vezetés valóban a kérdés tárgyalásos úton történő megoldására törekedett. A fenyegetőzés ellenére egyoldalú lépésre Hruscsov végül csak több éves sikertelen próbálkozás után szánta el magát, s akkor is csak defenzív jelleggel. Az 1959. májusban megrendezett genfi négyhatalmi külügyminiszteri értekezlet előtt a szovjet diplomácia a németkérdés megoldására és Berlin státuszának rendezésére olyan tárgyalási taktikát dolgozott ki, amely szerint három verzió is elfogadható lett volna számukra:

1. A nyugati megszálló hatalmak kivonják egységeiket Nyugat-Berlinből és ENSZ-garanciával biztosítják a városrész különleges státusát.
2. Semleges államok csapatai veszik át az ellenőrzést.
3. A jelenlegi megszálló hatalmak szimbolikus arányú egységeket tartanak fenn Nyugat-Berlinben. Az NSZK-ból a városba vezető utak ellenőrzését azonban mindenképpen az NDK hatóságainak akarták átadni.³⁵

A németkérdés rendezésében az NDK nemzetközi elismertetéséért folytatott küzdelem fontos eszközeként ekkor került újra előtérbe a német békeszerződés ügye is. A szovjet elképzelés szerint ugyanis az érdekelt országok a két német állammal kötöttek volna békeszerződést. A terv sikere esetén egyszerre két megoldást is hozott volna: a keleti német határok garantálását és az NDK „legalizálását”. A szovjetek valójában nem fűztek komolyabb reményeket a javaslat elfogadásához, a békeszerződés kérdé-

35. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1959. május 5-i üléséről. Péter János beszámolója a VSZ külügyminisztereinek 1959. április 28–29-én Varsóban megtartott értekezletéről. MNL–OL, M-KS-288. f. 5/129. ő. e.

sének inkább a propaganda terén tulajdonítottak jelentőséget. Az NDK vezetésének nyomására azonban ettől kezdve egészen az 1960-as évek közepéig azt a lehetőséget *lebegtették*, hogy amennyiben nem születik megállapodás, a Szovjetunió és a keleti blokk országai az NDK-val kötnek külön békeszerződést. Valójában ezt se gondolták komolyan, hiszen ez a második világháború után megszületett nagyhatalmi megállapodások súlyos megsértését jelentette volna, nagymértékben veszélyeztetve a kelet–nyugati kapcsolatok alakulását. Ezért erre a lépésre minden fenyegetés ellenére sohasem került sor.

A szovjet vezetés 1959 és 1961 között a fenti programot próbálta elfogadtatni a nyugati nagyhatalmak, s mindenekelőtt az Egyesült Államok képviselőivel a különböző felső szintű tárgyalásokon, így Hruscsov 1959. szeptemberi amerikai útja alkalmával és az 1961-ben Kennedyvel Bécsben megtartott szuperhatalmi csúcstalálkozón is. A VSZ tagországai – köztük Magyarország is – egyöntetűen támogatták mind az általános szovjet kampányt, mind pedig az NDK önálló lépéseit. Nyugati részről azonban kezdettől elutasításba ütközött a terv, mivel azt – jogosan – az 1945-ben létrejött európai *status quo* megváltoztatásaként értelmezték, mégpedig lényegében mindenféle ellentételezés nélkül. Nyugat-Berlinnek mindemellett szimbolikus jelentősége volt a nyugati életforma védelme és propagálása szempontjából, ezért Nyugaton különös jelentőséget tulajdonítottak a meglévő pozíciók megőrzésének. Ennek megfelelően Kennedy 1961 júliusában kijelentette, hogy az USA akár fegyveres erővel is megvédi Nyugat-Berlint.

Alapvető fordulat akkor következett be, amikor a keletnémet menekültek számának ugrásszerű megnövekedése, illetve a gazdasági helyzet kritikus alakulása következtében az NDK-ban válság előtti állapotok jöttek létre: 1961 első felében több mint kétszázezren menekültek az NSZK-ba, vagyis éves szinten 100%-os növekedés volt prognosztizálható.³⁶

A VSZ PTT 1961. márciusi moszkvai ülésének elsődleges célja ekkor már az volt, hogy a tagországokat felkészítse egy szovjet, illetve keletnémet részről végrehajtott egyoldalú lépés nyomán kialakuló helyzetre. A testület ennek megfelelően határozatot hozott a VSZ védelmi kiadásainak jelentős növeléséről és a hadiipari kooperáció intenzív fejlesztéséről.³⁷

A találkozó résztvevői – külön tanácskozás keretében – megvitatták a német békeszerződés kérdését is. Szovjet részről jelezték: már most fel kell készülni arra, hogy „egy bizonyos időpontban” az NSZK, illetve a Nyugat

36. Fischer (2005), 207.

37. A Szovjetunió 1961. július 8-án bejelentette, hogy a németkérdés és Berlin státusa miatt kialakult nemzetközi válságra való tekintettel leállítja a korábban elhatározott csapatcsökkentéseket és 25%-kal emelte a védelmi kiadásokat. Borhi (1994), 82. A magyarországi helyzetről lásd Germuska (2010).

általában gazdasági bojkottot fog hirdetni a szocialista országok ellen. Ennek érdekében egyfelől erősíteni kell a táboron belüli gazdasági kooperációt, másfelől pedig a nyugati gazdasági kapcsolatokat úgy kell alakítani, hogy azokban az NSZK domináns szerepe megszűnjön.³⁸

A válság akkor érte el a csúcspontját, amikor 1961. augusztus 13-án a keletnémet hatóságok, az akció a legnagyobb titokban előkészítve drótkerítéssel zárták le Berlin keleti és nyugati szektorának határát, majd néhány nap múlva megkezdődött a berlini fal felépítése. Az NDK vezetése már jó ideje kérte ehhez Hruscsov beleegyezését, ám erre csak azt követően kerülhetett sor, hogy a Kennedy elnökkel júniusban Bécsben megtartott csúcstalálkozón egyértelművé vált: az Egyesült Államok semmiképpen sem fog beleegyezni a két német állammal kötendő békeszerződés megteremtésébe.

Alig négy hónappal a márciusi VSZ PTT ülését követően, augusztus 3–6. között Moszkvában újra összehívták a VSZ-országok vezetőit a németkérdés megtárgyalására. Az ma már világos, hogy Hruscsov és Walter Ulbricht a találkozó előtt megegyeztek a bérli szektorhatár lezárásáról, a tanácskozásról készült, jelenleg hozzáférhető dokumentumok alapján azonban nem teljesen nyilvánvaló, hogy a résztvevőket erről a döntésről informálták-e.³⁹ A találkozón megvitatták és elfogadták azt a szovjet javaslatot, mely szerint az év végéig meg kell kötni a német békeszerződést, ha lehet, mindkét német állammal, ha nem, akkor az NDK-val. Ez a határozat, amelyet a találkozóról kiadott közlemény is tartalmazott, szintén az NDK-vezetőknek tett gesztusnak tekinthető, mivel a berlini fal felépítése után a szovjetek nem törekedtek újabb konfliktusforrások teremtésére. Az adott helyzetben pedig már a kérdés propagandaértéke sem volt a régi. A tanácskozás összehívásának fő célja tehát ismét elsősorban a VSZ tagállamainak a felkészítése volt a berlini fal felépítése nyomán várható új nemzetközi helyzet kezelésére. Ez leginkább a „gazdasági hadszíntér” prognosztizált élénkülését jelentette, hiszen a szovjetek a hírszerzési forrásokból azt tudták, hogy az egyoldalú akció ellenére a nyugat nem tervez *katonai* fellépést.⁴⁰ Az értekezlet azonban – az erőpolitika részeként – szovjet javaslatra mégis a VSZ-államok védelmi kiadásainak újabb jelentős emeléséről határozott. Az elv az volt,

38. Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/41. ő. e.

39. Harrison (1993), Zubok (1993). Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. augusztus 10-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/42. ő. e.

40. Zubok (1993) 24. A berlini válságról lásd még a PHP honlapját: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>.

hogy „az egységes fellépés és a megfelelő katonai felkészülés feltétele annak, hogy ne legyen háború”.⁴¹

A keleti blokk államai tehát tisztában voltak azzal, hogy nyugati katonai akcióra nem kell készülni. Ugyanakkor egyöntetűen biztosra vették, hogy nemcsak nyugati gazdasági blokádra, hanem egyenesen *kelet-nyugati gazdasági háborúra* kell felkészülni. Ezért a „gazdasági harcviseelés” irányítására a KGST-n belül különbizottság létrehozásáról döntöttek, és elhatározták több, különböző részterületek munkáját koordináló rendkívüli bizottság felállítását is. Mint később kiderült, a gazdasági háborút előrevetítő, túlságosan is pesszimistának bizonyult prognózis inkább a szovjet blokk vezetőinek rossz lelkiismeretén alapult, mintsem a Nyugat várható reakcióinak reális felmérésén.

A VSZ-nek ezen az értekezletén egyébként a magyar delegáció a maga részéről alkotó módon járult hozzá a rendkívüli helyzet további „fokozásához”: azt javasolták, minden párt jelöljön ki egy PB-tagot a németkérdésben történő gyors és hatékony konzultáció megteremtése céljából.

A berlini fal felépítése – bármennyire negatív volt is a döntés morális megítélése – végül is a probléma megoldásának legracionálisabb módját jelentette. Berlin esetében ugyanis a hidegháború játékszabályai szerint a *normális* minősült *abnormálisnak*, vagyis hosszú távon az NDK egyszerűen nem engedhette meg, hogy a Nyugat felé nyitott határai legyenek, más-különben számolni kellett volna az ország kiürülésével. A nyugati nagyhatalmak berlini megszállási jogai ugyanakkor ezzel a megoldással nem csorbultak. Az összekötő útvonalak biztosítása nem került az NDK hatóságok kezére, Nyugat-Berlin társadalmi rendszere, autonómiája nem változott meg. A *status quo* is csupán elméleti értelemben módosult, hiszen így lényegében Kelet-Berlint szigetelték el a város nyugati felétől, noha ez a négyhatalmi megállapodás alapján nem volt megengedett. Éppen ez a magyarázata annak, hogy minden előzetes figyelmeztetés, fenyegetés ellenére a Nyugat lényegében könnyen és gyorsan tudomásul vette a kész helyzetet. A retorika szintjén természetesen elítélték mind az NDK-t, mind pedig a Szovjetuniót ezért az egyoldalú és törvénytelen lépésért, de ezzel jobbra ki is merült a retorziók köre.

Magyarországot a berlini válság és az ezzel kapcsolatos VSZ-döntések három fő területen érintették leginkább: A hadseregfejlesztés és a magyar gazdasági kilátások terén, valamint a kormányzati centralizálás tekintetében. A VSZ PTT 1961. márciusi ülésén elrendelt, és a szocialista országok

41. Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. augusztus 10-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/42. ő. e. A részletek kidolgozását a VSZ honvédelmi minisztereinek 1961. szeptember 8–9-én Varsóban megtartott ülésén végezték el. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/914. ő. e. Lásd még Germuska (2010).

pártvezetőinek augusztus 3–6. közötti moszkvai tanácskozásán felerősített hadseregfejlesztési és korszerűsítési kampányból a magyar hadsereg sem maradhatott ki; be kellett hoznia addigi lemaradását, mégpedig gyorsított ütemben. Végleg megszűnt tehát az a kivételezett helyzet, amelyben Magyarország, az 1956 utáni rekonstrukciós időszak gazdasági nehézségeire hivatkozva, a többi VSZ-tagországnál lényegesen kevesebbet fordított védelmi kiadásokra.⁴² A hadsereg létszámát az 1961 márciusában jóváhagyott 78 ezer főről 85 ezer főre emelték, majd 1962 szeptemberében további emelésről döntöttek. 1965 őszétől 88–90 ezer fő, 1970-ig pedig 92–95 ezer fő volt az előirányzat.⁴³ Kijelölték a hadseregfejlesztés fő irányait is: mindenekelőtt a légvédelmet és a páncélos erőket kellett fejleszteni. Kiderült, hogy a magyar hadseregnek nemcsak a fegyverzete rendkívül elavult, hanem a szervezeti felépítése sem korszerű, ezért az ütőképesség fokozása érdekében a Honvédelmi Minisztérium funkcióinak megosztásával önálló hadsereg-parancsnokságot kellett létrehozni. Ráadásul a feszült nemzetközi helyzetre hivatkozva, mindezt rövid idő alatt kellett végrehajtani: a hadsereg új szervezeti felállása így már 1961. augusztus 3-án létrejött.⁴⁴ Grecsko marsall, a VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnoka azt is jelezte, hogy a belátható jövőben felmerülhet, hogy a magyar hadsereget atomtöltetű rakétákkal látják el.⁴⁵

A hadseregfejlesztés mellett átmenetileg a gazdasági kapcsolatok későbbi alakulása is aggasztotta a magyar pártvezetést. A berlini válság következtében előrevetített gazdasági háború lehetősége veszélyeztetni látszott az NSZK-val fenntartott gazdasági viszony kedvező alakulását. Kádár János az MSZMP KB 1961. augusztus 1-jei ülésén elmondta, hogy az ország külkereskedelmének kb. 30%-át a nyugati államokkal folytatott kereskedelem teszi ki, s ennek egynegyede az NSZK-val bonyolódik le. Vagyis az NSZK Magyarország legfontosabb nyugati gazdasági partnere. „...a németkérdés természetesen számunkra itt van” – világította meg Kádár a probléma lé-

42. Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/41. ő. e.

43. Czinege Lajos honvédelmi miniszter jelentése a Politikai Bizottságnak az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnokságán lefolytatott konzultációról, 1962. szeptember 6. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/278. ő. e.

44. Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. augusztus 10-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/42. ő. e. A berlini válsággal kapcsolatos, a harcászati helyzet fokozását célzó intézkedések jellege is azt támasztja alá, hogy a VSZ, illetve a magyar vezetés nem számított háborús helyzet kialakulására. Általános mozgósítást nem rendeltek el, az EFEF 1961. augusztus 17-i direktívája alapján – más rendszabályok mellett – csupán a szabadságolásokat szüneteltették, és behívtak 3092 tartalékos katonát, köztük 258 tisztet. Czinege Lajos honvédelmi miniszter összefoglalója a VSZ tagállamok honvédelmi minisztereinek 1961. szeptember 8–9-én Varsóban megtartott értekezletéről. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/914. ő. e.

45. Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/41. ő. e.

nyegét egy két hónappal korábbi KB-ülésen.⁴⁶ A nyugati embargó azonban végül elmaradt, s a várt folyamatokkal éppen ellentétesen az NSZK-val fenntartott gazdasági kapcsolatok a következő években még nagyobb jelentőségre tettek szert.

A magyar vezetés azonban a konfliktus idején még arra számított, hogy a berlini válság nyomán a nemzetközi életben és a kelet–nyugati viszonyban olyan tartós feszültség fog kialakulni, amelynek kezelése a korábbinál bonyolultabb feladatot jelent majd. Úgy ítélték meg, hogy kelet–nyugati „gazdasági háború” jelentősen megnehezíti majd Magyarország számára a nagy fontosságú nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztését, az NSZK-val lebonyolított forgalom kiesését pedig kifejezetten nehéz lesz más országokkal kiépített együttműködéssel pótolni. Annak érdekében, hogy a magyar politika ebben az új nemzetközi helyzetben is meg tudjon felelni a követelményeknek, központosító jellegű kormányátalakítást hajtottak végre. Az 1961. szeptember 12-én megalakult új kormányban Kádár János átvette a már korosodó Münnich Ferencről a miniszterelnöki posztot, ezzel ismét egyesítve a pártvezetői és a kormányelnöki funkciót, s visszahozva az 1956–1958 közötti, akkor átmenetinek tűnő modellt. Külügyminiszternek Péter Jánost nevezték ki, aki az elődjénél jóval szélesebb körű nyugati kapcsolatokkal rendelkezett, s aki minisztersége idején (1961–1973) az 1945–1988 közötti korszak legambiciózusabb és legkezdeményezőbb külügyi vezetőjének bizonyult.

A SZOVJET BLOKK ÉS A KUBAI VÁLSÁG

Alig egy évvel a berlini válság után a szovjet atomrakéták Kubába telepítése miatt olyan súlyos kelet–nyugati konfliktus alakult ki, amelynek során a világ talán (relatíve) a legközelebb került a harmadik világháború kitöréséhez. Kubában előzetesen a Fidel Castro vezetésével harcoló gerillák 1959-ben megdöntötték az Amerika-barát Batista-rezsimet. Az új baloldali rendszer gyors ütemben építette ki politikai és gazdasági kapcsolatait a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal, s egyre valószínűbbé vált az is, hogy Kuba hamarosan a szovjet szövetségi rendszer tagja lesz. Az Egyesült Államok vezetése kezdetben kivárási taktikát alkalmazott, és azt remélte, hogy gazdasági eszközökkel elérheti a rendszer megbuktatását. Később azonban már a politikai és a katonai megoldás lehetőségét fontolgatták. Washington 1961 januárjában megszakította a diplomáciai kapcsolatot Kubával, majd az év áprilisában a CIA által kiképzett fegyveres kubai emigránsok szálltak partra a Disznó-öbölben. Ez a katonai akció ugyan kudarcba fulladt, a kubai vezetés számára azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az

46. Uo.

ország biztonságát az Egyesült Államokkal szemben önerőből nem tudják garantálni. Ezért 1961 júliusában Moszkvában katonai egyezményt írtak alá a Szovjetunióval, amelynek alapján egy évvel később szovjet közép-hatósugarú nukleáris rakétákat telepítettek Kubába.

A legújabb kutatások alapján úgy tűnik, hogy ennek a nagy jelentőségű és kifejezetten provokatív szovjet döntésnek kettős célja volt.⁴⁷ Egyrészt Kuba megvédelme egy esetleges amerikai támadástól, azáltal, hogy az Egyesült Államoknak egy ilyen esetben a Szovjetunióval való közvetlen katonai konfliktust kellett volna megkockáztatnia. Másfelől viszont Hruscsov ezzel a lépéssel a globális stratégiai egyensúly megteremtésére tett kísérletet egy olyan időszakban, amikor az interkontinentális rakéták előállításában az Egyesült Államok már jelentősen megelőzte a Szovjetuniót, s ezt a műholdas felderítésnek köszönhetően már nem lehetett tovább eltitolni.⁴⁸ Ebben a helyzetben komoly stratégiai előnyt jelentett Kuba földrajzi fekvése, hiszen a szigetországba telepített szovjet közép-hatósugarú nukleáris rakéták, amelyeket ekkor már sorozatban gyártottak, az Egyesült Államok egész területét fenyegethették.

Az amerikai felderítés 1962. október közepén fedezte fel a rakétákat Kubában. Kennedy elnök, az összes lehetséges válaszlépés mérlegelése után október 22-i beszédében bejelentette, hogy tengeri blokádot rendelt el Kuba körül a további rakéták odaszállításának megakadályozására. Az úton lévő szovjet és kelet-európai szállítóhajók október 24-én érték volna el a szigetországot, ezért kétségtelenül fennállt a közvetlen szovjet-amerikai fegyveres konfliktus kirobbanásának veszélye. Az összeütközés azonban végül nem következett be, mivel a Hruscsov a hajókat még idejében visszafordította.

Kennedy követelte a már Kubában lévő rakéták elszállítását is, és jelezte: ellenkező esetben az USA kész preventív csapást mérni a szigetre. Ekkor intenzív kommunikáció bontakozott ki a két fél között a legkülönbözőbb csatornák igénybevételével, például Bertrand Russell angol filozófus közvetítésével is. Ma már tudjuk, hogy a válság kezelése során mindkét fél nagyfokú kompromisszumkészséget és rugalmasságot tanúsított, noha a maga idejében mindez csak a szovjet oldalon jelent meg a nyilvánosság előtt.⁴⁹

47. A kubai rakétaválságról lásd Zubok-Pleshakov (1996), 258–274.; Fursenko-Naftali (1997), 367–492., 487–524.

48. Hruscsov korábban – éppen a tények ellenőrizhetetlenségére alapozva – mindent elkövetett, hogy a világ elhiggye, a Szovjetunió már az interkontinentális rakéták hatalmas arzenáljával rendelkezik, és nagy előnye van e téren az Egyesült Államokkal szemben. Mint kiderült, 1962-ben már az USA rendelkezett legalább hatszoros fölényrel a nukleáris fegyverzetek terén. – A következő években a Szovjetunió hátránya még tovább nőtt, s végül csak 1969-ben sikerült meghaladni az USA interkontinentális rakétáinak számát. Fischer (1997), 198.

49. Hruscsov követelésére Kennedy titokban beleegyezett, hogy a Törökországban telepített amerikai Jupiter rakétákat leszereljék, mivel azonban ehhez formálisan a NATO jóváha-

Október 26-i és 27-i üzeneteiben Hruscsov ígéretet tett a rakéták visszavonásra, s ez hamarosan meg is történt. Kennedy viszont nyilvánosan garanciát vállalt arra, hogy az USA nem hajt végre inváziót Kuba ellen.

Ma már tudjuk, a szovjetek feltétel nélkül is visszavonultak volna, de a helyzet eszkalálódásától szintén tartó amerikai vezetés megkönnyítette a szovjetek dolgát: Kennedy nemcsak azt ígérte meg, hogy az USA nem támadja meg Kubát, hanem további engedményt is tett, hogy lehetővé tegye Hruscsovnak a visszavonulást: ígéretet tett a törökországi amerikai Jupiter rakéták kivonására is.⁵⁰ Ez viszont nem kevesebbet jelentett, mint hogy az amerikai vezetés a NATO-szövetségesek háta mögött kötött titkos egyezséget a szovjetekkel.

A kubai válság békés megoldása így mindkét szuperhatalom számára egyszerre volt győzelem és fiasco. Az Egyesült Államok sikeresen akadályozta meg szovjet atomműtőerő létrehozását az amerikai kontinensen, viszont le kellett mondania Kuba inváziójáról, s így az ottani kommunista rendszer felszámolásáról. A Szovjetunió számára a nemzetközi politikában nagyon jelentős presztízavesztést okozott, hogy ki kellett vonnia a rakétákat Kubából, ám az akció egyik fő célját, a kubai kommunista rendszer fennmaradásának biztosítását, s így egy latin-amerikai hídfőállás megőrzését végül is elérte.

A kubai válság szovjet kezelése során a szövetségesekkel kapcsolatos szovjet politika éppen ellenkezője volt annak, amit a berlini kérdés megoldásánál követtek. Akkor a szovjet vezetés folyamatosan és gyakran konzultált, egyeztetett a VSZ-tagországokkal, a leginkább érintett NDK-val pedig kifejezetten intenzív volt a koordináció. Most viszont a legnagyobb titokban készítették elő az akciót, sőt a válság megoldása során még a kubaiakat sem tájékoztatták a várható fejleményekről. Ezért azután a kelet-európai országokat teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a válság kirobbanásának híre, amelyről a sajtóból értesültek. Budapesten nemcsak a közvetlen kelet-nyugati katonai konfliktus veszélye, s a harmadik világháború rémének felidézése okozott érthető megdöbbenést. Az is komoly aggodalmat keltett, hogy az addigi legsúlyosabb hidegháborús válság következtében, még a remélhető békés megoldás ellenére is, esetleg központilag majd nehezen kezelhető háborús hisztéria alakul ki a magyar társadalomban. Egy ilyen fordulat ugyanis komolyan megzavarhatta volna az 1956 óta sikeresen folyó belső pacifikálási folyamatot.

gyása kellett, erre csak a következő évben került sor. Erről az alkuról az amerikai vezetésben csak az elnök testvére, Robert Kennedy és Dean Rusk külügyminiszter tudott.

50. A kubai rakétaválság nemzetközi kontextusáról az 50. évforduló alkalmából a *CWHIP Bulletin* Issue 17–18. 2012 Fall 500 (1) dokumentumot adott közre angol fordításban.

A jelenleg hozzáférhető források alapján nem lehet pontos képet alkotni a magyar vezetésnek a válság során tett minden lépéséről, illetve arról, hogy mikor, milyen információval rendelkeztek a krízis során.⁵¹ Október 23-án délelőtt 10 órakor a magyar honvédelmi miniszter az alábbi táviratot kapta katonai csatornán Grecsko marsalltól a VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnokától:

„Tekintettel D. Kennedy (sic!) az USA elnökének folyó év október 23-án tett provokációs nyilatkozatára, és a nyugati agresszorok által a háború ki-robbantásának kialakult veszélyére, javaslom:

1. Az Egyesített Parancsnokság állományába kijelölt valamennyi haderő-nem csapatait fokozottabb harckészültségbe helyezni.
2. Az Önök által tett intézkedésekről kérem folyó év október 24-én jelen-tést tenni.”⁵²

Október 23-án éppen rendes ülést tartott az MSZMP Politikai Bizottsága, ám a jegyzőkönyv tanúsága szerint ekkor még nem került szóba a kubai helyzet.⁵³ Feltehetőleg az ülésnek vége lett, mire Grecsko marsall távira-tának híre elérte a legfelső politikai vezetéshez. Másnap a minisztertanács – a szovjet kormány előző napi deklarációját alapul véve – nyilatkozatot adott ki, amelyben elítélték az Egyesült Államok Kuba függetlenségét fenyegető, agresszív lépéseit. A kormány azonban valójában csak másnap, október 25-én ült össze. Ekkor kiderült, hogy a rendkívüli helyzetre való tekintettel a nyilatkozatot Kádár irányítása alatt a miniszterelnök-helyette-sek és a külügyminiszter készítették és hozatták nyilvánosságra.⁵⁴ Az ülé-sen Kádár tájékoztatást adott a kubai válságról, valószínűleg Grecsko mar-sallnak, a VSZ EFEF főparancsnokának – mai ismereteink szerint igencsak hiányos – információi alapján. Mivel írásos dokumentum eddig nem került elő, Grecsko feltehetően telefonon adott tájékoztatást a szövetségeseknek, erre van is halvány utalás a forrásokban. Az is lehetséges, hogy a buda-pesti szovjet nagykövet is kapcsolatba lépett a magyar vezetéssel, mivel az SZKP Elnöksége október 22-én a kubai helyzet megvitatása után határozat-tal hozott arról, hogy a Külügyminisztérium tájékoztassa a Varsói Szerző-dés tagállamaiban szolgálatot teljesítő nagyköveteket.⁵⁵ Kádár az amerikai

51. Lásd Békés-Kalmár (2012).

52. Ehrenberger et al. (2006), 106.

53. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1962. október 23-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/280. ő. e.

54. Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1962. október 25-i üléséről, MNL-OL, XIX-A-83-a-245/1962 ő. e.

55. Furszenko (2003). Erre vonatkozó dokumentum azonban még nem került elő Magyar-oroszán.

lépések ismertetése után elmondta, hogy a Szovjetunióban harckészültsé-get rendeltek el, de tartalékosokat nem hívtak be. Az NDK területére jelen-tős új szovjet egységek vonultak, Lengyelország az oderai határszakaszon, Bulgária pedig a déli határainál hajtott végre csapaterősítéseket. Emellett a VSZ minden tagállamában harckészültségbe helyezték a meglévő katonai állományt. Grecsko marsall kérésére – ugyancsak a rendkívüli kabinet jóvá-hagyásával – a magyar katonai vezetés is megtette a szükséges intézkedé-seket, így Magyarországon elsősorban a légierőt és a légvédelmet helyezték készültségbe.⁵⁶ Kádár arra nem tért ki, hogy a mozgósítás valójában közvet-lenül Grecsko utasítására megtörtént, a magyar politikai vezetés csak utólag hagyta jóvá az intézkedést.

Noha a helyzetről láthatóan korántsem rendelkeztek kellő információ-val, a válságot Kádár a második világháború óta legsúlyosabb nemzetközi konfliktusként értékelte. A kormány ennek megfelelően felhatalmazta a honvédelmi miniszterrel kiegészített „rendkívüli kabinetet”, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket. A továbbiakban minden bizonnyal ez a szűk ad hoc testület foglalkozott a válság nyomán adódó problémák ke-zelésével, ám tevékenységéről ma még lényegében semmit sem tudunk. A magyar párt hivatalos vezető szervei az MSZMP november 2-án megtar-tott PB- és titkársági ülésekről fennmaradt dokumentumok szerint érdem-ben nem foglalkoztak a kubai válság következtében kialakult helyzettel. Ezt megelőzően, október 25-én a Titkárság röpszavazással döntött arról, hogy MTI-tudósítót küldenek Kubába. Ez világosan arra utal, hogy a ma-gyar vezetés ekkor már biztosra vette a válság békés rendezését. Úgy tű-nik, nem merült fel az sem, hogy össze kellene hívni a Központi Bizottság rendkívüli ülését. Tény viszont, hogy erre nem került sor. Az adott hely-zetben a magyar vezetés valójában nem sok mindent tehetett, hiszen az események alakulását a legcsekélyebb mértékben sem tudta befolyásolni, pedig a válság kimenetele, kedvezőtlen esetben, alapvetően érintette vol-na Magyarország sorsát is. Ezért azután maradt a propaganda területe: a közvéleményben igyekeztek a Kuba melletti szimpátiát erősíteni, s a gyá-rakban és munkahelyeken szolidaritási röpgyűléseket szerveztek. A leg-nagyobb tömeggyűlést a budapesti Sportcsarnokban tartották október 25-én, ahol Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes és Quintín Pino Machado kubai nagykövet voltak a szónokok. A gyűlés egy U Thant ENSZ-főtit-

56. A készültséget a kubai válság lezárása után, 1962. november 22-én oldották fel. – A ku-bai válság után tovább folytatódott az 1961 tavaszán megindult tendencia, így újra sor került a védelmi kiadások emelésére. A hadsereg létszámát 1962 szeptemberében a HM javaslata 1964-re 85 ezer főben, 1970-re pedig 92–95 ezer főben határozta meg. Ezzel szemben 1963 augusz-tusában a tényleges létszám már 106 400 fő, az 1970-re szóló előirányzat pedig 120–122 ezer fő volt. Fehér Lajos jelentése a Politikai Bizottságnak, 1963. augusztus 30. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/312. ő. e.

kárhoz küldendő üzenet fogadott el, amelyben a résztvevők közvetítését kérték a válság rendezésében.⁵⁷ Hasonló szolidaritási akció keretében Kádár János fogadta a kubai nagykövetet, valamint a *Revolución* című kubai lap éppen Magyarországon tartózkodó két újságíróját, a beszélgetés szövegét pedig a *Népszabadság* október 25-én a magyar kormány említett deklarációja mellett címdoldalon közölte. A válság idején készült hangulatjelentések szerint nem volt háborús pánik az országban, mert az emberek bíztak abban, hogy a Szovjetunió sikeresen elhárítja a háború veszélyét.⁵⁸ Nagyon is elképzelhető, hogy az aggodalom szintje jóval alatta maradt a nyugati országokban tapasztaltaknak, mivel a politikai vezetés mindent elkövetett, hogy a közvélemény minél kevesebbet fogjon fel a válság valódi jellegéből. Talán ez a szándék magyarázza azt a meglepő tényt is, hogy amikor Kádár október 31-én a MSZMP VIII. kongresszusára készülve a budapesti pártkonferencián tartott beszédet, egy szóval sem említette Kubát, sem pedig bármilyen nemzetközi kérdést.⁵⁹

Jelenlegi ismereteink szerint első kézből származó, lényegi szovjet információt a magyar vezetés csak november elején kapott. November 5-én, az MSZMP PB rendkívüli, zárt ülésén Kádár János beszámolt arról, hogy aznap reggel Hruscsovvá folytatott telefonbeszélgetése során megegyeztek, hogy Kádár sürgősen kiutazik Moszkvába.⁶⁰ November első napjaiban a VSZ számos tagországának vezetői jártak a szovjet fővárosban, így logikusnak tűnik Kádár magyarázata, miszerint ő kérte a találkozót, hiszen „félreérthetik az emberek”, ha a magyarok nem vesznek részt ilyen konzultáción. Lehetséges azonban egy másik magyarázat is: november 2-án Budapesten kémkedés vádjával letartóztatták Greville Wynne brit állampolgárt, majd 14-én átadták a szovjet hatóságoknak arra hivatkozva, hogy bűneit főleg a Szovjetunió ellen követte el. Wynne a moszkvai brit nagykövetségen dolgozott, aki a híres kém, Oleg Penkovszkij összekötője volt. Magyarországra a BNV (Budapesti Nemzetközi Vásár) megtekintése céljából érkezett, és feltehetően azért tartóztatták le itt, mert attól tartottak, hogy nem tér vissza Moszkvába. Wynne-t nyolc év börtönre ítélték, majd végül kicserélték a szovjeteknek kémkedő Gordon Lonsdale-re. Ilyen komoly, Magyarországot is érintő kémügyről sem korábbi, sem későbbi időből nem tudunk, ezért korántsem kizárt, hogy Kádár novem-

57. *Népszabadság*, 1962. október 26.

58. Tájékoztató jelentés a Kuba elleni amerikai provokáció első visszhangjáról, 1962. október 24. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/1038. 6. e. Feljegyzés a Kuba elleni amerikai provokáció visszhangjáról, 1962. október 26. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/1041. 6. e.

59. Kádár János beszéde a budapesti pártkonferencián, 1962. október 31. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/1048. 6. e.

60. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1962. november 5-i rendkívüli, zárt üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/281/1. 6. e.

ber 7–10. közötti moszkvai látogatásának ez volt legalább az egyik fő oka. A kubai válságról adott szovjet információ nem sokkal volt bővebb annál, amit a magyar vezetők addig is tudtak: a Szovjetunió elérte célját, hiszen lényegében sikerült amerikai garanciát szereznie a kubai kommunista rendszer fennmaradására.⁶¹

Mindezek alapján az is elmondható, hogy a világbéke szempontjából mindmáig legveszélyesebbnek tekintett kubai válság megoldása során a harmadik világháború kirobbanásának veszélye korántsem volt akkora, mint ahogy azt a korabeli közvélemény megélte. Ez pedig éppen annak volt köszönhető, hogy a krízis megoldása során a szuperhatalmak vezetői nagyfokú visszafogottságról és felelősségérzetről tettek tanúbizonyságot, vagyis a kényszerű szuperhatalmi kooperáció mechanizmusa kiválóan működött. A válság sajátossága, hogy egy potenciális világháború-katalizáló helyzet végül egy tényleges és tartós *békekatalizáló* helyzetbe fordult át. A szuperhatalmak ugyanis azonnal levonták az esetből a szükséges következtetéseket: az emberi civilizáció elpusztulásával fenyegető harmadik világháború mindenáron való elkerülése érdekében meg kell akadályozni az olyan veszélyes konfliktusok kialakulását, mint amilyen a kubai válság volt. A szuperhatalmak visszavonhatatlanul felismerték, hogy a jövőben a kooperáció kényszerének nincs alternatívája, és hogy a jövőben a szuperhatalmi kooperáció mechanizmusának tökéletesítése révén *eleve el kell kerülni* a hasonló veszélyes konfliktusok kialakulását. Ennek a belátásnak az első komoly eredménye 1963 júniusában a Fehér Ház és a Kreml közötti „forró drót” létrehozása, majd egy hónappal később az atomcsendegyezmény aláírása volt. Ez a felismerés azután jelentősen hozzájárult a hatvanas évek közepétől kibontakozó klasszikus enyhülési folyamat sikeréhez, a szuperhatalmi együttműködés új, hatékonyabb és intézményes formáinak kialakulásához.

A VSZ-tagországok számára a kubai válság szintén komoly tanulságokkal szolgált, mivel valójában ekkor döbbsen rá kiszolgáltatottságuk mértékére. Különösen nehezen értették meg, hogy ha a lényegesen kisebb nemzetközi feszültséget okozó berlini válság során a szovjetek fontosnak tartották a szövetségeseikkel való rendszeres konzultációt, hogyan fordulhatott elő, hogy majdnem kitört a harmadik világháború és a keleti katonai szövetség tagjai szinte minden érdemi információ nélkül várták a végkifejletet. És ha még tudták volna, hogy a hruscsovi propaganda állításával ellentétben ekkor már nem a Szovjetunió, hanem az Egyesült Államok rendelkezett jelentős, legalább hatszoros fölényrel a nukleáris fegyverzetek terén!

61. Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1962. november 12-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/60. 6. e.

A legradikálisabb következtetést a román vezetők vonták le az esetből: 1963 októberében a román külügyminiszter a legnagyobb titoktartást kérve közölte amerikai kollégájával, hogy egy nukleáris világháború esetén Románia semleges maradna. Erre hivatkozva kéri, hogy országa ne legyen amerikai atomcsapás célpontja.⁶² A gazdasági téren már 1958-tól jelentkező, majd 1964-ben nyilvánosan is vállalt román deviáns politika „vonallá” válása így legalábbis jelentős mértékben a kubai válság hatásának tulajdonítható.

A lengyel vezetők nem kevésbé voltak felháborodva a történeteken, ráadásul úgy látták, maguk a szovjetek nem értették meg a dolog jelentőségét, ezért az a negatív tendencia, hogy nem tartják fontosnak az előzetes konzultációt, folytatódik majd. Nehezményezték többek között, hogy Moszkva nem egyeztetett a VSZ-országokkal az atomcsendegyezményről, annál is inkább, mert a szerződés megkötése után azt nekik is alá kellett írniuk. Gomulka az 1963 novemberében Budapesten folytatott tárgyalásain azt is elmondta, hogy Kuba be akar lépni a Varsó Szerződésbe, ám ez nagy veszélyt jelentene a keleti blokk biztonságára és az egész világ békéjére. Ezért határozottan kijelentette, hogy amennyiben hivatalosan is felvetik a kérést, Lengyelország meg fogja vétózni Kuba felvételét.⁶³ A lengyelek a megoldást a Varsói Szerződésen belüli előzetes konzultáció elmélyítésében és az egyes tagállamok politikai szerepének jelentős növelésében látták.⁶⁴

Noha a szovjet magatartás kritikájában a magyar vezetés jóval visszafogottabb volt, mint a lengyelek, a VSZ-en belüli jövőbeni együttműködés jellegét tekintve lényegében azonos nézeteket vallott. Ennek egyértelmű jele volt, hogy Kádár az 1963. júliusi moszkvai látogatása során javaslatot tett a VSZ Külügyminiszteri Tanácsának létrehozására, még jóval azelőtt, hogy a VSZ reformjára vonatkozó tervek 1965–1966 folyamán hivatalosan is napirendre kerültek.⁶⁵ A kezdeményezés célja egyértelműen az volt, hogy ily módon információs és konzultációs kényszerhelyzetet teremtsenek a szovjetek számára, és erősítsék a döntés-előkészítés multilaterális jellegét. Ezt Kádár világosan közölte is Hruscsovval: „itt arról van szó, ne álljon elő olyan helyzet, hogy a szovjet kormány különböző nyilatkozatokat publikál, s a többi kormány elolvassa az újságból... Előzetes tanácskozássra gondol-

62. Garthoff (1995).

63. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. november 26. üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/320. ő. e.

64. Erdélyi Károly feljegyzése Marian Naskowski lengyel külügyminiszter-helyettestel 1963. november 21-én folytatott megbeszélésről (1963. november 24.). Uo.

65. A magyar fél valójában már 1958-ban javaslatot tett a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozására, ám akkor válasz sem érkezett a felvetésre. Lásd Baráth (2003) és Baráth (2012).

tam. Azt is megmondtam, hogy a tapasztalat szerint jobb előbb vitatkozni, mint utóbb”.⁶⁶

A magyar javaslatot a szovjetek – akik két év múlva maguk álltak elő ugyanezzel az ötlettel – ekkor azzal hárították el, hogy most, amikor a „szuverenitási betegség” ütötte fel a fejét, a tagállamok erre rosszul reagálnának, és csak félreértenék a szándékot.

HRUSCSOV BUKÁSA ÉS A KÁDÁR DOKTRÍNA

1964. október 14-én az SZKP KB plénuma váratlanul felmentette Nyikita Hruscsovot vezetői tisztségeiből, és helyette a párt főtitkárának Leonid Brezsnyevet, miniszterelnöknek pedig Alekszej Koszigin-t választották meg. Kádár János első, három héttel később lezajlott találkozója az új szovjet vezetőkkel sok szempontból meghatározó jellegű volt egész politikai pályája, akárcsak magyar–szovjet viszony alakulása szempontjából, ezért jelentős tanulságokkal szolgál annak részletes elemzése.⁶⁷

Kádár, aki 1961-től ismét maga is egy személyben volt az MSZMP vezetője és miniszterelnök, ekkor éppen Lengyelországban járt hivatalos látogatáson. Sokkolta a hír, hiszen a döntés számára is teljesen váratlan volt. Ráadásul Kádár számára a leváltott szovjet vezető nem egyszerűen az éppen aktuális moszkvai „főnöke” volt, hanem 1956 után az évek során igazi baráti kapcsolat alakult ki a két férfi között, annak ellenére, hogy a magyar vezető 18 évvel fiatalabb volt, mint mentora. Hruscsov és Kádár szoros, baráti jellegű viszonya közismert volt, a kapcsolat jellegéről azonban eddig nem került elő sok említésre méltó dokumentum. E ritka források egyike Kádár Hruscsovhoz írott 1961. június 21-i levele, amelyből a következő „valomás” származik: „Nekem is van dolgom, gondom elegendő. Éppen ezért legutóbbi telefonhívása meleg érzéssel töltött el, ugyanakkor erősen zavarba is hozott. Csodálkozom, hogy az Ön mérhetetlenül több dolga, gondja mellett még arra is tudott figyelmet és időt fordítani, hogy nekem gratuláljon születésnapomra. Mély hálával tölt el figyelmessége, amelyet ezúton is köszönök. Nem tudok és nem is akarok hízelegni, de Önnek szép szavak nélkül is tudnia és éreznie kell, hogyan viszonyulok én az Ön személyéhez.”⁶⁸ Kádár valóban nem volt egy hízelgő típus, mindenesetre későbbi moszkvai feletteseihez – beleértve Gorbacsovot is – nem írt hasonló levelet.

66. Kádár János beszámolója a párt és kormányküldöttség szovjetunióbeli látogatásáról, Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. július 31-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/309. ő. e.

67. A találkozóról készült jelentést közli Békés (1998).

68. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/731. ő. e.

Minthogy Kádár „különleges kapcsolata” Hruscsovval általánosan ismert volt, a „legjobb tanuló” most joggal tartott attól, hogy a szovjet politikában bekövetkező változások egy esetleges resztalinizálási folyamat kezdetét jelenthetik. Ez pedig komolyan veszélyeztethette volna a Magyarországon a posztstálini modell kiépítése terén addig elért jelentős eredményeket. Saját akkori lelkiállapotát jól jellemzi a később Brezsnyevnek tett kijelentése: „egyes magyar értelmiségiek fejében még az is megfordult, vajon ki ér haza előbb, Kádár vagy Rákosi?”⁶⁹

Így Hruscsov eltávolítása 1956 óta az első súlyos válságot jelentette az SZKP és az MSZMP kapcsolatában, amely ráadásul részben a nyilvánosság előtt zajlott. A moszkvai fejleményekről Magyarországon először a *Népszabadság* 1964. október 17-i számolt be, a Tovább a lenini úton című cikkben, amelyben Hruscsov érdemeit is megemlítték, még ha csak egy fél mondatban is. Az is példa nélküli dolog volt, hogy a Hruscsov eltávolítását közvetlenül követő időszakban mind az MSZMP és az SZKP kölcsönösen cenzúrázták egymás sajtóközleményeit. A szovjetek kihagyták a magyar közlemények azon részét, amelyek Hruscsov érdemeit tartalmazták, míg a magyarok a szovjet nyilatkozatoknak azokat a részeit hagyták el, amelyek szerintük túlzottan hangsúlyozták Hruscsov hibáit.

Annak érdekében, hogy megpróbáljanak első kézből információt szerezni a leváltás körülményeiről, október 20-án az MSZMP PB két tagját, Biszku Bélát és Nemes Dezsőt küldték Moszkvába, ahol Szuszlovval, Kirilenkóval, Ponomarjovval és Tolkunovval folytattak konzultációt.⁷⁰ Kádár ezek után, arra törekedve, hogy álláspontját az adott körülmények között elérhető legszélesebb politikai támogatással biztosítsa, október 23-án összehívta az MSZMP Központi Bizottságát. A következő napon levélben fordult Brezsnyevhez, és utalva a magyar KB-ban lezajlott vitára, kijelentette, hogy az MSZMP vezetése elfogadja az SZKP döntését a Moszkvából kapott információk alapján, de nem ért egyet Hruscsov eltávolításának módjával, mert érdemeiről nem tettek említést. Más csatornán keresztül azt is jelezte, november közepén szeretne 2-3 napra Moszkvába utazni, hogy konzultáljon az új szovjet vezetéssel a „két testvérpártot érintő kérdésekről”.

Mindeközben azonban a kínai párt vezetői váratlan lépésre szánták el magukat. Abban bízva, hogy a fő ideológiai ellenségnek tekintett „revizionista” Hruscsov menesztésével lehetőségük nyílik a megtévedt szovjet vezetést visszatéríteni az igaz útra, október 29-én váratlanul arról tájékoztatták az SZKP-t, hogy az októberi forradalom 47. évfordulójára Csou En-laj miniszterelnök vezetésével párt- és kormányküldöttséget küldjenek Moszkvába. A KKP azt is javasolta, hogy erre az alkalomra a Szovjet Kommunista

Párt Központi Bizottsága hívjon meg az összes szocialista országból párt- és kormánydelegációt. Az új szovjet vezetés, miután konzultált az európai szocialista országokkal, köztük az MSZMP-vel, abban a reményben, hogy érdemi esély nyílik a hatvanas évek eleje óta súlyosan megromlott kínai kapcsolatok rendezésére, bejelentette, hogy támogatja a kínai javaslatot. Így Kádár első, tisztázó találkozására az új szovjet vezetőkkel éppen ennek a hivatalos moszkvai látogatásnak az alkalmával került sor 1964. november 9-én és 10-én.

Kádár tudta, hogy a tárgyalások döntő fontosságúak lesznek a szovjet-magyar kapcsolatok jövője szempontjából, és úgy érezte, hogy első alkalommal tud majd viszonylag erős pozícióból tárgyalni moszkvai főnökeivel. Bár Hruscsovval, személyes baráti kapcsolatot ápolt, ez nem jelentette azt, hogy valaha is esélye lett volna vele valóban egyenrangú partnerként tárgyalni, hiszen a szovjet vezető mind az egyik szuperhatalom, mind pedig a világkommunizmus vezetőjeként kiemelkedő tekintéllyel rendelkezett. Vele ellentétben Brezsnyev és Koszigin, amint előbbi maga nyíltan elismerte a tárgyalások során, Hruscsovhoz képest még „fiatal emberek” voltak, és nem rendelkeztek ilyen presztízzsel.⁷¹ Kádár ugyanakkor, ekkor még csak 52 évesen, a szovjet blokk egyetlen vezetője volt, aki az országában végbement „ellenforradalom” után sikeresen hajtott végre egy politikai és gazdasági konszolidációt. Érdemének tudhatták be, hogy 1964-re, mindössze nyolc évvel 1956 után, a politikai stabilitás helyreállt, a legtöbb politikai foglyot szabadon bocsátották, a mezőgazdaságot nemcsak teljesen kollektivizálták, hanem az egyre hatékonyabban működött, a lakosság életszínvonalja folyamatosan növekedett, és hosszú évek nyugati bojkottja után az ország nemzetközi megítélése legalább a szovjet blokk többi országának szintjére emelkedett. Mindezek eredményeként Magyarország helyzete nagyot változott: a „szovjet blokk leggyengébb láncszeme” és egyben szégyellnivaló feketebáránya, ahol „ellenforradalmi lázadás” tört ki, viszonylag nagyon rövid idő alatt a tábor egyik legsikeresebb országává vált, s ez Kádárt, Gomułkaival együtt, a hatvanas évek közepére a legtekintélyesebb kommunista vezetők egyikévé tette.

Ezért Kádár, érzékelve saját viszonylag erős, és partnerei viszonylag gyenge pozícióját, nem csupán Hruscsov leváltásának módját akarta megvitatni, hanem történelmi esélyt látott arra, hogy *tabula rasát* teremtsen, és új lapokra helyezze a szovjet-magyar kapcsolatokat, és közvetve magát a szovjet-kelet-európai viszonyt is. Azt akarta elfogadtatni az új szovjet vezetőkkel, hogy noha a Szovjetunió vezető és meghatározó szerepe továbbra is megkérdőjelezhetetlen marad, a jövőben a szovjet blokk tagállamainak

69. Békés (1998). A találkozóra vonatkozó összes idézet forrása ugyanez.

70. Baráth (2008).

71. „Fiatal” a szovjet gyakorlatban azt jelentette, hogy ekkor Brezsnyev 58, Koszigin pedig 60 éves volt.

korlátozott partneri státust kell kapniuk, és azok érdekeit és álláspontját ezután Moszkvának sokkal komolyabban kell vennie. A jövőben, a szocializmus építésének eredményeit és tanulságait kölcsönösen ki kell cserélni a tábor országai között, vagyis a tapasztalatok átadását nem szabad a szovjet eredmények átvételére korlátozni, mint a múltban. A nagyobb nyomaték kedvéért a magyar delegáció – eltérően az addigi gyakorlattól – 14 pontot tartalmazó írásos feljegyzést készített a megbeszélni tervezett témákról, amelyet november 9-én átadtak az SZKP KB-nak.⁷²

Ezek a pontok valójában rövid téziseket fogalmaztak meg, amelyek az MSZMP álláspontját rögzítették számos fontos kérdésben. Amíg azonban a magyarok a találkozót Brezsnyevvel csak a következő napra, november 10-re várták, váratlanul meghívást kaptak, hogy fél óra múlva kezdjék meg a tárgyalást. Így az ülésen a láthatóan meglepett Kádár mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a magyar delegáció álláspontjának alapját az MSZMP Központi Bizottságának október 23-i állásfoglalása képezte, amely az SZKP október 14-i határozatának megvitatása után született. Mivel a magyar memorandumot, amire viszont a szovjetek nem számítottak, csak néhány órával korábban adták át, ez alkalommal érdemi megbeszélésekre nem volt esély, így a tárgyalást másnapra halasztották.

A november 10-én megtartott második találkozón Brezsnyev elmondta, hogy előző este megbeszélték a magyar feljegyzésben foglaltakat Mikoján-nal, Koszigin-nel, Podgornij-jal, Szuszlov-val, Andropov-val és Ponomarjov-val. A dokumentum erősen kritikus tartalma és hangvétele alapján figyelemre méltó, hogy valamennyiüknek úgy tűnt, a memorandum „a barátság, a testvériség és a megbecsülés” jegyében készült.⁷³ Az SZKP vezetője javasolta, hogy a jövőben a kétoldalú kapcsolatok fenntartásában a kevésbé formális változatokat kellene előnyben részesíteni, jelezve, hogy a háromévenkénti párt- és kormánydelegációk cseréje nem feltétlenül a leghatékonyabb modell. A két ország vezetőinek gyakrabban és kevésbé formális körülmények között kell találkozniuk. Igyekezvén nyitottságot és együttműködési szándékot sugározni, s egyben reagálva a magyar memorandumban felvetett egyik legfontosabb problémára is, elmondta, hogy a szovjet vezetők tisztában vannak azzal, hogy ők maguk egyedül nem tudnak megoldani minden problémát, ezért igényt tartanak a testvérpártok támogatására és kezdeményezéseire. A magyarok megnyugtatóra Brezsnyev megerősítette, hogy változatlanul az SZKP XX. kongresszusa alapján állnak, és utalva a Hruscsov és Kádár közötti baráti kapcsolatra, hangsúlyozta, hogy a szovjet vezetők „viszonya, magatartása, érzelmei Magyarország irányában” nem

változtak, és nem változnak. Brezsnyev hosszasan ismertette Hruscsov leváltásának körülményeit, hangsúlyozva, hogy annak főként belpolitikai okai voltak, bár követett el hibákat a külpolitikában is, ám ezeket sem az Elnökségben, sem pedig a Központi Bizottságban nem vetették fel. A magyaroknak a leváltás módját érintő kritikáját azzal igyekezett kivédeni, hogy hangsúlyozta, nyilvánosan ugyan nem említették Hruscsov érdemeit, de az Elnökség ülésén beszéltek azokról, és a KB-ülésen tartott beszámolójában Szuszlov szintén hosszasan méltatta azokat. Brezsnyev elmondta, hogy a testvérpártok többsége is helyesen értelmezte Hruscsov felmentését, és csak egyes pártoknál volt egyet nem értés a leváltás módját illetően. Kifejtette: a Hruscsov-kérdést az SZKP lezárt ügynek tekinti, erre nem fognak visszatérni, és kampányt sem indítanak Hruscsov ellen.

Kádár válaszában egyenként kitért a memorandum 14 pontjában foglalt problémákra, hangsúlyozva, hogy sok-sok év óta hasonló jelenség nem fordult elő a két ország kapcsolataiban, ezért fontos, hogy a szovjet vezetők pontosan értsék a magyar álláspontot. Rögtön az elején tisztázta: az MSZMP a felmentést tudomásul veszi és annak szükségességét teljesen megérti. Kádár elismerte, hogy a felmentés az SZKP belső ügye, de egyben felhívta Brezsnyev figyelmét az SZKP globális jellegű felelősségére. „Ma ugyan nincs Komintern, de mozgalmunkat ma is egy egységes világpártként kezeljük, ezért számunkra nem lehet közömbös, hogy mi történik egy másik testvérpártban. Különösen vonatkozik ez az SZKP-re. A Szovjetunió olyan szerepet tölt be a világban, hogy bármit is tesz, annak világviszhangja van. Ez a világ szerencséje, a Szovjetunió viszont soha nem feledkezhet meg erről. Hruscsov elvtárs felmentése csak formailag az SZKP belső ügye, de politikailag, erkölcsileg, érzelmileg mindenkit, így bennünket is érint.” Kádár ezen érvelése, miszerint a Szovjetunióban történő fejlemények nem tekinthetők belügynek, hanem azok az *egész szovjet blokk* „hatáskörébe tartoznak”, valójában a később 1968-ban Brezsnyev-doktrínaként elhíresült, de mindig is létezett teória kifordítása volt, így azt nyugodtan nevezhetjük *Kádár-doktrínának*.

Kádár nem titkolta, hogy Hruscsov leváltása óriási meglepetést, sőt megdöbbenést váltott ki Magyarországon, és annak politikai szempontból súlyos következményei voltak. Leváltása a belpolitikai helyzetben törést idézett elő, bizonytalanságot okozott, az emberekben felmerült a kérdés: vajon változik-e a magyar vagy a szovjet politika? „Mi megmagyaráztuk, hogy nincs változás. Az SZKP-tól kapott tájékoztatást felhasználva belső úton megvilágítottuk a leváltás okát is. A közvéleménynek, a tömegeknek megmondtuk azt is, hogy Hruscsov elvtársnak voltak érdemei.”

Kádár ezek után a kelet–nyugati viszony alakítása, illetve a világméretű „békeharc” szempontjából is figyelemre méltó tanácsokkal látta el a szovjet vezetőt. Elmondta, hogy a szovjet értékeléstől eltérően szerinte nem oko-

72. Kádár János feljegyzése Leonyid L. Brezsnyevnek, Moszkva, 1964. november 9. A dokumentumot közli Békés (1998).

73. A moszkvai tárgyalásokról készült feljegyzés uo. 163–166.

zott gondot, hogy egy-egy külföldi útjára Hruscsovot elkísérte a felesége vagy valamelyik családtagja. Ellenkezőleg – nem mintha erről bármilyen személyes tapasztalattal rendelkezett volna –, kifejtette, hogy a kapitalista országokban élő „egyszerű emberek több rokonszenvet tanúsítanak azon politikusok iránt, akiknek látják az emberi oldalát, az emberi vonásait is. A béke szükségességéről beszélő politikusnak a tömegek jobban hisznek akkor, ha tudják róla, hogy van gyereke, van unokája.”⁷⁴

Kádár egy sajátos „emberarcú szocializmus” víziót is felvázolt Brezsnyevnek. Elmondta, hogy Magyarországon az emberek sajnálták Hruscsovot, abból indultak ki, hogy 50 éven át harcolt egy ügyért, most valószínűleg hibákat követett el, de legalább annyit mondhattak volna róla, hogy jót is csinált. Implicit módon arra utalva, hogy a szovjet lépést nem tekintik civilizált megoldásnak, elmagyarázta, hogy „a mi országunkban, ahol a társadalmi viszonyok átmeneti állapotban vannak, a mi rendszerünk népszerűsítéséhez szükséges az is, hogy emberi ügyeket emberi módon intézzünk el”. Szintén figyelemre méltó módon, azt, hogy Hruscsov felmentése milyen nehézségeket okozott az MSZMP PR-munkájában, nem a *munkásosztály*, vagy a *dolgozó tömegek* meggyőzésének nehézségeivel indokolta, hanem azzal, hogy a váltást „nekünk a magyar nép [kiemelés – B. Cs.] gondolatvilágából kiindulva kellett megmagyarázni”.

S ami talán még jobban szíven ütötte Brezsnyevet, pozitív példának Kádár magukat az „imperialistákat” hozta fel: „A burzsoázia elegánsabban válik meg saját előregedett vezetőitől. Churchill, Eisenhower egykor az imperialisták vezetői voltak. Churchill is megöregedett, rögeszméi támadtak, bizonyára hibákat követett el. Mégis szépen búcsúztatták el, nyugdíjazták, a királynő is fogadta.”

Kádár nem állt meg itt a szovjet vezetés bírálatában. Arra reagálva, hogy Brezsnyev láthatóan élvezettel és nagy részletességgel taglalta Hruscsov hibáit, a magyar vezető világosan jelezte, hogy a szovjet blokk országai-ban a leváltott első titkár által elkövetett hibákat valójában az egész szovjet vezetés kollektív „teljesítményének” tekintik. „Hruscsov elvtárs hibáinak egy részét nem ismertük, helyesebben nem tudtuk, hogy az egyes döntések mennyiben jelentik az ő személyes állásfoglalását, s mennyiben az SZKP KB véleményét. Mi az újságból mindig úgy olvastuk, hogy a határozatot az SZKP KB hozta. Mi nem kutattuk, ki vagy hány személy áll a hozott határozat mögött.”⁷⁵

74. Vö. Sting: Russians. „I hope the Russians love their children too.”

75. Kádár kritikájának alapot adott, hogy Biszku Béla és Nemes Dezső említett tárgyalásai során Szuszlov maga is elismerte, „Ez odavezetett, hogy a határozatok elfogadása formális jellegűvé vált. Ezért a kollektíva is felelős. Ezért mi is felelősek vagyunk”. Baráth (2008), 203.

Kádár a személyi kultusz kérdésében is igyekezett világos helyzetet teremteni, s ezáltal megakadályozni egy Hruscsov-ellenes kampány kialakulását. Kijelentette, hogy Hruscsov hibáit nem lehet személyi kultusznak nevezni. Sztálin kultusza idegen volt a kommunista rendszertől, és nagy károkat okozott. „Hiba lenne, ha Sztálin személyi kultuszának felszámolása után kijelentenénk, hogy ezután jött Hruscsov személyi kultusza. Az emberek azt hihetnék, hogy a személyi kultusz valóban a rendszer velejárója.” Kádár kifejtette, hogy az MSZMP-nek azért van becsülete a tömegek előtt, mert a párt fellépett az ellenforradalom és a személyi kultusz ellen. Magyarországon az emberek azért nyugodtak, mert garanciát látnak a személyi kultusz visszatérése ellen. Ez a gondolatmenet alig burkolt elismerése volt annak, hogy 1956-ban, amikor az emberek egyáltalán nem voltak nyugodtak, valójában a sztálinista rendszer ellen lázadtak.

Kádár ezek után – nyilvánvaló oktatási cézzal – konkrétan is felvázolta, a leváltás ügyét hogyan kellett volna civilizált módon megoldania a szovjet vezetésnek. „Nagyon jó lett volna, ha a Hruscsov elvtárs felmentéséről szóló első határozat utalt volna arra, hogy Hruscsov elvtárs mindig a szovjethatalom ügyéért dolgozott, de megöregedett, rossz szokásokat vett fel, hibákat követett el, s ma már képtelen megfelelően munkálkodni a közös ügy javára. Utalni lehetett volna arra is, hogy ő maga ezt belátja, ezért korára és egészségi állapotára való tekintettel kérte a felmentését. Ide kellett volna még írni, hogy az SZKP változatlanul a XX., XXI. és XXII. kongresszusok vonalát, az 1957. és 1960. évi határozatok szellemét követi, töretlenül harcol a békéért. Ilyen határozat jobb fogadtatásra talált volna.”

Kádár végül a Hruscsov-kérdés lezárásaként, mintegy jelezve, hogy Brezsnyev érvei egyáltalán nem győzték meg, határozottan leszögezte: Az MSZMP Hruscsov életének egész munkásságát pozitívan értékeli. „Egész életét a mi ügyünknek szentelte. Ezért mi őt tiszteljük. Ha az utcán látnánk, nem fordulnánk el tőle. *Mi nem tudunk egyik napról a másikra leköpní egy olyan embert* [kiemelés – B. Cs.], aki mindig velünk harcolt.” Ez a nem túl diplomatikusra sikeredett, alighanem improvizált megjegyzés, amely implicit módon arra utalt, hogy a szovjet vezetők viszont éppen ezt teszik, még magát Kádárt is megijeszthette, ezért a kijelentés élet tompítandó, rögtön hozzátette: „Kívételt képez, ha az illető áttért a másik oldalra, áruló lett. Nagy Imre esetében például nem haboztunk, megfelelő módon jártunk el.” Végül hasonló dialektikus megközelítéssel zárta le a témát: „Mi Hruscsov elvtárs tevékenységének különböző oldalát látjuk. Ezt a kérdést többet nem vesszük elő. Mi megértettük az SZKP döntésének indokoltságát, azzal egyetértünk.”

Kádár rövid távon jól mérte fel a valóban kivételes történelmi helyzetet, amelyben meglehetősen átfogó bírálatot fogalmazhatott meg a szovjet vezetéssel szemben, komolyabb retorziók veszélye nélkül. Nem tudunk róla,

hogy akár ő maga, akár a szovjet blokk valamely más országának vezetője – Romániát leszámítva – korábban, vagy ezt követően hasonlóan komoly általános jellegű kritikával szembesítette volna a Kreml vezetőit. Brezsnyev az adott helyzetben valóban nem tehetett mást, mint hogy megköszönte az őszinte véleményt és kifejezte reményét, hogy mindez hozzájárul majd a két ország közötti kapcsolatok elmélyítéséhez.

Kádár más fontos kérdésekben is jelentős sikereket ért el ezen a találkozón. Komolyan aggasztotta, hogy Hruscsov leváltása után az 1956 júliusában történt menesztése óta „ideiglenesen” szovjet emigrációban élő Rákosi Máttyás a hír hallatán azonnal kérte az SZKP KB-tól, hogy hazatérhessen Magyarországra. Kádár ezt az alkalmat ezért arra is felhasználta, hogy végleges megoldást csikarjon ki Moszkvától Rákosi ügyében. Azt a rafinált érvelést vetette be, hogy a szovjetek nyugodtan hazaküldhetik a bukkott diktátort, ahol békésen élheti nyugdíjas éveit, ám ha eszébe jutna a párt politikája ellen szervezkedni – amit biztosra lehetett venni –, akkor bíróság elé állítják. Mivel így Rákosi lehetett volna az első volt sztálinista vezető a keleti blokkban, akinek felelni kellett volna tetteiért, nem csoda, hogy Brezsnyev nem lelkesedett az ötletért, és azonnal megígérte, hogy Rákosi sohasem térhet vissza Magyarországra. Így Kádár legádázabb politikai ellenfele és egykori mentora, Hruscsov, néhány hónap különbséggel 1971-ben halt meg a Szovjetunióban.

Brezsnyev és Kádár végül részletesen megbeszélték a kínai párttal kapcsolatos problémákat. Kádár igyekezett közvetítő szerepet játszani ebben a világ kommunista mozgalma szempontjából kiemelkedően fontos kérdésben, így kifejtette: feltétlenül ki kellene használni a kínai vezetés békülékeny magatartását a nyílt vita befejezésére. A szovjet vélemény szerint a kínai delegáció moszkvai útja felderítő jellegű volt. A kínaiak azt feltételezték, hogy az SZKP most módosítja politikai irányvonalát, és azt akarták megállapítani, hogy ez milyen irányban és milyen mértékben történik meg. A kínai delegáció tagjai kijelentették: ha az SZKP új vezetői is az addigi politikát fogják követni, akkor a párt őket is fel fogja menteni. Miután közölték velük, hogy az SZKP politikája nem változik, kiderült, hogy továbbra sem hajlandók az együttműködésre. Kádár elismerte, hogy továbbra is hosszú vitára lehet számítani, de a szovjet blokk közös érdeke, hogy a vita másként folyjék, mint addig, jelezve, hogy az SZKP-nak is rugalmasabban kellene kezelnie a kérdést. Ez mindkét fél érdeke. „Ha ők reálisabbá akarják tenni pozícióikat, mi ezt ne nehezítsük meg. Egy ideig fenn kellene tartani a de facto létrejött tűzszünetet.” A közeledés előmozdítása érdekében Kádár arról győzködte Brezsnyevet, hogy halasszák el a „nagy tanácskozás”⁷⁶

76. A kommunista és munkáspártok 1957. és 1960. évi találkozójához hasonló nemzetközi értekezlet, amelynek megrendezésére végül 1969 júniusában került sor Moszkvában.

előkészítő bizottságának december 15-re tervezett ülését, mivel azon a kínaiak biztosan nem vesznek részt. Végül kifejezetten arra biztatott, hogy az új szovjet vezetés ragadja meg a kedvező alkalmat, és egy SZKP-delegáció viszonzozza a KKP látogatását Pekingben. Kádár ugyanakkor ezúttal is következetesen kétfrontos harcot folytatott: azt is sikerült megakadályoznia, hogy a kínai delegáció a november 7-i ünnepségeket Hruscsov-ellenes demonstrációra használja fel. A kínaiak jól érzékelték, hogy ilyen demonstrációra szovjet részről is lenne igény, így nem kis cinizmussal azt javasolták, hogy az ünnepségen részt vevő delegációk vezetői mind mondjanak beszédet. Kádár ezért már október 30-án levélben javasolta az SZKP-nak, hogy ilyen beszédek ne legyenek, mert az óhatatlanul azzal járna, hogy a kínaiak nyilvánosan győztesnek kiáltanák ki magukat, s ez tovább élezné a vitát, ahelyett, hogy a közeledést mozdítanák elő. Emellett persze Kádár fő aggodalma az volt, hogy egy ilyen alkalommal neki is hűséget kellene fogadnia az új szovjet vezetésnek, miközben a problémákról a nyilvánosság előtt nem beszélhetne. Végül – noha a szovjetek eredetileg elfogadták a kínai javaslatot – a magyar tiltakozás következtében nem került sor beszédekre a testvérpártok részéről.

Kádár sem ekkor, sem később sem tagadta meg egykori mentorát: az 1964. november 7-i ünnepségre Moszkvába utazó delegáció más szovjet vezetők mellett Hruscsovnak is vitt ajándékot, igaz, a békesség kedvéért hivatalos címettként Hruscsov feleségét nevezték meg. A dolog így is nagy meglepetést okozott, és az intézkedő hivatalnok közölte, hogy neki ezt jelentenie kell. „Mondtuk, csak jelentse nyugodtan.”⁷⁷

Néhány évvel később, 1967. december 8-án Hruscsov a magyar párt vezetőjének írott – postai úton továbbított – levelében fejezte ki részvétét Münnich Ferenc halála alkalmából. Kádár, bár meglepte a kezdeményezés, válaszolt a levélre, de a rend kedvéért Brezsnyevhez fordult a válasszal, valamint két ajándékcsomag továbbítását kérte. A szovjet párt vezetője azonban arra hivatkozva, hogy „a KB-nak és apparátusának Hruscsovval közvetlen kapcsolata nincs”, azt javasolta, hogy a moszkvai magyar nagykövetség juttassa el a címzetthez a küldeményt. Ez 1968. február 4-én meg is történt.⁷⁸

77. Kádár János beszámolója az MSZMP PB 1964. november 17-i ülésén.

78. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/741. ó. e.

5. A KÁDÁRI KÜLPOLITIKA JELLEGZETESSÉGEI

KÜLPOLITIKA ÉS NEMZETI ÉRDEK

Ha valaki a magyarországi kommunista modellt abból a szempontból venné vizsgálat alá, hogy vajon a polgári demokratikus rendszer attribútumai-val rendelkezett-e ez a rendszer, akkor valószínűleg nagyon hamar arra a korántsem meglepő következtetésre jutna, hogy nem rendelkezik ilyen jellemzőkkel, tehát a parlamentáris demokrácia, illetve az 1948 után kialakult kommunista diktatúra egyszerűen nem kompatibilisek. Ezért érthető, hogy a rendszer működésével kapcsolatos komolynak tekinthető történeti kutatások, elemzések az adott helyzetből kiindulva ma már elsősorban a hazai diktatúramodell sajátosságaira koncentrálnak.

Sajátos módon, a külpolitika vizsgálatánál ilyen viszonylagos kutatói konszenzus nem létezik, így gyakran a szovjet blokk államaival kapcsolatban is *abszolút értelemben* vetik fel a szuverenitás, függetlenség és nemzeti érdek kategóriákat.

A magam részéről úgy gondolom, hogy a kommunista diktatúra keretei között a *külpolitika*, *nemzeti függetlenség*, *szuverenitás*, illetve a *nemzeti érdek* fogalma csakis akkor értelmezhető, ha ezeket a kategóriákat nem a demokratikus berendezkedésű államok gyakorlatával, lehetőségeivel vesszük össze, hanem az adott szövetségi rendszer keretein belül vizsgáljuk azokat. Hiszen – a fenti példa alapján – annak kimutatása, hogy a szovjet blokk országai nem folytathattak valódi önálló külpolitikát, nem kerülne nagy fáradságba, ennek tudományos bizonyítására pedig kifejezetten kár lenne energiát pazarolni. Fontos szempont, hogy a keleti blokk kommunista országai a külpolitika terén *kettős legitimitációs deficit*tel küzdöttek, hiszen egyfelől kormányaik nem voltak legitimek, másfelől *függő helyzetben* voltak Moszkvától. Jugoszláviában például ugyanakkor csak egyszeres volt a legitimitációs deficit, hiszen a nem legitim kommunista kormány 1948 után a nemzetközi politikában valóban önálló aktorként tevékenykedhetett.

A kérdést ezért tehát inkább úgy kellene feltenni, hogy a szovjet blokkban adottságnak véve a politikai szabadság és a nemzeti függetlenség hiányát, a nyilvánvaló szovjet determináció mellett egy-egy politikai vezetés

hogyan tudta kihasználni a rendelkezésére álló külpolitikai mozgásteret, milyen mértékben akarta; tudta érvényesíteni a *szükségszerűen korlátozott* nemzeti érdekeit saját társadalma igényeit figyelembe véve. Azt is fontos vizsgálni, hogy a kelet-közép-európai országok külön-külön és együttesen milyen módon és milyen mértékben akarták-tudták befolyásolni, alakítani a mindenkor szovjet vezetés álláspontját a minden tagállam számára egyre fontosabbá váló kelet-nyugati kapcsolatok alakítása terén.

Az egyes országok teljesítményének megítélése szempontjából még nagyobb jelentősége lenne a külpolitika történetére vonatkozó *összehasonlító kutatásoknak*, ezen a téren azonban még csak a kezdeti lépéseknél tartunk. Ennek megfelelően ma még a közgondolkodásban és többnyire a tudományos megközelítésben is a sztereotípiák az uralkodók: amikor a szovjet blokk nemzetközi vonatkozásairól van szó, leginkább a román „külön utas külpolitika” jut mindenkinek az eszébe. Ez kétségtelenül látványos dolog volt, így logikusan adódik a következtetés: ez volt a táboron belüli érdekérvényesítés egyetlen, vagy legalábbis leghatékonyabb módja. Ennek alapján időnként a magyar politika számára is lehetséges alternatívaként értékelik.¹ A nemzetközi kutatások eredményeit figyelembe véve azonban ma már egyre nyilvánvalóbbnak tűnik, hogy ez csak az egyik lehetséges út volt. Ráadásul, ha a deviancia nyilvános kifejezését nem tekintjük önmagában való értéknek, nagyon kérdéses, hogy miféle hozama volt mindennek a romániai társadalom számára. Ma már azt is látjuk, hogy ennek az „önálló” külpolitikának sokkal nagyobb volt a füstje, mint a lángja. A fontos kérdésekben Moszkvával szemben Ceaușescu előbb-utóbb általában beadta a derekát, és soha nem merült fel, hogy Románia kilépjen a Varsói Szerződésből. Másfelől viszont csak mostanában kezd ismertté válni, hogy a román vezetés – azzal, hogy deviáns magatartásához következetesen ragaszkodott, s így a többiek számára is precedenst teremtett – sok tekintetben kifejezetten pozitív szerepet játszott mindenekelőtt a szovjet blokk közös nyugat-politikájának kialakítása terén, különösen a hatvanas-hetvenes években. Ezért úgy gondolom, legalább ilyen tanulságos lehet az egyéb kvázi modelleknek, vagyis a keletnémet, a lengyel, a csehszlovák vagy éppen a magyar magatartásnak/stratégiáknak a vizsgálata.

Az NDK sajátos szerepéről nyugaton ma már széles körű kutatások folynak, s ennek alapján mind világosabban látszik, hogy az NDK-nak a Szovjetunió általános politikáját meghatározó jelentősége fölértékelődően van. Ma már tudjuk, hogy számos döntést, amit a szovjet vezetés kezdeményezésének gondoltunk korábban, valójában az NDK vezetése erőszakolt ki, így például ma már egyértelműen bizonyított a keletnémet vezetés meg-

¹ Borhi (2010), 3.

határozó szerepe a berlini fal felépítése során.² Ezért megkockáztatható az állítás, hogy az NDK vezetésének az érdekérvényesítő képessége összességében lényegesen komolyabb volt, mint a román vezetésé, és ez egyben a szovjet blokkban a legnagyobb teljesítménynek tekinthető ezen a téren. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az életszínvonal Romániában volt a legalacsonyabb, az NDK-ban pedig a legmagasabb.

A MAGYAR KÜLPOLITIKA HÁRMAS DETERMINÁCIÓJA

A Kádár-korszakban a magyar külpolitika fő célkitűzése az 1956-os forradalom után fokozatosan és nagy céltudatossággal létrehozott politikai stabilitás mindenáron való fenntartását szolgáló bel- és gazdaságpolitikai célok sikeres megvalósításához szükséges nemzetközi feltételek megteremtése volt. Ennek érdekében a kádári vezetés mind a szovjet, mind pedig a nyugati államok felé a *megbízható, kiszámítható partner* szerepét igyekezett alakítani. Emellett a kádári külpolitika egyik sajátossága az volt – különösen a hetvenes évek végéig – hogy szándékosan és céltudatosan törekedett a nyilvánosság szférájában a „láthatatlanságra”, vállalva ezzel, hogy a közvélemény keleti irányban ezt szükségtelenül eltúlzott lojalitásnak, nyugati irányban pedig túlzott passzivitásnak tekinti. A vezetés ugyanakkor valójában igyekezett az ily módon önmaga számára önként beszűkített mozgásteret minél hatékonyabban kihasználni, alapvető célja azonban mindvégig az 1956 után megvalósított viszonylag önálló *belső fejlődés* feltételeinek megőrzése volt.

A legújabb kutatások alapján kijelenthetjük: a magyar külpolitika mindenkor mozgásterét nem pusztán a Szovjetuniótól való nyilvánvaló függés, hanem egy sokkal bonyolultabb, *hármass determináció* határozta meg.³ Evidens korlátozást jelentett a szovjet birodalomhoz tartozás, másfelől viszont az országnak a fejlett nyugati technológiára és később a kölcsönökre való utaltsága hasonlóan erős kötöttségnek bizonyult. Ugyanakkor, a fenti két meghatározottság figyelembevételével, a magyar külpolitikának a hatvanas évek elejétől mindvégig manővereznie kellett a keleti blokk valamennyi államának aktív részvételével, a sajátos érdekek érvényesítéséért folytatott *össz-kelet-közép-európai lobbiküzdelemben* is. A magyar külpolitika számára ez a hármass determináció valamilyen formában és mértékben már az ötvenes évek közepétől érvényesült, majd a hatvanas évek közepétől a szovjet dominancia mellett fokozatosan egyre nagyobb szerepet kapott a nyugati és a kelet-európai faktor. A három tényező jelentősége így foko-

2. Vö. Harrison (2004), 144–166.

3. Erről bővebben lásd Békés (2004/c).

zatosan egyre inkább hasonló súlyúvá vált, még ha ez a maga idejében a külvilág számára egyáltalán nem, vagy csak kevéssé volt is érzékelhető. Ez a teória ugyanakkor tágabb összefüggésben is értelmezhető, és bizonyos megszorításokkal alkalmazható az egész szovjet blokkra is. A fenti hármass determináció, különösen az 1960-as évek elejétől, érvényesnek tekinthető a lengyel, román, keletnémet,⁴ és kisebb mértékben a csehszlovák és a bolgár külpolitikára is.

A *Szovjetunióval* való viszonyban Magyarország – Kádár patrónusának, Hruscsovnak 1964 októberében történt váratlan leváltása után is, egészen 1989-ig – a lojális, megbízható, kiszámítható partner szerepét alakította. Kádár azon meggyőződésén túl, hogy az országnak ez a legkifizetődőbb, ennek az irányvonalnak a fenntartását két fő tényező indokolta. Az egyik a nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésének fokozott igénye, ami kulcskérdés volt a magyar gazdaság modernizálása szempontjából. A hatvanas évek közepén ehhez nem ártott a rendíthetetlenség és megbonthatatlanság hitelt érdemlő igazolása, hiszen Brezsnyev 1965 januárjában a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének varsói ülésén nem véletlenül hangsúlyozta, hogy „az imperialisták bővíteni igyekeznek kapcsolataikat a szocialista országokkal, hogy gazdasági, technikai és tudományos lehetőségeiket felhasználva az általuk kívánatos irányban befolyásolják országaink belső életének alakulását, lazítsák egységünket. Ezért különösen fontos az ideológiai behatolás, a fellazítás megelőzése és kivédése”.⁵ A másik, nem kevésbé fontos tényező a gazdasági mechanizmus reformjának ekkoriban meginduló előkészítése volt. Mivel a magyar gazdaságirányítás tervezett átalakítása a lenini–sztálini típusú kommunista rendszer kialakulása óta a legjelentősebb strukturális változásnak ígérkezett, különösen fontos volt a szovjet vezetés megnyugtatása, hogy a reform alapvetően csupán a *gazdaság* szférájára fog kiterjedni.⁶

A magyar külpolitika ezért a szovjet–magyar viszony terén a *konstruktív lojalitás* politikájának érvényesítésére törekedett. Ennek a magatartásnak a fő jellemzői egyfelől a *konfliktuskerülés* – elsősorban a politikai kérdések terén és főként a multilaterális fórumokon – a *rugalmasság* és a folyamatos *alkalmazkodás* a szovjet igényekhez, valamint a *kooperációs hajlandóság*. Magyarország ennek megfelelően mindvégig moderátorszerepet vállalt a Varsói Szerződésben, a KGST-ben és általában a multilaterális tanácskozáson, a mindenkor szovjet álláspont érvényre juttatása érdekében.

4. Az NDK esetében a nyugathoz fűződő kapcsolatokat mindenekelőtt az NSZK-val fennálló sajátos és rendkívül ellentmondásos viszony jelentette.

5. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1965. január 26-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/237. ó. e.

6. Arról, hogy a reform nem csak a gazdaságra terjedt ki lásd Kalmár (2004).

A *konstruktív lojalitás* másfelől azt jelentette, hogy mindez egyáltalán nem zárta ki a határok folyamatos tesztelését és tágítását. Az alapelv egészen 1988-ig lényegében ez volt: ami nem tilos, azt (talán) szabad. Ennek a politikának egy másik, nagyon lényeges eleme pedig az volt, hogy a magyar vezetés – éppen a jó magaviseletéből fakadó megbízható partneri státusát kihasználva – a *kétoldali kapcsolatok keretén belül* a szovjet vezetés álláspontját igyekezett folyamatosan olyan irányba befolyásolni, amely megfelelt az ország és általában a kelet-közép-európai országok – a szovjetektől gyakran eltérő – aktuális érdekeinek. Ez a törekvés persze nem mindig járt eredménnyel, sok esetben azonban sikerült komoly pozitív hatást gyakorolni a moszkvai vezetőkre a kelet–nyugati viszony alakulását érintő, alapvető kérdésekben is. A konstruktív magatartásnak volt még egy hozadéka. Mivel a magyar vezetés alapvető célja mindvégig az 1956 után megvalósított, viszonylag önálló *belső fejlődés* feltételeinek megőrzése volt, igen nagy jelentősége volt a hazai gazdaság működőképessége fenntartásában a szovjet–magyar gazdasági kapcsolatoknak, s mindenekelőtt a szovjet nyersanyag- és energiaszállítások zavartalan biztosításának. Mintegy cserébe azért, hogy a politikai kérdésekben a magyarok általában kifejezetten kerülték a konfliktusokat, a szovjetek többnyire elnézték, hogy a kétoldali gazdasági tárgyalások során a saját érdekeik érvényesítéséért küzdő szakemberek viszont gyakran igen nehéz partnereknek bizonyultak, akiknek általában sikerült elérniük, hogy e politikai kooperációért az ország időről időre gazdasági téren kapjon kompenzációt.

A *nyugati kapcsolatok* folyamatos fejlesztését Magyarország számára mindenekelőtt a gazdasági szükségesség diktálta. A politikai stabilitás fenntartását és az életszínvonal folyamatos növekedését célzó kádári koncepció érvényre juttatását ugyanis csak működőképes és a folyamatos növekedést is biztosító gazdaság tette lehetővé. A hatvanas évektől kibontakozó világ gazdasági folyamatok közepette egyre nagyobb szerepe lett a rendkívüli gyorsasággal fejlődő, modern technológia alkalmazásának. Ezen a téren viszont az ország egyértelműen a nyugati kapcsolatokra volt utalva, hiszen a haditechnikát és az űrkutatást leszámítva, a szovjet technológia ekkor is legalább olyan mértékben volt lemaradva a nyugatitól, mint az ötvenes évek elején, és a lemaradás üteme nem csökkent, hanem folyamatosan nőtt. A hiánygazdaság sajátosságaiból adódóan, még az adott esetben megfelelő színvonalú termékekre sem lehetett számítani, mivel azokból a Szovjetunió legtöbbször egyszerűen nem tudott (eleget) szállítani. A keleti blokk országaival szemben alkalmazott embargós politika is valójában ösztönzőleg hatott, hiszen a magyar vezetés csak a kelet–nyugati kapcsolatok radikális javulásától várhatta a korlátozások feloldását. Magyarország ezért a hatvanas évek közepétől – a mindenkori szovjet tolerancia határai között – intenzíven fejlesztette kapcsolatait a nyugat-európai országokkal,

ami az egyik fő motorja lett az enyhülési politika kibontakozásának. A hetvenes évektől jelentkező, látványos eredményeknek azonban nem csak pozitív hatásuk volt: az állandó tökehiánytól szenvedő ország nagy összegű nyugati hitelek igénybevételére kényszerült, s ez az időközben bekövetkezett olajválság hatására végül olyan adósságspirál kialakulásához vezetett, amelynek jelentős szerepe volt abban, hogy 1988–1989-re, a rendszerváltás idejére az ország a gazdasági csőd szélére sodródott. Van olyan vélemény is, amely szerint az IMF-hez 1982-ben történt csatlakozástól a rendszerváltásig terjedő időszakban a Nyugattól való gazdasági függés valójában meghatározóbbá vált, mint az ország keleti blokkhoz tartozása.⁷

A politikai szférában a nyugati kapcsolatok fejlesztésének kényszere a magyar vezetést egyfelől folyamatos engedményekre kényszerítette a hetvenes évek végétől kialakuló demokratikus ellenzékkel szemben, másfelől pedig a nyugati ideológiai fellazítás elleni állandó küzdelmet jelentett számára. Ez a törekvés azonban az adott körülmények között eleve kudarcra volt ítélve, s így a nyolcvanas évek végére nemcsak a magyar társadalom nagyobb része jutott el a rendszerváltás lélektani küszöbére, hanem végül az uralkodó párt vezetőinek és tagságának jó része is azonosulni tudott a hatalom békés átadását eredményező politikai átalakulással.

Magyarország és a többi kelet-közép-európai ország kapcsolatának történeti rekonstrukciója még nehezebb feladat, mint az előző két reláció feltárása. A Szovjetunió európai szövetségesei között ugyanis a hatvanas évek elejétől kezdődően egy rendkívül bonyolult és állandó változásban lévő viszonyrendszer alakult ki. Az egyes államok ekkortól fogva határozottan törekedtek sajátos gazdasági, politikai, stratégiai érdekeik érvényesítésére, mégpedig nem csupán Moszkva ellenében, hanem egymással szemben is. Ennek a folyamatosan érvényesülő *lobbipolitikának* és intenzív belső harcnak a következményeként – amelyből a nyilvánosság szintjén szinte kizárólag a román külön utas törekvések jelentek meg – a szovjet blokkon belül több állandó jellegű és számos *ad hoc* jellegű csoportosulás jött létre, mely jelenségre a *virtuális koalíció* kategóriát vezettem be. Ez azt jelenti, hogy egy bizonyos kérdésben hasonló érdekekkel rendelkező államok egy csoportja virtuális együttműködést folytatott, anélkül, hogy ezt az együttműködést egyértelművé tette volna. Az ilyen koalíció tagjai nem tartottak többoldali vagy akár kétoldali megbeszéléseket egymással álláspontjuk harmonizálására, mindazonáltal felismerték közös érdekeiket, és ennek megfelelően cselekedtek. Vagyis a közös érdekeket egyénileg képviselték a szovjet blokk többoldali fórumainak ülésein, Moszkvával való kétoldali kapcsolataikban, a többi szovjet blokk országaival, valamint a nyugati államokkal szemben. Az ilyen virtuális koalíciók tevékenységét semmilyen

7. Csaba (2008), 207–216.

hivatalos formában nem artikulálták; sőt, a hidegháború idején még a jelenség tényleges felismerése sem történt meg. Így ez utólagos történelmi konstrukciónak tekinthető, amely mégis valós problémát ír le.

Az egyik legfontosabb és mindvégig fennálló csoportosulás a fejlettségi szint alapján jött létre: a fejlettekhez tartozott Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és az NDK, míg a fejletlenekhez Bulgária és Románia.⁸ S még ez a képlet sem volt ilyen egyszerű. A fejlett csoporton belül a viszonylag kevésbé fejlett Lengyelország és Magyarország például a KGST fejlesztési irányai és az integráció ügyében általában a fejlettebbekkel együtt küzdöttek, saját gazdasági érdekeik védelmében azonban nem ritkán a fejletlenek álláspontja mellé sorakoztak fel.

A hatvanas évek elejétől a szovjet blokk számára az egyik központi probléma a németkérdés rendezése volt. Itt valójában már az ötvenes évek közepétől határozottan elkülönültek a biztonságorientált és a gazdaságérdekelt alblokk érdekei. Míg Csehszlovákia, Lengyelország és az NDK csak a korabeli nyugatnémet pozíció⁹ teljes feladása esetén tartotta lehetségesnek a diplomáciai kapcsolatok rendezését az NSZK-val, Bulgáriának, Magyarországnak és Romániának nem voltak komoly rendezetlen problémái vele, viszont annál inkább érdekelték voltak a gazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztésében.¹⁰ Az európai biztonság kérdésében is – mivel annak központi eleme a németkérdés rendezése volt – nagyjából a fenti képlet szerint oszlottak meg a vélemények. Magyarország tehát a szovjet blokkon belül pragmatikus alapokon nyugvó, sajátos szövetségi politikát folytatott, amelyet a mindenkori aktuális érdekek határoztak meg.

A Varsói Szerződés és KGST tanácskozásain, valamint a kommunista csúcstalálkozókon a magyar fél rendszerint e szervezetek működőképességének javításáért lépett fel, ami nemcsak a szovjet akaratoknak felelt meg, hanem többnyire egybeesett a magyar gazdaság sajátos igényeivel is, hiszen például a termelési kooperáció programja komoly kivitelezés esetén sokat segíthetett volna a magyar ipari termékek versenyképesebbé tétele terén. Ugyanakkor fontos magyar érdek volt, hogy a KGST együttműködés ne váljon a nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésének akadályává, márpedig gyakran ez volt a helyzet. A tagországok közötti vitákban a magyarok sokszor közvetítőként léptek fel, konkrét kérdésekben pedig hol az egyik,

8. Albánia 1961-től nem vett részt a VSZ munkájában, majd 1968 szeptemberében egyoldalúan kilépett a szövetségből.

9. Az NSZK álláspontjának fő tézisei a következők voltak: 1. A Hallstein-doktrína alapján az NSZK nem létesített diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely elismerte az NDK-t; 2. az NSZK-t továbbra is a német nép egyedüli törvényes képviselőjének tekintették; 3. Nyugat-Berlint az NSZK részeként kezelték; és 4. nem ismerték el az 1945-ös potsdami konferencián kijelölt keleti határokat.

10. A magyar–NSZK viszonyról lásd még Kiss J. (1976), valamint Kiss J. (1976/b).

hol a másik táborhoz csatlakoztak. A KGST fejlesztési irányai ügyében a fejlettebbek, vagyis az NDK, Csehszlovákia, Lengyelország mellé sorakoztak fel, míg a németkérdésben azokat (Bulgária, Csehszlovákia, Románia) támogatták, akik az NSZK-val való gazdasági kapcsolatok erősítése mellett érveltek.

Ez a meglehetősen bonyolult viszonyrendszer jól illusztrálható a vizsgált korszakból vett néhány tanulságos példával.

A lengyel–magyar kétoldalú kapcsolatok mindvégig kiválóak voltak, és a nemzetközi politika megítélése, valamint a kelet–nyugati viszony alakulása kérdésében is többnyire megegyezett a két vezetés véleménye. Számos esetben azonban lényegesen eltérő álláspontot képviseltek, volt olyan alkalom is, például az európai biztonsági konferencia előkészítésének korai szakaszában, amikor a magyar diplomácia a túlzónak tekintett lengyel törekvések leszerelésére a szovjetekkel szövetkezett.

Románia esetében fordított volt a képlet: a kétoldalú kapcsolatokat mindvégig súlyos problémák – köztük mindenekelőtt a romániai magyar kisebbséggel szembeni súlyos diszkrimináció – terhelték, amelyek következtében a magyar vezetésben erős *belső* kritika és nacionalizmusától sem mentes ellenszenv nyilvánult meg a román vezetéssel szemben.¹¹ A kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése terén, illetve az európai biztonság kérdésében azonban – s időnként a szovjet blokkon belüli politikai és gazdasági kooperáció számos területén is – a két politikai vezetés által képviselt érdekek sokszor megegyeztek, vagy közel álltak egymáshoz. A magyar vezetés a *multilaterális* tárgyalásokon ugyan látványosan tartózkodott a mindenkori román álláspont nyílt támogatásától, ám nem ritkán a passzivitásnak álcázott jóindulatú semlegesség taktikájának alkalmazásával igyekeztek elősegíteni annak érvényre jutását. A magyar–szovjet *kétoldalú* kapcsolatok rendszerében pedig a magyar tárgyalópartnerek gyakran szálltak síkra olyan javaslatok mellett, amelyek kifejezetten ezt a közös érdekeltiséget szolgálták.

A magyar–keletnémet kapcsolatok szintén egyedi jellegűek voltak. A magyar gazdasági és belpolitikai fejlődés sajátosságaival kapcsolatban a szovjetek mellett a legtöbb és legélesebb kritikát Magyarország mindvégig az NDK részéről kapta. Sőt, olyan esetre is fény derült, amikor keletnémet funkcionáriusok „kémkedtek” a magyar kulturális élet *belső* ügyeinek alakulásával kapcsolatban.¹² A magyar vezetés ugyanakkor *belső* vitáiban politikai és ideológiai szempontból általában kifejezetten ortodoxnak ítélte és rendszeresen bírálta a keletnémeteket. Emellett kellő szkepticizmussal érté-

11. A Romániával kapcsolatos magyar politikáról lásd Földes (2007).

12. Aczél György és Komócsin Zoltán feljegyzése egy „állítólagos NDK-beli” könyvkiadó magyarországi tevékenységéről. 1969. február 4. MNL–OL, M-KS-288. f. 5/483. ó. e.

kelte azt a cinikus taktikát, ahogyan a berlini vezetés egyrészt a keleti blokk többi országával szemben gyakran az „igazi marxizmus-leninizmus” élharcosának szerepében tetszelgett, egyúttal azonban mindent megtett azért, hogy a számára komoly extraprofitot produkáló NDK–NSZK gazdasági kapcsolatból minél több hasznot húzzon, és azért is, hogy a „belnémet biznisz” valódi jellegéről, nagyságrendjéről és részleteiről a többieknek minél kevesebb tudomása legyen. Gazdasági téren ugyanakkor a blokkon belül Magyarország az NDK-val tartotta fenn a legkiegyensúlyozottabb kapcsolatokat, és a szovjet tömbön belül a (viszonylag) fejlett technológia megszerzése terén is ez a reláció bizonyult a legjobbnak. A hatvanas-hetvenes években a magyar diplomácia erőteljesen támogatta az NDK nemzetközi elismertetéséért folytatott küzdelmet. Ezt a morális támogatást részben a saját történelmi tapasztalatokon alapuló szolidaritás motiválta, hiszen a forradalmat követően, 1956 és 1963 között Magyarország is hasonló harcot folytatott a külpolitikai elszigeteltségből történő kitörésért. Még fontosabb szempont volt azonban, hogy 1967 februárja után világossá vált, hogy az NSZK-val való diplomáciai viszony normalizálására csak a németkérdés általános rendezése keretében kerülhet sor.

AZ EMANCIPÁCIÓ ÚTJÁN

A magyar ügy lezárása az ENSZ-ben megteremtette a feltételeket a nyugati államokkal való viszony normalizálására, mégpedig éppen egy olyan időszakban, amikor a kelet-közép-európai országokkal való kapcsolatok fejlesztése komoly igénnyel merült fel nem csupán Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok, hanem még a korábban ettől elvi alapon elzárkózó NSZK részéről is. Az addigi belpolitikai fejlődés alapján Magyarország kifejezetten jó esélyekkel indult ebben a versenyben, hiszen egy 1964 áprilisi Johnson elnök számára készült, a kétoldalú kapcsolatok javítását szorgalmazó amerikai feljegyzés azt állapította meg, hogy „Magyarország feltehetően bármelyik más csatlósnál messzebb jutott a kommunista rendszer desztalinizálásában”.¹³

Magyarország nyugati elszigeteltsége nemcsak az országot sújtotta, hanem az egész szovjet blokk nyugati politikájának alakulására negatív hatással volt. A Hruscsov által 1956 novemberétől kezdeményezett offenzív békepolitika sikeres végrehajtását hosszú évekig negatívan befolyásolta, hogy a régió nem tudott egységesen fellépni, hiszen egyik tagját, az NDK-t a nyugati világban senki sem ismerte el, egy másikat pedig az 56-os forrada-

13. Memorandum from the President's Special Assistant for National Security (Bundy) to President Johnson, 14 April, 1964. FRUS, 1964–1968, Vol. XVII, 301.

Kádár János miniszterelnök és Péter János külügyminiszter megbeszélése a Budapestre érkezett U Thant ENSZ-főtitkárral. 1963. július 1. • MTI Fotó/Vigovszki Ferenc

lom leverése és az azt követő megtorlások miatt közösisítettek ki. Ez jelentős visszalépés volt az 1955–1956-os állapotokhoz képest, amikor a nyugati országok a kelet-európai kommunista rezsimeket (az NDK kivételével) kezdték többé-kevésbé legitim partnereknek elfogadni.

A látványos diplomáciai sikerek sorát U Thant ENSZ-főtitkár 1963. júliusi kétnapos magyarországi látogatása nyitotta meg. Az év végén megindult a nyugati országokkal fenntartott diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre emelése is: Anglia, Franciaország, Görögország (1963), Ausztria, Svédország, Olaszország, Kanada, Dánia, Japán (1964), Hollandia, Norvégia (1965), Izland, Luxemburg (1966), Belgium, Törökország (1967).¹⁴ 1963–1964 folyamán intenzív tárgyalások folytak a magyar kormány és a Vatikán között a függőben lévő egyházügyi kérdések és a mindenekelőtt a Mindszenty-ügy rendezéséről. A megváltozott viszonyokat jelzi, hogy a magyar diplomácia azt igyekezett elérni, hogy az Egyesült Államok gyakoroljon nyomást a Szentszékre a megegyezés érdekében. Bár mindenekelőtt Mindszenty hajthatatlansága miatt végül csak 1971-ben jött létre olyan megállapodás, amely alapján az egykori hercegprímás elhagyhatta a budapesti amerikai nagykövetség épületét és külföldre távozhatott, a Vatikán-

14. A szocializmus útján. 603–630.

nal folytatott tárgyalások végül eredményre vezettek. A magyar kormány a szovjet blokkból elsőként, 1964 szeptemberében írta alá azt a jegyzőkönyvet, amely ugyan sok kérdést továbbra is nyitva hagyott, mégis fontos szerepet játszott a magyarországi katolikus egyház működési feltételeinek javításában.¹⁵

Noha Magyarország az NSZK-val, az ország legfontosabb nyugati kereskedelmi partnerével csak a németkérdés általános rendezése után, 1973 decemberében vette fel a diplomáciai kapcsolatát, a nyugatnémet kormány már 1962 tavaszától titkos tapogatózó tárgyalásokat folytatott a magyar vezetéssel (is) egy részleges diplomáciai jogokkal felruházott budapesti kereskedelmi képviselő felállításáról.¹⁶ Az év szeptemberében megkötött megállapodással a két ország államközi kapcsolatokat létesített, és kölcsönösen megállapodtak kereskedelmi képviselők létrehozásában is, ami a következő évek során a gazdasági kapcsolatok gyors ütemű fejlődését eredményezte.¹⁷

A nyugati országokkal folytatott kapcsolatok jelentősen megélénkültek, általánossá vált a miniszterek, kormányküldöttségek, különböző társadalmi szervezetek képviselőinek kölcsönös látogatása, rendszeresen látogattak nyugati újságírók, közéleti személyek, tudósok, művészek Magyarországra. Áttörés következett be az idegenforgalom terén is: 1964-től nagymértékben megnőtt a nyugatról érkező turisták száma, a magyar lakosság nyugatra történő utazását pedig az ez évben megjelent rendelkezés szabályozta: ettől fogva háromévenként lehetett erre engedélyt kapni, míg a kelet-európai szocialista országokba ezentúl vízum nélkül lehetett utazni – kivéve a Szovjetuniót.

A korábban említett amerikai értékelés alapján 1964-ben az Egyesült Államokkal is megkezdődött a kapcsolatok normalizálásának folyamata. Ezt egyfelől megkönnyítette Johnson elnöknek a kelet-európai államok felé ekkor meghirdetett „hídépítési” politikája. Másfelől viszont a megegyezést olyan problémák nehezítették, mint a Mindszenty-kérdés, de még inkább azok a múltból örökölt vagyonjogi kérdések, amelyek alapján az Egyesült Államok jelentős összegű kártérítést követelt Magyarországtól az állampolgáraiknak vagyonát illetően a második világháborús rombolások, illetve az államosítások által okozott károkért.¹⁸ A vietnami háború 1965 februárjá-

ban történt eszkalálódása után a tárgyalások feltételei tovább romlottak, mivel a magyar kormány a szovjet blokk országaival együtt élesen elítélte Észak-Vietnam bombázását. A vietnami konfliktus megítélése a szocialista tábor részéről azonban korántsem volt olyan mértékben ideologikus, mint azt a korabeli propaganda hevessege alapján gondolni lehetne. Ez magyarázza, hogy bár a magyar-amerikai tárgyalásokon számos gazdasági jellegű kérdés továbbra is nyitva maradt, 1966 decemberében, az amerikai bombázások közepette megtörtént a két ország diplomáciai kapcsolatainak nagyköveti szintre való emelése, bár nagykövet beiktatására amerikai részről csak a következő év októberében, magyar részről pedig 1968 augusztusában került sor.¹⁹

TITKOS MAGYAR KÖZVETÍTÉS A VIETNAMI HÁBORÚBAN

Ugyanez a pragmatizmus a magyarázata annak is, hogy a korszak egyik legfontosabb magyar diplomáciai kezdeményezése az a közvélemény számára mindmáig szinte ismeretlen közvetítési kísérlet volt, amelyet 1965–1966-ban a magyar vezetők, illetve személyesen Péter János külügyminiszter folytatott a vietnami háború tárgyalásos úton történő befejezése érdekében.²⁰

A vietnami háború, különösen az első években komoly gondot okozott a szovjet vezetésnek, mégpedig elsősorban azért, mert, mint Brezsnyev 1965 májusában elmondta az ekkor Moszkvában járt magyar delegációnak, „mióta fennáll a Szovjetunió, még olyan harcban nem vettek részt, hogy ne ismerték volna, mi a taktika, mi a stratégia és a cél. Most először fordul elő, hogy nem tudják, mi az elképzelésük a vietnamiaknak, illetve a kínaiaknak – és ez rendkívül rossz hatással van”.²¹ Azt is hozzátette, az az érzésük, hogy a kínaiak közvetlen konfliktusba akarják kényszeríteni a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat.²² A legújabb kutatások megerősítik ezt a vélekedést, így nem kevesebbről van szó, mint hogy jelentősen át kell értékelnünk a vietnami háború jellegéről alkotott és mindmáig fennmaradt azon értékelést, hogy az elsősorban egy helyi háború formájában jelentkező, a koreai háborúhoz hasonló szovjet-amerikai szuperhatalmi konfliktusnak tekintendő.

Mint a forrásokból kiderül, a kínaiak, akik már a hatvanas évek elején befolyásuk alá vonták a vietnami pártot, a konfliktus kiszélesítése révén igyekeztek megakadályozni a világpolitikában a szovjet-amerikai közele-

15. A magyar–vatikáni kapcsolatokról, illetve a Mindszenty-ügyről lásd Ólmosi (1991) és Gyarmati (2000), Balogh (2002), Balogh (2010).

16. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság, a Központi Revíziós Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság 1963. március 8-i együttes üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 4/61. ó. e. A magyar–NSZK kapcsolatok alakulásáról a kora Kádár-korszakban lásd Ruff (1998) és Ruff (1999).

17. A Külügyminisztérium V. Területi osztályának feljegyzése a magyar–német kapcsolatokról, 1967. március 18. MNL-OL, XIX-J-1-j, 70. doboz.

18. A magyar–amerikai gazdasági és vagyonjogi tárgyalásokról lásd Borhi (2002) és Magyarics (1996).

19. A magyar–amerikai kapcsolatok alakulásáról lásd Magyarics (1996), Borhi (2009).

20. Békés (1997/c).

21. Békés (1998) 178.

22. Uo. 179.

dést, és vélhetőn valóban egy szuperhatalmi összecsapás előidézésén fáradoztak. Valójában tehát a vietnami konfliktus főszereplője *Kína* volt, ám Peking destruktív szerepéről a külvilág mit sem sejtett, sőt még ma sem sokat tud.²³ Ráadásul a szovjet vezetés sem volt érdekelt abban, hogy minderre fény derüljön, mert akkor a nyilvánosság előtt be kellett volna vallania, hogy az általa támogatott észak-vietnami rezsim Moszkvából csak a gazdasági és katonai támogatást fogadja el, a politikai utasításokat viszont Pekingből kapja.

A szovjetek tehát csapdába kerültek, hiszen egyfelől internacionalista kötelességüknek tekintették az „amerikai imperialisták” által megtámadott szövetséges vietnami kommunista állam megsegítését, másfelől viszont mindent elkövettek azért, nehogy az összecsapás közvetlen konfliktusba sodorja őket az Egyesült Államokkal. Az amerikai vezetés ugyanakkor már 1965 végén kísérletet tett a válság békés rendezésére, amiről a fent idézett beszélgetésben Brezsnyev is elismerte, hogy az komoly szándékokkal történt – miközben a szovjetek a nyilvánosság előtt egyszerű propagandafo-gásnak minősítették az akciót.

Ilyen körülmények között kérte meg a szovjet pártfőtitkár a magyar vezetőket, küldjenek delegációt Vietnamba és próbálják a békés rendezés irányában befolyásolni Ho Shi Minht és társait.²⁴ Kádárék készséggel felajánlották szolgálataikat, ám egyúttal rögtön túl is teljesítették a tervet. A Politikai Bizottság 1965. június 22-i ülésén nem csupán a delegáció kiküldéséről határoztak, hanem egyúttal Péter János külügyminisztert is irányelvekkel látták el londoni utazása előtt, hogy angol partnerével vitassák meg a konfliktus tárgyalásos lezárásának lehetőségeit.²⁵ Tehát nem csupán keleti, hanem nyugati irányban is megkezdtek a tapogatózásokat, amelyek az év második felétől közvetlenül az amerikai vezetéssel folytak. A magyar és a szovjet vezetés (valamint a hasonló közvetítést folytató lengyelek²⁶) meglepő tapasztalata azonban az volt, hogy az amerikaiak valóban késznek mutatkoztak a békés rendezésre, így e célból 1965 december végétől 1966 január végéig felfüggesztették a bombázásokat. A kínaiak által beprogramozott vietnami vezetők ugyanakkor – noha több alkalommal küldtek a tárgyalási hajlandóságra utaló jeleket – valójában nem akartak tárgyalni, mert a pekingi utasítás szerint erre majd csak akkor lesz mód, ha az amerikaiakra döntő vereséget mértek. Így azután a magyar és lengyel közvetítési kísérlet az ázsiai testvéri szövetséges állás-

23. Ezt az értékelést támogatják Ilia Gaiduk orosz történész kutatásai is, vö. Gaiduk (1996).

24. Békés (1998), 179.

25. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1965. június 22-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/368. ó. e.

26. Vö. Hershberg (2003).

Magyar–vietnami tárgyalások Budapesten: Xuan Thui a Vietnami Dolgozók Pártja Központi Bizottságának titkára és Péter János külügyminiszter a külügyminisztériumban. 1973. február 19. • MTI Fotó/Szebellédy Géza

pontjának elvi szilárdsága miatt 1966 januárjában zátonyra futott.²⁷ A magyar vezetés 1966 őszén újabb kísérletet tett a közvetítés ügyében: Péter János külügyminiszter szeptemberben titkos látogatást tett Hanoi-ban, ahol tárgyalt a vietnami vezetőkkel, köztük Ho Shi Minhnel. Októberben pedig az ENSZ Közgyűlés idején Dean Rusk amerikai külügyminiszterrel

27. A magyar közvetítési kísérlet történetét legújabbban, a részben a szerző által végzett korábbi rész kutatások alapján és azok folytatásával, a magyar levéltári források széles körű feltárásával Szőke Zoltán dolgozta fel (Szőke 2009). Ugyanerről sajátos aspektusból lásd még Radványi (1978). Radványi János a washingtoni magyar követség ügyvivője volt, aki 1966-ban dezertált és az Egyesült Államokban telepedett le. Könyvében, amely a hazai közvélemény előtt gyakorlatilag ismeretlen, saját élményei és emlékei alapján mutatja be a közvetítési kísérletet, amelyben pozíciójából adódóan maga is kulcsszerepet játszott, mivel ő közvetítette a magyar külügyminiszter üzeneteit Dean Rusk amerikai külügyminiszternek. Interpretációjának lényege azonban az, hogy Péter János külügyminiszter tevékenysége minden alapot nélkülözött, vagyis lényegében egyéni ambíciótól vezérelve csak hitegette az amerikai politikusokat azzal, hogy adott körülmények között a vietnami vezetőket tárgyalásokra tudja bírni. A magyar levéltári források (és Szőke Zoltán széles körű kutatásai alapján) azonban világos, hogy Péter János közvetítő tevékenységét mindvégig a magyar legfelső vezetés felhatalmazásával végezte. Az 1965 decemberében – 1966 januárjában történt magyar és lengyel közvetítési kísérletekről lásd még Hershberg (2003). A közvetítéssel kapcsolatos magyar levéltári dokumentumokat közreadja Békés–Kemény (2017), Békés–Hershberg–Kemény–Szőke (2018a), Békés–Hershberg–Kemény–Szőke (2018b).

folytatott megbeszélést, ám az akció ezúttal is eredmény nélkül zárult a vietnami vezetők hajthatatlan magatartása miatt.

A magyar közvetítési kísérletnek azonban mégis volt pozitív hozama: az 1968-ban Párizsban megindult béketárgyalások keretében felállított, a vietnami tűzszünetet 1973–1975 között felügyelő nemzetközi ellenőrző bizottságban a szovjet blokkot Lengyelország mellett Magyarország képviselhette.²⁸

KÜLPOLITIKAI KOORDINÁCIÓ ÉS SZERVEZETI REFORMKÍSÉRLET A VARSÓI SZERZŐDÉSBEN

A VSZ szervezetének kialakítása, illetve szervezeti átformálása tulajdonképpen kezdettől fogva „hivatalból” napirenden volt. Már a VSZ PTT 1956. januári prágai ülésén olyan határozat született, hogy létre kell hozni a PTT kiegészítő szerveként a Külügyminiszterek Tanácsát és egy Állandó Titkárságot. Mégis idő kellett hozzá, míg a szovjetek kitalálták, mire is lehetne használni ezt a szervezetet, miután kútba esett Hruscsov eredeti terve, mely szerint a Varsói Szerződést a Nyugattal való alkudozásra használja majd fel. Az időközben jelentkező román külön utas tendenciák ugyan nem segítettek elő a kooperáció elmélyítését, ennek ellenére a VSZ az 1960-as évek közepére-végére – az adott szervezeti keretek között is – a keleti blokk országainak multilaterális struktúrájú konzultációs, döntés-előkészítő és döntéshozó szervévé vált. A szervezet működésének hatékonysága azonban sem a szovjetek, sem pedig a tagországok számára nem volt kielégítő, ezért – különösen a kubai válság után – egyre határozottabban jelentkeztek a VSZ reformjára vonatkozó törekvések. A „szuverenitási betegségre” hivatkozva 1963 júniusában Hruscsov még magától értetődően elutasította Kádár javaslatát a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozására. Alig egy fél évvel később azonban – most már az „egyes testvérpártok”, vagyis a magyarok és a lengyelek ilyen jellegű konzultációs igényeit emlegetve – ő maga tett javaslatot a külügyminiszterek vagy helyetteseik rendszeres találkozóinak megszervezésére.

A külügyminiszter-helyettesek első értekezletére még 1964 januárjában sor került Varsóban, s ezt követően évente egy-két alkalommal üléseztek. Fő feladatuk rendszerint a PTT üléseinek előkészítése volt, értekezletük 1976-ig, a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozásáig a

VSZ-en belüli külpolitikai konzultáció és kooperáció egyik legfontosabb fóruma volt.²⁹

A VSZ szervezeti átalakításának kérdése azonban *hivatalos formában* csak a VSZ PTT 1965. januári varsói ülésén került napirendre. Az átalakítást minden megfontolás nélkül helyből ellenző románok ellenállása miatt a kérdés megvitatásán túl érdemi döntésre ekkor nem került sor, bár rajtuk kívül mindenki támogatta a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozására előterjesztett szovjet javaslatot.³⁰ Az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnoksága (EFEF) munkáját is megvitták, s noha a legtöbb tagállam e téren is régóta szorgalmazta a szervezeti változásokat, a román ellenállás miatt ebben sem sikerült döntésre jutni. A román ellenállás politikához kedvező helyzetet teremtett, hogy a találkozó fő stratégiai célja a többoldalú NATO atomütőerővel szembeni egységes fellépés demonstrálása volt, s a szovjetek a román hozzájárulás fejében lemondtak a szervezeti változtatások erőltetéséről.

A VSZ PTT varsói ülése mégis mérőöldkőnek tekinthető a szervezet történetében. Ekkor fordult elő ugyanis első alkalommal, hogy a testület valódi *eszmecserét* és *vitát* folytatott a legfontosabb aktuális kérdésekről, s nem egyszerűen a szovjetek által előterjesztett napirend szerint hoztak határozatot, ahogyan az korábban megszokott volt. Ebben jelentős szerepe volt annak is, hogy Hruscsov 1964 októberében történt leváltása óta ez volt a PTT első ülése. A tagországok képviselői úgy vélték, hogy az új és „fiatal”, s ezért jóval kisebb tekintéllyel bíró szovjet vezetés lényegesen rugalmasabban fog viszonyulni a tagországok azon törekvésehez, hogy a szervezetben az addiginál nagyobb befolyáshoz jussanak. A varsói PTT ülés után az egyes tagállamok ennek érdekében erősen szorgalmazták a szervezeti változásokat, különösen a *katonai szervezet* vonatkozásában. Az együttműködést ugyanis ekkor már napi szinten jelentősen nehezítette, hogy fontos szervezeti és hatásköri kérdések egyáltalán nem voltak tisztázva, a kialakult koordinációs gyakorlat pedig – azaz a moszkvai kézi vezérlés – már nem tette lehetővé, hogy a nemzeti hadseregek vezetése bármiféle bonyolultabb feladatot ellásson. Arról nem is beszélve, hogy háború esetére gyakorlatilag semmiféle együttműködési modell vagy szabályzat nem létezett, s ez a helyzet, különösen a berlini és a kubai válság után a legkevésbé sem tűnt megnyugtatónak. Azok a VSZ-tagállamok tehát, amelyek Romániával ellentétben készek voltak a korszerűsítésre és a kooperációra, abban voltak érdekeltek, hogy egy hatékonyabb és demokratikusabb struktúra jöjjön létre, amelyben az egyes országok az addiginál lényegesen komolyabb szerep-

29. A VSZ tagállamok külügyminiszter-helyetteseinek 1964–1989 közötti üléseiről készült feljegyzéseket lásd Békés-Locher-Nuenlist (2003).

30. A VSZ PTT 1965. januári varsói ülésének dokumentumait lásd a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>. Lásd még: Kádár János beszámolója az MSZMP PB 1965. január 26-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/357. ó. e.

28. A bizottság magyar tagozatának tevékenységét Szőke Zoltán dolgozta fel. Lásd Szőke (1999).

hez juthatnak. Ezek az országok ezért olyan félreformokban gondolkodtak, amelyeknek végrehajtására a szovjetek hajlandóak mutatkoztak. A románok ezzel szemben – dupla vagy semmi alapon – határozottan ragaszkodtak a VSZ teljes demokratizálásához. Erre nem sok esély volt, e nélkül viszont a sajátos román külön utas vonal érvényesítéséhez sokkal inkább megfelelt az eredeti struktúra, amely sok mindent nem szabályozott, s így erre hivatkozva lehetett obstruktív politikát folytatni.

A magyar vezetés határozottan szorgalmazta a VSZ *katonai szervezete*nek átalakítását, s a magyar delegáció erre már a VSZ PTT 1963. júliusi ülésén javaslatot is tett. A felvetést azonban akkor nem találták aktuálisnak. Czinege Lajos honvédelmi miniszter 1964 novemberében jelentette az MSZMP PB-nek, hogy nem egy esetben az EFEF-nél közvetlenül is próbálkozott a problémák felvetésével, de sikertelenül.³¹ Miután a kérdés az 1965. januári varsói VSZ PTT ülésén végre hivatalosan is napirendre került, az MSZMP PB 1965. április 27-i ülésén foglalkozott vele.³² Elfogadta a honvédelmi miniszter jelentését és javaslatait a szervezeti változtatásra. Ennek főbb pontjai a következők voltak:

1. Nem tartható az a helyzet, hogy az EFEF főparancsnoka egyben a Szovjetunió honvédelmi miniszterének helyettese, a főparancsnok helyettesei pedig a tagállamok honvédelmi miniszterei, vagyis katonai értelemben beosztottai egy másik állam miniszter-helyettesének. Ezért olyan szovjet tábornokot kell kinevezni főparancsnoknak, aki saját országában nem tölt be funkciót. A főparancsnok helyettesei a tagállamok által delegált függetlenített tábornokok legyenek.
2. Létre kell hozni a tagállamok hadseregeinek Katonai Tanácsát mint kollektív vezető szervet, melynek tagjai lehetnének a tagállamok honvédelmi miniszterei, esetleg a vezérkari főnökei is, valamint a főparancsnok, helyettesei és törzsfőnöke.
3. A főparancsnok mellett létre kell hozni egy megfelelő szervezetű, összetételű és hatáskörű törzset.
4. Ki kell dolgozni az EFEF Katonai Tanácsának és törzsének szervi határozványát, amely rögzítené feladataikat és hatáskörüket.

A javaslatokat Kádár ismertette a szovjet vezetéssel, akik azok jelentős részét elfogadták. A VSZ katonai szervezetére vonatkozó magyar reformtervezet így alapul szolgált a „szorosan együttműködő országok” (a VSZ-tag-

31. Czinege Lajos honvédelmi miniszter jelentése a Politikai Bizottságnak, 1964. november 6. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/388. ő. e.

32. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1965. április 27-i üléséről. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/364. ő. e.

államok Románia nélkül) közös álláspontjának kialakításánál. Annak fő pontjai ezért bekerültek a honvédelmi miniszterek által a VSZ PTT 1966. júliusi bukaresti ülésére kidolgozott „határozvány-tervezetbe” is.³³ A VSZ reformjának kérdése azonban végül ismét áldozatul esett a szovjetek újabb Romániával kötött különalkujának, amelynek tétje ez alkalommal az európai biztonsági konferencia összehívására felszólító deklaráció volt. Így a jelentős erőfeszítések árán előkészített szervezeti reform megvitatását levetették a PTT-ülés napirendjéről.

A VSZ *politikai* szervezetének átalakításával a PTT 1965. januári ülése után a külügyminiszter-helyettesek 1966. februári berlini ülésén foglalkoztak ismét.³⁴ Ezt követően az SZKP XXIII. kongresszusának apropóján megtartott április 7-i moszkvai első titkári csúcstalálkozón hoztak határozatot arról, hogy a kérdést előterjesztik a következő VSZ PTT ülésén. A tanácskozás után az NDK vezetése összegezte a tagországok javaslatait, majd az összefoglalót júniusban megküldte az érintetteknek. Ennek alapján a külügyminiszterek júniusban megtartott moszkvai maratoni értekezlete volt hivatott a végleges javaslatok kidolgozására, illetve egyeztetésére. A szorosan együttműködők javasolták a VSZ PTT üléseinek rendszeressé tételét, a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozását és egy Állandó Titkárság felállítását moszkvai székhellyel. Ezeket a javaslatokat a románok mind elvetették, s csak néhány kisebb jelentőségű kérdésben jött létre megegyezés:

1. A PTT üléseit egymás utáni sorrendben a VSZ tagállamok fővárosaiban tartják.
2. Egyeztetés alapján a PTT üléseire megfigyelői minőségben meghívhatók olyan államok képviselői, akik nem tagjai a szerződésnek.
3. A PTT előzetes napirendjét és az azokra vonatkozó anyagokat kellő időben megküldik a tagállamoknak.³⁵

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1966. június 21-i és 28-i ülésein tárgyalta a VSZ szervezeti átalakításának kérdését. A külügyminiszteri értekezlet tapasztalatai alapján Péter János külügyminiszter jelezte, hogy a bukaresti PTT-ülésen semmi jóra nem lehet számítani, mivel a reformok kérdésében

33. Czinege Lajos honvédelmi miniszter javaslata a Politikai Bizottságnak a bukaresti tanácskozáson képviselendő magyar álláspontról az Egyesített Fegyveres Erők további fejlesztése kérdésében. 1966. június 18. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/398. ő. e.

34. Jelentés a Varsói Szerződés tagállamai külügyminiszter-helyetteseinek Berlinben és honvédelmi minisztereinek Moszkvában megtartott értekezleteiről (1966. február 22.) MNL-OL, M-KS-288. f. 5/388. ő. e.

35. Péter János külügyminiszter jelentése az MSZMP KB Politikai Bizottságának a Varsói Szerződés tagállamai külügyminisztereinek 1966. június 6–17. között Moszkvában megtartott tanácskozásáról, 1966. június 20. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/398. ő. e.

teljes patthelyzet alakult ki. Románia ellenállása miatt nem lehet megvalósítani a tervezett változtatásokat.³⁶ Ráadásul a problémát részben az okozza, hogy a VSZ alapokmánya nem felel meg a jelenlegi követelményeknek, mivel a PTT-t konzultatív, s nem pedig döntéshozó szervnek nevezi meg. A románok tehát formailag jogosan ragaszkodnak az eredeti értelmezéshez. A magyarok azt prognosztizálták, hogy a szovjetek minden valószínűség szerint kompromisszumra fognak törekedni a románokkal Bukarestben annak érdekében, hogy az európai biztonsági konferenciára vonatkozó felhívást a PTT a szovjet tervezet alapján egységesen fogadja el.

A PB tagjai jól érezték, hogy ezzel új helyzet állt elő a VSZ-ben. A románok korábban sokszor akadályozták, nehezítették a szervezet munkáját, de az egység fenntartása érdekében a nyílt összecsapástól eddig mindkét fél óvakodott. Többen úgy vélték, most már nem lehet a konfliktust elkerülni, és a román álláspont nyílt kifejtését a tanácskozás kezdetén, zárt ülésen kell kiprovokálni. Mások a tanácskozás elhalasztását javasolták. Kállai Gyula nehezményezte, hogy a Szovjetunió túl sok engedményt tesz Romániának, s volt olyan vélemény is, hogy az sem baj, ha Románia nem írja alá deklarációt. A PB mindezek ellenére, Kádár János javaslatára végül úgy döntött, az adott körülmények között a legfontosabb szempont az egység látszatának további fenntartása, vagyis a VSZ Románia nélkül ne adjon ki felhívást.

Az események a PB által is előre látott módon alakultak: a szervezeti átalakítás kérdését, a kompromisszum érdekében, az utolsó pillanatban levették a bukaresti VSZ PTT-ülés napirendjéről. A VSZ reformja és működőképessége ettől fogva egészen a szervezet 1991-ben történt feloszlásáig mindvégig aktuális, és nyugodtan mondhatjuk, *akut* probléma maradt. Lényeges változásra csupán 1969-ben és 1976-ban került sor a Honvédelmi Miniszterek Tanácsának, illetve a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozásával.³⁷

6. MAGYARORSZÁG ÉS A PRÁGAI TAVASZ

REFORM VAGY RENDSZERVÁLTÁS?

A prágai változások 1968 januárjában¹ a magyar vezetést is váratlanul érték, noha megfelelő ismeretekkel rendelkeztek a hatvanas évek közepétől folyamatban lévő és a magyarokkal sok rokon vonást mutató csehszlovák gazdasági reformról. Amíg azonban a Magyarországon éppen ekkor induló új gazdasági mechanizmus bevezetésére evolúciós úton, szovjet jóváhagyás mellett került sor, az 1967. decemberi és 1968. januári prágai fejlemények – Antonín Novotný váratlan leváltása a pártvezető posztjáról, új emberek és egy radikálisan új stílus megjelenése a CSKP legfelső vezetésében – már kezdettől fogva komoly aggodalmat keltettek Moszkvában és a szovjet blokk legtöbb országában. Pedig a java még hátravolt, hiszen ma már világos, hogy az ekkor megindult és később egyre inkább kiteljesedő gyors demokratizálódási folyamat külső fegyveres beavatkozás nélkül 1968 őszére előbb a revizionista vonal győzelméhez, majd a CSKP szociáldemokrata párttá történő átalakulásához és végül rendszerváltáshoz, azaz egy nyugati típusú parlamentáris demokrácia megteremtéséhez vezetett volna, ahogyan ez külső fenyegetés hiányában 1989–1990-ben néhány hónap alatt meg is történt. Éppen ezt a lehetséges forgatókönyvet nevezte annak idején a szovjet vezetés „lopakodó ellenforradalomnak”. 1968 augusztusa után azonban nem lett volna túlságosan népszerű dolog az akkori szovjet értékeléssel egyetérteni, így alakult ki Nyugaton a „dubčeki” emberarcú szocializmus mítosza, amely szerint a kommunista rendszert Csehszlovákiában nem fenyegette veszély, a szovjetek így nem egy ellenforradalmi kísérletet, hanem egy ártatlan reformfolyamatot fojtottak el katonai beavatkozással. Sajátos módon ez a körülmény okozta, hogy a fent vázolt realista értékelés még 1990 után is csak nagyon lassan tudott teret nyerni.²

36. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. június 21-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/398. ő. e.

37. A Honvédelmi Miniszterek Tanácsának, illetve a Külügyminiszterek Tanácsának anyagait lásd a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>.

1. A prágai tavaszról általában lásd Skilling (1976), Dawisha (1984), Navrátil et al. (1998), Williams (1997), Karner et al. (2008), Bischof-Karner-Ruggenthaler (2010).

2. Amikor ezt az interpretációt 1994-ben első ízben adtam elő egy prágai nemzetközi konferencián, az meglehetősen meglehetősen keltett. Mára már azonban egyre inkább elfogadottá vált ez az értékelés. (Prague 1968 and the World. The New Archival Evidence. Prága, 1994.

Mindezzel szemben én azt hangsúlyozom, hogy a szovjet vezetés a maga nézőpontjából valójában nyolc hónapon át nagy türelmet és önmegtartóztatást mutatott, mivel a szovjet birodalmi érdekeket figyelembe véve az erőszakos megoldás már márciustól sem lett volna irracionális döntés, mivel akkor történt meg a cenzúra eltörlése. Ekkortól ugyanis a csehszlovákiai modell már nem volt „klasszikus” kommunista rendszer, és innentől fogva egyenes vonalú fejlődés mutatható ki egy későbbi potenciális dezintegráció felé. Ettől a pillanattól kezdve ugyanis kevés remény volt arra, hogy a helyi vezetés képes lesz a demokrácia szellemét visszaparancsolni a palackba. A szovjetek ugyanakkor, emlékezve az 1956-os magyar forradalom idején hozott hibás döntésre a túl korai katonai beavatkozásról, most megpróbálták politikai megoldást találni a Kreml elvárásainak megfelelő rendteremtésre, amelyet a helyi erőknek kellett volna végrehajtaniuk. Így a csehszlovák válság idején Brezsnyev és társai valójában a „Mikoján-doktrínát” akarták alkalmazni. Ez kezdetben a Dubček-vezetés meggyőzését jelentette, vagyis azt, hogy ismerje fel Moszkva toleranciájának korlátait. Később a Moszkva-barát „egészséges erők” belső hatalomátvételétől remélték a konszolidációt, végül azonban a politikai átmenet veszélyes folyamatának megállítására nem maradt más lehetőségük, mint a Brezsnyev-doktrína alkalmazása és a katonai invázió.

A csehszlovák reformokra leselkedő potenciális veszélyt Kádár János és a magyar vezetés is kezdettől fogva érzékelte, ezért mindvégig abban reménykedtek, hogy Prágában végül tudomásul veszik majd a realitásokat, és maguk a csehszlovák vezetők terelik vissza a reformokat olyan mederbe, amely Moszkva számára még elfogadható. A csehszlovákiai válsággal kapcsolatos magyar álláspontot ezért végig az a kettősség jellemezte, hogy egyfelől folyamatosan támogatásukról biztosították Dubčeket és társait a korábbi hibák felszámolása és a demokratizálási folyamat kiteljesítése során, másfelől viszont folyamatosan, gyakran a legdrasztikusabb 1956-os példák felelegetését sem mellőzve figyelmeztették őket a helyzetből adódó veszélyekre. Vagyis arra a tíz évvel korábbi magyar tapasztalatra, hogy kellő határozottság, erély és kíméletlenség híján a kommunista párt egy reformfolyamat során rendkívül könnyen elveszítheti hatalmi pozícióját. Ez a veszély különösen nagy volt Csehszlovákiában, hiszen a reformokat a CSKP-nak lényegében március elejétől a sajtószabadság körülményei között kellett megvalósítania. Az viszont Kádár számára nem volt kétséges, hogy egy ilyen esetben Moszkva nem fog habozni, hogy erőszakkal állítsa helyre a rendet egy a szovjet birodalomhoz tartozó országban.

március 3–5. Csaba Békés: The International Background of the 1956 Hungarian Revolution and that of the Prague Spring in 1968. A Comparative Analysis).

Ennek megfelelően Kádár a csehszlovák vezetőket kezdettől fogva óvatosságra, a reformok lassítására, a realitások tudomásulvételére intette, és a kétfrontos harc fontosságát hangsúlyozta, míg a szovjeteket és a tábor többi vezetőjét július közepéig – sőt, Moszkva esetében még azt követően is – arról igyekezett meggyőzni, hogy tanúsítsanak több megértést és nagyobb türelmet a prágai fejlemények iránt, a politikai megoldás keretei még nem merültek ki Csehszlovákiában. Kádár részben önként vállalt, részben pedig Brezsnyev által szorgalmazott közvetítői tevékenysége kétoldalú, illetve multilaterális találkozókra bontakozott ki. Kádár 1968 januárja és augusztusa között kilenc alkalommal találkozott Dubčekkel, ebből ötször bilaterális alapon (három alkalommal titokban), négyszer pedig többoldalú értekezleten.³

A csehszlovák reformfolyamat megindulása 1968 januárjában éppen egybeesett az új gazdasági mechanizmus bevezetésével Magyarországon, s ez az esélyek mérlegelésére ösztönözte a kádári politikát.⁴ A magyar vezetés számára a prágai fejlemények hazai hatásának prognosztizálására alapvetően három korántsem azonos kimenetelű forgatókönyv adódott:

1. A csehszlovákiai reformok szerencsés esetben korlátozott mértékűek lesznek, amelyeket a szovjetek, ha nem is nagy örömmel, de végül tudomásul vesznek, valahogy úgy, ahogyan 1956 októberében Lengyelországban történt. Ez esetben Magyarország és Csehszlovákia a szovjet blokk két vezető reformországaként, egymást erősítve-támogatva mutathatna példát a többi országnak, úgy, ahogyan a hatvanas évek első felében Magyarország és Lengyelország járt élen a desztalinizációban.
2. A második, sokkal valószínűbb forgatókönyv szerint a csehszlovák reformok, amelyek elsősorban politikai jellegűek voltak, előbb-utóbb, akár a vezetés eredeti szándékaival ellentétes módon végül túlmennek a szovjet vezetés által elviselhető határokon, és ez végső megoldásként szovjet fegyveres beavatkozáshoz fog vezetni, ahogyan 1956-ban Magyarországon is történt. A csehszlovákiai kísérlet bukása azonban egyúttal diszkreditálhat *mindenféle, a szovjetunióbeli modelltől eltérő útke-*

3. A kétoldalú találkozók az alábbiak voltak: Kistapolcsány, január 20–21., Révkomárom, február 4., Budapest, június 13–15., Komárom, július 13., Révkomárom, augusztus 17. A két vezető a következő multilaterális tanácskozás alkalmával tárgyalt egymással: Az 1948. februári csehszlovákiai kommunista hatalomátvétel huszadik évfordulóján rendezett ünnepségek, Prága, február 22–24., a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülése, Szófia, március 6–7., a „hatok” (a Varsói Szerződés tagországai Románia nélkül) drezdai találkozója, március 23., a „hatok” pozsonyi értekezlete, augusztus 3. Kádár közvetítő szerepéről bővebben lásd Békés (2008). A téma korábbi részletes, monografikus feldolgozását lásd Huszár (1998).

4. Az 1968-as magyar gazdasági reformról lásd Berend T. (1990) és Pető-Szakács (1985). A reform kulturális aspektusairól lásd Kalmár (2004).

- resést és reformot a szovjet blokkban, tehát komolyan veszélyeztetheti a magyar gazdasági reform sorsát is.
3. Létezett azonban egy harmadik lehetőség is: míg a prágai széles körű politikai reformok végül elfogadhatatlanok lesznek Moszkva számára, a korlátozott érvényű magyarországi átalakulás, amely nem fenyeget politikai destabilizációval, kisebbik rosszként zöld utat kap. A két eltérő kiemenetű folyamat összevetése pedig talán még némi szimpátiát is keltet a szovjet vezetésben a kifejezetten önkorlátozó jellegű, egyébként is főként a gazdaság működőképességének megjavítását célzó – tehát közvetve szovjet érdekeket is szolgáló – magyar reformok iránt.

A valóságban lényegében ez a harmadik forgatókönyv valósult meg 1968-ban és az azt követő években. A szovjet vezetés ugyan a kezdeti toleráns magatartást követően a hetvenes évek elején komoly nyomást gyakorolt a magyar vezetésre annak érdekében, hogy a reformok ne vezessenek az ország destabilizálódásához, és ennek érdekében kikényszerítették a vezető reformerek félreállítását is, de Kádár János elmozdítására nem került sor, miközben éppen ezekben az években kényszerült távozni a hatalomból Gomulka és Ulbricht is. A magyar gazdasági reform kényszerű lassítása, korlátozása is csupán néhány évig tartott, majd az évtized végétől gyorsított ütemben folytatódott a radikális kísérletezés politikája.

Kádár János és a magyar vezetés számára ezért 1968 elejétől valójában csak egy lehetőség adódott: mindent elkövetni annak érdekében, hogy lehetőleg az első forgatókönyv valósuljon meg, ha pedig az mégsem sikerül, akkor a harmadik, de semmiképpen sem a reformokat általában diszkreditáló második. Fontos azonban már most leszögezni, hogy Kádár és a szovjetek, illetve a többi vezető között nem abban volt nézetkülönbség, hogy amennyiben Csehszlovákiában a kapitalizmus restaurációjára kerülne sor, akkor szabad-e, be kell-e avatkoznia a Szovjetuniónak, illetve a Varsói Szerződés tagállamainak. Erre a kérdésre Kádár világos választ adott az MSZMP KB 1968. június 19–20. ülésén, amikor határozottan leszögezte: „Ha azt mondom, hogy ellenforradalom van, és felülkerekedett az ellenforradalom, akkor őszintén szólva – így magunk között mondva – a legmesszebbekig el kell menni, s akkor én rögtön megszavaznám két kézzel, hogy szállják meg Csehszlovákiát a Varsói Szerződés erre hajlandó és aktív országai, mert még ezt is meg kell tenni, mert Csehszlovákiát nem veszítheti el a szocialista világ”.⁵ Ebben a megnyilatkozásban valójában semmi meglepő sincs, hiszen Kádárt akkor is ugyanez a szilárd kommunista meggyőződés vezérelte, amikor 1956-ban elvállalta a magyar forradalmat leverő ellenkormány

5. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának 1968. június 19–20-i üléséről. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/92. ő. e.

vezetését. Sőt, valójában az egész táborban ő volt az egyetlen ember, aki a súlyos válságba került kommunista rendszer megmentését első számú vezetőként irányította a tábor egyik országában.

A különbség tehát nem a kommunista rendszer fenntartása iránti elkötelezettségben, hanem a helyzetértékelésben volt. Vagyis abban, hogy *mikor jön el az a pillanat*, amikor politikai megoldásra már nincs esély, és csakis a katonai invázió mentheti meg Csehszlovákiát a szocialista tábor számára. Ebben a kérdésben viszont Kádár mindvégig mereven ragaszkodott a saját 1956-os tapasztalataira alapozott képlethez: külső fegyveres beavatkozásra csak akkor kerülhet sor, ha egy adott országban az ellenforradalom már felülkerekedett. Hiszen, amennyiben ez a nem kívánt fejlemény bekövetkezne, a Szovjetunió néhány nap alatt képes a rendet és a kommunista rendszert helyreállítani. Ezért a csehszlovákiai fejleményekkel kapcsolatos kezdeti magyar álláspont az volt, hogy az országban, bár vannak negatív jelenségek, de ellenforradalmi veszély nincs, a fejlődés lényege a korábbi hibák kijávítása. Május elejétől pedig az ellenforradalmi veszély és a helyzet súlyosságának elismerése mellett Kádár azt hangsúlyozta, hogy mindezek ellenére az ellenforradalom még nem kerekedett felül. Az ötök júliusi varsói tanácskozásán ugyan Kádár végül elvben elfogadta a készülő közös invázió tervét, és vállalta az abban való részvételt,⁶ azonban ezt követően is mindent tőle telhetőt megtett a végső megoldás elkerülése érdekében. Végül elfogadva a realitásokat, az augusztus 21-i katonai akcióban is részt vett Magyarország; ám sajátos módon, elvi álláspontját Kádár még ekkor sem adta fel. Közvetlenül a beavatkozás előtt, augusztus közepén Jaltában is elmondta Brezsnyevnek, hogy a csehszlovákiai események nem az 1956-os magyar, hanem a lengyel eseményekkel mutatnak több hasonlóságot, a szovjetek mégis a magyarországi megoldást alkalmazták.⁷ A kádári álláspontot magyarázza, hogy 1968 augusztusában az 1956-os értelemben még valóban nem győzött az ellenforradalom Csehszlovákiában, tehát Kádár következetes volt, amikor úgy értékelte, hogy a beavatkozás korábban történt, mint a lehetséges végső időpont. Csakhogy Kádár ez esetben tévesen ítélte meg a helyzetet. Az általa említett 1956-os lengyel párhuzam éppen azt bizonyította, hogy ami akkor, ott lehetséges volt; az teljesen irreálisnak bizonyult 1968-ban Csehszlovákiában. Gomulka ugyanis 1956 októberében reálisan felmérve a szovjet tolerancia határait, nemcsak akarta, de végül valóban tudta is a helyzetet konszolidálni a szovjetek által még elfogadható keretek között. Csehszlovákiában viszont egészen más volt a helyzet. Az

6. A magyar hadseregnek a csehszlovákiai intervencióban vállalt szerepéről lásd Pataky (1996).

7. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. augusztus 20-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/467. ő. e.

1968 augusztusáig lezajlott folyamatok lényegüket tekintve nem a lengyelországi, hanem két *magyarországi* átalakuláshoz voltak hasonlatosak. Az első az 1956 februárja és novembere között végbement folyamat, melynek következtében a november 4-i második szovjet intervenció időpontjában a kommunista hatalom már nem létezett, és a rövid időn belül várható általános választások után bizonyosan egy polgári demokratikus rendszer jött volna létre.⁸

A két válság összehasonlító vizsgálatánál ugyan látszólag a különbségek dominálnak, hiszen Csehszlovákiában nem volt fegyveres felkelés, a két eseménysor alaposabb összevetése azonban azt mutatja, hogy a kommunista pártnak a sajtószabadság feltételei mellett a társadalom nyomására történt rendkívül gyors elbizonytalanodása, legitimációvesztése, eróziója, majd felbomlása olyan fejlemények, amelyek rövid idő alatt Csehszlovákiában is érvényre jutottak volna. Mindez Magyarországon részben a forradalmat megelőző fél évben fokozatosan, majd a forradalom két hetében gyorsított ütemben ment végbe.⁹

A másik folyamat a magyarországi rendszerváltás, 1988–89-ben végbement, mintegy másfél éves, ma már kiválóan dokumentált folyamata, melynek vizsgálata megvilágítja, hogy a kommunista párt egy az 1968-ashoz részben hasonló átmeneti helyzetben hogyan próbált új típusú, a társadalom érdekeit a korábbinál sokkal inkább figyelembe vevő legitimációt teremteni. A *párton belüli pluralizmus* bevezetésétől a társadalom nyomására gyorsan eljutottak a többpártrendszer *formális* elfogadásához, amelyet azonban a *szabályozott hatalommegosztás* keretei között, a *kommunista párt domináns szerepének fenntartása* mellett képzeltek el. Innen azonban, a szovjet intervenció fenyegetésének fokozatos elmúlásával már csak egy lépés volt a valódi, *versenyos választások* elfogadása 1989 májusában. Az ezt követően megindult nemzeti kerekasztal-tárgyalások eredményeképpen szeptemberben az ellenzékkel szabad választások megtartásáról kötöttek megállapodást, október elején pedig az MSZMP szociáldemokrata párttá alakult át.¹⁰ 1968-ban Csehszlovákiában egy ilyen folyamat még csak latensen volt jelen, de a fent vázolt politikai mechanizmus érvényesülésének minden esélye megvolt.

A szovjet, lengyel, keletnémet és bolgár prognózisok azonban 1968 nyarán éppen ilyen irányú átalakulástól féltették a csehszlovák pártot, és egyáltalán nem alaptalanul. A szabad sajtó, a protoellenzéki pártokat megidéző politikai klubok megalakítása és működése, a Szociáldemokrata Párt

újjaalakulásának előkészítése, a nyíltan polgári demokratikus platformot képviselő „2000 szó” nyilatkozat, és annak recepciója, valamint az egyre radikálisabb társadalmi követelések sokasodása mind azt jelezte, hogy a csehszlovák társadalom, erős nosztalgiát érezvén a két háború közötti parlamentáris demokrácia iránt – külső beavatkozás nélkül –, hosszabb távon semmiképpen sem korlátozta volna igényeit egy reformszocialista rendszer bevezetésére. Ma már nem kétséges, hogy 1968 nyarán Csehszlovákiában olyan átmenet zajlott, amelynek során fokozatos és meglehetősen gyors elmozdulás következett be egy reformista szocialista modell elképzelésétől és gyakorlatától egy olyan nem totalitárius rendszer irányába, amely végül e rendszer modern formájában érte volna el csúcspontját, azaz egy nyugati típusú parlamentáris demokráciában. Ahogyan ez külső kontroll hiányában néhány hónap alatt meg is történt 1990-ben.

A Dubček-vezetés az augusztusi katonai beavatkozásig formálisan még kézben tudta tartani az eseményeket, addig pedig valójában két választási lehetősége volt:

1. megpróbálja a liberalizáció folyamatát olyan szintre korlátozni, amelyet a szovjetek valószínűleg még elfogadhatónak tartanak. Siker esetén ez a politika lett volna az 1956-os Gomulka-modell. A szelepek 1968 januárja óta tartó fokozatos megnyitása miatt, s különösen a már megvalósult sajtószabadság feltételei mellett ez azonban komoly konfliktust okozott volna a hatalom és a társadalom viszonyában, s a várhatóan egyre erősödő társadalmi ellenállást végül belső erővel kellett volna elnyomni. A korlátozott liberalizáció stratégiájának bukása így az 1981-es Jaruzelski-modell alkalmazásához vezetett volna. Dubček azonban, akárcsak Nagy Imre Magyarországon, vagy Stanisław Kania Lengyelországban, a kommunista vezetők „puha” típusába tartozott, aki erre alkatilag nem volt képes, és aki válságos helyzetben nem tudott és nem is akart a kommunistáktól elvárt kíméletlenséggel fellépni a demokratizálódási folyamat és a társadalom ellen. Ebben az értelemben Kádár Jánost, aki a magyarországi „puha” diktatúra vezetőjeként Nyugaton liberális kommunistaként tartottak számon, egyértelműen a „kemény” kommunista típusába sorolhatjuk. Ebben valójában semmi meglepő sincs, hiszen ebbe a kategóriába tartozott Tito is, aki pedig önálló külpolitikájával nagy népszerűséget szerzett a nyugati világban. Mi több, neki még hosszú uralkodása alatt súlyos belső válsághelyzettel sem kellett szembenéznie, gazdasági szempontból pedig a jugoszláv reformok a legmesszebbre jutottak az eredeti, lenini-sztálini modelltől. Mégis, amikor színt kellett vallania, Tito nem habozott „kemény” kommunistaként fellépni. Hruscsov és Malenkov 1956. november 2-án éjjel Brioni szigetén nemcsak a jugoszláv vezető jóváhagyását szerezték meg a

8. Erről lásd bővebben Békés (2006), 64–66. Az 1956-os magyar forradalomról általában lásd Békés-Byrne-Rainer (2002).

9. A két válság összehasonlító elemzését lásd Békés (2004), 223–236.

10. Az MSZMP politikájáról a rendszerváltás idején lásd Kalmár (2000).

magyarországi „ellenforradalom” leveréséhez és a kommunista rendszer megmentéséhez, hanem Tito azt is felajánlotta, hogy segít a Nagy Imre-csoportnak a politikai életből történő kikapcsolásában.¹¹

2. A második lehetőség az volt (és valójában mind Nagy Imre 1956-ban, mind pedig a prágai vezetők 1968-ban ezt választották), hogy megpróbálják elkerülni a konfliktust a társadalommal, és fokozatosan engednek a társadalmi nyomásnak. Ugyanakkor megkísérelték meggyőzni a szovjeteket arról, hogy a politikai reformok, bármennyire komolyak tűnnek is, még mindig a szocialista rendszer korlátain belül maradnak. Ezért nem hajtotta végre a csehszlovák vezetés a szovjetekkel 1968 augusztusában Ágcsernyőn kötött egyezményt, mivel minden okuk megvolt azt feltételezni, hogy a közvélemény azt a prágai tavasz eszméje elárulásának tekintené, és igen heves ellenállást váltana ki a társadalom részéről.¹² A szovjetek viszont ezt a tényt nyilvánvaló bizonyítéknak tekintették arra, hogy a prágai vezetés nem tudja, és ami ennél is rosszabb, nem is akarja a szovjet elvárások szerint irányítani az eseményeket.

Egy többé már nem megbízható pártvezetés és az egyre veszélyesebben szabad sajtó léte mellett augusztus elejére Moszkva már sem a csehszlovák állambiztonsági szervekben, sem pedig az ország katonai vezetésében nem bízott, mivel hűségük erősebbnek mutatkozott a prágai vezetéshez, mint a Szovjetunióhoz. Így tehát lényegében ugyanazt a négy tényezőt, melyek megfontolása a katonai beavatkozásra vonatkozó döntés meghozatalához vezetett Magyarországon 1956-ban, hasonlóan súlyos válság jeleinek tekintették Csehszlovákia esetében 1968-ban, és ennek felismerése közvetlenül elvezette Moszkvát a katonai beavatkozáshoz, véget vetve ezzel a prágai tavasznak.¹³ Míg *morális* tekintetben mindkét akció súlyosan elítélendő durva beavatkozás volt egy formálisan független szövetséges állam belügyeibe, *reálpolitikai* értelemben a szovjet vezetés, saját birodalmi érdekeit szem előtt tartva mindkét esetben racionális döntést hozott.

11. Békés (2006), 98.

12. 1968. július 29. – augusztus 1. között az akkori csehszlovák–szovjet határ csehszlovák oldalán fekvő Ágcsernyő (Cierna nad Tisou) településen folytatott kétoldalú tárgyalásokat a szovjet és a csehszlovák vezetés négy-négy tagja. A találkozóon a prágai vezetők beleegyeztek az alábbi feltételek teljesítésébe: biztosítják a párt vezető szerepét, megerősítik a tömegtájékoztatás ellenőrzését és központi irányítását, betiltják a Szociáldemokrata Pártot és az egyéb antiszocialista szervezeteket, külön állambiztonsági szervezetet hoznak létre, garantálják, hogy a találkozón a szovjet álláspontot nyíltan támogató Vasiľ Biľakot nem hagyják ki a vezetésből, továbbá néhány személyi változást hajtanak végre a párt vezető szerveiben. Huszár (1998), 222.

13. Békés (2004), 233.

KÁDÁR A KÖZVETÍTŐ

Alexander Dubček, a CSKP Központi Bizottsága 1968. január 1–3. közötti ülésén megválasztott új első titkára legelső nemzetközi találkozásán Kádár Jánossal folytatott tárgyalást. Miután Dubček január 10-én hivatalos moszkvai látogatásra kapott meghívót, néhány nappal később bizalmas üzenetben kért titkos találkozót a magyar párt vezetőjétől, hogy még moszkvai utazása előtt konzultálhassanak.¹⁴ Az új csehszlovák vezető számára logikus választás volt Kádár megkeresése, hiszen a Magyarországon a hatvanas évek elején végrehajtott sikeres desztalinizáció, a vezetés reformelkötelezettsége a magyar pártot evidens módon potenciális szövetségessé tették a prágai reformerek számára, akitől támogatást remélhettek politikájuk számára. Dubčeknek ugyan nem lehettek kétségei afelől, hogy a szovjetek előtt a találkozó ténye nem marad titokban, ám talán éppen abban bízott, hogy az alig egy hónappal korábban, az 1967. decemberi csehszlovákiai válság idején Brezsnyev által megszervezett, ám végül meghiúsult magyar közvetítési kísérlet legitimálja majd mostani konzultációját. Ismeretes, hogy novemberi moszkvai útja alkalmával a pártvezetői és államelnöki tisztet egy személyben betöltő Novotný, a CSKP Elnökségének (azaz: Politikai Bizottságának) tudta nélkül, prágai látogatásra hívta meg Leonid Brezsnyevet, remélve, hogy ezzel megerősíti veszélybe került pozícióját. Brezsnyev viszont, még a szovjet blokk gyakorlatához képest is szokatlan eljárással Novotnýval meghívatta Kádár Jánost is Prágába, szintén a CSKP vezetésének tudta nélkül. A szovjet pártfőtitkár nyilván azt remélte, hogy Kádár nemzetközi tekintélye, a belső válságok kezelésében és nehéz helyzetek konszolidálásában szerzett jelentős tapasztalatai segítenek meggyőzni a prágai vezetés elégedetlen tagjait arról, hogy Novotný leváltását egy későbbi időpontban kell végrehajtani. Ezzel akkor a magyar vezető is egyetértett, így Brezsnyev kérésére elvállalta a missziót.¹⁵ A csehszlovákiai események drámai változásait jól illusztrálja, hogy Brezsnyev 1967. december 13-i telefonbeszélgetésében még azzal ösztönözte Kádárt a három nappal később esedékes utazásra, hogy a csehszlovák vezetők már nagyon várják őt Prágában, mire Kádár közölte vele, hogy Novotný épp aznap mondta le a meghívást.¹⁶ Így végződött Kádár sikertelen közvetítési kísérlete Novotný és belső ellenzéke között.

14. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. január 23-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/444. ő. e.

15. Emlékeztető Kádár és Dubček megbeszéléséről, 1968. január 22., MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

16. Navrátil et al. (1998), 22.

A vadászattal egybekötött Dubček–Kádár-találkozóra január 20–21-én került sor a szlovákiai Kistapolcsányban.¹⁷ A két vezetőt régi személyes kapcsolat kötötte össze, így a tárgyalások valódi baráti légkörben zajlottak, ezt jó illusztrálja Kádár nem éppen szokványos köszöntése: „gratulálok és egyben fogadja részvétemet is” – jelezve, hogy jól ismeri a Csehszlovákiában megoldásra váró problémákat.¹⁸ „Nagyon jó légkör volt, Dubček elvtárs olyasmit is mondott, hogy: nincs még két ember, akivel ugyanígy és ugyanezekről a dolgokról tudott volna beszélgetni, érthető okoknál fogva.”¹⁹ Dubček részletesen beszámolt a csehszlovákiai válság okairól, történeti visszatekintést adva az ötvenes évek óta elkövetett hibákról, beszélt Novotný leváltásának körülményeiről, valamint a saját megválasztásáról. Az MSZMP vezetője őszintén elmondta, hogy decemberben egyetértett Brezsnyevvel abban, hogy Novotnýt, akit Kádár rendes embernek tartott, csak egy későbbi időpontban kell felmenteni. Talán ösztönösen megérezve, hogy Dubček nemcsak hogy nem utasítaná vissza a baráti tanácsot, hanem esetleg éppen azért jött a találkozóra, Kádár mindenekelőtt a pártvezetés egységének megteremtésére buzdított, valamint arra, hogy a problémákat tervszerűen, higgadtan és türelmesen kell megoldani. Arra is figyelmeztette Dubčeket, hogy nem szabad sérelmi politikát folytatni, és azt is türelemmel kell viselni, hogy egyes testvérpártok nem lelkesednek a prágai változásokért.²⁰ „Ezt tekintse annak, hogy nem ismerik a körülményeket, a maga álláspontját. Majd megismerik, annak megfelelően fogják a dolgot értékelni.”²¹ Ez a biztatás egyszerre tükrözte Kádár kezdeti optimizmusát, és egyszerre bizonyult olyan próféciának, amely ugyan hamarosan valóra vált, ám abban az értékelésben a csehszlovák vezetők számára nem volt sok köszönet.

Kádár azt is jelezte, hogy nem tartja szerencsésnek a titkos találkozókat, így meg is egyeztek abban, hogy a csehszlovák vezetők március végén, április elején kötetlen baráti látogatást tesznek Budapesten, amelyről közleményt adnak ki. A találkozót Kádár utólag „nyílt, őszinte négy szemközt beszélgetésnek” minősítette, Dubčeket pedig „egészséges, józan gondolko-

17. A csehszlovákiai válsággal kapcsolatos magyar politikáról általában lásd Huszár (1998).

18. Feljegyzés Kádár és Novotný megbeszéléséről, 1968. február. 26. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ó. e. Mivel Huszár Tibor idézett könyvében szinte dokumentumközlés-szerűen, lényegében teljes terjedelemben idézi a Kádár–Dubček-tárgyalásokra vonatkozó magyar pártiratokat, ennek jelzését az általam felhasznált idézetek esetében csak néhány esetben tartottam fontosnak.

19. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. január 23-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/444. ó. e., idézi Huszár (1998), 15.

20. Emlékeztető Kádár és Dubček megbeszéléséről, 1968. január 22., MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ó. e.

21. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. január 23-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/444. ó. e.

dású; felelősség érzettől átítatott, gondokkal küszködő kommunista”-ként jellemezte.²²

A következő Kádár–Dubček-találkozóra nem kellett márciusig várni, mivel az események időközben nemcsak Prágában és Moszkvában, hanem a prágai események miatt már ekkor komolyan aggódó Kelet-Berlinben és Varsóban is felgyorsultak. A csehszlovák vezetők moszkvai látogatására a tervezettnél előbb, már január végén sor került, közben pedig Gomulkával február 10-re egyeztek meg találkozóban,²³ és az NDK-ból is meghívás érkezett. Dubček számára ezért fontossá vált, hogy a moszkvai bemutatkozás után az első nyilvános tárgyalás a szovjet blokk országai közül a szövetségesnek tekintett magyar vezetéssel történjen, amit a meghívást tartalmazó január 27-i üzenetében nyíltan közölt is Kádárral.²⁴ Jellemző a prágai események hektikusságára, hogy a prágai magyar nagykövetségre eljuttatott eredeti üzenet szerint Dubček először február 5-én Budapestre akart utazni, majd, néhány perccel később maga hívta fel a nagykövetet, kérve, hogy Komarnóban találkozzanak február 4-én vagy 5-én.²⁵

A találkozón, amelyre a határ csehszlovák oldalán fekvő Komarnóban került sor,²⁶ a tárgyalások hivatalos jellegét erősítendő, a két párt külügyi titkárai, Vladimír Koucký, és Komócsin Zoltán valamint Kádár bizalmasa, Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes is részt vettek. Dubček beszámolt a márciusra tervezett KB-ülés elő kerülő akcióprogram állásáról, jelezve, hogy „egyszerre nem akarnak nagyot markolni”.²⁷ Vagyis ekkor még csak a legfontosabb kérdések rendezését tervezték, tehát olyan átfogó, a párt, az állam a gazdaság és a társadalom problémáit részletesen és távlatokban tárgyaló dokumentum kidolgozása, amelyet a CSKP KB ülése április 5-én fogadott el, ekkor még nem merült fel. Kádár kifejezetten diplomatikusan fejezte ki már ekkor meglévő komoly fenntartásait a csehszlovákiai fejleményekkel kapcsolatban, jelezve: „vigyázzanak, mert most már mindenki akcióprogramot csinál náluk.”²⁸ Az MSZMP PB február 6-i ülésén ugyanak-

22. Emlékeztető Kádár és Dubček megbeszéléséről, 1968. január 22., MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ó. e.

23. A találkozó időpontját később 8-ára módosították, majd végül 7-én került rá sor.

24. Feljegyzés Dubček Kádárhoz intézett üzenetéről. 1968. január 29. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ó. e.

25. Ugyanott.

26. A tárgyalások végeztével, ebéd után Kádár kérésére Dubček és társai rövid, mintegy félórás látogatást tettek a határ magyarországi oldalán lévő Komáromban. Komárom eredetileg a Duna két partján elterülő egységes város volt, amelyet az 1920-as trianoni békeszerződés vágott ketté.

27. Emlékeztető Kádár és Dubček komarnói találkozásáról, 1968. február 5. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ó. e.

28. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. február 6-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/445. ó. e.

kor a magyar párt vezetője ugyanezt az aggodalmát sokkal erőteljesebben fogalmazta meg: a komarnói találkozótól két nappal kapott információ szerint Csehszlovákiában „olyan cifra dolgok vannak, hogy az ember haja égne áll. Különböző területeken 12 pontot készítenek és nyújtanak be a Központi Bizottsághoz. Ezek hangszerelése nem ellenséges és nem pártellenes, de a Központi Bizottság helyett csinálnak programot, s ezek némelyike persze tovább megy a Központi Bizottság jelenlegi pozíciójánál. Ilyesmik vannak benne, pl. hogy maradhat-e Novotný államelnök.”²⁹ Elképzelhető, milyen önuralomra és önszuggesztióra volt Kádárnak szüksége ahhoz, hogy egészen az „ötök” júliusi varsói tanácskozásáig határozottan ragaszkodjon a csehszlovákiai válság politikai megoldásához, ha már ezekről a későbbi fejlemények fényében igen halványnak tekinthető devianciáktól is égne állt a haja.

Dubček határozottan optimistán értékelte moszkvai látogatását, elmondta, hogy Brezsnyev és a szovjet vezetők minden támogatást megígértek számára. Ő viszont hangsúlyozta, hogy Moszkvában is elmondta: minden kérdést a Szovjetunióval együttműködve kíván megoldani. Dubček és Kádár a nemzetközi helyzetet áttekintve minden fontos kérdésben egyetértettek (Közel-Kelet, Vietnam, a kommunista és munkáspártok budapesti konzultatív találkozásának ügye stb.). A leginkább figyelemreméltó párbeszéd az NSZK-hoz fűződő viszony kérdésében bontakozott ki. Kádár megnyugvással konstata, hogy a csehszlovák pozíció mindenben azonos a magyarral, így a csehszlovák vezetésben szövetségest talált ennek a magyar gazdaság modernizálása szempontjából rendkívüli fontosságú kérdésnek a kezelésében. Az 1967. februári varsói külügyminiszeri értekezleten lengyel és keletnémet nyomásra elfogadott titkos jegyzőkönyv ugyanis megtiltotta, hogy Románia egyoldalú lépését követően Bulgária, Csehszlovákia és Magyarország diplomáciai kapcsolatot létesítsen az NSZK-val, noha ezt a bonni kormány mind a négy államnak felajánlotta.³⁰ Kádár és Dubček egyaránt örömdetesnek találta, hogy közben helyreállították a jugoszláv–nyugatnémet diplomáciai viszonyt, s így már három szocialista országnak (Szovjetunió, Romániának és Jugoszláviának) van hivatalos kapcsolata az NSZK-val. Megállapították, hogy ez új helyzetet teremtett, ami Kádár számára azzal kecsegtetett, hogy a csehszlovák vezetéssel közösen idővel ki tudják erőszakolni a varsói diktátum felülvizsgálatát. Kádár igencsak nyíltan és plasztikusan fogalmazva ismertette Dubčekkel álláspontját: „mi ezt a megállapodást elfogadtuk, s ehhez tartjuk magunkat – minden lelkesedés nélkül. Nem megfelelő körülmények között jött az létre, kicsit merev a pozíció s az az említett hat pont olyan, mintha majdnem olyan igénnyel lép-

29. Uo.

30. A szovjet blokk NSZK-val kapcsolatos politikájáról lásd a 7. fejezetet.

nénk fel az NSZK felé, hogy kiáltsák ki a szovjet köztársaságot. Túlzottak és merevek a feltételek. Azt mondtam: mi természetesen a megállapodást betartjuk, de annak kapcsán utólag minden érdekelt félnél kifejtettük, hogy ez permanens kérdés, napirenden van, rendszeresen meg kell beszélni a szituációt, a helyzetet és azt, hogy mit kell tenni együttesen. Ez nem olyan kérdés, mint ami ezzel el is van intézve. És nem adhatjuk ki a fegyvert a kezünkől, hogy politikai lépésekre ne tudjunk politikai válaszokat adni.”

Dubček és Koucký teljes mértékben egyetértett mindezzel.³¹ Kádárnak az a reménye, tehát, hogy a dubčeki vezetéssel közösen eredményesen léphet fel a Varsói Szerződés pozíciójának felülvizsgálatában az NSZK-hoz fűződő viszony ügyében, megítélésem szerint nagyon fontos tényező annak megértéséhez, miért próbált a magyar vezető szinte mindvégig ragaszkodni ahhoz, hogy a Csehszlovákiában a szovjet blokk érdekeinek megfelelő konszolidáció a dubčeki politikai vezetéssel valósuljon meg, nem pedig a Moszkva által kiválasztott „egészséges erőkkkel”. A találkozón megállapodtak a kétoldalú gazdasági, kulturális kapcsolatok fejlesztésében is, Dubček kérésére pedig Kádár nem zárkózott el attól, hogy az 1949-ben húsz évre között barátsági szerződés 1969-ben esedékes megújítására demonstratív céllal már 1968 nyarán sor kerüljön.

Kádár és Dubček következő találkozására ismét csak a tervezettnél korábban, az 1948. februári csehszlovákiai fordulat huszadik évfordulóján rendezett prágai ünnepségen került sor. Eredetileg ugyan a testvéri országokból csak PB-tag vezette delegációt hívtak meg, Dubček azonban február közepén kifejezetten azt kérte, hogy a szovjet delegációt „bel- és külpolitikai okokra” hivatkozva maga Brezsnyev vezesse.³² Így a szovjet blokkban megszokott mintakövetés alapján végül a többi országot is a párt első számú vezetője képviselte. Prágában azonban Kádár legfontosabb megbeszélése sajátos módon nem Dubčekkel, hanem Novotnýval történt. Kádár nem csupán hallani akarta az ő álláspontját is a csehszlovákiai fordulatról, hanem arról igyekezett meggyőzni a sértett politikust, hogy ő se folytasson sérelmi politikát, vagyis ne akadályozza a reformokat, mivel a pozitív kibontakozáshoz most a legfontosabb a vezetés egysége. Azt tanácsolta, hogy Novotný „az elvtársakkal közösen igyekezzen a kérdések megoldását elősegíteni”.³³

Március folyamán azonban a szovjet tábor országaiba egyre aggasztóbb hírek érkeztek Csehszlovákiából: a cenzúra eltörlését követően a sajtóban

31. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. február 6-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/445. ő. e.

32. Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. február 13. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

33. Feljegyzés Kádár és Novotný beszélgetéséről, 1968. február 26. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

és a médiában egyre radikálisabb nézetek kaptak nyilvánosságot. Ezek között Novotný államelnöki posztról való leváltásának követelése nem is tartozott a különösebben merész kívánságok közé. A szovjet vezetők ezért úgy vélték, sürgősen össze kell hívni egy olyan tanácskozást, amelyen a testvéri országok vezetői elvtársi segítséget nyújtanak Dubčeknek és társainak a helyzet konszolidálása érdekében. A Drezdában 1968. március 23-án lezajlott találkozó története és ott Kádár közvetítői magatartása már meglehetősen ismert. Sokkal kevésbé tudott a magyar vezetőknek a tanácskozás előkészítésében játszott fontos szerepe, noha a Varsói Szerződés tagállamainak Románia nélkül összeült drezdai találkozója valójában egy Brezsnyev–Gomułka–Kádár közötti intenzív egyeztetési folyamat eredményeképpen jött létre. Brezsnyev a csehszlovákiai válság idején rendszeres telefonkapcsolatban állt a „hatok” többi öt országának vezetőjével, így Kádárt is gyakran felhívta tájékoztatás és konzultáció céljából, általában hente legalább egyszer, de volt olyan, hogy egy nap kétszer is. Március 11-én Brezsnyev azzal szondázta Kádár véleményét, hogy közölte: Gomułka és Zsivkov nagyon aggódnak a csehszlovákiai fejlemények miatt, így felmerült, hogy szükség lenne egy tanácskozásra lehetőleg még azon a héten, Prágában. Mivel a VSZ Politikai Tanácskozó Testülete márciusi szófiai ülésén maga Dubček javasolta, hogy gyakrabban kellene legfelsőbb szinten konzultálni a gazdasági együttműködésről, a találkozót gazdasági kérdésekről folytatott konzultációnak kellene álcázni, ezért az első titkárok és miniszterelnökök mellett a tervhivatalok elnökeit is meg kell hívni. Kádár nem lelkesedett az ötletért, de nyíltan elutasítani sem merte a szovjet kezdeményezést, ezért taktikai okokból Prága helyett Ungvárt javasolta, „hogya ne legyen feltűnő”. Mivel azonban az álcázással sem értett egyet, jelezte, hogy „feltétlenül szükséges megmondani Dubček elvtársnak az igazat”. Vagyis azt indítványozta, hogy csak az első titkárok találkozzanak, és azok közül is csak négy országból, a Szovjetunióból, Csehszlovákiából, Lengyelországból és Magyarországról. Kádár már jól ismerte az egyes országok vezetőinek nézeteit, ezért ez a szűkített verzió növelte volna annak lehetőségét, hogy egy konstruktív légkörű tanácskozás valóban segítséget nyújtson a dubčeki vezetésnek a pozitív kibontakozáshoz, ne pedig a prágai vezetők tévelygéseit elítélő bíróság szerepét töltsse be.³⁴

Március 12-én Brezsnyev már nem bízta „közvetítőkre” a dolgot, most már saját súlyos aggodalmaként jelezte, hogy Prágában veszélyes tendenciák érvényesülnek, amelyek már a hadseregbe is kiterjedtek, tehát a találkozóra nagy szükség van. Gomułka előbb felvetette Novotný meghívásának lehetőségét is, helyszínné pedig Moravska Ostravát javasolta, majd pedig

34. Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 11. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

– megfontolva Kádár javaslatát – egyetértett a szűkített verzióval, sőt, akár abba is belement volna, hogy csak a szovjet, csehszlovák és magyar vezetők találkozzanak.³⁵

A következő nap Brezsnyev jelentette, hogy beszélt Dubčekkel telefonon és felvetette neki a találkozó gondolatát, amit ő kedvezően fogadott, de választ csak későbbre ígért. Brezsnyev közölte Kádárral, hogy a szovjet vezetés különböző intézkedéseket vett tervbe, köztük Dubček meghívását Moszkvába, de azt is jelezte, hogy „bizonyos más intézkedéseket is tesznek”, melyekről még az egyébként lehallgatás biztos speciális telefonon sem akart beszélni. Vagyis megkezdődött a katonai megoldás előkészítése is.³⁶

Március 16-án Brezsnyev azzal jelentkezett, hogy Dubček ugyan továbbra is egyetért a találkozóval, de konkrét választ csak később tud adni. Feltette viszont, hogy fel fogja hívni Kádárt és esetleg Magyarországra látogat, hogy beszélhessen vele. Brezsnyev szerint „érezhető volt, hogy a Kádár elvtárrsal való találkozást nagyon jó érzéssel várja, nagyon jó a viszony és teljes a bizalom”. Brezsnyev nem véletlenül udvarolt Kádárnak, ezt a bizalmi tőkét is a közös cél érdekében kívánta felhasználni. Jelezte, jónak tarja az ötletet, mivel a kétoldalú találkozón a magyar vezető elmondhatná a közös gondokat, s így előkészíthetné a négy párt találkozóját.³⁷ Dubček azonban időközben meggondolta magát, és letett a magyarországi látogatásról, így március 19-én már arról tájékoztatta Brezsnyevet, hogy kész a találkozóra, amelynek helyszínéül Drezdát javasolta, mivel még nem járt az NDK-ban, s azt semleges helynek tekintette. A keletnémet vezetés álláspontjának ismeretében ezt a minősítést nem könnyű megmagyarázni, még figyelemre méltóbb azonban, hogy Dubček időközben azonosult a brezsnyevi álcázási taktika ötletével, és maga javasolta, hogy a tanácskozásnak „gazdasági tárgyalás jellege” legyen, s ezért azon vegyenek részt a tervhivatalok vezetői is.³⁸ Valószínűleg azt remélte, egy ilyen megoldás mind nemzetközileg, mind pedig a hazai közvélemény előtt védhetőbbé teszi azt a döntést, hogy a csehszlovák vezetés részt vesz egy olyan tanácskozáson, ahol nyilvánvalóan a prágai fejlemények értékelése lesz a fő téma. A nemzetközi irodalomban mindmáig tartja magát az az 1968-ban keletkezett mítosz, hogy a csehszlovák vezetést törbe csalták Drezdában, vagyis csak a helyszínen tudták meg, hogy a tanácskozás valódi célja nem a gazdasági együttmű-

35. Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 12. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

36. Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 13. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

37. Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 16. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

38. Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 19. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

ködés, hanem a csehszlovákiai helyzet megvitatása. A magyar forrásokból világosan kiderül, hogy Dubček kezdettől fogva mindennel tisztában volt, viszont ő maga vezette félre a csehszlovák vezetés többi tagját, akik azután valóban őszintén meglepődtek, amikor kiderült a találkozó igazi jellege.

Brezsnyev tehát végre révbe ért, most már csak a bolgárok részvételét kellett biztosítani, ezért Kádár megoldozása céljából közölte, hogy Gomulka ezzel már egyetértett.³⁹ Ugyanezen a napon ülésezett az MSZMP Politikai Bizottsága is. A testület számos tagja rendkívül aggodalmasnak tartotta a tanácskozás megtartását, amiatt aggódva, hogy az egyértelmű beavatkozás lesz Csehszlovákia belügyeibe, és így jelentős politikai kárt okoz majd a prágai vezetésnek. Az is felmerült, hogy a tanácskozást tartsák Budapesten, többen viszont kifejezetten arra biztatták Kádárt, hogy győzze meg Dubčeket, hogy a csehszlovák vezetők, éppen a rájuk leselkedő veszély miatt ne menjenek el a találkozóra.

Kádár a PB részéről nem számított ilyen kritikus álláspontra, az a gondolat pedig határozottan riasztotta, hogy ő most „fúrja meg” a tervet, miután Brezsnyev nagy nehezen rábeszélte Dubčeket a találkozóra. A manőverezés, a manipulálás, a közvetítő szerep, a kompromisszumok lankadatlan keresése Kádár politikai habitusának lényegét képezték, a szovjet szándékokkal való nyílt szembeszegülés azonban elképzelhetetlen volt számára. Ezért hosszasan érvelve értette meg a testülettel, hogy a találkozót most már mindenképpen meg kell tartani. Attól sem riadt vissza, hogy olyan érveket vessen be, amelyekről maga is jól tudta, hogy azok aligha reálisak. Így például végső érvként kifejtette, hogy „ezen a találkozón más nem derülhet ki, mint hogy mi, többiek teljes erővel támogatjuk a csehszlovák párt Központi Bizottságának ezt a koncepcióját”. Majd valamivel realistább módon, kétségeit is érzékeltetve hozzátette: „Ha ez ott világos lesz, akkor ez nem lebecsülhető eredményt jelent.”⁴⁰ Kádár még aznap telefonúzenetben közölte a Brezsnyevvel a PB pozitív döntését, de azt is jelezte, hogy a testület „vegyes érzésekkel fogadta a találkozóra vonatkozó javaslatot, mert nem sok pozitív várható tőle, és számolni kell negatív csehszlovák és nemzetközi értelmezéssel és visszhanggal.”⁴¹

A március 23-án megtartott drezdai találkozón általános volt az a vélekedés, hogy a csehszlovákiai fejlemények súlyos aggodalomra adnak okot. Brezsnyev szolidabb formában beszélt az ellenforradalmi veszélyről, Gomulka viszont durva kirohanást intézett az új vezetés ellen, azt állítva,

39. Uo.

40. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. március 19-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/451. ó. e.

41. Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 19/2. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ó. e.

hogy Prágában „a reakció és az ellenforradalom jól érzi magát”.⁴² Drezdában Kádár megpróbált eleget tenni annak a belső meggyőződéséből fakadó kettős célkitűzésnek, hogy minél határozottabb támogatásáról biztosítsa a csehszlovák vezetéset, ugyanakkor saját tapasztalatai alapján minél hatékonyabban figyelmeztessen a helyzetből adódó lehetséges veszélyekre is. Felszólalásában ezért hangsúlyozta, hogy a magyar vezetés szolidáris a CSKP-val, és hogy ami ott történik, az Csehszlovákia belügye, amibe nem lehet beavatkozni.⁴³ Kérte, hogy Prágában úgy oldják meg a problémákat, hogy abból a szocialista rendszer megerősödve jöjjön ki. Ugyanakkor figyelmeztetett arra, hogy jelenleg a vezetés nem egységes, s egység nélkül nem lehet sikeres a kibontakozás. A siker másik zálogát pedig a kétfrontos harc következetes végigvitelében jelölte meg, azaz harcolni kell a szocializmus építése során 1968 januárja előtt elkövetett hibák kijavításáért, egyúttal viszont határozottan fel kell lépni a szocialistaellenes jelenségek, tendenciák ellen.

Kádár részletesen beszélt arról is, hogy ellenforradalmi helyzet ugyan nincs Csehszlovákiában – ellentétben azzal, amit Brezsnyev és Gomulka állított –, de annak potenciális veszélye fennáll, mivel a jelenlegi helyzet nagyon sokban hasonlítható az 1956-os magyar forradalom előjátékához, az 1956. februártól októberig eltelt időszak magyarországi fejleményeihez. Hozzátette, nagyon reméli, a végkifejlet most nem ugyanaz lesz, mint akkor volt. Leghatásosabbnak szánt érvként azt mondta el, hogy a magyarországi válságot sem tudatos ellenforradalmárok készítették elő, hanem zavaros gondolkodású, elvtelen emberek, akik a XX. kongresszus irányelvei érvényesítésének jelszavával léptek fel, s ellenséges szándék nélkül rettenetes károkat okozva, ők nyitották ki a vár kapuját az osztályellenség előtt. S ha még ez sem lett volna elég világos utalás, hozzátette: Nagy Imre sem volt tudatos ellenforradalmár, aki a szocialista rendszer megdöntését tervezte volna, valójában csak az események hatására, október 25–26. táján csatlakozott az osztályellenséghez.⁴⁴ Kádár végül nyíltan a csehszlovák képviselők szemébe mondta: „ezek az események önök közül bárkiből Nagy Imrét csinálhatnak”.⁴⁵ Mivel az öt párt képviselői közül egyedül Kádár fejtette ki

42. Karner et al. (2008), 449. Kádár Jánosnak az MSZMP PB ülésén tartott szóbeli beszámolója szerint ez a mondat így hangzott: „Prágában az ellenforradalom szabadon jár.” Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. április 2-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/452. ó. e.

43. Kádár felszólalását magyarul közli Békés (2008/b).

44. Kádárnak ez az eszmefuttatása különös figyelmet érdemel, mivel a Nagy Imre-perben hozott ítélet indoklása ennek éppen az ellenkezőjét állította. Lásd Dornbach–Kende–Rainer M.–Somlai (2008), 225.

45. Az 1968. március 23-i drezdai értekezlet jegyzőkönyve. Stiftung Archive der Parteien und Massenorganisationen im Bundesarchiv, Zentrales Parteiarhive, Berlin (SAPMO BArch. ZPA), IV 2/201/778.

nyíltan támogatását a Dubček-féle vezetés iránt, jelezve, hogy a megoldás egyedül az ő feladatuk lehet, a drezdai értekezletet értékelve az elemzők általában Kádár felszólalását tartják a leginkább liberális álláspontnak. A helyzet azonban bonyolultabb, mivel a tanácskozáson mindkét szélsőséges nézetet maga Kádár jelenítette meg: a Nagy Imrére vonatkozó fejtegetései ugyanis, noha azokat is segítő szándék motiválta, a lehető legdurvább utalások voltak a dolgok lehetséges kimenetelét illetően, hiszen mindenki tudta, hogy őt végül árulónak nyilvánították, és kivégezték.

Figyelemre méltó Kádár fejtegetése a magyarországi szlovákokról, illetve a szlovákiai magyarokról annak kapcsán, hogy Csehszlovákiában a magyarországi kisebbségi politikát bíráló vélemények kaptak nyilvánosságot. Tudomásom szerint a Trianon-szindróma első multilaterális fórumon történt hivatalos felvetése volt az a kijelentése, miszerint „a magyarok harminc százaléka él külföldön, a szomszédos országokban”. Kádár ehhez kapcsolódó „pártszerű” konklúziója ugyan konkrétan az volt, hogy veszélyes útra lépniük, ha a szocialista országok elkezdene foglalkozni az egymás országaiban élő nemzeti kisebbségek sorsával, ám a valószínűleg szándékos kétértelműséggel előadott gondolatmenet egy másik mondatára már más irányba mutatott: „Ha egy magyart kérdeznek: mi ez tulajdonképpen? – akkor azt mondhatom: ez nem csehszlovák belügy, hiszen minket is érint.” Később, az „ötök” májusi moszkvai találkozásán pedig Kádár már egészen világosan meg is fogalmazta a dolgok várható kimenetelét: „Ennél tovább a nyilvánosság előtt egyelőre nem mentünk, de magunkhoz kértük a csehszlovák nagykövetet annak kapcsán, hogy ők a nemzetiségi kérdésben az isten tudja milyen kijelentésekkel álltak elő. Azt állították például, hogy Magyarországon a szlovákok asszimilációjára irányuló politika folyik. Ennek kapcsán figyelmeztettük őket, ha ez így megy tovább, akkor kérem, mi is gondot fogunk fordítani a csehszlovákiai magyar lakosság sorsára.”

A tanácskozásról kiadott kommuniké megszövegezésében a magyar vezetőknek fontos szerep jutott. Az eredeti szovjet tervezet, amely részletesen felsorolta, mit kell tenniük a prágai vezetőknek, olyannyira nyílt beavatkozást jelentett volna Csehszlovákia belügyeibe, hogy azt a magyarok sem tudták elfogadni. A csehszlovák delegációval az egyik szünetben egyeztetve Fock Jenő miniszterelnök kifejtette, hogy az komoly károkat okozna a prágai vezetésnek, így azt egyszerűen nem fogadhatják el. Kolder szerint, ha mindezt beleveszik a kommunikéba, az az ő „koporsószügük” lesz. Kádár, a kompromisszumok nagy mestere viszont jelezte, hogy valamit azért mondani kell arról, hogy itt erről is tárgyaltak, „mert ha semmit nem mondunk, kinevet a világ, hogy ebben a szituációban nem beszélünk a csehszlovák helyzetről”. Dubček bele is ment, hogy megemlítsék, ők tájékoztatást adtak a helyzetről. Ekkor érkezett meg Brezsnyev, közölve,

új szöveget készítettek, s abban nincs szó Csehszlovákiáról. A magyarok ekkor jelezték, hogy közben már megegyeztek Dubčekékkel, így végül egy ad hoc szovjet–csehszlovák–magyar „bizottság” készítette el a kommuniké végső szövegét.⁴⁶

DÖNTÉSKÉNYSZER

A drezdai találkozó nem érte el a célját, mert a testvérpártok figyelmeztetései ellenére Csehszlovákiában a vezetés nem állta útját a demokratizálódási folyamatnak, hanem azt megpróbálta a szocializmus megújításának beállítani. Ráadásul meglehetősen naiv módon maga is hinni igyekezett abban, hogy mindez nem veszélyezteti a kommunista párt pozícióit. Brezsnyev az újabb fejlemények alapján április 16-án már úgy értékelte a helyzetet Kádárnak, hogy „Csehszlovákia elvesztésének küszöbén vagyunk”. Felvetette, hogy valószínűleg hamarosan az „ötöknek”, azaz a VSZ Csehszlovákia és Románia nélküli tagjainak titokban találkozniuk kell a helyzet megvitatása céljából. Kádár nem zárkózott el az újabb találkozó gondolatától, de érzékelve a válság kezelésében érelődő minőségi változást, aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy „nem tudja elképzelni, hogyan lehetne az ő sorsukról [a csehszlovákokról – B. Cs.] beszélni nélkülük”.⁴⁷

Márpedig ez a nemkívánatos helyzet Kádár aggodalma ellenére hamarosan bekövetkezett, s a magyar vezetőknek csak arra adódott lehetősége, hogy a május 8-i moszkvai találkozón megpróbálja meggyőzni a többieket arról, hogy Csehszlovákiában a jelenlegi vezetés kellő támogatással úrrá tud lenni a helyzeten. Moszkvában ugyanis a másik négy párt képviselői már egyértelműen ellenforradalminak minősítették a helyzetet, a jelenlegi vezetést pedig nem tartották alkalmasnak a helyzet konszolidálására. Ezért mostantól fogva egyre nyilvánvalóbban körvonalazódott az a koncepció, hogy a helyzet politikai eszközökkel történő rendezését az „egészséges erők” által végrehajtott belső hatalomátvitel útján kell elérni. Felszólalásában Kádár is elismerte, hogy Csehszlovákiában anarchia van, s az antiszocialista erők ezt kihasználják. A vezetés gyenge és nem egységes, nem tartja kezében a pártot, az államot és a társadalmat, kétségtelen viszont, hogy kétfrontos harcot folytat, ami helyes, más esélyük nincs is, mert ha ezt nem teszik, elvesztek. A CSKP akcióprogramját úgy értékelte, hogy az egy „nagy zéró”, mert minden beleérthető, a szocializmus megvédése és feladása egyaránt,

46. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. április 2-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/452. ő. e.

47. Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. április 16. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

így azt mindenki saját céljaira használhatja fel. A helyzet ugyan veszélyes, de az ellenforradalom még nem kerekedett felül az országban.⁴⁸ Kádár ezért azt javasolta, hogy a helyzet megítélésénél a leegyszerűsített sémák helyett „bizonyos társadalmi elemzésekből, szükségsszerűségek vizsgálatából” induljanak ki. A nagyobb érthetőség kedvéért plasztikus példákat is felhozott, amelyek aligha nyerték el a szovjetek és a többiek tetszését, mivel azokkal a szovjet blokkon belül ekkoriban általánossá vált leegyszerűsítő értékeléseket karikírozta ki: „Ha az ember ugye veszi, hogy Mao-ce tung és társai nem normális emberek, Castro kispolgár, Ceaucescu nacionalista, a csehszlovákok pedig megbolondultak, ezzel nem tudjuk a dolgot elintézni.”⁴⁹

Mindezek után nyomatékosan, mintegy ráolvasásként azt hangsúlyozta, hogy „a harc végső soron Csehszlovákiában, a párton, a munkásosztályon belül, a népen belül fog eldőlni. Ebből következnek a mi teendőink: mindent megtenni, ami segíti a kommunista kibontakozást ebből a nehéz helyzetből és semmi olyat, ami ellenségeink kezére játszhat”.⁵⁰ Végül, megérezve, hogy a többiek előbb-utóbb fel fogják vetni a katonai megoldás szükségességének gondolatát, Kádár arra figyelmeztetett, hogy ugyan egyetért azzal, hogy a Csehszlovákiában tartandó hadgyakorlattal nyomást kell gyakorolni a vezetésre és a társadalomra egyaránt, mégis „egyedül fegyveres erővel nem tudjuk megoldani a problémát, mert ezek bonyolult politikai kérdések”. Ezt a tézist egy nagyon sajátos példával támasztotta alá: „Érdemes arra is emlékezni, hogy 1956-ban Magyarországon, bár ott voltak a szovjet csapatok, az ellenforradalom kirobantására jó ürügy volt a szovjet csapatok beavatkozása.”⁵¹ Vagyis azt igyekezett tudatosítani a többiekkel, mindenekelőtt Brezsnyevvel, hogy a szovjet csapatok állomásoztatása és azok rendteremtés céljából történő bevetése között nagy különbség van, s utóbbi könnyen ellenproduktívnak bizonyulhat. Ezzel a példabeszéddel Kádár nem kisebb bravúrt követett el, mint hogy – igaz bizalmas körben – gyökeresen átértékelte az 56-os „ellenforradalom” 1956 decemberében megállapított hivatalos okait (a Rákosi–Gerő-csoport hibái, a Nagy Imre-csoport árulása, a belső és a külső reakció aknamunkája). Ez-

48. Navrátil et al. (1998), 138.

49. Kádár beszédének teljes szövegét közli: Der Einfluss der „Bruderdateien” auf die Annahme der politischen und militärischen Beschlüsse zur Tschechoslowakei. In Karner et al. (2008), 591–599. Az idézet ebben a formájában az Erdélyi Károly által összeállított beszámolóiból származik. Jelentés a Politikai Bizottságnak öt szocialista ország testvérpártja első titkárainak 1968. május 8-i moszkvai találkozásáról. MNL–OL, M-KS-288. f. 5/455. ő. e., idézi Huszár (1998), 86.

50. Navrátil et al. (1998), 139.

51. Karner et al. (2008), 597. Az idézet ebben a formájában az Erdélyi Károly által összeállított beszámolóiból származik. Jelentés a Politikai Bizottságnak öt szocialista ország testvérpártja első titkárainak 1968. május 8-i moszkvai találkozásáról. MNL–OL, M-KS-288. f. 5/455. ő. e., idézi Huszár (1998), 88.

zel lényegében azt állította, hogy a szovjet csapatok október 23-i, a rend helyreállítását célzó beavatkozása okozta a forradalom eszkalációját és a szovjetellenes szabadságharc kibontakozását. Ez az értékelés egyébként a legújabb történeti kutatások szerint megfelel a valóságnak.⁵² Kádár ezzel lényegében burkoltan magát a Szovjetuniót tette felelőssé az 1956-os forradalom összes áldozatáért.

Hamarosan újabb alkalom adódott arra, hogy a magyar vezető folytassa kezdettől vállalt közvetítő misszióját: ezúttal ismét Dubček orientálása volt a feladat. A csehszlovák vezetők eredetileg márciusra tervezett hivatalos budapesti látogatására végül június 13–14-én került sor, amikor Prágából párt- és kormánydelegáció érkezett a magyar fővárosba.⁵³ Előző nap Brezsnyev a biztonság kedvéért felhívta Kádárt és nyomatékosan kérte, értesse meg Dubčekkel „azokat a veszélyeket, amelyek a CSKP-t, a szocializmust és őt magát fenyegetik”. Ha a szovjetek támogatására számítanak, akkor minimális feltételként vegyék kézbe a propagandaszerveket (vagyis a sajtót és médiát), szakadjanak el és határolják el magukat a revizionista csoporttól.⁵⁴ Az „ötök” moszkvai tanácskozása után ez a látogatás már önmagában is demonstratív jelleget kapott, amit csak erősített, hogy ez alkalommal írták alá az újabb húsz évre meghosszabbított magyar–csehszlovák barátsági, együttműködési és segítségnyújtási szerződést. Nyilvános beszédeiben Kádár támogatásáról biztosította a csehszlovák vezetés törekvéseit a helyzet konszolidálására, a bizalmas megbeszéléseken azonban emellett ismét figyelmeztette partnereit, hogy az 56-os magyar tapasztalatok azt mutatják: a demokratizálásnak határt kell szabni, az elhajlásoktól és az ellenséges irányzatoktól félreérthetetlenül el kell határolódnunk, mert különben a párt elveszíti ellenőrzését az események felett. Dubček magabiztosan úgy nyilatkozott, hogy amennyiben „olyan mértékű lenne a szocialista ellenes erők csoportosulása, ami a szocialista rendszert veszélyeztetné, abban az esetben se kezük, se térdük nem fog reszketni, ha ezek ellen fel kell lépniük. Elég erejük van ahhoz, hogy leszámoljanak a rendszer ellen fellépőkkel, még akkor is, ha esetleg külföldről próbálnának beavatkozni”.⁵⁵

Éppen ez az eltökéltség volt az, amiről Moszkvában egyre kevésbé voltak meggyőződve, és a Prágából érkező hírek csak tovább növelték az aggodalmat. A Nagy Imre kivégzésének 10. évfordulóján a *Literární noviny* című lapban megjelent cikk azonban Budapesten is megdöbbenést keltett, mivel ártatlanul kivégzett mártírként emlékezett meg az 56-os magyar for-

52. Erről bővebben lásd Békés (2006), 85–86.

53. A csehszlovák delegáció tagjai Alexander Dubček, Oldrich Cernik, Vasil Bilak és Jiri Hajek voltak.

54. Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. június 12. MNL–OL, M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

55. Huszár (1998), 117.

Alexander Dubček a CSKP KB első titkára búcsúzik Kádár Jánostól a ferihegyi repülőtéren a csehszlovák párt- és kormánydelegáció elutazásakor. Balra Fock Jenő miniszterelnök. 1968. június 15. • MTI Fotó/Vigovszki Ferenc

radalom miniszterelnöke. Kádár ezt az akciót joggal tekintette személyes és a prágai vezetést támogató politikája hátbatámadásának, s különösen nehezmenyezte, hogy a CSKP vezetése nem adott kellően határozott választ a provokációra. A június 27-én megjelent „2000 szó” című kiáltványt pedig a magyar vezetés is egyértelműen ellenforradalmi platformnak minősítette, amelyre súlyos adminisztratív lépésekkel kellett volna reagálni. Kádár július 5-én Dubčeknek küldött levelében fejtette ki elmarasztaló véleményét a két írással kapcsolatban. A Nagy Imre-cikket maga Dubček is provokációnak minősítette, ám a 2000 szót lényegében védelmébe vette, és azzal védekezett, hogy a felhívásnak nem volt semmilyen konkrét eredménye, az ellen politikai eszközökkel vették fel a harcot, mivel az adminisztratív intézkedések nem lettek volna hatásosabbak.⁵⁶

Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy a máig itthon és külföldön egyaránt gyakorta kifejtett véleménnyel ellentétben sem a Nagy Imre-cikk, sem pedig a „2000 szó” nyilatkozat nem jelentett fordulópontot a magyar vezetés Csehszlovákiával kapcsolatos politikájában, hiszen, mint látni fogjuk,

⁵⁶ Uo. 138.

az MSZMP célja még július közepén is a fegyveres megoldás minden áron való elkerülése volt.

Június végén Kádár pártdelegáció élén Moszkvába látogatott. A tárgyalásokon Brezsnyev sötét képet festett a csehszlovákiai helyzetről: Dubček fokozatosan jobbra csúszik, a jobboldal felülkerekedett; Csehszlovákia átcsúszik a jugoszláv útra, majd onnan a burzsoázia vágányára.⁵⁷ A szovjet vezető jelezte, hogy ebben a helyzetben két dolgot terveznek; figyelemztető levelet intéznek a CSKP-hoz, és kezdeményezik a drezdai értekezleten részt vett pártok újabb találkozóját. Kádár ezekkel egyetértett, de az „ötök” moszkvai találkozásának negatív csehszlovák fogadtatását szem előtt tartva hangsúlyozta, hogy a tervezett tanácskozást mindenképpen a CSKP részvételével kell megtartani. A magyar vezetésnek ebben az időszakban számos kérdésben, mindenekelőtt a nyugati gazdasági kapcsolatok, valamint az NSZK-hoz való viszony ügyében nézeteltérései voltak a szovjet vezetéssel. Kádár ezért valószínűleg elérkezettnek látta az időt, hogy tisztázza: továbbra is mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a csehszlovák válságra *politikai* megoldást találjanak, de ha ez végül nem sikerül, és valóban a szocialista rendszer fennmaradása kerül végveszélybe, akkor a magyar párt, végső eszközként támogatni fogja a fegyveres rendteremtést is. Ő maga ugyan ezt kezdettől fogva tudta, de addigi megnyilvánulásai alapján a szovjetek ebben nem lehettek biztosak, így e hűségnyilatkozatnak fontos szerepe volt abban, hogy Moszkvát ne haragítsa magára olyan feltételezett „bűnök” miatt, amelyeket ő valójában nem szándékozott elkövetni. Az SZKP PB 1968. július 3-i ülésének jegyzőkönyve Brezsnyev beszámolójának ezt a részét a következőképpen rögzítette: „...a csehszlovákiai helyzettel kapcsolatos gondolatát folytatva, Kádár et. azt mondta, hogy nyilván el kell foglalni Csehszlovákiát. Ha erre van szükség, akkor ebbe kétségkívül bele fogunk menni”.⁵⁸ Mivel a találkozóról az MSZMP PB számára készült jelentésben ilyen ígéret nem szerepel, Huszár Tiborral egyetértve úgy vélem, Kádár valószínűleg valóban tett ilyen kijelentést, ám azt a fent vázolt dialektikus formában tette, a fegyveres beavatkozást mint *legvégső* megoldást említve. Brezsnyev, minden bizonnyal saját szerepének kidomborítása céljából szándékosan torzította el Kádár kijelentését, hogy a vonakodó szövetséges sikeres meggyőzését komoly politikai győzelemként lehessen beállítani, s azt az SZKP PB tagjai így is értékelték.⁵⁹ Brezsnyevnek nem ez volt az első hasonló „csúsztatása”: az SZKP KB 1968. július 17-ülésén az „ötök” május 8-i moszkvai találkozásáról is azt állította, hogy a csehszlovákiai hely-

⁵⁷ Uo. 135.

⁵⁸ Idézi Huszár (1998), 145.

⁵⁹ Uo.

zet megítélésében „teljes volt az egyetértés”, noha mint láttuk, ott Kádár a többiekől markánsan eltérő álláspontot képviselt.⁶⁰

Kádár az „ötök” július 14–15-i varsói találkozójának előkészítésében is fontos szerepet játszott. Brezsnyev július 9-én jelezte, hogy a CSKP Elnöksége előző napi ülésén visszautasította a meghívást a Drezdában találkozott hat párt újabb értekezletére, így a tervezett találkozót nélkülük kell megtartani. Kádárt meglepte a CSKP döntése, mivel budapesti látogatása alkalmával éppen Dubček panaszkodott amiatt, hogy májusban Moszkvában az „ötök” nélkülük tárgyaltak róluk. Ezért azt javasolta, hogy előbb a CSKP és az SZKP képviselői találkozzanak 1–2 nap múlva, majd azután 7–10 nappal később legyen egy hatos találkozó, hogy a prágai vezetőknek legyen idejük arra felkészülni. Ha ők nem fogadják el ezt a meghívást sem, akkor nélkülük is meg kell tartani az értekezletet.⁶¹ Másnap viszont Prágából, az „egészséges erők” egyik képviselőjétől kapott bizalmas információ alapján Kádár már arra figyelmeztette Brezsnyevet, hogy Oldřich Švestka elnökségi tag szerint a CSKP elnöksége egységesen szavazott a javaslat ellen, így a varsói találkozó megtartása a baloldalt ellehetetleníti, a centrumot pedig jobbra tolja.⁶² Egy másik, a szovjetek reményei szerint a rendteremtésben később vezető szerepet játszó „egészséges erő”, Vasil' Biľak, pedig néhány nappal korábban éppen Budapesten járt és találkozott Kádárral és Aczél Györggyel is, s utóbbinak többször hangsúlyozta, hogy problémáikat belső erővel, külső segítség nélkül meg tudják oldani.⁶³ Kádár ezért azt javasolta Brezsnyevnek, hogy a CSKP-nak küldendő közös levél hangneme tegye lehetővé számukra a részvételt, valamint taktikai célból felvetette: a varsói tanácskozás témája ne a csehszlovákiai helyzet legyen, hanem ott minden párt számoljon be a saját helyzetéről.⁶⁴

A válságos helyzetben Dubček sürgős titkos találkozót kért Kádártól: erre a magyarországi Komáromban került sor július 13-án. Dubček és a vele utazó Černík reményei azonban nem váltak valóra: további támogatás helyett Kádár és Fock durván felelősségre vonták őket, amiért elutasították a varsói tanácskozáson való részvételt. Kádár ezt nemcsak a január óta elkö-

60. Navrátil et al. (1998), 251.

61. Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. július 9. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. 6. e.

62. Kádár levele Brezsnyevnek, 1968. július 10. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. Gosztovny János feljegyzése Oldřich Švestkával Prágában folytatott megbeszéléséről, 1968. július 11. Ugyanott.

63. Feljegyzés Aczél György és Vasil' Biľak Budapesten tartott megbeszéléséről, 1968. július 6. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743. 6. e. Biľak július 20-án újra Magyarországon járt, ahol Brezsnyev kérésére megszervezték a Piotr Selesztel, az SZKP PB tagjával történt titkos találkozóját. Feljegyzés Biľak és Szleszt megbeszéléséről, 1968. július 20. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743.

64. Kádár levele Brezsnyevnek, 1968. július 10. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/743.

vetett legsúlyosabb hibájuknak minősítette, hanem kategorikusan jelezte, hogy ezzel a döntéssel végzetes útra léptek, mert ez azt jelenti, hogy „szakadunk, elválnak az útjaink és aztán harcolni fogunk egymással”.⁶⁵

A július 14–15-i varsói találkozóra Kádár az MSZMP PB olyan határozatával a zsebében indult, amely továbbra is a politikai megoldást szorgalmazta Csehszlovákiában, és amely szerint kifejezetten óvni kell a testvérpártok vezetőit a fegyveres megoldástól. Varsóban Kádár első felszólalásában teljesítette is ezt a feladatot, részletesen beszámolt a komáromi találkozóról, majd azt hangsúlyozta, hogy a helyzet veszélyes, de az ellenforradalom még nem kerekedett felül Csehszlovákiában. A vitában azonban Ulbricht és Zsivkov olyasmire ragadtatták magukat, amire korábban nem volt példa: Kádár álláspontjának határozott és nyílt visszautasítását azzal toldották meg, hogy arra figyelmeztettek (előbbi nyíltan, utóbbi burkoltan), hogy a következő ország, amelynek belső problémáit a testvérpártok hasonló értekezletén kell majd megoldani, könnyen Magyarország lehet.⁶⁶ Mindez egy rendkívül veszélyes tendencia árnyékát vetítette előre, egy olyan folyamat lehetséges kezdetét jelezte, melynek során a „baráti pártok” nemcsak a csehszlovákiaihoz hasonló, a szocializmus létét fenyegető súlyos belső válságok esetén formálnak jogot a kollektív rendteremtésre, hanem ilyen „nemzetközi népbíróság” fogja eldönteni azt is, hogy a VSZ egyes tagállamaiban zajló belső változások, reformok az egész szovjet blokk érdekeinek megfelelnek-e, vagy sem. A magyar vezetés, alig egy fél évvel a gazdasági reform 1968. januári bevezetése után joggal aggódhatott az események ilyen nemkívánatos alakulása miatt.⁶⁷ Kádár így jobbnak látta, ha a két héttel korábban Moszkvában tett „bizalmas” hűségnyilatkozatot a többiek megnyugtatóására most ebben a körben is megismétli. Ezért váratlanul (a szovjet blokk multilaterális tanácskozásainak szokásaitól eltérő módon) másodszor is szót kért. Kifejtette, hogy a magyar párt teljes mértékben egyetért a szovjetek értékelésével és következtetéseivel, és kész minden

65. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának 1968. augusztus 7-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 4/93. 6. e. Idézi Huszár (1998), 163.

66. Navrátil et al. (1998), 218., 220–221. Kádár beszédének teljes szövegét közli Karner et al. (2008), 647–657.

67. A fenyegetést ráadásul Kádár nem tekinthette csupán elméleti lehetőségnek, hiszen ilyen esetre volt már precedens, nem is olyan nagyon régen. Az 1957. január 1–4. között Budapesten tartott csonka VSZ-csúcsalálkozón – ahogyan erről korábban már volt szó – a szovjet, csehszlovák, bolgár és román vezetők első ízben avatkoztak be kollektíven egy szocialista ország belügyeibe, súlyos engedményekre kényszerítve a magyar vezetést a belső fejlődés kérdéseiben, így például megvetozták a vezetés azon tervét, hogy egy erősen korlátozott jellegű, leginkább a csehszlovákiaihoz hasonló ál-többpártrendszer vezessen be. Ugyanez a nemzetközi fórum hozott döntést a Nagy Imre-csoport elleni büntetőeljárás megindításának szükségességéről is. Békés–Byrne–Rainer (2002), 485–495.

közös akcióban részt venni.⁶⁸ Ezzel formailag súlyos pártvétséget követett el, mivel semmibe vette az MSZMP PB határozatát. Döntését azonban megkönnyítette, hogy Brezsnyev beszédéből világos volt számára, hogy most, ezen az értekezleten még nem a végső megoldásról kell döntést hozni, bár a többiek azt szorgalmazták. Kádár számára így továbbra is nyitva állt a pálya, hogy miután „nyilvánosan” elkötelezte magát a végső megoldás elvi elfogadása mellett, a háttérben tovább dolgozzon a politikai megoldásért, még ha ennek esélye egyre csekélyebbnek tűnt is.

UTOLSÓ KÍSÉRLETEK A POLITIKAI MEGOLDÁSRA

Varsó után Kádár energiáit arra összpontosította, hogy elérje Brezsnyev-nél, tegyenek még egy utolsó próbát, és egy szovjet–csehszlovák találkozóon próbálják meg nyíltan figyelmeztetni Dubčeket és társait arra, hogy ha nem tudják megállítani a teljes dezintegrációval fenyegető folyamatokat, az ország külső segítséget fog kapni a szocialista rendszer megmentéséhez. Kádár úgy érezte, hogy Komáromban sikerült ráijesztenie Dubčekre és Černíkre, akik a találkozó végén mindketten sírva fakadtak, ekkor döbbenve rá, hogy hová jutottak.⁶⁹ Ezért abban reménykedett, hogy egy „a pártból való kizárás előtti utolsó figyelmeztetés” a szovjetek részéről megteszi a hatását, és Prágában végre meghozzák azokat az adminisztratív intézkedéseket, amelyek a kommunista rendszer konszolidációját eredményezik. A július végi Ágcsernyőn megtartott szovjet–csehszlovák találkozó így döntően Kádár lankadatlan erővel folytatott közvetítési erőfeszítéseinek eredményeként jött létre. Az ezt követően összehívott pozsonyi találkozón Kádár már teljesen világosan fogalmazta meg Dubčeknek a CSKP előtt álló alternatívát: vagy erőszakkal leállítják a fejlődés egyes tendenciáit, vagy az erőszak máshonnan fog megérkezni. Saját példáját hozta fel érvként, hangsúlyozva, hogy 1956-ban neki ennél sokkal nehezebb helyzetben kellett vállalnia a népszerűtlen intézkedéseket, a kommunista rendszer védelmében mégis megtette, amit kellett.⁷⁰

Kádár augusztus 15-én Brezsnyev meghívására Jaltába utazott. A tárgyalások ekkor már a fegyveres megoldás közeli elrendelésének tudatában zajlottak, így Kádár már az invázió utáni helyzetre koncentrált. Elfogadta a szovjet döntést a katonai megoldás szükségességéről, de hangsúlyozta, hogy hosszabb távon csak politikai megoldással lehet számolni. Ezért a ja-

nuár előtti hibák kijavításáért tovább kell folytatni a küzdelmet, vagyis a kétfrontos harcot a CSKP ezután sem adhatja fel. Úgy gondolta, a szovjetek nehéz helyzetét arra is kihasználhatja, hogy az SZKP politikáját is bírálja, persze konstruktív módon, jobbító szándékkal. Elmondta, hogy a szovjet vezetés türelmetlen volt a csehszlovák párttal, s ez jelentősen hozzájárult a válság kiéleződéséhez, türelmesebb politikával el lehetett volna kerülni a katonai beavatkozást. Sőt, ezzel kapcsolatban egy általános érvényű kérdést is megfogalmazott: „ha a világközvélemény, a kommunista világmozgalom úgy látja, hogy az SZKP merev, akkor ki lesz a kommunista világmozgalom zászlóvivője?”⁷¹ Az 1956 utáni szovjet politikát dicsérve, Hruscsov nevének említése nélkül elmondta, akkor a szovjet vezetés bízott a magyar és a lengyel vezetőkben, engedte, hogy új megoldásokat keressenek, és lám, mindez kifizetődött, mivel azok minden nehézség ellenére konszolidálni tudták a helyzetet országaikban.⁷² Ez a történelmi tanmese kettős célt szolgált: egyfelől Kádár így próbálta elérni, hogy az invázió utáni Csehszlovákiában is hasonló módon, lehetőleg minél kevesebb közvetlen szovjet beavatkozással oldják meg az elkerülhetetlen rendteremtést, másfelől a szovjet tábor országainak belpolitikai mozgásszabadságát próbálta tovább tágítani ezzel az érveléssel.

Jaltában Kádár egy utolsó közvetítési kísérletre kapott megbízást Brezsnyevtől azzal, hogy Dubčekre az SZKP mellett már csak a magyar párt tud hatni. Augusztus 17-én Komarnóban került sor a találkozóra, amelyen végképp kiderült: a csehszlovák vezetők nincsenek tudatában annak, hogy egy szakadék felé robogó vonat utasai, vagy ha mégis, sorsukba beletörődve, rezignáltan várták a közelgő végkifejletet, a vészféket senki sem merte meghúzni. Nem csoda, hogy a pragmatizmusáról híres Kádár „kínos, rossz ízű, meddő, semmire sem vezető” tárgyalásként értékelte a találkozót.⁷³ Amikor végképp kimerültek a politikai megoldás keretei, Kádár végül nemcsak jóváhagyását adta a beavatkozáshoz, hanem Brezsnyev személyes nyomására hajlandó volt abba is beleegyezni, hogy az invázióban a Magyar Néphadsereg is részt vesz, igaz, mindössze egy hadosztállyal.⁷⁴ A valóságban azonban a szovjetek kijátszották a magyarokat: az invázió körülményeinek állandó változtatásával elérték, hogy augusztus végén a Magyar Néphadsereg kénytelen volt „önkéntesen” kétszeresére növelni a hozzájárulását, és végül mintegy két teljes létszámú hadosztályt küldött Csehszlovákiába mintegy 20 000 katonával, 155 tankkal, 200 ágyúval és 99 vadászgéppel.⁷⁵

71. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. augusztus 20-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/467. ó. e.

72. Uo.

73. Uo.

74. Pataky (2006), 46.

75. Uo. 45., 59.

68. Navrátil et al. (1998), 229.

69. Navrátil et al. (1998), 216., Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. július 15-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/462. ó. e.

70. Huszár (1998), 228.

Szovjet beleegyezéssel azonban ezt a változást titokban tartották, így az egyébként is komoly lelkiismeret-furdalással küzdő magyar közvélemény emlékezetében úgy maradt meg, hogy a vonakodó szövetséges csak a lehető legkisebb egységgel vett részt az invázióban.

Sajátos módon azonban az augusztus 21-i invázió után is maradt esélye Kádárnak a dolgok pozitív irányba történő befolyásolására: az „ötök” augusztus 24–26. között Moszkvában a szovjet–csehszlovák tárgyalásokkal párhuzamosan megtartott újabb válságmenedzselő tanácskozásának első napján nemcsak határozottan lépett fel a legitim csehszlovák vezetéssel kötendő kompromisszum érdekében, hanem a nagyobb nyomatek kedvéért a magyar álláspontot előre írásban közölte a szovjetekkel. Ulbricht és Zsivkov viszont kifejezetten a diktatórikus megoldást, az 56-os magyarországi modellt követő „forradalmi munkás-paraszt kormány” megalakítását szorgalmazta, a láthatóan teljesen megzavarodott Gomulka pedig olyan szélsőséges kijelentésekre ragadtatta magát, mint hogy Csehszlovákiában a helyzet rosszabb, mint az 56-os magyar „ellenforradalom” idején volt.⁷⁶ Mivel a radikális megoldásnak befolyásos hívei voltak a szovjet vezetésben is, Kádár határozott kiállása Dubček és társai mellett jelentős politikai támogatást jelentett a Brezsnyev és Koszigin által javasolt realista megoldás kivitelezéséhez, s végül a legitim csehszlovák vezetőkkel együtt kidolgozott politikai kompromisszum létrehozásához, vagyis a moszkvai jegyzőkönyv aláírásához.

Az 1968. augusztus 21. után megindult „normalizáció” hosszú és bonyolult folyamat volt, amelyben a magyar vezetés igyekezett továbbra is fontos moderáló szerepet játszani abban a reményben, hogy a válság tanulságainak levonását követően az invázió utáni Csehszlovákiában a magyarországihoz hasonló politikai kurzus alakulhat ki. Az, hogy ez nem így történt, nem a magyarokon múlt.

Mindebből következően a lehetséges alternatív történelmi kérdés nem az, hogy a prágai tavasz más, vagy bármilyen körülmények között fennmaradhatott volna-e. Sokkal inkább a következő: ha az 1956 novemberében a magyarok által leggyűlöltebb embernek számító Kádár János a forradalom leverése utáni évtizedekben Magyarországon ki tudta alakítani a kommunista diktatúra nyugaton is liberálisnak tekintett változatát, amely a magyar társadalomban is viszonylagos népszerűséget generálhatott, és amit még a szovjetek is elviseltek, akkor Gustáv Husák, sokkal kedvezőbb helyzetből indulva miért nem akart/tudott hasonló modellt alkalmazni 1968 után Csehszlovákiában?

76. Az „ötök” 1968. augusztus 24–26. közötti tárgyalásairól lásd Navrátil et al. (1998), 474–476.; Jegyzőkönyv az 1968. augusztus 27-i informatív értekezletről, MNL-OL, M-KS-288. f. 4/95. ő. e.; Husár (1998), 272–274.

A közvéleményben itthon és külföldön egyaránt jogosan vetődött fel a ma is aktuális kérdés: mi történt volna, ha Magyarország nem csatlakozik az inváziós koalícióhoz? Morális szempontból ez a politikai lépés ugyanis beláthatatlan következményekkel járt: noha mindenki tudta, beleértve a csehszlovák társadalmat is, hogy a döntést nem egy legitim magyar kormány hozta önszántából, a bűnbeesés megtörtént. Magyarország részvétele Csehszlovákia megszállásában súlyos történelmi bűn volt, amit semmilyen utólagos bocsánatkéréssel nem lehet jóvátenni. Ráadásul a szovjet blokk egyik tagállama, Románia nem vett részt az invázióban – igaz, nem is kérték erre –, sőt Ceaușescu nyíltan elítélte az akciót, és mégis, mindennek semmilyen látható negatív következménye nem lett. A magyar vezetés valójában szintén megtehetette volna, hogy minden szovjet nyomás ellenére nem vesz részt az invázióban. Ma már tudjuk azt is, hogy az NDK hadserege az előzetes tervekkel ellentétben végül nem vett részt az intervencióban.⁷⁷ Igaz, nem azért, mert Ulbricht nem akarta volna, hanem éppen ellenkezőleg, a történelmi előzmények figyelembevételét ajánló kollaboráns csehszlovák vezetők kérésére a szovjetek az utolsó pillanatban visszavonták az engedélyt a keletnémet katonai részvételre. Ez azonban „csak” a valóságban volt így, a propagandában az egész Varsói Szerződés, az NDK vezetésével az élen, évtizedeken át büszkén hirdette, hogy ők is ott voltak. Mivel Románia távolmaradása evidens tény volt, Kádár számára egy negatív döntés automatikusan azt jelentette volna, hogy Ceaușescuval kerül egy táborba. Ez nemcsak azért nem volt vonzó alternatíva, mert Kádár rossz viszonyban volt a román vezetővel, hanem főleg azért, mert a magyar külpolitika fő alapelve teljesen ellentétes volt a románval. A románok ugyanis „külön utas” politikájuk megvalósítása során minden esetben a lehető legnagyobb nyilvánosságra törekedtek, így valójában jóval nagyobb mértékű devianciát tudtak „eladni” Nyugaton, mint ami valóságos volt. Kádár számára viszont a *kiszámíthatóság és megbízható partneri státus* volt a legfontosabb kritérium a nemzetközi kapcsolatok terén, mind keleti, mind pedig nyugati irányban.

Ez a Kádár által 1956 óta folyamatosan épített megbízható státus került volna komoly veszélybe az intervencióból való kimaradás esetében. Nem attól félt, hogy ebben az esetben Magyarországot is újból (még jobban) megszállná a Szovjetunió, retorzióként erre aligha került volna sor, hanem attól, hogy a szovjet vezetés bizalmának elvesztése túlságosan negatívan befolyásolná a magyarországi belpolitikai és gazdasági fejlődés alakulását. Az első áldozat az éppen ekkor bevezetett gazdasági reform lehetett volna, amely a piaci elemek beépítése miatt néhány évvel később még

77. Karner et al. (2008), 835. Az NDK két hadosztálya állt teljes készenlétben, várva a parancsot a bevonulásra. Lásd bővebben Wenzke (2010).

így is kivívta Moszkva nemtetszését és azt jelentősen vissza kellett fogni. (Így viszont legalább annak fő elemei érvényben maradhattak.) Logikusan merült volna fel Kádár elmozdításának a lehetősége is, hiszen 1969 áprilisában Dubčeket, 1971 májusában Ulbrichtot, egy évtizeddel később, 1981 októberében pedig Stanisław Kaniát váltatták le a szovjetek ennél kisebb devianciáért, míg Gomulának 1970 decemberében kellett – elsősorban belső okok miatt – távoznia posztjáról.

Összességében tehát azt mondhatjuk: meg lehetett volna próbálni kimaradni az invázióból, de Kádár egy ilyen radikális szovjetellenes lépés megtételére alkatanál fogva nem volt alkalmas vezető. Ha viszont mégis megtette volna, akkor az valószínűsíthető, hogy az a relatív belső önállóság, amit a magyar vezetés a hetvenes és nyolcvanas években éppen megbízhatóságára építve kivívott magának a szovjet táborban, korántsem biztos, hogy egy ilyen esetben is megvalósult volna. Vagyis a „barakk” kevésbé lett volna vidám, és főleg, aligha lett volna a legvidámabb. (Igaz, bár ezt nálunk kevesen tudják, a lengyelek szintén magukat tekintik e megtisztelő cím birtokosának.) A legvalószínűbb, hogy egy a csehszlovákiai normalizáció időszákhhoz hasonlítható, „se hús, se hal” politikai irányvonal érvényesült volna Magyarországon is. A magyar társadalom erkölcsi értelemben tehát súlyos árat fizetett a bevonulásért, materiális értelemben azonban minden valószínűség szerint így járt jobban.

7. MAGYARORSZÁG, A NÉMETKÉRDÉS ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁG

A SZOVJET BLOKK ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁG

Az 1989 után megindult, részben a volt szovjet, főként pedig a kelet-közép-európai levéltárak anyagának feltárásán alapuló történeti kutatások mindinkább világossá teszik, hogy a szovjet *Westpolitik* kiemelt célja valójában már a hatvanas évek közepétől az európai biztonságnak a keleti blokk érdekei alapján való megteremtése volt. Ez nem kevesebbet jelentett, mint a második világháború utáni helyzet nemzetközi rendezését, vagyis az 1945 után létrejött európai *status quo* kodifikálását. A probléma központjában a németkérdés állt, s a megoldásra váró feladatok között olyan mindeddig megoldhatatlannak bizonyult ügyek voltak, mint az Odera–Neisse-határ, illetve az NDK elismerése, Nyugat-Berlin státusa és a két német állam viszonya, valamint a diplomáciai kapcsolat felvétele az NSZK-val.

A kollektív európai biztonsági rendszer létrehozásának ötletét – amint korábban említettem – először 1954-ben fogalmazta meg a Sztálin halálát követően hatalomra került régi-új szovjet vezetés. A minden pszichológiai előkészítés nélkül előterjesztett javaslatot a nyugati hatalmak érthető módon egyszerű propaganda fogásnak minősítették, amellyel Moszkva az NSZK NATO-tagságát akarja megakadályozni, ezért azt minden különösebb tesztelés nélkül elutasították.¹ Az európai biztonság kérdése az SZKP XX. kongresszusán is hangsúlyosan szerepelt, a korábbi javaslatot viszont csak az 1961-es berlini, majd az 1962. évi kubai válságot követő enyhültebb nemzetközi légkörben, 1964 végén vetették fel újra, ezúttal „lengyel” kezdeményezésként. Adam Rapacki lengyel külügyminiszter az ENSZ Közgyűlésében tett javaslatot egy páneurópai biztonsági konferencia megrendezésre. Egy hónappal később, a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1965. januári varsói ülésén Władysław Gomułka, a lengyel párt vezetője meglehetősen szokatlan módon, a tagországokkal folytatott előzetes egyeztetés nélkül terjesztette elő a tervet. Noha a kérdés eredetileg nem is szerepelt az ülés napirendjén, a résztvevők egyhangúlag támogatták

1. Mastny (2001), Békés (2003), 13–14.

a felvetést, s a találkozóról kiadott nyilatkozatba bekerült, hogy a VSZ-tagországok szükségesnek tartják a kollektív európai biztonsági rendszer létrehozását, a kérdés megvitatására pedig nemzetközi konferencia összehívását az európai államok részvételével.² Ez az üzenet a Helsinki Egyezmény aláírásához vezető folyamat kiindulópontjának tekinthető, a deklaráció szövegében mégis meglehetősen hangsúlytalanul szerepelt.³ Ennek oka, hogy 1956 óta a PTT varsói ülése volt az első olyan tanácskozás, amelyen nem egyszerűen a hivatalos szovjet forгатókönyv megvalósítása zajlott, hanem számos kérdésben valódi vitát folytattak egymással a résztvevők. Az ülés ennek megfelelően meglehetősen kaotikusra sikeredett, s az egység megőrzése érdekében a kiadott nyilatkozat számos, aktuálisan fontos, ám történeti szempontból kevésbé jelentős bizalomerősítő tézist tartalmazott, amelyek ezt a hosszú távon meghatározó kezdeményezést egyelőre hangsúlytalanná tették.⁴ Ezért aztán a témával foglalkozó nemzetközi szakirodalom nagyrészt el is felejtkezett erről a kezdeményezésről, s így a folyamat geneziséét általában a VSZ 1966-os bukaresti nyilatkozatához kötik.⁵

1965 második felében azonban már a szovjet diplomácia tett újabb erőfeszítéseket a biztonsági konferencia érdekében, s ettől fogva – szoros összefüggésben a németkérdés rendezésére irányuló törekvésekkel – ez az ügy az 1970-es évek közepéig tartó időszak központi problémájává vált. A VSZ PTT következő, 1966. júliusi bukaresti ülésén ezért – hosszas, többfordulós multilaterális egyeztetést követően⁶ – olyan nyilatkozatot bocsátottak ki, amelynek már csak egyetlen, világos és hangsúlyos üzenete volt: arra szólította fel a kontinens országainak vezetőit, hogy kezdjenek előkészítő tárgyalásokat egy európai biztonsági konferencia megrendezése érdekében. A javaslat gyenge pontja volt, hogy a keleti blokk a konferencián való részvételt rögtön komoly előfeltételekhez kötötte: a Nyugat fogadja el a két német állam létét, az NSZK mondjon le a német nép egyedüli képviselőténél elvéről, és ismerje el a keleti határokat. A dokumentum – román nyomásra – szorgalmazta továbbá a külföldi csapatok kivonását is az európai országok területéről, valamint az idegen katonai bázisok felszámolását, és felszólított a két katonai-politikai szövetség egyidejű megszüntetésére.

A felhívás ellentmondásossága dacára a keleti blokk első jelentős kezdeményezése volt a kelet–nyugati viszony intézményes rendezésére, és egyben az első konkrét lépés megtételét jelentette a Helsinki Egyezmény

2. A VSZ PTT ülésének dokumentumait lásd a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>.

3. A deklaráció szövegét közli Jain (1973), 405–409.

4. Békés (2004/b), 291.

5. Uo.

6. A VSZ 1966. júliusi bukaresti ülését megelőző egyeztető tárgyalásokról lásd Békés (2003), 41–47.

aláírásához vezető hosszú úton. A deklaráció visszhangja ekkor már Nyugaton sem volt kedvezőtlen, bár a konferencia megrendezésének feltételeit a legtöbben (legalábbis nyilvánosan) még nem tudták elfogadni, noha ezek a lényegében *defenzív* jellegű követelések korántsem voltak irreálisak. Éppen ezért fogadhatta el a Bukarestben megfogalmazott feltételeket néhány év múlva, 1970 és 1973 között, a németkérdés általános rendezése során a Nyugat és az NSZK is.

A VSZ bukaresti felhívása az adott körülmények között még nem volt alkalmas arra, hogy elindítsa a konferencia előkészítésének folyamatát. A deklarációval kapcsolatos nyugati reakciók elemzése alapján a szovjetek ezért úgy döntöttek, hogy nagyszabású és átfogó politikai kampányt indítanak Nyugat-Európa meggyőzése érdekében, mégpedig egyidejűleg a kormányzati erők és a társadalmi tényezők szintjén. A közvélemény megdolgozása terén mindenekelőtt a nyugat-európai kommunista pártokra számítottak, számukra a második világháborút követő néhány év Moszkvából irányított népfreontpolitikája, majd az antiimperialista békeharc után valójában ez a harc lett a végső. Ebben az időszakban ezek a pártok már korántsem követték Moszkva utasításait olyan egyértelműen, mint a második világháború előtt, vagy akár az ötvenes években. Már a hruscsovi időszakban végbement desztalinizációs folyamat is komoly próbatételt jelentett legtöbbjük számára, a hatvanas évek első felében pedig olyan különböző hatásoknak és kihívásoknak voltak kitéve, mint a maoizmus és más újbaldali ideológiák, a policentrizmus elmélete, az el nem kötelezett államok mozgalma, proto-eurokommunista tendenciák stb. A korábbi értelemben vett egységről így a nyugat-európai kommunista pártok vonatkozásában nem lehetett beszélni, ezért a szovjet vezetés joggal aggódhatott, vajon sikerül-e őket újra csatasorba állítani, ezúttal az európai *status quo* kodifikálása érdekében. Az európai kommunista és munkáspártok Karlovy Varyban 1967 áprilisában megtartott értekezletén végül valamennyi résztvevő elfogadta a szovjet javaslatot, s így a tanácskozás végén kiadott deklaráció egyhangúlag hitet tett egy összeurópai biztonsági konferencia összehívása mellett. A keleti blokk országai számára ettől fogva egészen 1969-ig a VSZ bukaresti felhívása és a Karlovy Vary-i deklaráció *együttesen* jelentette a biztonsági konferenciával kapcsolatos hivatkozási alapot.

A nyugati *kormányzati körök* meggyőzése ügyében a szovjetek ugyan csak a decentralizációs politika eszközét alkalmazták. A VSZ bukaresti felhívását követően a szovjet vezetők határozottan szorgalmazni kezdték, hogy az egyes VSZ-tagállamok kétoldalú tárgyalások során igyekezzenek meggyőzni a nyugat-európai államokat a szovjet blokk kezdeményezésének jelentőségéről a kelet–nyugati kapcsolat fejlesztése terén. A szovjet blokk kampányának célja, mint láttuk, egyértelműen az ekkori legfontosabb szovjet stratégiai cél előmozdítása, vagyis az európai biztonsági kon-

ferencia létrehozása, ezáltal pedig a második világháború után kialakult európai *status quo* szentesítése volt. A folyamat nem elhanyagolható melléktermékeként azonban a kelet-közép-európai országok, köztük Magyarország is teljesen „legálisan” nyugati politikai kapcsolataikat erősítették meg. A „feladat” teljesítése közben, az intenzív tárgyalások során ezek az államok olyan tárgyalási rutinra tettek szert, amellyel korábban nem rendelkeztek, s mindez jelentősen hozzájárult *gyorsított ütemű emancipációjukhoz* a kelet-nyugati viszony struktúráján belül. A hatvanas évek elején még mint „csatlós országok” szerepeltek a nyilvános nyugati közbeszédben és a nyugati hatalmak titkos politikai irataiban egyaránt, az évtized végére azonban – az NDK kivételével – már elfogadott, legitim partnerként jelentek meg a nemzetközi politikában. S ez nem egyszerűen a kelet-nyugati viszony radikális átalakulását eredményező enyhülési politika járulékos következménye volt, hanem jelentős részben saját jogon szerzett, minőségileg új státus, amelynek megszerzését elsősorban a hatvanas évek közepétől a nyugat-európai államokkal folytatott, a biztonsági konferencia előkészítését szolgáló kétoldalú tárgyalások sorozata tette lehetővé.

A kelet-közép-európai országok természetesen korábban is, főleg a hatvanas évek elejétől folytattak kétoldalú tárgyalásokat a nyugat-európai államokkal, ám ezek elsősorban klasszikus értelemben vett bilaterális tárgyalások voltak, amelyek mindenekelőtt a gazdasági kapcsolatok fejlesztésére koncentráltak. A keleti blokk képviselte a világpolitika nagy és rendezésre váró kérdéseiben mind ez idáig a Szovjetunió feladata és egyben privilégiuma volt. Az európai biztonság kérdésének rendezése érdekében ekkor a szovjet vezetés felismerte, hogy *a kontinens keleti felét* alkotó országok komoly szolgálatot tehetnek ezen a téren. Ezért Moszkva igyekezett „helyzetbe hozni” szövetségeseit az európai és a világpolitika porondján, és közben egyre inkább rákényszerült, hogy korlátozott értelemben ugyan, de maga is partnernek tekintse őket. Kijelenthetjük tehát, hogy az EBK-folyamat előkészítő szakasza döntő jelentőségű volt a kelet-közép-európai államok számára abban, hogy az évtized végére többé-kevésbé *emancipálódtak* mind a saját szövetségi rendszerükön, mind pedig a kelet-nyugati viszonyon belül. Mindennek köszönhetően a helsinki értekezlethez vezető többéves előkészítő tárgyalásokon a Szovjetunió európai szövetségesei már korántsem egyszerűen a szovjet akarat végrehajtóiként vettek részt, hanem sok esetben – és számos területen – önálló tényezőként jelentek meg, és nem ritkán a folyamatok irányításában is központi szerepet játszottak.

MAGYARORSZÁG ÉS A NÉMETKÉRDÉS

A második világháborút követően rendezetlenül maradt németkérdés a hatvanas években nem csupán a kelet-nyugati viszonyban és az európai politikában általában, hanem a keleti blokk – máig kevésbé ismert – belső vitáiban is mindvégig központi szerepet játszott. Az NSZK ekkor már a világ egyik vezető gazdasági hatalma volt, amellyel azonban a szovjet blokk országai – a Szovjetunió kivételével – nem tartottak fenn diplomáciai viszonyt, az 1949 óta létező keletnémet kommunista államot, az NDK-t viszont a szocialista táboron, valamint Jugoszlávián kívül egyetlen ország sem ismerte el. A meglehetősen abszurd helyzet csak a hetvenes évek elején rendeződött, addig azonban hosszú és rögös volt az út.

Az első lépést a bonni kormány tette meg, amikor 1961-től óvatos nyitási politikát kezdeményezett a kelet-közép-európai országok irányában. Az úgynevezett kis lépések politikáját azonban – amely még nem számolt semmilyen lényegi engedménnyel – a Kelet-Európára vonatkozó korábbi külpolitikai doktrína valamennyi lényeges elemének fenntartása mellett kívánták megvalósítani. Ezek a következők voltak:

1. érvényben maradt a Hallstein-doktrína, azaz az NSZK nem létesített diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely elismerte az NDK-t;
2. az NSZK-t továbbra is a német nép egyedüli törvényes képviselőjének tekintették;
3. Nyugat-Berlint az NSZK részeként kezelték;
4. nem ismerték el az 1945-ös potsdami konferencián kijelölt keleti határokat, mindenekelőtt az Odera-Neisse-határt.

A nyugatnémet kormány taktikája ezért ebben az időszakban arra irányult, hogy a kelet-közép-európai országok gazdasági érdekelttségére alapozva olyan kereskedelmi kirendeltségeket létesítsen ezekben az államokban, amelyek *nem hivatalos* keretek között elláthatnák egy kvázi diplomáciai képviselő feladatait.

Bonn az Ostpolitik első hulláma keretében 1962 áprilisától tapogatózó megbeszéléseket kezdeményezett, majd szeptembertől hivatalos tárgyalásokat is folytatott Lengyelországgal, Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával kereskedelmi kirendeltségek létesítéséről. 1963 őszén mind a négy állammal megegyeztek a diplomáciai jogokkal nem rendelkező missziók felállításáról, ami a következő években mindenütt a gazdasági kapcsolatok erőteljes fellendüléséhez vezetett.⁷

7. Az 1962–1963-ban folytatott magyar-nyugatnémet tárgyalásokról lásd Ruff (1999).

A hatvanas évek közepéig lassú ütemben, de folyamatosan változó nyugatnémet keleti politika első látványos lépése az 1966 márciusában – nem kis mértékben az új De Gaulle-i francia Európa-politika hatására – kibocsátott úgynevezett békejegyzék volt, amelyben a kormány kijelentette, hogy a nemzetközi kapcsolatokban lemond az erő alkalmazásáról, s jelezte konstruktív szándékát a kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén is. Az 1966 decemberében megalakult új nyugatnémet nagykoalíciós kormány, amelyben a szociáldemokrata párt először jutott kormányzati pozícióba, négy országgal – Csehszlovákiával, Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával – titkos puhatolózó tárgyalásokat kezdett a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Ez a lépés radikális fordulatot jelzett az NSZK külpolitikájában, mivel egyértelműen a Hallstein-doktrína feladását jelentette. A jelentős engedményért cserébe azt kérték, hogy a kapcsolatok rendezésének alapja a *moszkvai modell*⁸ legyen, azaz egyik fél se támasszon feltételeket.

A Varsói Szerződés országainak közös elvi álláspontja az ötvenes–hatvanas évek fordulójától az volt, hogy törekedni kell a teljes körű diplomáciai kapcsolatok felvételére az NSZK-val. Ez ugyanis már önmagában jelentős politikai győzelemnek számított volna, mivel csak a Hallstein-doktrína feladásával vált volna lehetségessé. A VSZ-tagállamok azonban maguk is olyan követeléseket fogalmaztak meg a kapcsolatok felvételének feltételéül, amelyek alapján a hatvanas évek közepén még kevés esély látszott a kérdés gyors rendezésére. Nevezetesen: az NSZK keleti politikája vázolt alaptételeinek feladását, mindenekelőtt az ún. keleti határok elismerését és a „két német állam” koncepció elfogadását követelték.

A közös érdekek mellett azonban a németkérdés rendezése, az NSZK-val való viszony alakítása tekintetében a VSZ-tagországok között voltak igen jelentős érdek- és nézetkülönbségek is. Az egyes országok politikáját meghatározó történelmi-politikai-gazdasági érdekek alapján – amint korábban arról már volt szó – a VSZ-en belül két alblokk különíthető el: a *biztonság-orientált* alblokk (NDK, Lengyelország és Csehszlovákia) és a *gazdaság-orientált* alblokk (Magyarország, Románia, Bulgária). Az első csoportba tartozó államok számára is fontos volt az NSZK-val való gazdasági és politikai kapcsolatok fejlesztése, beleértve a diplomáciai kapcsolatok felvételét, de ezt csak biztonságpolitikai prioritásaik érvényesítése, vagyis az addigi bizonytalan helyzet rendezése után tartották elképzelhetőnek. Ezek az államok a helyzet lényeges változását így valójában csak az NSZK-ban végbemenő külpolitikai fordulattól remélhették.

8. 1955 szeptemberében az NSZK feltételek nélkül létesített diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval, ezt azonban Bonnban a szabályt erősítő kivételnek tekintették, amit az indokolt, hogy a Szovjetunió a második világháború utáni nemzetközi megállapodások alapján a németkérdés rendezéséért felelős négy nagyhatalom egyike volt.

A második csoportba tartozó Magyarországnak, Romániának és Bulgáriának viszont nem voltak a többiekéhez hasonlóan súlyos rendezetlen problémái az NSZK-val. Határozottan érdekeltek voltak a gazdasági együttműködésben, a kereskedelmi forgalom növelésében és a fejlett technológia átvételében, így a diplomáciai kapcsolatok hiányát ők szenvedték meg leginkább. Egyre komolyabb gondot jelentett számukra a VSZ-en belüli „problémás” blokk érdekeivel való feltétlen azonosulás, mivel saját közvéleményük nehezen értette meg, miért éppen az országuk legfontosabb nyugati gazdasági partnerével nem lehet diplomáciai kapcsolatot létesíteni.⁹ A két alblokk nem különült el *látható módon* a szovjet táboron belül, tagjai nem folytattak egymással multilaterális tárgyalásokat érdekeik egyeztetése céljából, sőt, hivatalos formában még a két csoport létezése sem fogalmazódott meg. Az alblokkok valójában *virtuális koalícióként* működtek: közös érdekeiket *egyenként* képviselték a szovjet blokk multilaterális fórumain, a szovjetekkel és a többi blokkországgal fenntartott bilaterális kapcsolataik alakítása során, valamint a nyugati államok viszonylatában.

A szovjet blokk államai között talán leginkább nyitott, azaz döntően a külkereskedelemre utalt magyar gazdaság számára így kiemelten fontos volt a nyugatnémet reláció fejlesztése. Az NSZK ugyanis, amely a keleti tábor akkori propagandájában az imperializmus legveszélyesebb, revansista, militarista képviselőjének számított, egyben Magyarország legfontosabb nyugati gazdasági partnere volt. A magyar–nyugatnémet kapcsolatok fejlesztését ugyanakkor számos tényező jelentősen megkönnyítette: a földrajzi közelség, a második világháború előtti időkre visszanyúló hagyományosan szoros gazdasági kapcsolatok, a német nyelvtudás dominanciája a magyar gazdasági szakemberek között. Ráadásul a magyar szabványok is német minta átvételére épültek.¹⁰

A bonni kormány 1966. decemberi titkos kezdeményezését a magyar vezetés ezért kifejezetten pozitívan fogadta, abban a reményben, hogy ez a lépés rövid időn belül a diplomáciai kapcsolatok megteremtéséhez vezethet. Magyarország – lojálisan – a VSZ összes tagállamát tájékoztatta a fejleményekről, de vagy nem kapott választ, vagy ha igen, nem egyértelműt. Elutasító javaslat mindenestre sehonnán sem érkezett. A magyar vezetés ezt végül jóváhagyásnak tekintette, s az MSZMP PB 1967. január 10-én döntést hozott a hivatalos tárgyalások megkezdéséről. E felhatalmazás alapján 1967. január 23–26. között Rolf Lahr, az NSZK külügyi államtitkára Magyarországon folytatott tárgyalásokat, amelyek eredményeként a magyar vezetés készen állt a diplomáciai kapcsolatok felvételére.

9. Bővebben lásd Békés (2009).

10. Kiss J. (1976) és Kiss J. (1976/b).

Ebben az időben valójában a szovjetek is lehetségesnek és kívánatosnak tartották a kapcsolatok rendezését a „moszkvai modell” alapján. A kelet-német és a lengyel vezetés azonban hisztérikusan reagált a lehetőségre, és azonnal lobbizni kezdett a szovjet vezetőknél a terv meghiúsításáért.¹¹ Gomulka egy 1967. január végi, Kelet-Lengyelországban tartott találkozón egyenesen azzal próbálta Brezsnyevet zsarolni, hogy mindez a Varsói Szerződés felbomlásához vezet. Majd egyenesen arra szólította fel a szovjet vezetőt, hogy amennyiben Moszkva nem tudja megakadályozni a szövetségesek tervezett lépéseit, azonnal hívják össze a Varsói Szerződés tagállamainak értekezletét. Brezsnyev végül beadta a derekát, és megígérte, hogy néhány napon belül Berlinbe összehívják a VSZ külügyminisztereinek rendkívüli tanácskozását.¹² Közben azonban január 31-én, a VSZ-tagországokkal folytatott konzultáció nélkül váratlanul nyilvánosságra hozták, hogy Románia megegyezett az NSZK-val a diplomáciai kapcsolatok létesítéséről.

Ekkor már a magyar vezetés is azonnali konzultációt látott szükségesnek a kialakult válság kezelésére. Végül Varsóban, az 1967. február 8–10. között megrendezett tanácskozáson, amely a szovjet blokk történetének alighanem egyik legdrámaibb értekezlete volt, Péter János külügyminiszter eredetileg azt a magyar álláspontot képviselte, amely szerint egyeztetni kell: az adott helyzetben miként történhet meg *valamivel később* a kapcsolatok felvétele a többi érintett állam részéről is. Ehelyett azonban az NDK és Lengyelország nyomására – szovjet asszisztencia mellett, minden előzetes tájékoztatás nélkül, ultimátumszerűen – titkos jegyzőkönyvet fogadtattak el a résztvevőkkel. A jegyzőkönyv legfontosabb üzenete az volt, hogy jelenleg nincsenek meg a feltételei annak, hogy azok a kelet-európai országok, amelyeknek még nincs diplomáciai kapcsolatuk az NSZK-val, ilyet létesítsenek. A *varsói diktátumnak* is joggal nevezhető titkos jegyzőkönyv a következő hat pontot tartalmazta:

1. az NSZK mondjon le a német nép egyedüli képviselőjének elvéről;
2. ismerje el az NDK-t;
3. ismerje el a fennálló európai határokat, beleértve az Odera–Neisse-határt;
4. ismerje el Nyugat-Berlin különleges státusát és azt, hogy nem tartozik az NSZK-hoz;
5. mondjon le a nukleáris fegyverek iránti igényéről;
6. ismerje el a müncheni egyezmény kezdettől való érvénytelenségét.¹³

11. Bange (2004), 73–78., 136., 257.

12. Selva (2008), 183–184.

13. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1967. február 13-i üléséről. MNL–OL, M-KS 288. f. 5. cs. 417. ő. e.

A meglehetősen agresszív keletnémet és lengyel magatartás hátterében az a meggyőződés állt, hogy kellő határozottsággal néhány év alatt ki lehet kényszeríteni, hogy az NSZK ezeket a feltételeket elfogadja.¹⁴ A varsói diktátum, s nem kevésbé a körülmények, amelyek között létrejött, rendkívüli módon felháborították a magyar vezetést. Azt már megszokták, hogy moszkvai „kérésre” időnként olyan döntéseket hozzanak, amelyekkel nem értenek egyet, ám az új és egyben nagyon riasztó fejlemény volt, hogy most két, Magyarországhoz hasonlóan függő helyzetben lévő „testvéri” ország adott ultimátumot szövetségeseinek. Ekkor nagyon úgy tűnt, hogy a *biztonságorientált és a gazdaságérdekelte* alblokk összezsugorításából az előbbi került ki győztesen, mely egy egész országcsoportha tudta rákényszeríteni akarátát. Mindez az adott helyzetben nem kevesebbet jelentett, mint hogy Magyarország, amely korábban már elhatározta, hogy diplomáciai kapcsolatot létesít az NSZK-val, valójában csak az ekkor még beláthatatlan jövőben, a németkérdés általános rendezése után, az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia hasonló lépését követően – legjobban esetben csupán Bulgáriát megelőzve – rendezheti viszonyát Bonn-nal.

Az MSZMP PB 1967. február 13-i ülésén heves vita folyt arról, mit lehet tenni ebben a megalázó helyzetben.¹⁵ A Varsóban elfogadott feltételeket mindenki túlzónak és merevnek minősítette. Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar vezetés számára 1956 óta ez volt a legsúlyosabb válság a szövetségben belül. Jellemző momentum, hogy Kádár még azt is megtiltotta, hogy a varsói jegyzőkönyv *létezéséről* bárki értesüljön a PB tagjain kívül. Végül a testület arról határozott, a VSZ egységének megőrzése érdekében levélben tájékoztatják az érintett pártok vezetőit, hogy Magyarország lojálisan végrehajtja a Varsóban hozott közös határozatot, de jelzi: a jegyzőkönyv fő tételével nem ért egyet, a diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdését nyitva kellett volna hagyni. Azt is közölték, a magyar párt további konzultációra tart igényt a kérdésben. Ekkor ugyanis még azt remélték, hogy a VSZ-en belüli megfelelő ellenlobbizással változtatni lehet a Magyarország számára rendkívül kedvezőtlen helyzeten. Konzultációra hamarosan sor is került, ám az korántsem a várt eredményt hozta: az európai kommunista és munkáspártok Karlovy Varyban megtartott 1967 áprilisi értekezletén a résztvevők nem csupán egy összeurópai biztonsági konferencia összehívását sürgető deklarációt fogadtak el, hanem most már nyilvánosan is meghirdették a tervezett konferencia összehívásának előfeltételeiként a varsói jegyzőkönyvbe foglalt, a németkérdés rendezésével kapcsolatos követeléseket.

14. A szovjet blokk NSZK-val kapcsolatos politikájáról lásd Békés (2009).

15. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1967. február 13-i üléséről. MNL–OL, M-KS-288. f. 5/417. ő. e.

A NSZK-val történő gyors és zökkenőmentes diplomáciai kapcsolatfelvétel év elején még oly ígéretesnek tűnő terve, úgy tűnt, füstbe ment. Kevesebb, mint egy évvel később azonban váratlan lehetőség kínálkozott a helyzet újragondolására. Amint korábban említettem, az 1968 januárjában megválasztott új csehszlovák vezetésről hamar kiderült, hogy a nyugatnémet kapcsolatok mielőbbi rendezését ugyanolyan külpolitikai prioritásként kezeli, mint Magyarország, így logikusan merült fel egy magyar–csehszlovák „koalíció” létrehozásának lehetősége. Kádár számára mindez azzal kecsegtetett, hogy a csehszlovák vezetéssel közösen idővel ki tudják erőszakolni a varsói diktátum felülvizsgálatát.¹⁶ Az 1968. augusztusi csehszlovákiai intervenció azonban egy csapásra véget vetett ezeknek a reményeknek.

A BUDAPESTI FELHÍVÁS SZÜLETÉSE

A Varsói Szerződés budapesti felhívása, amelyet a PTT 1969. március 17-én megtartott ülésén bocsátottak ki, mérföldkőnek számít az EBK történetében, mivel közvetlenül ez a kezdeményezés indította el az 1975-ben megkötött Helsinki Egyezményhez vezető folyamatot. Az alapvető nívó, és egyben a siker záloga, hogy ekkor – eltérően Bukaresttől – *minden előfeltétel nélkül* szólították fel Európa országait egy biztonsági konferencia megrendezésére. Paradox módon ugyanazok a feltételek, amelyek Bukarestben eleve kudarcra ítélték a kezdeményezést, a nemzetközi politikában bekövetkezett jelentős változásoknak köszönhetően végül néhány évvel később mind teljesültek, miközben a VSZ álláspontja mindvégig az marad(hatott), hogy semmiféle előfeltételt nem támaszt a biztonsági konferencia megrendezése ügyében. Mindez persze azért nem ment olyan egyszerűen.

Meglepő, de a források alapján ma már világos: a Varsói Szerződés budapesti felhívása korántsem egy jól átgondolt, részletesen megtervezett és egyeztetett akció eredményeképpen született meg, ahogyan a külsőségek és a precedens nélküli korabeli sajtónyilvánosság alapján gondolni lehetett. Valójában egy sok improvizatív elemet tartalmazó, rendkívül éles belső vitákkal terhelt, és meglepően rövid folyamat végeredményeként jött létre a végül világtörténelmi jelentőségűnek bizonyult dokumentum.

Az események utólagos rekonstruálása során logikusan adódhatna a magyarázat, hogy a VSZ Politikai Tanácskozó Testületének soros, egyúttal tizedik, „jubileumi” ülését, amelyen a nagy jelentőségű deklarációt kívánták kibocsátani, azért tartották Budapesten, mert a szovjetek így kívánták megjutalmazni a magyar vezetést azért a – korábban vázolt – hatékony diplomáciai tevékenységéért, amelyet a biztonsági konferencia gondolatá-

16. Bővebben lásd Békés (2008).

nak népszerűsítése érdekében végzett a nyugat-európai partnerek körében. Valójában azonban logikusan, lényegében kizárásos alapon, az 1965 óta érvényesülő rotációs rendszer alapján lett Budapest a helyszín, mivel a tagállamok közül – a sajátos helyzetű NDK-t leszámítva – már csak a magyar fővárosban nem volt PTT-ülés. Ráadásul, amikor 1968 őszén döntés született arról, hogy a PTT következő ülését Magyarországon rendezik meg, még szó sem volt semmilyen felhívásról, az ülésen egyetlen napirendi pont megvitatását tervezték: a VSZ katonai szervezetének átalakítását. A kérdés rendezése annál is inkább fontos volt, mert a románok ezt 1965 óta határozottan ellenezték, ekkoriban azonban váratlanul beleegyeztek a katonai reformba, igaz, némi fenntartással. Döntésüket mindenekelőtt két tényező motiválhatta: 1968 őszére a szovjet katonai vezetés letett arról az eredeti szándékáról, hogy a kidolgozott katonai okmányok általános érvényűek legyenek, azaz a szervezet működését békében és háború esetén egyaránt szabályozzák, így a *háborús* határozványok kidolgozását későbbre halasztották. Emellett a tervezetekben jelentősen csökkentették a tagállamok szuverenitását durván sértő rendelkezéseket. Minderre a „hatok” katonai és politikai vezetőivel 1968 tavasza óta folytatott hosszadalmas egyeztetési folyamat eredményeként került sor, melynek során a leghatékonyabban a magyar fél képviselte a kritikai álláspontot.¹⁷ Mindez azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a VSZ PTT következő, Budapesten tartandó ülésén következik be a szervezet megalakulása óta az első és egyben az addigi legjelentősebb szervezeti átalakulás. El is kezdték szervezni a PTT 1968 novemberére kitűzött ülését, az időpontot hamarosan decemberre módosították,¹⁸ majd a csehszlovák, lengyel és román féllel történt egyeztetési folyamat elhúzódása miatt többszöri módosítás után végül a következő év márciusára halasztották.

Bármilyen meglepőnek hangzik, a budapesti felhívásként ismertté vált, és később joggal történelmi jelentőségűnek értékelt nyilatkozat kibocsátásának gondolata 1969. március elejéig fel sem merült, ilyen javaslattal a szovjetek csak közvetlenül a március 17-ére összehívott PTT-ülés előtt álltak elő. Korábban, Kádár februári moszkvai látogatása során csupán egy általános nyilatkozatról volt szó, amely a megszokott módon értékelte volna a világpolitika fő problémáit. Brezsnyev ekkor úgy nyilatkozott, hogy már maga a testület összehívása is komoly eredménynek tekinthető, az pedig kifejezetten nagy politikai sikert jelentene, ha egy ilyen nyilatkozatot egy-

17. Czinege Lajos honvédelmi miniszter előterjesztése a Politikai Bizottságnak az Egyesített Fegyveres Erők vezető szerveinek létrehozása érdekében 1968 áprilisa óta végzett munkáról. 1968. október 28. MNL-OL, M-KS-288 f. 5/476. ó. e.

18. Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/486. ó. e.

ségesen – azaz a románokkal együtt – sikerülne elfogadni a PTT budapesti ülésén.¹⁹ Miután ekkor még alig öt hónap telt el a VSZ csehszlovákiai beavatkozása óta, amelyet Románia nyilvánosan elítélt, a szovjet vezető peszsimizmusa megalapozottnak tűnt.²⁰

A jelenleg hozzáférhető források alapján még nem tudjuk pontosan, milyen körülmények között hozott döntést a szovjet vezetés arról, hogy a budapesti tanácskozáson felhívást bocsátanak ki egy európai biztonsági konferencia összehívására. A nemzetközi politikában 1969 eleje óta, s különösen a PTT-ülést megelőző hetekben számos olyan jelentős fejlemény történt, amelyek külön-külön is, de főként együttes hatásukkal döntően hozzájárulhattak ehhez az elhatározáshoz. Richard Nixon, az újonnan megválasztott amerikai elnök 1969 januárjában vette át hivatalát. Nixon már a választási kampány idején is számos jelét adta annak, hogy komoly lépésekre készül a szovjet–amerikai viszony megjavítása érdekében, februártól pedig kezdeményezésére „bizalmas csatorna” jött létre a két kormányzat között, az elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger titkos közvetítésével.²¹ Mivel az amerikai tárgyalási hajlandóság az európai ügyekre is kiterjedt, a szovjetek számára ekkor remény nyílt arra, hogy az évek óta szorgalmazott európai biztonsági konferencia kérdését most egy általánosabb kelet–nyugati rendezés keretében az Egyesült Államok is támogatni fogja.

Alig két héttel a budapesti tanácskozás előtt, 1969. március 2-án fegyveres incidensre került sor a szovjet–kínai határon az Usszuri folyónál, amely a hatvanas évek elején bekövetkezett szakítás után a két ország között lettek nyílt katonai konfliktus veszélyét idézte fel. A Szovjetunió keleti határainak ilyen mértékű veszélyeztetettsége mellett logikusan merült fel, hogy újabb erőfeszítést tegyenek a birodalom nyugati határainak végleges biztosítására, azaz a második világháború után kialakult európai *status quo* nemzetközi kodifikálására. Ennek fő ellenzője mind ez ideig a nyugatnémet kormány volt, most viszont, március 5-én az NSZK-ban Gustav Heinemann szociáldemokrata politikust választották államelnökké. Ez a pozíció ugyan nem hasonlítható az amerikai vagy a francia elnökéhez, az a tény viszont, hogy mindez fél évvel az 1969 szeptemberében esedékes parlamenti választások előtt történt, komoly esélyt teremtett arra, hogy az SPD győzelme esetén Willy Brandt alakítson kormányt. Brandt pedig az 1966 decembere óta hivatalban lévő nagykoalíciós kormány külügyminisztereként ekkorra már számos jelét adta annak, hogy kormányra kerülése esetén a kelet–közép-európai államokkal való kapcsolatok rendezésében kész lenne akár

radikális lépésekre is. Mint korábban láttuk, a szovjet vezetés régóta készült az európai biztonsági konferencia ügyének előmozdítására, s 1969. március elején egyszerre állt elő számára a sürgető *kényszer* Keleten, és a hirtelen megnyíló *lehetőség* Nyugaton. Ezek a tényezők azt a felismerést erősíthették meg a szovjet vezetésben, hogy a VSZ küszöbönálló budapesti tanácskozása kiváló alkalmat teremthet annak tesztelésére, hogy a bukaresti felhívás óta végzett munka eredményeként, illetve a nemzetközi politika legújabb fejleményei következtében valóban lényegesen javultak-e az európai biztonsági konferencia összehívásának feltételei. Ehhez szükség volt a szövetségesek jóváhagyására is, akiket viszont azzal lehetett érdekeltté tenni, hogy az így összeállított hűsvéti „csomagban” mindenki kapott valamit. A románok magát az 1966. júliusi bukaresti deklarációt immár feltételek nélkül megismétlő felhívást, amelyet a magyar házigazdák is örömmel fogadtak, a lengyelek és keletnémetek pedig megértették, hogy a számukra létfontosságú németkérdés rendezését csak egy egységes VSZ tudja elérni a Nyugattal szemben, ezt az egységet pedig csak a Romániának tett engedményekkel lehet fenntartani.

A VSZ PTT budapesti ülésének végleges időpontját Brezsnyev március 6-án telefonon egyeztetette Kádár Jánossal.²² A rendelkezésünkre álló források alapján valószínű, hogy az európai biztonsággal kapcsolatos felhívásra vonatkozó javaslat még ekkor sem merült fel. Egy a tanácskozás genezisést is részletesen taglaló külügyminisztériumi feljegyzés szerint ugyanis eredetileg egynapos ülésre gondoltak két napirendi ponttal: a) az öt katonai okmány aláírása, b) a nemzetközi helyzetet áttekintő politikai okmány elfogadása.²³ Az iratot Kádár utólag kézírással kiegészítette: „c). felhívás Európa népeihez”, de ez sokkal inkább az időközben bekövetkezett változás konstatálásának tűnik, mintsem az eredeti állapot rekonstrukciójának.

A felhívásra vonatkozó javaslat először az SZKP KB március 7-i, Kádár Jánoshoz intézett hivatalos levelében fogalmazódott meg, ám a biztonsági konferencia ügye a VSZ katonai szervezetének átalakítása mellett még ekkor is csak másodlagos jelentőségű kérdésként szerepelt a tanácskozás tervezett napirendjén.²⁴ Az események ezt követően azonban meglehetősen felgyorsultak: március 9-én Firjubin szovjet külügyminiszter-helyettes két dokumentumot juttatott el a magyar vezetéshez. Az első egy általános politikai nyilatkozat tervezete volt, amely a bevált gyakorlat szerint a nemzetközi helyzet fő problémáit értékelte, és megfogalmazta a szovjet blokk

19. Feljegyzés Kádár János 1969. február 5–10 közötti szovjetunióbeli útjáról, 1970. február 12. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/484. ő. e.

20. Románia szerepéről lásd Munteanu (2002), Retegan (2000), valamint Deletant (2004).

21. Dobrinin (1995), 204.

22. Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/486. ő. e.

23. Uo.

24. Az SZKP KB levele Kádár Jánoshoz, 1969. március 7, MNL-OL, XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-001547/63/1/1969, 106. d.

álláspontját a NATO, az NSZK, a közel-keleti helyzet, a vietnami háború és a kínai határsértések kérdésében. A második dokumentum egy felhívás tervezete volt, amely egy összeurópai biztonsági értekezlet összehívását, és ennek érdekében szűk körű kezdeményező bizottság felállítását javasolta. Az aláírásra váró katonai okmányokon kívül ez volt az ülés két hivatalos dokumentumtervezete, amelyet *magyar javaslatként* (!) adtak át a tagállamoknak.²⁵ Ez már csak azért is érdekes megoldás volt, mert a meglehetősen konfrontatív jellegű politikai nyilatkozattervezettel a magyar vezetés alapvetően nem értett egyet.²⁶ Március 13-án Budapestre érkezett Firjubin, aki Kádár Jánossal és Komócsin Zoltánnal, az MSZMP külügyekért felelős KB titkárával folytatott tárgyalásokat a PTT-ülés előkészítéséről. Kádár a megbeszélésen – a „kompromisszumok robotosa” szerepében – azt hangsúlyozta, hogy feltétlenül ki kell használni az alkalmat, és el kell érni a katonai szervezet átalakítását célzó okmányok aláírását. Ám erre a magyar párt vezetője szerint csak akkor lehetett reális esély, ha a tervezett politikai nyilatkozatokban komoly engedményeket tesznek a románoknak, mivel az eredeti, kevésbé békülékeny hangú nyilatkozatot és felhívást a románok valószínűleg nem fogják aláírni. Kádár azt is rendkívül fontosnak tekintette, hogy ha a VSZ ilyen nagy jelentőségű felhívást bocsát ki, azt valamennyi résztvevő írja alá, vagyis határozottan elutasította azt a több tagország részéről felvetett javaslatot, hogy ha kell, Románia egyetértése nélkül is ki kell bocsátani a tervezett politikai dokumentumokat.²⁷ Firjubin azonnal jelentette a megbeszélés tartalmát Moszkvába, ahol a magyar vezetés álláspontját elfogadták. Így végül a magyar taktikai javaslat lett az alapja annak a kompromisszumos megállapodásnak, amely lehetővé tette két történelmi jelentőségű feladat végrehajtását: a katonai okmányok és az európai biztonsági

25. Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/486. 6. e.

26. Kádár János így értékelte a dokumentumot az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén: „Véleményünk szerint a felhívás-tervezet alapszövege igen jó volt, a politikai kommuniké tervezete azonban nem volt jó. Ez volt a véleményünk, de nem volt időnk »osztozkodni« mert – ha jól emlékszem – csütörtökön kaptuk kézhez. Ez annyira nem volt jó, hogy nálunk kialakult az a nézet: ha ebbe belebocsátkozunk vitatni, kijöhet egy óriási, de terméketlen vita, amiben megegyezés nem lehetséges, s ezáltal veszélyeztetjük magának az ülésszaknak az összehívását, s a fő feladat, a katonai okmányok elfogadását is. Ennek megfelelően foglaltunk állást, s mivel Firjubin elvtárs közben ideérkezett, alkalmunk nyílt arra, hogy vele részletesen közöljük álláspontunkat, kérve, hogy továbbítsa azt haza. Ez meg is történt.” – Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén. Uo.

27. Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/486. 6. e., valamint Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén. Uo. A dokumentumot és angol fordítását közli Békés-Locher (2003).

sági konferencia összehívását szorgalmazó felhívás egyidejű aláírását – a határozottan aktuálpolitikai jellegű általános nyilatkozat feláldozása révén. Ez az eredmény egy rendkívül intenzív, korántsem rutinszerű, inkább drámainak nevezhető egyeztetési folyamatban született meg.

A VSZ-külgyminiszter-helyettesek március 15-én előkészítő megbeszéléseket kezdtek, amelyek során a tervezett politikai nyilatkozat tartalmát igyekeztek egyeztetni.²⁸ A lengyel fél még az eredeti szovjet tervezetnél is élesebb hangvételű dokumentumot terjesztett be, amelyet azonban hamarosan visszavont. Az egészen 17-én hajnalig tartó maratoni tárgyalások során a lengyelek és keletnémetek a terjedelem növelése és az egyes kifejezések erősítése mellett kardoskodtak (mindenekelőtt az NSZK megítélését illetően), a románok viszont rövidebb szöveget és békülékenyebb megfogalmazást szorgalmaztak. Március 16-án délelőtt, a küldöttségek megérkezését követően a magyar delegáció – Kádár János, Fock Jenő, Biszku Béla és Komócsin Zoltán – tárgyalt a szovjet vezetőkkal. A felek között teljes volt az összhang, főként mert Brezsnyev időközben teljesen magáévá tette a Firjubin által közvetített magyar javaslatokat. Azt hangoztatta, hogy az egység érdekében a katonai okmányok aláírására kell koncentrálni, a politikai nyilatkozat és a felhívás ügyében pedig, ha szükséges, engedményeket kell tenni. Brezsnyev az ülést megelőző szondázás alapján azt is megjósolta, hogy a fő problémát a keletnémet és a lengyel vezetők meggyőzése fogja okozni. Kádár javasolta, hogy végső esetben, ha a politikai nyilatkozat ügyében nem lehet konszenzust elérni, az egység fenntartása érdekében azt egyszerűen hagyják el, s helyette egy rövid, tömör, általános jellegű kommuniké adjanak ki. Brezsnyev pozitívan reagált a felvetésre, és kijelentette: „elképzeltető, hogy egy rövid kommuniké és a felhívás kerüljön elfogadásra”.²⁹ Mint látni fogjuk, végül éppen ez történt.

A szovjet delegáció számára a neheze ezután következett. Március 16-án este és éjjel (!) a Margitszigeti Nagyszállóban Brezsnyev szobáról szobára járva igyekezett konszenzust teremteni a résztvevők között, kevés sikerrel.³⁰ Eközben kétszer találkozott a románokkal és bolgárokkal, egyszer pedig a csehszlovák, lengyel és keletnémet vezetőkkel. A fél kettőkor befejezett éjjeli őrjárat tapasztalatait a szovjet vezetők kettőtől hajnali negyed négyig tartó megbeszélésen osztották meg Kádárral és Komócsinnal. Elmondták, hogy a várakozásoknak megfelelően a lengyelek és a keletné-

28. Feljegyzés a VSZ tagállamai külgyminiszter-helyetteseinek 1969. március 15-én tartott megbeszéléseiről, 1969. március 16. MNL-OL, XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-001547/63/2/1969, 106. d.

29. Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/486. 6. e.

30. Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén, Uo. A dokumentumot és angol fordítását közli Békés-Locher (2003).

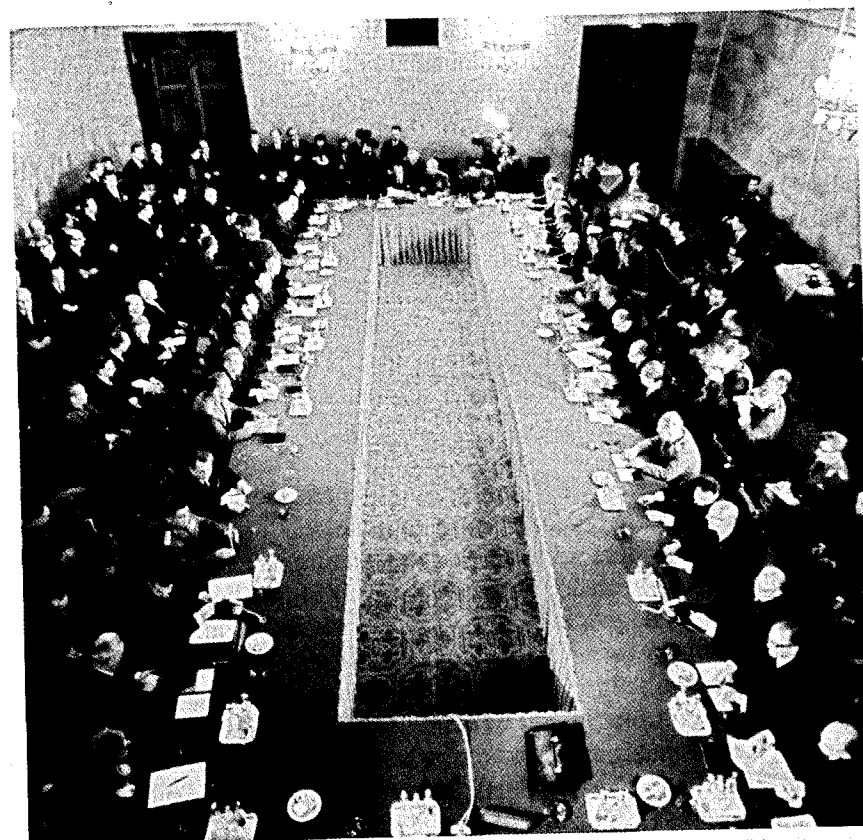
metek a nyilatkozat politikai élének erősítését, az NSZK, Izrael és a kínai határprovokációk elítélését szorgalmazták, a románok mindezekben a kérdésekben lényegesen rugalmasabb álláspontot képviseltek. A szovjet-magyar páros középarányos vonalát csak a csehszlovák és a bolgár küldöttség támogatta lojálisan. A rendkívüli helyzetre hivatkozva végül Kádár és Brezsnyev megállapodtak, hogy a másnapra tervezett ülés kezdetét délelőtt tíz órától délután háromra teszik át, hogy a szovjet vezetőknek módjuk legyen még egyszer tárgyalni a tagországok képviselőivel. Március 17-én délelőtt a szovjetek újra beszéltek a csehszlovák, a bolgár és a lengyel küldöttséggel. A lengyelekkel folytatott tárgyalások elhúzódása azzal fenyegetett, hogy a délutáni időpontban sem fog összeülni a Politikai Tanácskozási Testület, ami vészreakciót váltott ki a tanácskozás sikeréért joggal aggódó házigazdákban: „Lassan fél 1 óra lett, mi pedig vártuk az eredményt. Akkor akcióba léptünk” – elevenítette fel a drámai eseményeket Kádár János a PB március 24-i ülésén. „A szovjet elvtársak még a lengyelekkel tárgyaltak, s mi azt mondtuk, Erdélyi elvtárs nyomuljon be, s közölje: javasoljuk, hogy 2 órakor jöjjenek össze az első titkárok és miniszterelnökök, s beszéljünk meg, hogyan tudnánk 3 órakor indulni. Ezt el is fogadták.”³¹ A válságos helyzetet a magyar prognózisnak megfelelően végül csak a gordiuszi csomó elvágásával lehetett megoldani: a párt- és kormányfők rendkívüli tanácskozásán úgy döntöttek, hogy a tervezett politikai nyilatkozatot egyáltalán nem bocsátják ki.

A mindössze kétórás PTT-ülésen ezek után több izgalom már nem várt a résztvevőkre. Az Alexander Dubček elnökletével megtartott tanácskozáson Jakubovszkij marsall beszédéhez csupán Brezsnyev és Kádár szólt hozzá, majd sor került az öt katonai okmány aláírására. A rövid kommuniké és az európai biztonsági értekezlet összehívására felszólító felhívás szövegét az előzetes megállapodásnak megfelelően egyhangúlag, észrevétel nélkül fogadták el. Az, hogy a felhívás végül kifejezetten kooperatív jellegűre és civilizált hangvételűre sikeredett, elsősorban a román vezetők érdeme volt, akik a szerkesztőbizottságban számos módosító indítványt tettek ennek érdekében, és akik a délelőtti folyamán megtartott Gomulka-Ceaușescu találkozáson végül rábírták a lengyeleket, hogy az NSZK megítélésével kapcsolatban enyhébb minősítést fogadjanak el.³²

A nehezen megszületett, és valóban történelminek nevezhető kompromisszum létrehozásában mind Kádár, mind a betegeskedő Péter Jánost helyettesítő Puja Frigyes, a külügyminiszter első helyettese végig aktív, meghatározó szerepet játszott. A történeti vizsgálat szempontjából érdekes

31. Uo.

32. Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozási testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. Uo.

A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozási Testületének ülése Budapesten.
1969. március 17. • MTI fotó: Papp Jenő

látni, hogy a magyar vezetők, még a siker konstatálása után is mennyire óvatosan ítélték meg a budapesti felhívás potenciális jelentőségét a világpolitika alakításában.³³ Csak az ülés után mérték fel igazán a kezdeményezésben rejlő lehetőséget, különösen, amikor március végén a szovjetek újabb kampányt indítottak a biztonsági konferencia gondolatának népszerűsítésé-

33. Erdélyi Károly feljegyzésében a következő értékelés szerepel: „A Politikai Tanácskozási testület ülése jelentős esemény volt. Elfogadtuk a katonai okmányokat. Jobb feltételeket teremtetünk a KGST tanácskozás megtartásához. A felhívással hangsúlyoztuk a nemzetközi feszültség enyhülésére irányuló politikánk változatlanágát.” – Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozási testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. Uo. Kádár János pedig a következőképpen értékelte a PTT ülést: „Külön méltatni ennek jelentőségét nem akarom, többször beszélünk róla. Ennek óriási a jelentősége. Hét fél mégis együtt volt, keserves hónapok és évek után meg egyezés született és született egy felhívás is.” – Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén. Uo.

re. A magyarok ekkor kezdték tudatosítani magukban, hogy a nyilatkozat megfelelő körülmények között valóban kiindulópontja lehet az európai biztonsági konferencia összehívásához vezető folyamatnak.

Mindez azt mutatja, hogy a PTT-ülésen kialakult *virtuális Budapest-Bukarest-tengely* létrejöttét a két fél részéről különböző megfontolások motiválták: a magyarok a VSZ működőképessége, a régóta húzódó katonai reform végrehajtása, és mindenekelőtt az áprilisa tervezett – a keleti blokk valódi gazdasági integrációját előmozdítani hivatott – KGST-ülés szempontjából tartották fontosnak a kompromisszumot. A magyar párt ugyanis jelentősen érdekelt volt az ekkor induló KGST integrációs program sikerében, erre azonban csak konstruktív román magatartás mellett volt esély. A románok viszont elsősorban az EBK ügyét tartották szem előtt, amely számukra egyet jelentett a részükről régóta szorgalmazott nyugati nyitás politikájával, és ezért hajlandók voltak feladni addigi negatív álláspontjukat a VSZ katonai reformja ügyében. Helyzetüket, mint láttuk, megkönnyítette, hogy a reform csak békeidőre rendezte a VSZ katonai struktúráját, háború esetére a szervezetnek továbbra sem volt érvényes statútuma. A román vezetés az utolsó pillanatban – jólesően érzékelve, hogy most már bármit kérhet – egy formai javaslattal hagyta rajta kézjegyét a tanácskozáson: Ceaușescu azt indítványozta, hogy az európai biztonsági értekezlettel kapcsolatban elfogadott okmány ne a Varsói Szerződés szervezetének deklarációja legyen, hanem a *tanácskozáson részt vevő államok* nyilatkozata. Ezt az árnyalatnyi különbséget a külvilág sem akkor, sem később nemigen érzékelte, s így a budapesti felhívást azóta is a Varsói Szerződés nyilatkozataként tartják számon. Mindezek alapján azt is kijelenthetjük, hogy a később világpolitikai jelentőségűvé vált budapesti felhívás megszületése egy *szovjet–magyar–román virtuális koalíció* hatékony működésének volt köszönhető, ami egyben a keletnémet–lengyel *virtuális koalíció* feletti győzelmet is jelentette.

A SZOVJET BLOKK TÁRGYALÁSI STRATÉGIÁJÁNAK KIALAKULÁSA

A szovjet vezetés a VSZ budapesti tanácskozását követően úgy értékelte, hogy elérkezett az idő a döntő áttörésre, ezért 1969. március végén intenzív kampányt indított az európai biztonsági konferencia ügyének propagálása céljából.³⁴ A konferencia záródokumentumának aláírására ugyan csak 1975-ben került sor, de a legújabb kutatások alapján kijelenthetjük, hogy a

34. Szovjet tájékoztatás a szovjet külügyminisztérium tervezett lépéseiről az európai biztonsági értekezlettel kapcsolatban. Feljegyzés, 1969. április 1. MNL-OL, XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-001547/3/1969, 106. d.

folyamat megalapozása két budapesti tanácskozás közötti másfél éves időszakban – a VSZ PTT ülése és a VSZ külügyminisztériumának 1970. júniusi találkozója között – történt meg.

A biztonsági konferencia kérdése kitüntetett helyet foglalt el a hosszú évek előkészítő munkájának eredményeként néhány hónappal később, 1969 júniusában Moszkvában megtartott kommunista és munkáspártok értekezletén, és hangsúlyosan szerepelt a konferencia záródokumentumában is. A terv megvalósulását azonban valójában a másik térfélen bekövetkezett pozitív változások segítették elő. Az 1969 januárjában hivatalba lépett Richard Nixon amerikai elnök már áprilisban, a NATO Tanács ülésén elmondott beszédében pozitívan nyilatkozott egy újabb kelet–nyugati enyhülés lehetőségeiről. Legalább ilyen fontos fejlemény volt az is, hogy az 1969 szeptemberében megtartott választásokat követően az NSZK-ban az SPD alakított kormányt, és hamarosan új keleti politikát hirdetett meg.³⁵ Vagyis a nyugati fél magatartását meghatározó mindkét kulcsszereplőnél, az Egyesült Államokban és az NSZK-ban is lényeges elmozdulás történt a korábbi állásponthoz képest, s ez jelentősen növelte a keleti blokk kezdeményezésének esélyeit.

A szovjetek 1969. szeptember végén jelezték szövetségeseiknek, hogy októberben értekezletet tartanak a VSZ-tagállamok külügyminiszterei, amelyen az európai biztonsági konferenciával kapcsolatos egyeztetett álláspont kialakítása lesz a fő feladat. Az egyes országok véleményének előzetes szondázása céljából több szovjet külügyminiszter-helyettes tett egy időben látogatást a tagállamokban. Budapesten szeptember 26-án Iljicsov tárgyalta Péter János magyar külügyminiszterrel. A moszkvai javaslat szerint a VSZ állásfoglalásának két fő napirendi pontja az erőszakról történő lemondást tartalmazó deklaráció és az európai államok közötti gazdasági, kereskedelmi és műszaki tudományos kapcsolatok fejlesztését szorgalmazó nyilatkozat lett volna.³⁶ Ezt követően az MSZMP PB október 7-i ülése megbízást adott a külügyminisztériumnak a magyar álláspont kidolgozására. Az október közepére elkészült koncepció³⁷ jelentős számú önálló javaslatot tartalmazott, amelyek a minisztérium szerint azt a célt szolgálták, hogy

35. Fontos megjegyezni, hogy az NSZK esetében két – valójában egymástól jelentősen különböző – „új keleti politikáról” beszélhetünk. Az elsőt az 1966-ban létrejött nagykoalíciós kormány hirdette meg: ez elsősorban abban volt új, hogy ekkor már elképzelhetőnek tartották a Hallstein-doktrína feladását, s ezáltal a diplomáciai kapcsolatok felvételét a kelet-közép-európai államokkal. A köztudatban ezzel a terminussal azonosított új politikai vonalat viszont az 1969. szeptemberi választások után októberben hivatalba lépett szociáldemokrata vezetésű Brandt-kormány vezette be.

36. Feljegyzés L. F. Iljicsov szovjet külügyminiszter-helyetessel folytatott megbeszélésről, 1969. szeptember 27. MNL-OL, XIX-J-1-j-Szu-1-00358-20/1969, 85. d.

37. Előterjesztés az MSZMP PB részére az európai biztonsági konferenciáról. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/501. ó. e.

„vonzóbb, tartalmasabb formában mutassák be az európai szocialista országok [...] elképzeléseit”, illetve megkönnyítsék a még ingadozó országok meggyőzését. A dokumentum a következőket indítványozta:

Az első napirendi pont kiegészítéseként kerüljön sor az európai biztonsági rendszernek és intézményeinek megvitatására, az alábbi témákat érintve:

– kétoldalú és regionális szerződések megkötése (például a Duna-völgyi országok között);

– a lengyelek által javasolt európai biztonsági szerződés előkészítése;

– az európai biztonsági konferenciák rendszeresítése, az európai biztonság kérdéseivel foglalkozó Európai Biztonsági Tanács létrehozása, az Európai Gazdasági Bizottság csatolása az Európai Biztonsági Tanácshoz.

A második napirendi pontnál a dokumentum kiegészítésként javasolta:

– az európai gazdasági együttműködés rendszerének kidolgozását (amely érintené az európai villamos energia, földgáz-kőolaj, postai és telekommunikációs rendszerek összekapcsolását, az európai közlekedési hálózatok összehangolt fejlesztését, az ipari kooperáció elősegítését, a szabványok összehangolását, a kereskedelmi korlátok leépítését, a turistaforgalom ösztönzését);

– az európai gazdasági együttműködés bizottságának létrehozását, vagy annak biztosítását, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága az európai biztonsági konferencia irányelvei szerint dolgozzék;

– az európai fővárosok polgármestereinek tanácskozását Budapesten a fővárosok közötti jobb együttműködés és a közös kommunális problémák megvitatására.

A tervezet végül, a külpolitikai koordináció erősítése érdekében javasolta, hogy a prágai VSZ külügyminiszteri ülés után kerüljön sor a tagállamok illetékes KB-titkárainak találkozájára az európai biztonsági konferencia tárgyában.

Mint a fentiekből kitűnik, a magyar javaslatok igen ambiciózus és távlatos elképzeléseket fogalmaztak meg az európai együttműködésről, számos ponton pedig a kooperáció olyan formáit célozták meg, amelyek megvalósítására csak a rendszerváltást követően került sor, vagy amelyek Magyarország EU-csatlakozása után következtek be.

Időközben azonban az előzetes kétoldalú konzultációk alapján a szovjetek számára kiderült, hogy nem is lesz olyan egyszerű egységes álláspontot kialakítani a közelgő külügyminiszteri találkozón, és ezúttal sem csupán a várható román magatartásról volt szó. Október 17-én ezért Szemjonov szovjet külügyminiszter-helyettes sürgős személyes konzultációt kért a magyar féltől és másnap Erdélyi Károly miniszterhelyettes már Moszkvában tárgyalt partnerével.³⁸ A szovjetek komolyan aggódtak amiatt, hogy a túlzónak minősített lengyel, román és keletnémet javaslatok miatt nem tudnak

38. Erdélyi Károly feljegyzése a Politikai Bizottságnak, 1969. október 18. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/501. ő. e. A dokumentumot és angol fordítását közli Békés-Locher (2003).

konszenzust kialakítani, ami azzal fenyeget, hogy a VSZ a kedvező nemzetközi feltételek ellenére sem tudja majd a biztonsági konferenciával kapcsolatos kezdeményezést a kezében tartani. A lengyelek az európai kollektív biztonsági szerződés címén olyan kiegészítéseket javasoltak (területi *status quo*, a határok és az NDK *de jure* elismertetése), amelyek szovjet értékelés szerint békekonferenciává változtatnák a biztonsági konferenciát, eleve lehetetlenné téve annak létrejöttét. A románok a katonai blokkok megszüntetését javasolták, s ezzel együtt az európai országokban állomásozó idegen csapatok kivonását, az idegen támaszpontok felszámolását, és követelték az erődemónstrációról való lemondást. A keletnémet kiegészítő javaslatok pedig kifejezetten arra irányultak, hogy a biztonsági konferencia ismerje el az NDK-t, noha ekkor a keletnémet államot még egyetlen nyugat-európai állam sem tekintette legitim partnernek. A szovjetek úgy vélték, mindez elfogadhatatlan a NATO-országok számára, így azok erőltetése a konferencia megtorpedózását jelentené. Ezért arra kérték a magyar vezetést, hogy a találkozón segítsen leszerelni ezeket a javaslatokat, hogy ne veszélyeztessék a biztonsági konferencia megrendezését. A moszkvai vezetők a siker kulcsát a fokozatosságban látták, ezért arra törekedtek, hogy a tanácskozás az említett két napirendi pontra koncentráljon, mivel ezekben a nyugatiak oldaláról megfelelő fogadókészség tapasztalható. Egyúttal kérték a magyarokat, hogy tekintsenek el saját nagyszabású javaslataik előterjesztésétől, mert – bár a szovjet fél egyetért ezekkel – jelenleg szintén nem segítenék a konszenzus létrejöttét. Azzal vigasztalták a magyarokat, hogy a folyamat egy későbbi fázisában előterjeszthetik majd elképzeléseiket, amelyek, mint láttuk, valóban nem a kezdeti stádium taktikai igényeihez szabott limitált programot, inkább közép- és hosszú távra szóló „csomagot” irányoztak elő.

Az MSZMP PB október 21-i ülésén így egyszerre vitatta meg az elkészült külügyminiszteri előterjesztést és Erdélyi Károly moszkvai konzultációjának eredményeit.³⁹ Kádár János meglehetősen indignáltan kifogásolta a tervezett procedúrát, és kifejtette, hogy a külügyminiszterek találkozásán nem végleges álláspontot kellene kidolgozni, hanem az ott megfogalmazott javaslatokat kellene az egyes pártok vezetősége elé terjeszteni vitára és jóváhagyásra. Noha a szovjetekkel való, esetenként sürgős konzultációk során általában nem a formai szempontok domináltak, ebben az esetben mégsem tűnt túl szerencsésnek, hogy a magyar külügyminiszter-helyettes olyan minisztériumi előterjesztést egyeztetett Moszkvában, amelyet az MSZMP PB tagjai még nem is láttak, nemhogy tárgyalták volna. Kádár aggodalmát táplálhatta egy nem is olyan régi, ám annál kellemetlenebb emlék is: 1967 februárjában a VSZ-külügyminiszterek varsói találkozásán a magyar

39. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. október 21-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/501. ő. e.

fél eredeti szándékaival szemben a lengyelek és keletnémetek nyomására puccsszerűen olyan határozatot fogadtattak el, amely megakadályozta, hogy Magyarország diplomáciai kapcsolatot létesítsen az NSZK-val. Végül azonban a PB némi vita után – mint korábban már annyiszor – tudomásul vette a helyzetet, és felhatalmazást adott a külügyminiszternek a szovjetek által igényelt „konstruktív” magatartásra a külügyminiszteri értekezleten.

A VSZ külügyminisztereinek 1969. október 30–31-én Prágában megtartott ülésén, illetve az azt megelőző külügyminiszter-helyettesei értekezleten komoly viták zajlottak a biztonsági konferencia lehetséges tematikáját illetően, ahol a szovjetek várakozásainak megfelelően a lengyel, román és keletnémet képviselők igen erőteljesen léptek fel javaslatuk védelmében. Végül azonban sikeresnek bizonyult az előre eltervezett szovjet–magyar összjáték, és a tanácskozás végére az eredeti szovjet–magyar pozíció mentén alakult ki konszenzus.⁴⁰

Az értekezleten két dokumentumot fogadtak el: egy nyilvánosságra hozott nyilatkozatot és egy memorándumot, amelyet a nyugat-európai kormányoknak adtak át. Ez tartalmazta a tervezett biztonsági konferencia záródokumentum-tervezetét is, ami nagy optimizmusra – vagy ma már nyugodtan mondhatjuk – erős naivitásra vallott. Figyelemre méltó, hogy ez a dokumentum mindössze két (!) oldal terjedelmű volt, a később Helsinkiben 1975. augusztus 1-jén aláírt okmány viszont száz oldalon rögzítette a megállapodások szövegét. A konferencia lehetséges időpontja tekintetében is mindvégig hasonló bizakodás volt tapasztalható a keleti blokk vezetői között: ettől kezdve szinte minden tanácskozáson úgy ítélték meg, hogy a biztonsági konferencia fél éven–egy éven belül összehívható.

A külügyminiszteri tanácskozás egyik legfontosabb eredménye mégis a biztonsági konferencia napirendjének konkrét megnevezése volt. A VSZ tagállamok ekkor deklarálták, hogy két témakörrel kívánnak tárgyalni:

1. az európai biztonság kérdései és az erőszakról való lemondás az államok közötti kapcsolatokban;
2. az európai államok közötti politikai együttműködést szolgáló, az egyenjogúságon alapuló kereskedelmi, gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok kiszélesítése.

Az értekezleten több olyan magyar javaslatot is elfogadtak, amelyek ugyan nem kerültek be az említett dokumentumokba, de a szovjet blokk közös

40. Jelentés a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának a hét szocialista ország külügyminisztériuma képviselőinek 1969. október 30–31-i prágai tanácskozásáról. MNL-OL, XIX-J-1-j-VSZ-VI-003272/1969, 105. d.

előzetes álláspontjaként határozták meg a későbbi fejleményeket. Ilyen volt például az, hogy a biztonsági konferencia ne egyszeri alkalom legyen, hanem biztonsági konferenciák sorozatát kell szervezni,⁴¹ vagy az, hogy hozzanak létre egy az európai biztonság kérdéseivel foglalkozó állandó szervezetet, valamint, hogy gazdasági szakemberekből alakítsanak a szovjet blokkon belül szakértői csoportot az európai gazdasági együttműködés elveinek kidolgozására. (E javaslat fő célja a Kelet-Európa elleni nyugati gazdasági diszkrimináció és izoláció felszámolása volt.)

Az előkészítő munka koordinálásával a magyar külügyminisztériumot bízták meg. A dolog érdekessége, hogy ezeknek az indítványoknak a többsége valójában eredetileg valamelyik nyugati tárgyalópartnertől származott, a magyar diplomácia érdeme pedig az volt, hogy ezeket a VSZ-en belül folyó diskurzus részévé tudta tenni, és végül el is fogadtatta őket. Ez azt mutatja, hogy ekkor már bizonyos értelemben egy összeurópai lobbifolyamat kezdetéről beszélhetünk, ahol a keleti és nyugati partnerek a közös cél érdekében kölcsönösen befolyásolni tudták egymás pozícióit.

A prágai értekezlet másik fő eredménye, hogy ezután újabb intenzív kétoldalú kelet–nyugati tárgyalássorozat kezdődött a kelet-közép-európai országok rendkívül aktív részvételével. Magyarország 1970 júniusáig belga, svéd, holland, norvég és olasz külügyminiszteri találkozót tartott, valamint miniszterhelyettesi és főosztályvezetői szinten szervezett konzultációkat az angol, francia, nyugatnémet, osztrák és török külügyminisztériummal a biztonsági konferenciáról.⁴² Az EBK-folyamat ekkor lépett intenzív szakaszába, s ez nemcsak Magyarország nyugati politikai kapcsolatainak fejlesztése terén volt fontos mérföldkő, hanem sajátos módon jelentősen befolyásolta a magyar–szovjet viszonyt is. 1969-től ugyanis egy *különleges szovjet–magyar együttműködési mechanizmus* alakult ki: a magyar vezetés ideális partnernek bizonyult a szovjetek számára ebben a rendkívül bonyolult folyamatban, ahol a szövetségesek meggyőzése sokszor nehezebb feladatnak tűnt az ellenfelekénél. Az ekkor már jó nemzetközi pozíciókkal rendelkező magyar vezetés kezdeményező és innovatív volt, ugyanakkor kezelhető, lojális, rugalmas és engedelmes partnernek bizonyult, aki maximálisan alkalmazkodik a mindenkor szovjet taktikai igényekhez.⁴³ (Ez a

41. A javaslat eredetileg a szovjetektől származott, s azt Szemjonov külügyminiszter-helyettes 1969. szeptember 24-i budapesti konzultációja alkalmával vetette fel Péter Jánosnak. A prágai külügyminiszteri értekezleten kialakult szovjet–magyar összjáték keretében vált belőle „magyar” kezdeményezés.

42. Tervezet Puja Frigyes elvtárs beszédéhez a Varsói Szerződés tagállamai 1970. június 19-i külügyminiszter-helyettesei értekezletére. MNL-OL, XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-Szu-003272/1969, 105. d.

43. A korszak magyar külpolitikájáról, illetve annak hármas meghatározottságáról lásd Békés (2004/c).

rugalmasság ekkoriban, mint láthattuk, korántsem volt elmondható a keletnémet, a lengyel és a román vezetőkről.) A sajátos együttműködésnek voltak előzményei: a kommunista és munkáspártok 1969. júniusi moszkvai értekezletét előkészítő, többéves egyeztetési folyamat során a magyar és a szovjet vezetés között hasonlóan hatékony kooperáció alakult ki, így azt tekinthetjük a helsinki folyamat során érvényesülő együttműködés főpróbájának.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján minőségi váltás következett be magyar külpolitika alakításában is. Formailag maradt a régi modell: vagyis a döntés az MSZMP PB-ben történt ezután is, a döntés-előkészítés, lebonyolítás, kezdeményezés, javaslatétel és diplomáciai aprómunka területén azonban lényegi változás következett be. A külügyi apparátus szerepe jelentősen megnövekedett, a sokoldalú és sokirányú tárgyalások *intenzitása* egyszerűen kinőtt a PB fennhatósága alól, és bizonyos értelemben önálló szerepet kapott. Valójában ettől számíthatjuk a magyar külügyi munka *professzionizálódási* folyamatának kezdetét.⁴⁴ Ennek ugyan voltak előzményei 1963–1969 között is, de minőségi változást az EBK folyamatában való aktív és intenzív szerepvállalás jelentett a magyar diplomácia számára.

1969 végére kiderült, hogy az NSZK-ban bekövetkezett fejlemények valódi áttörést jelentettek az európai biztonság kérdésében is. A nyugatnémet álláspont radikális átalakulása, az új keleti politika meghirdetése minőségi változást jelentett, és az európai biztonság szempontjából központi jelentőségűnek számító németkérdés rendezésének lehetőségét vetítette előre. December 8-án szovjet–nyugatnémet tárgyalások kezdődtek, és arról is meg egyezés született, hogy az Odera–Neisse-határ elismerése céljából az NSZK hamarosan megbeszéléseket kezd Lengyelországgal is.⁴⁵ Az NSZK politikájának értékelése és a szovjet blokk egységes álláspontjának kialakítása céljából 1969. december 3–4. között Moszkvában csúcstalálkozót tartottak a VSZ-tagállamok pártvezetőinek részvételével.⁴⁶ A tanácskozás összehívására a keletnémetek kezdeményezésére került sor, akik szerették volna elejét venni, hogy a fejük fölött kössenek megállapodásokat az NSZK-val, ezért hevesen ellenezték a lengyel–nyugatnémet tárgyalások tervét is.⁴⁷ Walter Ulbricht és kollégái semmi okot nem találtak a derűlátásra, és úgy vélték,

44. A Kádár-rendszer vonatkozásában a politikai munka és az államapparátus tevékenységének fokozatos professzionizálódására Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet. Lásd Kalmár (1998).

45. Az Odera–Neisse-határt német–lengyel határként elismerő szovjet–NSZK szerződést 1970. augusztus 12-én, a hasonló lengyel–NSZK szerződést pedig 1970. december 7-én írták alá.

46. Jelentés a Politikai Bizottságnak és a Kormánynak az európai szocialista országok párt és állami vezetőinek 1969. december 3–4-i moszkvai találkozásáról. 1969. december 8. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/507. 6. e.

47. A németkérdéssel kapcsolatos lengyel politikáról lásd Selvage (2004).

hogy az NSZK egyetlen módon bizonyíthatja szándékai komolyságát: ha késedelem és feltétel nélkül elismeri az NDK-t. A tanácskozáson azonban a helyzet értékelése tekintetében egy virtuális lengyel–magyar–román „tengely” jött létre, amelyet lényegében a szovjetek is támogattak. Az így kialakult többség szerint az NSZK politikájában lényeges fordulat állt be, amely most reményt ad arra, hogy az európai biztonság szempontjából döntő jelentőségű németkérdést végre a szovjet blokk érdekeinek megfelelően rendezzék. Az előzmények ismeretében mindebben csak a lengyel álláspont radikális megváltozása meglepő: a lengyel vezetés ugyanis mindeddig az NDK leghűségesebb szövetségese volt a nyugatnémet „revansizmus” elit-lésében, most viszont, hogy az NSZK új kormánya kilátásba helyezte az Odera–Neisse-határ elismerését, egy csapásra a tárgyalások egyik leglelkesebb hívévé vált. A tanácskozáson kialakított közös taktika kompromisszumos jellegű volt: radikális változásra a VSZ-tagországok részéről nincs szükség, tárgyalni lehet a nyugatnémetekkel, de a diplomáciai kapcsolatot csak azután lehet velük felvenni, hogy az NSZK nemzetközi jogilag elismerje az NDK-t. Magyarország számára *közvetlenül és rövid távon* ez a döntés hátrányos volt, mivel így végül a keleti blokkból utolsóként, 1973 decemberében létesíthetett diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. Ekkor azonban már nemcsak az NSZK-val való kapcsolatok rendezése volt a tét, hanem a nyugati gazdasági nyitásban erősen érdekelt magyar vezetés számára egyre fontosabbá vált a biztonsági konferencia ügye is. Az adott helyzetben ugyanis Románia mellett Magyarország remélhetett a legtöbbet a folyamat sikerétől, illetve a kelet–nyugati kapcsolatok alakulására gyakorolt pozitív hatásától.

Emellett a másik fő szempont továbbra is a KGST-integráció volt: a nyersanyagban szegény, nyitott gazdasággal rendelkező Magyarország számára ez létkérdés volt, az autarkia törekvő Romániának viszont korántsem. Tehát logikusan merült fel az „alku” lehetősége: Magyarország elősegíti a biztonsági konferencia ügyét, ha Románia konstruktívan viszonyul a KGST-integrációhoz. A hetvenes évek közepéig lényegében ez a megfontolás irányította a magyar politikát mind a multilaterális, mind pedig a kétoldalú tárgyalások során, s így ennek a szempontnak rendelődt alá a romániai magyarság kérdése is.

A magyar vezetők jól látták, hogy mindezt egy erősen megosztott VSZ keretében kell véghez vinni. Ezért úgy ítélték meg, hogy a siker érdekében a korábbinál hatékonyabb és rendszerebb külpolitikai koordinációra lenne szükség a szovjet blokkon belül. Ennek fóruma lehetett volna a VSZ Külügyminiszterek Tanácsa, amelynek létrehozására a magyar vezetők 1958 óta már többször tettek javaslatot.⁴⁸ Jól tudták persze, hogy Románia

48. Békés (2003), 36. Az első, 1958-as kísérletet lásd Baráth (2003), 79.

ellenzi a szervezet létrehozását, de abban reménykedtek, hogy a lenini fokozatosság elve itt is működik majd, ezért két javaslattal álltak elő. Ezek közül az egyik „könnyített formát” irányzott elő: egy hivatalos testület, a Külügyminiszterek Tanácsának felállítása helyett egy rendszeresen ülésező külügyminiszteri vagy külügyminiszter-helyettesei fórum működését is lehetségesnek tartották. Péter János külügyminiszter 1969. decemberi moszkvai látogatása alkalmával felvetette Gromikónak a javaslatot, amelyet a szovjetek viszonylag gyorsan elfogadtak, és megbízták a magyarokat a szükséges kétoldali egyeztető tárgyalások lebonyolításával.⁴⁹ 1970 januárjában Kádár levelet írt a VSZ-tagországok vezetőinek, amelyre – Románia kivételével – mindenhol pozitív válasz érkezett. Ezért Puja Frigyes, a külügyminiszter első helyettese még ugyanebben a hónapban Bukarestbe utazott a terv megvitatására, ahol azonban még a „könnyített forma” is túl nehéznek találtatott, így missziója nem járt sikerrel. A Külügyminiszterek Tanácsának felállításába a románok csak 1974-ben, más körülmények között egyeztek bele, a testület megalakítására pedig végül 1976-ban került sor.

1970 elejétől újabb kedvező fejlemények jelezték, hogy a biztonsági konferencia megrendezésének esélyei számottevően javultak. Nixon elnök február 18-i kongresszusi beszédében kijelentette, hogy az Egyesült Államok elismeri a Szovjetunió törvényes biztonsági érdekeit Kelet-Európában, és az amerikai kormány tárgyalási hajlandóságát hangsúlyozta a nemzetközi feszültség csökkentése és az enyhülés előmozdítása érdekében. A NATO 1970. május 26–27-i római ülésén elfogadott álláspontja szintén számos új, pozitív elemet tartalmazott, így például a kiadott nyilatkozat már konkrétan foglalkozott az EBK-val, és bizonyos feltételekkel lehetségesnek tartották a többoldali tárgyalások megkezdését, az európai csapatcsökkentés kérdését ugyanakkor nem kapcsolták egybe az EBK-ügyével.

A valódi fordulópontot a VSZ külügyminisztereinek 1970. júniusi, magyar kezdeményezésre összehívott budapesti ülése jelentette.⁵⁰ Ekkor ért véget a tapogatózó tárgyalások időszaka, és ez után indultak meg az európai biztonsági konferencia létrehozása érdekében folytatott közvetlen kelet-nyugati megbeszélések. A tanácskozáson, illetve az azt megelőző a külügyminiszter-helyettesi értekezleten ismét rendkívül intenzív vita folyt a résztvevők között, és a végül kialakult konszenzus létrehozásában a ma-

49. Jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának és a kormánynak a Szovjetunióban tett hivatalos külügyminiszteri látogatásról (1969. december 22–29.), 1970. január 6. MNL-OL, XIX-J-1-j-Szu-00949-1/1970, 80. d.

50. A VSZ-külügyminiszterek Budapesten tartandó üléséről a külügyminiszter-helyettesek 1970. január 26–27. között Szófiában megtartott értekezletén született döntés.

gyar házigazdák legalább olyan komoly moderátori szerepet játszottak, mint a budapesti felhívásában.⁵¹

Az értekezlet mindenekelőtt azért jelentett fordulópontot, mert a szovjet blokk országai ekkor fogadtak el a nyugati fél által támasztott két olyan feltételt, amelyek nélkül nem lett volna esély az előkészítő tárgyalások megkezdéséhez szükséges minimális konszenzus megteremtésére. Egyrészt a tanácskozásról kiadott nyilatkozatban elfogadták, hogy a konferencián az Egyesült Államok és Kanada teljes jogú tagként vegyen részt, másrészt hozzájárultak ahhoz is, hogy a VSZ által javasolt két napirendi pont mellett szerepeljen egy harmadik, a kulturális kapcsolatok, valamint az emberi környezet megvizsgálásának témaköre. A szovjetek, illetve a VSZ tagállamai korábban is jól tudták, hogy az Egyesült Államok és Kanada részvétele nélkül nem lehet megtartani a konferenciát, ám taktikai okokból ezt a lehetőséget mindeddig *lebegtettek*, annak érdekében, hogy cserébe elérjék az NDK részvételének elfogadását. A kulturális kapcsolatok témakörét *magyar javaslatra* fogadták el, s ez nem kevesebbet jelentett, mint az előkészítés későbbi fázisában harmadik kosárnak elnevezett „fellazítási bomba” beemelését a tárgyalási tematikába. Mint tudjuk, a harmadik kosár kulcsszerepet játszott a későbbiek során, hiszen mindenekelőtt ebben szerepeltek a nagy európai rendezés során a nyugati érdekeket megjelenítő tényezők. Ez a tematika szolgált alapul a Helsinki utáni időszakban kibontakozott emberi jogi kampány számára is, amely végül a nyolcvanas évek végén jelentős szerepet játszott a kelet-közép-európai kommunista rendszerek felbomlásában is.

A budapesti külügyminiszteri értekezleten döntés született az európai biztonság és együttműködés kérdéseivel foglalkozó állandó szerv felállításáról is, amelynek fő feladata a fegyveres erők csökkentésének megvitatása lett volna. A Szovjetunió ugyanis ekkor beleegyezett, hogy az EBK-val párhuzamosan tárgyalásokat kezdjenek az európai fegyveres erők csökkentéséről, ami kifejezetten bizalomerősítő jellegű lépésnek számított, bár az elsődleges célja az volt, hogy csökkentse az ekkoriban megfogalmazott hasonló NATO-javaslat jelentőségét. Mindemellett egy gazdasági, műszaki-tudományos és kulturális együttműködésről szóló dokumentumtervezetet juttattak el a nyugati kormányokhoz. Ekkor fogadták el Helsinkit a konferencia helyszínéül, és ekkor vált hivatalos javaslattá, hogy a finn fővárosban akkreditált nagykövetek végezzék az előkészítő munkát. Végül, de nem utolsósorban a budapesti külügyminiszteri értekezleten megerősítették: az európai biztonsági konferencia megrendezésének nincs előfeltétele.

51. Jelentés a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánynak a VSZ tagállamai külügyminisztereinek 1970. június 21–22-i budapesti tanácskozásáról, 1970. június 29. MNL-OL, XIX-J-1-j-EU-208-00482/20/1970, 93. d.

Ennek azért volt nagy jelentősége, mert lengyel, keletnémet és csehszlovák részről, mint láthattuk, éppen a budapesti felhívás utáni időszakban jelentkeztek határozott törekvések arra, hogy a szovjet blokk igenis tekintse előfeltételnek a németkérdés rendezését. Az erős belső nyomás hatására ezért elvileg történhetett volna taktikai visszalépés a VSZ részéről, ami komolyan akadályozta és késleltette volna a folyamatot. Sajátos módon ezt mindenekelőtt a szovjet és a magyar diplomácia szoros együttműködése, valamint a román fél virtuális támogatása akadályozta meg.

Budapesttől még hosszú út vezetett Helsinkig, ahol 1972 novemberében megkezdődtek a hivatalos előkészítő tárgyalások, de az európai biztonsági konferencia megrendezéséhez szükséges alapokat az 1970. júniusi budapesti külügyminiszteri értekezleten lerakták, így megnyílt az út a közvetlen kelet-nyugati párbeszéd előtt.

A KAPCSOLATOK NORMALIZÁLÁSA AZ NSZK-VAL 1969–1973⁵²

Az 1968. augusztusi csehszlovákiai invázió után, amelyben a Varsói Szerződés négy országa,⁵³ köztük Magyarország vett részt, szertefoszlott a remény, hogy a szovjet blokk németkérdésben elfoglalt álláspontját belülről, egy magyar–csehszlovák koalíció nyomására meg lehet változtatni. Ennek racionális belátása átértékelési folyamatot indított el a magyar külpolitikai gondolkodásban. Rövid ideig még bíztak abban, hogy a helyzet az érintett felek (az NSZK, illetve a szovjet blokk) kölcsönös engedményei útján rendezhető. A VSZ Politikai Tanácskozó Testületének 1969. márciusi budapesti ülését követően azonban egyre világosabbá vált a magyar vezetés számára, hogy a diplomáciai kapcsolatok létesítésére az NSZK-val csak a németkérdés általános – és a VSZ-országok érdekeinek megfelelő – rendezése keretében, mégpedig valószínűleg a folyamat utolsó szakaszában kerülhet sor. Azt követően, hogy Lengyelország, az NDK és Csehszlovákia is rendezte vitás ügyeit Bonn-nal. Ezért ekkortól a magyar diplomácia korlátainak pragmatikus belátására alapozott új koncepció volt kialakulóban, amely szerint a magyar–nyugatnémet kapcsolatok normalizálását nem a németkérdés általános rendezésétől függetlenül, a folyamatot megelőzve, hanem éppen e folyamat sikerét előmozdítva kell elérni. Vagyis a magyar vezetés lojális magatartását mindeddig egyértelműen külső kényszer diktálta, ettől fogva fokozatosan a vezetés belső meggyőződésévé vált, hogy a németkérdés,

52. Itt nem kívánok részletes áttekintést adni a tárgyalt időszak magyar–nyugatnémet kapcsolatainak alakulásáról, csupán a téma szempontjából legfontosabb trendek bemutatására szorítkozom.

53. Ahogyan azt a 6. fejezetben láthattuk, az általános közvélekedéssel ellentétben az NDK csapatai az invázióban – szovjet „tanácsra” – végül nem vettek részt.

dés, illetve az azzal szorosan összefüggő európai biztonság mielőbbi rendezésének hathatós támogatása vezet el végül a magyar–NSZK kapcsolatok végleges normalizálásához.

Az 1969 nyarától követett politikát így a magyar–nyugatnémet kapcsolatokat *kvázi normalizálása folyamatának* nevezhetjük. Ez azt jelentette, hogy miközben a magyar politikusok igyekeztek elősegíteni a németkérdés, illetve az európai biztonság ügyének általános rendezését, mindent elkövettek, hogy diplomáciai kapcsolatok híján is gyors ütemben és dinamikusan fejlesszék a magyar–nyugatnémet gazdasági kapcsolatokat, és a lehetőségek határain belül a politikaiakat is. Ezt az új irányvonalat az MSZMP PB 1969. július 1-jei határozata fektette le,⁵⁴ s a benne foglaltak lényegében 1973 elejéig szolgáltak az NSZK-val kapcsolatos magyar politika alapjául. Az 1969 decemberében, a németkérdésről Moszkvában tartott kommunista csúcs-találkozón némileg felpuhult a VSZ addigi álláspontja, így – bár a kívánatos „menetrend” mint feltétel továbbra is megmaradt – az egyes tagállamok kétoldalú tárgyalásait Bonn-nal már nem akadályozták.⁵⁵ A magyar Külügyminisztérium ezután új irányelveket fektetett le a magyar–nyugatnémet kapcsolatok alakításáról, amelyekben mindenekelőtt a nagyfokú rugalmasság és a taktikus megközelítés szükségességét hangsúlyozták.⁵⁶

Ezzel a politikával a magyar vezetés egyértelműen, mondhatni, két legyet akart ütni egy csapásra. Az igencsak „internacionalista” – és az előzmények ismeretében olykor túlzottan is lojális – álláspont kétségtelenül hasznosnak bizonyult a szovjet vezetőkkel szemben, akiknek a jóindulatára és megértésére nagyon is szüksége volt az 1968 januárjában megindított gazdasági reformokért kiálló magyar vezetésnek. Másfelől viszont, mindközben Magyarországot semmi sem gátolta abban, hogy kihasználja helyzeti előnyét, és kapcsolatait úgy fejlessze Bonn-nal, hogy azokat minél kevésbé befolyásolja a diplomáciai viszony hiánya. Magyarországnak ugyanis nem voltak olyan alapvető, nemzetbiztonságot érintő problémái, mint amelyek a lengyel, keletnémet és csehszlovák vezetés számára a kapcsolatok normalizálását a németkérdés rendezését megelőzően lehetetlenné tették. Magyar részről ugyan fenntartottak főleg a második világháborúból adódó különböző kártérítési követeléseket, ezek jellege és jelentősége azonban nem hasonlítható a lengyel, keletnémet és csehszlovák követelésekhez, ráadásul jó esély volt a vitás kérdések legalábbis kompromisszumos rendezésére.

54. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1969. július 1-i üléséről. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/493. ó. e.

55. Vö. Békés (2004b), 305–306.

56. Irányelvek a nyugatnémet politikai változásokból és a Varsói Szerződés tagállamai moszkvai tanácskozásából adódó politikai és diplomáciai feladatokhoz, 1970. január 20. MNL-OL, KÜM, XIX-J-1-j, 103. d.

A „vonzalom” ugyanakkor kölcsönös volt, mivel a nyugatnémet kormány és gazdaság szereplői is kifejezetten érdekeltek voltak a gazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztésében egy olyan VSZ-tagországgal, amellyel kapcsolatban nem kellett ehhez fájdalmas politikai döntéseket és súlyos történelmi engedményeket tenni.⁵⁷ Mindebben nyilván nem lebecsülhető szerepe volt a két világháborúban megtapasztalt fegyverbarátságnak is, még ha ezt hivatalosan általában inkább a jóval szalonképesebb „közös történelmi múlt” kategóriájával írták is körül.⁵⁸

Mindennek következtében 1969 és 1973 között példátlan ütemben növekedtek a két ország kereskedelmi kapcsolatai: a kereskedelem egésze megháromszorozódott, egyedül 1970-ben 43%-kal nőtt a forgalom. Az NSZK így megőrizte hosszú ideje betöltött első helyét Magyarország kapitalista kereskedelmi partnerei között. A nyugatnémet reláció jelentőségét tovább növelte, hogy az intenzíven fejlődő turizmus Magyarország egyik leghatékonyabb devizatermelő ágazata lett, és ebben az időszakban minden harmadik turista az NSZK-ból látogatott az országba.⁵⁹

A kétoldalú kapcsolatok fejlesztésében a két ország gazdasági minisztereinek 1970-es kölcsönös látogatása és az ebben az évben aláírt, öt évre szóló gazdasági és technológiai megállapodás bizonyult a legfontosabb lépésnek. Jelentősen elősegítette a magyar és a nyugatnémet vállalatok szorosabb együttműködését, így remek lehetőségeket biztosított a fejlett német technológia importálására. Ebben az időszakban az összes magyarországi együttműködési szerződés 65%-át nyugatnémet vállalattal kötötték, ugyanakkor az NSZK ilyen szerződéseinek többsége is magyar vállalatokkal jött létre.⁶⁰ Nem meglepő tehát, hogy bizalmas tárgyalásaikon mindkét ország képviselői úgy nyilatkoztak: a kétoldalú gazdasági kapcsolatok a diplomáciai viszony fennállása esetén sem lehetnének jobbak.⁶¹

A kétoldalú kapcsolatokban még jelentkező problémákat nagyrészt sikerült orvosolni azzal, hogy 1971-ben megállapodás jött létre a két ország között: a második világháború alatt a magyarországi zsidóktól elkobzott vagyonokért az NSZK hajlandó volt 100 millió márkát kártérítést nyújtani, és további 17 millió márkát fizetett a náci koncentrációs táborokban vég-

57. A magyar-nyugatnémet kapcsolatok normalizálásának első és mindmáig forrásértékű feldolgozását lásd Kiss J. (1976) és Kiss J. (1976/b).

58. Franz Josef Strauss például szimpátiáját a nyolcvanas években a magyar katonák szovjet fronton tapasztalt segítőkészségével magyarázta (megsebesülése után több tíz kilométeren keresztül cipelték a kórházig), így nála nyilván ez a tényező (is) motiválta a magyar gazdasági törekvések támogatását. Horváth (2009), 34.

59. Feljegyzés a szocialista országok és az NSZK kapcsolatairól (1971). MNL-OL, KÜM, XIX-J-1-j, 78. d.

60. Uo.

61. Javaslat a magyar-nyugatnémet tárgyalásokra, 1972. március 31. MNL-OL, KÜM, XIX-J-1-j, 78. d.

zett orvosi kísérletek áldozatainak.⁶² Bár a magyar kormány az NSZK-val szemben továbbra is fenntartott egy mintegy egymilliárd márkás, háborús károokra alapozott, valamint egy 250 millió márkás, a kétoldalú kereskedelmi forgalom háború végéig felhalmozódott magyar aktívumából adódó követelést, az ilyen típusú kárpótlásra még a magyar diplomaták szerint is rendkívül bizonytalanok voltak a kilátások. Magyarország ugyanis ezekről a követelésekről – szovjet nyomásra – az 1947-es párizsi békeszerződésben lemondott.⁶³ Így a kárpótlási tétel napirenden tartását inkább csak a magyar alkupozíciókat javító tényezőnek, mintsem igazi követelésnek tekintették.

Ez az „ex lex” helyzet a valóságban még előnyös is volt a magyar vezetésnek. Miközben ugyanis a gazdasági kapcsolatok a magyar elvárásoknak megfelelően ígéretesen fejlődtek, a kulturális kapcsolatok ideológiai szempontból sokkal problematikusabb területét, az NSZK magyarországi kulturális jelenlétét igyekeztek minél inkább korlátozni. Könnyen meg is teheték, mivel diplomáciai kapcsolat hiányában a magyar kormány nem volt köteles viszonyosságot gyakorolni. Így az a sajátosan abszurd helyzet állt elő, hogy Magyarország minden gond nélkül folytathatott – igen gyakran ottani intézmények által finanszírozott! – intenzív kulturális propagandát az NSZK-ban, miközben Magyarországon – a formális kulturális kapcsolatok hiányára hivatkozva – minden további nélkül korlátozhatták a nyugatnémet kulturális tevékenységet.

Egyéb területeken ugyanakkor lényegesen rugalmasabb volt a magyar álláspont. A magyar hatóságok 1969–1973 között fokozatosan és hallgatólagosan tudomásul vették, hogy a budapesti nyugatnémet kereskedelmi képviselőt egyre több területre kívánja kiterjeszteni tevékenységét,⁶⁴ így

62. A jóvátétellel kapcsolatos magyar-nyugatnémet tárgyalásokról bővebben lásd Ungváry (2006). Figyelemre méltó Ungváry érvelése, miszerint a kérdéses javak mintegy felét valójában nem a koncentrációs táborokban, hanem még Magyarország területén, magyar csendőrök vették el az áldozatoktól. Ennek fényében valóban méltányosnak tekinthető a jóvátétel 100 millió márkás összege, noha az 1968-ban a Bundestag által elfogadott ún. BRÜG-törvény (Bundesrückerstattungsgesetz – Szövetségi Visszaszolgáltatási Törvény) eredetileg 150 millió márkás keretet állapított meg. A végleges összegről a bonni kormányon belül is folytak viták, a külügyminisztérium hajlandó lett volna az eredeti összeget elfogadni, Franz Josef Strauss pénzügyminiszter viszont, aki később, a nyolcvanas években a magyar gazdasági törekvések egyik fő támogatója lett, ekkor maximum 30–35 millió márkát tartott indokoltak. Ungváry (2006), 760.

63. Javaslat a magyar-nyugatnémet tárgyalásokra, 1972. március 31. MNL-OL, KÜM, XIX-J-1-j, 78. d.

64. Lahn bonni külügyminisztériumi igazgató 1970. októberi budapesti tárgyalásain Bartha János, a magyar Külügyminisztérium Nyugat-európai Osztályának vezetője ígéretet tett a budapesti nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség konzuli jogokkal való felruházására, ám egyben arra is felhívta a figyelmet – utalva a Szovjetunió és az NDK érzékenységre –, hogy az ilyen jellegű tárgyalások akkor vezethetnek sikerre, ha minél kisebb nyilvánosságot kapnak. Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland (AAPD) (1970) Dokument 478.

1970 januárjától a missziók kölcsönösen útlevél- és vízumkiadási jogot kaptak.⁶⁵ Az NSZK budapesti kereskedelmi képvisellete végül, noha teljes körű jogokkal nem rendelkezett, lényegében már a diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt „kvázi követség” státusra tett szert.

Ebben az időszakban intenzív személyes kapcsolatok alakultak ki a két állam különböző szerveinek és társadalmi szervezeteinek képviselői között: magas rangú állami tisztviselők, szakszervezeti vezetők kölcsönös látogatásai követték egymást, és az SPD⁶⁶ számos politikusa is tárgyalt Magyarországon. Még egy különleges „titkos csatorna” is létrejött az MSZMP és az SPD között: Hans-Jürgen Wischnewski, a német szociáldemokraták egyik vezető funkcionáriusa számos alkalommal folytatott bizalmas tárgyalásokat Magyarországon.⁶⁷ Ez azonban korántsem valamiféle külön utas magyar külpolitikai törekvést, sokkal inkább egyfajta közvetítői missziót tükrözött, mivel a megbeszélésekről a szovjet (és a keletnémet) vezetőket rendszerint tájékoztatták.

Az 1969 októberében megalakult Brandt-kormány a nem túl bátor, de kétségtelenül pragmatikus magyar politikát hallgatólagosan tudomásul vette, és nem erőltette a diplomáciai kapcsolatok felvételét, amíg nem jön létre megállapodás Lengyelországgal, az NDK-val és Csehszlovákiával. Belátó magatartásukat jelentősen elősegítette az a számukra szerencsés és korántsem mindennapi körülmény, hogy az MSZMP PB 1969. július 1-jén a magyar–nyugatnémet kapcsolatok alakításáról hozott, korábban említett – természetesen szigorúan titkos – határozatát sikerült megszerezniük, így világos képet alkothattak a magyar vezetés stratégiájáról és taktikájáról, valamint az ország külpolitikai mozgásterének jelentős korlátairól.⁶⁸

Az 1972. őszi nyugatnémet választások előtt azonban a bonni kormány mégis tett egy újabb kísérletet, mivel Brandt kancellár úgy ítélte meg, hogy az SPD esélyei jelentősen nőnének, ha sikerülne elérni a diplomáciai kapcsolatok felvételét Magyarországgal. Ezért 1972 augusztusában váratlanul bizalmas úton azt kérte a magyar vezetőktől, hogy személyesen tárgyalhasson Kádár Jánossal a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Alternatív megoldásként felvetette, hogy személyes megbízottjaként Wischnewski utazna Budapestre.⁶⁹ Az adott körülmények között meglepő

65. Horvát–Németh (1999), 141.

66. Sozialdemokratische Partei Deutschlands – Németországi Szociáldemokrata Párt.

67. Hans-Jürgen Wischnewski titkos látogatásairól az MSZMP PB alábbi üléseinek feljegyzései tanúskodnak: 1970. február 10., 1971. február 9., 1972. szeptember 19., 1973. január 30., 1973. december 4., 1975. január 28., 1980. november 11. Az MSZMP kapcsolatairól a nyugat-európai szociáldemokrata pártokkal lásd Simon (2012).

68. AAPD (1969). Dok. 322. és 324. Az utóbbi részletesen elemzi és értékeli a határozatot.

69. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. szeptember 5-i üléséről. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/590. ő. e.

kérés nem kis dilemmát okozott a magyar vezetésnek, hiszen 1967 óta maguk is ezért küzdöttek, s most Bonn tálcán kínálta a lehetőséget. Másfelől viszont a mindeddig lojálisan követett VSZ-menetrend szerint meg kellett várni az NSZK–NDK és az NSZK–csehszlovák viszony rendezését.

Az MSZMP PB a testület 1972. szeptember 5-én tartott ülésén tárgyalta az ügyet, és úgy döntöttek, hogy a „B-tervet” támogatják, azaz hajlandók Budapesten fogadni bizalmas tárgyalásra Wischnewskit, egyúttal viszont arról is előre határozatot hoztak, hogy minderről tájékoztatni kell majd a szovjet és keletnémet partnereket.⁷⁰ A találkozóra 1972. szeptember 15-én került sor, Komócsin Zoltán, az MSZMP KB külügyi titkára fogadta a Magyarországra látogató két vezető SPD-politikust, Hans-Jürgen Wischnewskit és Eugen Selbmannt. A nyugatnémet partnerek rögtön a tárgyra tértek, és nyíltan azzal érveltek, hogy minden olyan politikai erőnek, amely az enyhülési folyamat továbbvitelében érdekelt, támogatnia kell az SPD-t, hogy hatalomban maradhasson. A Lengyelországgal való viszony normalizálása értékes támogatást biztosított nekik, most viszont Magyarország segítségére is szükségük van.⁷¹ A magyar vezetés azzal tudná legjobban erősíteni az SPD pozícióját, ha még az ősszel esedékes választások előtt diplomáciai kapcsolat létesülne az NSZK és Magyarország között.

Komócsin azonban – az időközben minden bizonnyal Moszkvával történt egyeztetésnek megfelelően – hasonló nyíltsággal közölte, hogy Magyarországnak eleget kell tennie szövetségi kötelezettségeinek, ezért a diplomáciai kapcsolatok kialakítása mindaddig nem lehetséges, amíg az NSZK nem rendezi a viszonyát az NDK-val és Csehszlovákiával.⁷² Noha ebben az időben a Brandt-kormány hatalomban maradása valóban a szovjet blokk egyik fő külpolitikai célkitűzése volt, és a Kreml igyekezett is minden tőle telhetőt megtenni ennek érdekében, a VSZ-menetrend feladása túl nagy engedménynek minősült volna, így a kezdeményezést végül elutasították.

Új helyzet csak 1973 januárjában állt elő, amikor az NSZK már rendezte viszonyát az NDK-val, és úgy tűnt, még az év első felében sor kerülhet a Csehszlovákiával folytatott tárgyalások befejezésére is. Az MSZMP PB ekkor hozott határozatot arról, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvétele céljából tárgyalásokat kell kezdeményezni az NSZK kormányával.⁷³ A Kül-

70. Uo.

71. Az Odera–Neisse-határt német–lengyel határként elismerő szovjet–NSZK szerződést 1970. augusztus 12-én, a hasonló lengyel–NSZK szerződést pedig 1970. december 7-én írták alá. Miután a szerződések ratifikálása a Bundestagban 1972 tavaszán megtörtént, a lengyel–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok felvételére 1972 őszén került sor.

72. Jelentés Komócsin Zoltán megbeszéléséről H. J. Wischnewskivel és H. (sic!) Selbmannal, az SPD politikusával, 1972. szeptember 15. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/3433. ő. e.

73. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1973. január 16-i üléséről. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/602. ő. e.

ügyminisztérium javaslatot is tett egy külügyminiszter-helyettesi szintű politikai konzultációra, ám azt Bonnban elutasították, mert a magyar fél – talán mert már túlzottan hozzászoktatták magukat az óvatossághoz – nem közölte előre, hogy miről szeretne tárgyalni. A bolgárok ugyanebben az időben, 1973 májusában konkrét ígéretet tettek, hogy a csehszlovák–NSZK tárgyalások sikeres befejezése után azonnal felveszik az NSZK-val a diplomáciai kapcsolatot, és jelezték, hogy azt követően Todor Zsivkov is mielőbb Bonnba kíván látogatni. Így a bonni külügyminisztériumban még 1973 júniusában is az volt az általános nézet, hogy a bolgárokkal azonnal meg kell kezdeni a tárgyalásokat, a magyarok esetében pedig meg kell várni, amíg elszánják magukat, hogy követik a bolgárokat.⁷⁴

A nyugatnémet–csehszlovák tárgyalások azonban végül jelentősen elhúzódtak, s így csak a nyár végére jöttek létre a rendezés feltételei. Magyar részről ekkor már minden készen állt a szeptember elejére tervezett kapcsolatfelvételhez, ám ekkor váratlanul Bonn gördített akadályokat a meg egyezés elé a nyugat-berlini polgároknak nyújtott jogi támogatások terén támasztott, korábban nem jelzett igényeivel. A felmerült problémákat végül szovjet közvetítéssel sikerült rendezni, s így kerülhetett sor a diplomáciai kapcsolatok hivatalos felvételére 1973. december 21-én. A magyar félnek még egy utolsó feltételt is teljesítenie kellett: Brandt kancellár személyes kérésére szabadon bocsátották Kerényi Máriát, a budapesti Kulturális Kapcsolatok Intézete munkatársát, akit 1971-ben hét év börtönre ítélték azzal a váddal, hogy az NSZK-nak kémkedett.⁷⁵

Így Magyarország annak ellenére, hogy 1967-ben az elsők között szánta el magát erre a lépésre, végül a szovjet blokk utolsó országaként normalizálta a viszonyát az NSZK-val, a bolgárok két nappal megelőzték. Mindközben a németkérdés általános rendezésének időszakában, 1967–1973 között, a már diplomáciai kapcsolatokkal rendelkező Románia mellett a szovjet blokkban Magyarország ápolta a legintenzívebb, legfelhőtlenebb és legelőnyösebb kapcsolatokat az NSZK-val.

A diplomáciai kapcsolatok hivatalos felvétele után a legfontosabb célkitűzés a politikai és kulturális viszonyok rendezése lett, mivel a gazdasági kapcsolatok ekkor már olajozottan működtek. A nagykövetségek megnyitása után a két ország megállapodást kötött a nyugat-berlini magyar konzulátus felállításáról, cserébe viszont az NSZK budapesti nagykövetsége ellátotta a nyugat-berlini polgárok képviselőtét. A politikai kapcsolatok terén is intenzív fejlődés kezdődött, a két ország viszonyában bekövetkezett minőségi változást Walter Scheel nyugatnémet külügyminiszter magyarországi

74. AAPD (1973) Dok. 181.

75. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1973. december 18-i üléséről; AAPD (1971) Dok. 899. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/626. ő. e.

látogatása jelezte 1974 áprilisában. Helmut Schmidt kancellár és Kádár János már 1974-ben kölcsönösen meghívták egymást, de az első találkozó a helsinki egyezmény záróokmányának aláírása idején jött létre. Kádár János első hivatalos látogatását az NSZK-ba 1976-ban tervezték, végül azonban csak 1977 júliusában került rá sor.

Magyarország számára a németkérdés komplexitását leginkább az adta, hogy egyszerre volt érdekelt kiegyensúlyozott és dinamikusan fejlődő viszony fenntartásában mindkét német állammal. S ez az NDK esetében sem csupán azt jelentette, hogy ideológiai alapon és a szovjet blokkhoz tartozás kényszeréből adódóan mindvégig támogatni kellett a kelet-berlini rendszert, hanem ezt diktálták a gazdasági érdekek is.

A magyar–keletnémet kapcsolatok sajátosan egyediek és ellentmondásosak voltak. A hatvanas és a hetvenes években a Szovjetunió mellett az NDK volt a magyarországi gazdasági és belpolitikai változások leghevesebb kritikusa. Az 1968-as csehszlovákiai válság során komoly személyes vitákra is sor került a két ország vezetői között. A Varsói Szerződés öt tagállamának júliusi varsói ülésén Walter Ulbricht – amint korábban említettem – durva kirohanást intézett Kádár János ellen: nem csupán teljesen nyíltan és éles hangnemben kritizálta Kádár kompromisszumos megoldást szorgalmazó reakcióját, hanem egyenesen arra figyelmeztetett: könnyen előfordulhat, hogy a Varsói Szerződés egy következő tanácskozásán a magyarországi belügyek rendezése lesz a téma.⁷⁶ Gazdasági téren ugyanakkor egészen más volt a helyzet: a szovjet blokkon belül Magyarország az NDK-val tartotta fenn a legkiegyensúlyozottabb kapcsolatokat. Az NDK megbízható kereskedelmi partnernek bizonyult – valójában az egyetlen ilyen keleti partner volt –, és a KGST-országok között a legfejlettebb technológiával rendelkezett. Az NDK fokozatosan Magyarország legnagyobb fogyasztásicikk-szállítója lett, ami a kádári életszínvonal-politika, a fogyasztói szocializmus imázsának folyamatos fenntartása szempontjából nagy jelentőségű volt. (A kádári fogyasztói szocializmus egyik jelképévé vált relatíve olcsó keleti népautó, a Trabant is az NDK-ból származott.) A hetvenes évekre a két ország közötti árucseré-forgalom a háromszorosára nőtt. A nyolcvanas évekre az NDK lett Magyarország harmadik számú külkereskedelmi partnere a Szovjetunió és az NSZK után.⁷⁷

A hatvanas–hetvenes években a magyar diplomácia – amint korábban említettem – erőteljesen támogatta az NDK nemzetközi elismertetéséért folytatott küzdelmet. 1967 februárja után ugyanis világossá vált: a diplomáciai viszony rendezésére az NSZK-val csak a németkérdés általános rendezése keretében kerülhet sor, így az út Bonnba az NDK érdekeinek érvé-

76. Navrátil et al. (1998), 218, 220–221.

77. A magyar–NDK gazdasági kapcsolatok alakulásáról lásd Kádár (1986).

nyesítésén keresztül vezetett. A történelem iróniája, hogy a több évtizeden át fenntartott elvi támogatás után 1989-ben éppen egy magyar diplomáciai lépés – nevezetesen a Magyarországon tartózkodó keletnémet turisták kien-gedése Ausztriába – volt az, amely nem csupán a keletnémet kommunista rendszer összeomlását mozdította elő, de végül a német egység megvalósításhoz, s ezzel az NDK megszűnéséhez vezetett.⁷⁸

POLITIKAI KOORDINÁCIÓ ÉS LOBBIKÜZDELMEK A SZOVJET BLOKKBAN

A szovjet–nyugatnémet szerződés 1970. augusztus 12-i aláírása döntő át-törést jelentett a németkérdés rendezéséért folytatott küzdelemben, ezért azt követően nagy sürgősséggel összehívták a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülését Moszkvában. A győzelem mámorát csak Ceaușescu obstrukciós javaslata árnyékolta be, aki szerint eljött az idő, hogy Csehszlovákia, Bulgária, Lengyelország és Magyarország is felvegye a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. A javaslatot a többiek, Kádárral együtt visszautasították, a magyar vezető ugyanis lojálisan tartotta magát a VSZ-külgügyminiszterek 1967. februári varsói ülésén lengyel és keletnémet nyomásra elfogadott, majd a hét szocialista ország 1969. decemberi moszkvai tanácskozásán megerősített s egyben pontosított menetrendjéhez.⁷⁹

Ez az elvi szilárdságról tanúskodó, ám az adott körülmények között ko-molyan megkérdőjelezhető magatartás okozott is némi gondot Kádárnak hazatérte után, mivel az MSZMP PB ülésén, ahol beszámolt a VSZ PTT tanácskozásáról, többen kritikusan felvetették, vajon nem kellett volna-e megragadni a kínálózó alkalmat a VSZ-menetrend megváltoztatására és az NSZK-val való kapcsolatok rendezésére.⁸⁰

1970. december elején Berlinben újabb, rendkívülinek is nevezhető ülést tartott a VSZ PTT, hiszen addig még évi rendszerességgel sem tartot-tak ilyen magas szintű találkozót, ebben az évben pedig ez már a második volt. A sürgősséget az indokolta, hogy néhány nappal később aláírták a len-gyel–NSZK szerződést is, ami újabb jelentős siker volt a németkérdés ren-dezésének útján. A VSZ-tagországok képviselői ekkor értesülhettek arról a korábban nélkülük megkötött lengyel–szovjet megállapodásról, amelynek

78. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi kontextusáról lásd Békés (2000). A határ-nyitás történetét Oplatka András dolgozta fel: Oplatka (2008).

79. A varsói diktátum létrejöttének körülményeiről lásd Békés (2009). A lengyel és keletné-met vezetés szerepéről lásd Selvage (2008), 183–184. A lengyel álláspontról lásd még Jarzabek (2008).

80. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1970. augusztus 25-i üléséről. MNL–OL, M-KS-288. f. 5/525. 6. e.

alapján a lengyelek engedélyt kaptak arra, hogy a lengyel–NSZK szerző-dés ratifikálása után (ők egyedül) felvegyék a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val.

Az 1967. februári varsói diktátum lényeges módosítását tehát sajátos módon most maga a diktátum egyik társszerzője, azaz Lengyelország erő-szakolta ki, noha a varsói titkos jegyzőkönyv hat pontja közül még csak kettő teljesült.⁸¹ A VSZ többi képviselőjének előadott hivatalos magyarázat az volt, hogy a szerződés aláírása fejében valami kompenzációt kell nyújta-ni a nehéz helyzetben lévő Brandt-kormányának, amelyet ráadásul keleti po-litikája miatt az amerikai vezetés is támad. Kádár ugyanakkor úgy értesült, hogy az NSZK eleve ezt szabta feltételül a szerződés aláírásához.⁸²

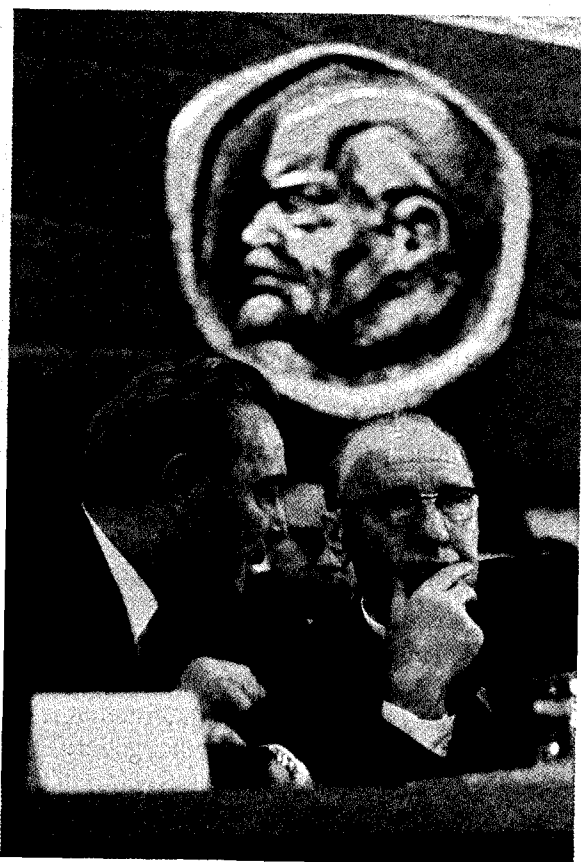
Figyelemre méltó fejlemény volt, hogy ezt az elvszerűnek ugyan nehe-zen nevezhető, ám kétségkívül rugalmasságról tanúskodó megoldást az NDK vezetése is elfogadta, miközben egy évvel korábban még a lengyel–nyugatnémet tárgyalások tervezett megkezdését is vehemensen ellenezte. A többi tagállam számára viszont újra megerősítették a menetrendet: a ki-maradt három ország csak akkor normalizálhatja kapcsolatait az NSZK-val, ha: megtörténik a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés *ratifikálása* a Bundestagban; megtörténik az NDK–NSZK viszony normalizálása, bele-értve az NDK nemzetközi jogi elismerését; valamint ha az NSZK elismeri a müncheni egyezmény kezdettől való érvénytelenségét.

A tanácskozáson Brezsnyev hangsúlyozta a rendszeres konzultációk szükségességét, amelyekre különösen nagy szükség lesz az európai bizton-sági értekezlet előkészítésének időszakában. Ezért javasolta, hogy a VSZ-en belül hozzák létre a Külgügyminiszterek Tanácsát. A javaslatot Ceaușescu kivételével mindenki támogatta.⁸³ Kádár szintén egyetértett a javaslattal, annál is inkább, mivel ez eredetileg magyar ötlet volt, és a magyar vezetés 1963 óta rendszeresen felvetette a magyar–szovjet bilaterális tárgyalásokon. Mint láthattuk, a magyar diplomácia nem is olyan régen, 1970 elején ko-moly nemzetközi erőfeszítéseket tett egy ilyen konzultációs szerv megalá-kítása érdekében. Mivel azonban Kádár eleve számított a román vétóra, egyúttal felvetett egy rugalmasabb megoldást is: javasolta, hogy ha az új testületet nem lehet most létrehozni, akkor egyezzenek meg abban, hogy a külügyminiszterek vagy helyetteseik a jövőben gyakrabban konzultáljanak. A VSZ külügyminiszter-helyettesek tanácskozásai ekkortól váltak a szer-

81. Az atomfegyverek birtoklásának tilalmát szorgalmazó feltétel időközben szintén telje-sült, mivel a bonni kormány aláírta az 1968 júliusában megkötött atomsorompó-egyezményt.

82. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1970. december 8-i ülésén. MNL–OL, M-KS-288. f. 5/538. 6. e.

83. Románia politikájáról lásd Munteanu (2002), Deletant (é. n.).

Leonid Brezsnyev és Kádár János az MSZMP X. kongresszusán.
1970. november 25. • MTI Fotó/Szebellédy Géza

vezet gyakori és intenzív egyeztetést végző, de sohasem intézményesített fórumává.⁸⁴

1971 júliusában, az európai népek Brüsszelben szovjet kezdeményezésre megtartott konferenciáját követően, a VSZ-tagországokkal összehangolt módon a magyar vezetés is lépéseket tett az európai biztonsági konferencia gondolatának hazai népszerűsítésére is. Az MSZMP PB határozatot hozott az Európai Biztonság és Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának megalakításáról. A 42 tagú, népfregetoson összeállított testület tagjai neves közéleti személyiségek, tudósok, írók, újságírók, színészek, szakszervezeti és egyházi vezetők lettek, de szerepelt a listán termelőszövetkezeti tag is. A testület nagy létszáma az operatív munka szempontjából korántsem oko-

84. Az értekezletek dokumentumait (1964–1989) lásd Békés–Locher–Nuenlist (2005).

zott gondot, mivel Kádár világosan kifejtette: „a világon semmit sem fog csinálni az egyes ember. Egyszer vagy kétszer összeülnek.”⁸⁵

A VSZ külügyminiszterei 1971. november 30. – december 1-jén újabb értekezletet tartottak Varsóban. A fő cél az európai biztonsági és (ekkor már keleten is) együttműködési értekezlet⁸⁶ előkészítő munkálatainak meggyorsítása volt. A tanácskozásról kiadott közleményben felhívtak minden érdekelt országot: tegyenek gyakorlati lépéseket annak érdekében, hogy a konferencia már 1972-ben megkezdődhessen. Péter János magyar külügyminiszter arra az ismert román álláspontra reagálva, hogy a konferencia munkája ne a blokkok közötti tárgyalásokat jelentse, hozzászólásában lényegében közvetíteni akart a VSZ-en belüli álláspontok között, amikor hangsúlyozta, hogy valójában három szinten kell tárgyalni:

1. szükség van a blokkon belüli folyamatos konzultációra, mert „még az egyes blokkokon és katonai szervezeteken belül sem érti minden tag a biztonsági konferencia célját, vagy nem teljesen azonos módon értékeli azt”;
2. szükség van a blokkok közötti egyeztetésre is;
3. szükség van a blokkok feletti, a blokkon kívüli előkészítő munkára is, mert „ebben a munkában minden érdekelt államnak részt kell vennie és a munka célja az, hogy a blokkok helyett az önálló és független államok együttműködésére építsük a biztonság ügyét”.⁸⁷

A magyar külügyminiszter szorgalmazta a VSZ-en belüli további konzultációkat, főleg az európai gazdasági együttműködés témakörében, javasolta, hogy az első, Budapesten tartott konzultáció után a második ilyen egyeztetés most Varsóban legyen.

A VSZ PTT 1972. januári prágai ülésén a szervezet újabb felhívást tett közzé az európai biztonsági és együttműködési konferencia mielőbbi megrendezése érdekében. Elfogadták a finn javaslatot, hogy Helsinkiben kezdődjenek meg a nagykövetségi szintű előkészítő tárgyalások, bejelentették, hogy kinevezik képviselőiket, és erre szólították fel a többi európai országot is. Felhívták Európa, az USA és Kanada kormányait, kezdjék meg a gyakorlati előkészítést, hogy 1972-ben a multilaterális előkészítő tárgyalások megindulhassanak.

85. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1971. július 13-i üléséről. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/559. ő. e.

86. A keleti blokk a VSZ PTT 1970. decemberi berlini értekezletén fogadta el, hogy az együttműködés tematikája, amit a nyugati államok kezdettől szorgalmaztak, bekerüljön a konferencia hivatalos elnevezésébe.

87. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1971. december 14-i üléséről. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/570. ő. e.

Az ülésről kiadott közlemény persze nem tett említést arról, hogy a konferencia egyik fő kérdése valójában az NSZK-val való viszony további alakítása volt. Bár a varsói diktátum óta fennálló, 1969 decemberében pontosított menetrend már az 1970 augusztusában tartott moszkvai VSZ PTT ülésen tovább lazult, az ott módosított menetrendet még egységesen elfogadták a résztvevők. Most azonban, midőn a két szerződés ratifikálása elérhető közelségbe került, újra fellángoltak az egyéni érdekekért folytatott harcok, egységes álláspontnak már nyoma sem maradt; a jelenleg elérhető források alapján a németkérdésben így nem kevesebb, mint öt különböző álláspont jelent meg. A diplomáciai kapcsolatokat az NSZK-val csak akkor lehet felvenni, ha:

1. az NDK-t felveszik az ENSZ-be (keletnémet álláspont);
2. az NSZK elismerte a müncheni egyezmény kezdetektől való érvénytelenségét (csehszlovák és szovjet álláspont);
3. megtörtént a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása (lengyel álláspont) – ezt követően Lengyelország egyedül felveszi a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK-val, de ezt a lépését összehangolja többiekkel;
4. megtörtént a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása (magyar álláspont) – ezt követően újabb egyeztetést kell tartani, majd ezután Lengyelország, Magyarország és Bulgária rendezi viszonyát Bonn-nal;
5. a négy ország most vegye fel a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK-val (román álláspont – megismételt korábbi javaslat).

Látjuk, hogy az NDK vezetése még többet akart, és az addigi VSZ-támogatásra építve egy újabb, korábban feltételként fel sem merülő szélsőséges követeléssel állt elő. A csehszlovákok szintén további szolidaritásra jelentették be igényüket, annak tudatában, hogy ezzel a németkérdés rendezésének egész folyamatát hosszú évekre kitolhatják. Gustáv Husák maga őszintén elmondta, hogy kilátástalannak látják a helyzetet, és szerintük egy ilyen megegyezés létrehozása valószínűleg még hosszú ideig eltarthat. Ezért azt javasolta, hogy a Varsói Szerződés (s persze elsősorban a Szovjetunió) gyakoroljon politikai nyomást az NSZK-ra, s azt is kérte, hogy a müncheni egyezményre vonatkozó feltétel kerüljön be a VSZ PTT nyilatkozatába (ami végül meg is történt).

A lengyel álláspont – talán nem véletlenül – olyannyira talányos volt, hogy pontos értelmezése máig problematikus. Edward Gierk ugyanis láthatóan szándékosan homályos megfogalmazásban beszélt a németkérdés megoldásáról. Egyrészt kifejtette, helyeslik, hogy a normalizálásnak feltétele legyen a müncheni egyezmény érvénytelenítése is, másrészt pedig ki-

jelentette, hogy a szovjet blokk számára az NSZK-val való viszony normalizálásának utolsó állomását az jelenti, ha Bonn a nemzetközi jog szerint elismeri az NDK-t. Gierk beszédéből az olvasható ki, hogy az NDK elismerése a normalizálás folyamatának végső pontját jelenti majd, de ez nem tartozik a feltételek közé.

Nem csoda, hogy maga Kádár is nehezen tudta értelmezni a lengyel álláspontot az MSZMP PB ülésén tartott beszámolójában,⁸⁸ a VSZ PTT üléséről készült magyar feljegyzés pedig egyenesen úgy értelmezte a lengyelek felszólalását, hogy a lengyel vezetés visszalépett korábbi, az NSZK-nak tett ígéretétől, miszerint a ratifikálás után felveszi vele a diplomáciai kapcsolatot.⁸⁹ Kádár a PB vita végén újabb hosszú fejtegetésbe kezdett, s ennek során azt állította, hogy a lengyelek a VSZ PTT ülésén újra hangoztatták, hogy a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása után felveszik a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val, de a lépést egyeztetni fogják a többi tagállammal.

A VSZ PTT 1972. januári prágai ülésén a legnagyobb meglepetést minden bizonnyal Kádár János fellépése okozta, mert a magyar vezetés mindaddig maximális lojalitással tartotta magát a VSZ-menetrendhez, és sem kétoldalú, sem multilaterális értekezleten nem kísérelte meg a terv módosítását. Kádár valószínűleg improvizált az ülésen, az általa előterjesztett javaslatra ugyanis az MSZMP PB-től nem volt felhatalmazása. Látva a szinte anarchikus állapotokat, valamint a testvéri országok vezetőinek leplezetlen önzését és cinizmusát is tapasztalva, valószínűleg felháborította, hogy a többiek ilyen durván visszaélnék a magyar vezetés jóindulatával, türelmével és lojalitásával, amikor újabb, szerinte rövid távon nem teljesíthető feltételeket támasztva hosszabb időre ki akarják tolni a magyar–NSZK kapcsolatok rendezésének lehetőségét. Ezért a korábbi blokkfegyelem teljes fellazulását érzékelve úgy gondolta, itt az idő tesztelni, nem lehet-e ebben a korábbinál láthatóan sokkal zavarosabb helyzetben elérni a menetrend Magyarország számára kedvező módosítását. Kádár mindezek alapján a VSZ PTT ülésén azt javasolta, hogy közvetlenül a ratifikálás után – vagyis nem várva meg a csehszlovák–NSZK megállapodást és az NDK elismerését – újra össze kell hívni a VSZ PTT ülését, és ott döntést kell hozni Bulgária, Lengyelország, Magyarország és az NSZK közötti kapcsolatok rendezéséről.⁹⁰ Fő érvként azt hozta fel, hogy a müncheni egyezmény körüli vita láthatóan sokáig el fog tartani, viszont az NSZK-nak valamit mégis adni kell a ratifikációért cserébe. Kádárnak lehetett egy titkos motívuma is ebben a képlékeny helyzetben, a Politikai Bizottság ülésén ugyanis a következő rejtélyes meg-

88. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. február 1-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/573. ő. e.

89. Uo. Feljegyzés a VSZ PTT 1972. január 25–26-án Prágában tartott üléséről.

90. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. február 1-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/573. ő. e.

jegyzést tette a müncheni egyezményről: „Ez magyar oldalról sem egyszerű. A müncheni szerződés annullálása Magyarországot is érinti. De ezt nem említi senki, el is felejtik az emberek.”⁹¹ Mint ismeretes, 1938-ban, a müncheni egyezmény után a német–olasz döntőbíróóság által létrehozott 1. bécsi döntés Magyarországnak ítélte Dél-Szlovákia döntő többségben magyar lakosságú területeit, amelyeket egy igazságos békeszerződés már az első világháború után sem szakított volna el Magyarországtól. Kádár logikusan párhuzamot vont az NSZK érvelése és a magyar helyzet között, mivel a döntően németek által lakott Szudéta-vidék Németországnak ítéltése a müncheni egyezményben szintén az etnikai elv figyelembevételével történt, így – függetlenül annak tragikus következményeitől – igazságosnak tekinthető. Bonn részéről a csehszlovák követelés elfogadása (miszerint az NSZK ismerje el, hogy a müncheni egyezmény *kezdetől fogva* érvénytelen) így nem kevesebbet jelentett, mint az etnikai elv alapján történelmileg is igazságosnak tekinthető 1938-as döntés „önkéntes” megtagadását és igazságtalannak minősítését. A prágai igény magyar támogatása így egyúttal implicit módon azt is jelentette, hogy a magyar vezetésnek is igazságtalannak kellett nyilvánítania az első bécsi döntéssel megállapított korrekt etnikai határokat, s mindez valójában a magyar területi követelésekről való végleges lemondást igényelte. S noha a magyar vezetés nyilvánosan sohasem vetett fel ilyen igényeket, a magyarlakta területekről való végleges lemondás nem volt kisebb trauma számukra sem, mint a németeknek beletörődni a Potsdamban Lengyelországnak ítélt, valamint a szudétanémet területekről való lemondásba. Különösen, mivel a németeket ezekről a területekről a második világháború után a szövetséges nagyhatalmak jóváhagyásával kitelepítették, a szlovákiai magyarok viszont zömmel szülőföldjükön maradtak.⁹²

Az igazságosság és a szövetségesi lojalitás konfliktusát Kádár János ekkor még csak a megszokott módon, a „kisebbik rossz”-típusú döntésekbe való kényszerű beletörődéssel tudta kezelni. Egészen más nemzetközi környezetben, 1989 nyarán a hasonlóan súlyos dilemmát felvető keletnémet menekültkérdés megoldása során az NDK és az NSZK „vitájában” az akkori magyar vezetés hosszas vívódás után végül nyíltan az utóbbi oldalára állt.

Kádár láthatóan elemében volt a VSZ PTT prágai ülésén, mivel – korábbi, teljesen defenzív és ultralojális magatartásával szöges ellentétben – a kérdés kedvező megoldására rögtön egy B tervet is előadott. Elmondta, milyen fontosnak tartja, hogy az NDK-t a NATO-országok is mielőbb elismerjék, s rögtön tudott is ilyen konkrét hajlandóságról: a közelmúltban

91. Uo.

92. A szlovákiai magyarok egy részének második világháború utáni kitelepítéséről és a csehszlovák kormány által kioroszakolt lakosságcsere történetéről lásd legújabban Romsics (2006), 125–138. és Bottoni (2015), 28–37. A magyar–román viszonyról és az erdélyi kérdésről lásd Földes (2007).

Budapesten tárgyaló francia külügyminiszter felvetette, hogy Franciaország hajlandó lenne elismerni az NDK-t, ha Magyarország cserébe felvenné a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. Az európai biztonsági és együttműködési konferencia előkészítésével kapcsolatban Kádár a következőket mondta: egyetért azzal, hogy újabb széles körű kampányt kell indítani a nyugat-európai országok meggyőzése érdekében, hogy a konferenciára még 1972-ben sor kerülhessen. Ennek érdekében fel kell használni a meglévő és ezután kiépítendő bilaterális kapcsolatokat. Támogatni kell a finn kezdeményezést a Helsinkiben tartandó nagyköveti szintű előkészítésre, és már most meg kell állapodni abban, hogy a VSZ országainak helsinki képviselői vagy különmegbízottai mikor keressék meg a finn kormányt a sokoldalú konzultáció kérdésében. A VSZ országainak igyekezniük kell, hogy a biztonsági értekezlet minden lényeges kérdésében mielőbb kidolgozott közös álláspontjuk legyen. Legyenek tervek arra, milyen szinten képviseltek magukat az előkészítő tárgyalásokon és magán az értekezleten. Továbbá, állást kell foglalni a konferencia napirendjének kérdésében, figyelembe véve a nyugati országok elfogadható javaslatait is, valamint célszerű lenne kidolgozni a fegyverzet és a csapatok csökkentésével kapcsolatos katonai és katonapolitikai kérdéseket. Mindemellett – hangsúlyozta Kádár – intenzívebbé kell tenni az európai gazdasági, kereskedelmi, műszaki-tudományos és kulturális együttműködéssel kapcsolatos javaslatok kidolgozását. Foglalkozni kell az emberi környezet védelmével összefüggő együttműködés konkrét kérdéseivel is. A később kulcsfontosságúvá vált „harmadik kosár”⁹³ kapcsán pedig arra figyelmeztetett, hogy nem szabad a NATO-országoknak átadni a terepet az eszmék és információk fokozatos cseréje, valamint a turistaforgalom növelésének kérdésében sem. Külön felhívta a figyelmet arra, hogy az állami kapcsolatok fejlesztése mellett a társadalmi szerveket is vonják be a biztonsági konferencia gondolatának népszerűsítéséért folytatott kampányba – többek között a keleti és nyugati szakszervezeti szövetségek közötti együttműködésre utalt, és megemlítette, hogy e téren fontos esemény lesz az európai polgármesterek 1972 őszére Budapestre összehívott értekezlete is.

A VSZ PTT prágai ülését követően a szovjet blokkban is felgyorsultak az európai biztonsági és együttműködési értekezlet előkészítésének munkálatai. A magyar vezetés kezdetől fogva az európai gazdasági együttműködés

93. Az értekezlet napirendjén négy fő témakör szerepelt: 1. a biztonságra vonatkozó kérdések, 2. a gazdasági, műszaki és környezeti együttműködés kérdései, 3. az emberi kapcsolatok, kulturális csere és az információ áramlása, 4. a konferenciát követő intézkedések. Valójában csak az első három témakör megvitatására alakult ún. nagy bizottság, amelyeket 12 albizottság segített a munkában. A „kosár” elnevezés az elnökségi asztalon elhelyezett javaslatgyűjtő papírkosarak alapján terjedt el a konferencián és azt követően. Lásd Dunay-Gazdag (1995), 26–27.

kérdésének tulajdonított kitüntetett szerepet, hiszen Magyarország ezen a területen remélhette a legtöbb nyereséget egy sikeres összeurópai konferencia eredményeként. Ennek megfelelően már 1970 áprilisában gazdasági szakértői értekezletet tartottak Budapesten, 1971 októberében pedig az addigi konzultációk alapján elkészült egy részletes összefoglaló, amelyet eljuttattak a VSZ tagállamainak. A Külügyminisztériumban 1972 februárjában már részletesen kidolgozott irányelvek készültek „Az összeurópai gazdasági együttműködés lehetőségei” címmel. Ebben a 26 oldal terjedelmű írásban sok figyelemre méltó felvetés mellett az egyik legfontosabb javaslat az volt, hogy az európai gazdasági együttműködésért felelős szerv, megfelelő átalakítás után, az Európai Gazdasági Bizottság legyen.⁹⁴ A szovjetek ugyanakkor – és ezt Budapesten is jól tudták – mindvégig határozottan elleangették, hogy ez a szerintük nyugati dominanciájú nemzetközi szervezet a konferencia utáni időszakban fontos szerepet kapjon.

Puja Frigyes, a külügyminiszter első helyettese 1972. márciusi moszkvai konzultációja során számos javaslatot tett a munka meggyorsítása érdekében: a mielőbbi VSZ-konzultáció megtartását, szakértői munkacsoportok felállítását (például az emberek és információk szabad áramlása területén), valamint a biztonsági értekezlet céljairól és napirendjéről az 1969. októberi prágai és 1970. júniusi budapesti külügyminiszteri értekezleteken elfogadott, de már elavult dokumentumok revízióját és új javaslatok elfogadását. Puja sürgette a gazdasági együttműködésről korábban Budapesten megkezdett konzultáció folytatását és ebben a témában a szovjet álláspont kidolgozását. Mint elmondta, erre azért lenne mielőbb szükség, hogy a nyugati országokkal időközben intenzíven folytatott tárgyalásokon a magyar fél a VSZ közös álláspontját kifejtthesse.⁹⁵

A magyar Külügyminisztériumban 1972 folyamán már intenzív előkészítő munka folyt az európai biztonsági és együttműködési konferencia előkészítése ügyében. Az év nyarán a minisztériumban olyan elképzelés is megfogalmazódott, hogy ha a nyugati államok időhúzási taktikája miatt nem következik be kívánatos mértékű előrehaladás az értekezlet előkészítésében, Magyarország egyoldalúan adjon ki egy memorandumot, hogy a magyar diplomácia nyugati országokkal addig folytatott tárgyalásai eredményeit közzétéve haladást próbáljon meg elérni.⁹⁶

94. Az összeurópai gazdasági együttműködés lehetőségei. Előterjesztés a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága részére, 1972. február 24. MNL-OL, KÜM, XIX-J-1-j-EU-208-IX-00709/1-1972, 12. d.

95. Feljegyzés Puja Frigyes moszkvai konzultációjához, 1972. február 17. MNL-OL, KÜM, XIX-J-1-j-SzU-144-001190/14/1972, 95. d.

96. Feladatok az európai biztonsági értekezlet előkészítésében, 1972. június 2. MNL-OL, KÜM, XIX-J-1-j-EU-208-IX-00607-1972, 12. d.

A Varsói Szerződés tagállamai vezetőinek 1972. július 31-i krími csúcs-találkozóján Brezsnyev igyekezett elejét venni, hogy a németkérdésben itt is a januári prágai VSZ PTT ülésen tapasztalhoz hasonló kaotikus állapotok alakuljanak ki. Bevezető és egyben iránymutató beszédében rögtön lezögezte, hogy a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés időközben megtörtént ratifikálása ugyan öröndetes fejlemény, ám az öröm még korai, az NSZK-t ugyanis csak további egységes fellépéssel lehet újabb engedményekre kényszeríteni. Ezért minden érdemi vita megelőzése érdekében kifejtette: „Ha valamennyi szocialista ország már a közeli napokban felvenné a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val, ez tulajdonképpen azt jelentené, hogy gyengítjük, sőt elveszítjük a bonni politika befolyásolásának egyik fontos eszközét. Ez csak bonyolítaná a csehszlovák és német elvtársak álláspontját azokon a tárgyalásokon, amelyeket most folytatnak az NSZK-val.”⁹⁷ Vagyis ekkor formálisan a lengyelek által korábban kiharcolt külön engedélyt is visszavonta – más kérdés, hogy később egy újabb szovjet–lengyel különalku eredményeként Lengyelország 1972 őszén mégis felvette a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val.

Brezsnyev figyelmeztetése leginkább Kádárnak szólt, aki Prágában éppen azt javasolta, hogy a két szerződés ratifikálása után Lengyelország, Magyarország és Bulgária egy időben létesítsen diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. Kádár multilaterális fórumokon sohasem vállalt konfrontációt a szovjet vezetéssel, ezért – megértve, hogy eredeti javaslata ezen a tanácskozáson biztosan nem fog támogatásra találni – újabb trükköt talált ki. Látván, hogy Brezsnyev Lengyelországot is visszavonulásra kényszerítette, látszólag mellé állt, és kifejtette: az NSZK-val szemben együttes fellépés kell a következő hónapokban, mert „négy több, mint három” és „ha kevesebben leszünk, az nem ugyanazt adja”.⁹⁸ Egyben azonban megint határidőt is szabott, azt sürgette, hogy november 22-ig, a helsinki multilaterális előkészítő tárgyalások megkezdéséig dőljön el a dolog, addigra próbálják meg együttes erővel meggyőzni az NSZK-t, hogy engedjen a VSZ követeléseinek. A lengyeleknek konkrétan azt javasolta, mondják azt, hogy igen, fel fogjuk venni a diplomáciai kapcsolatot, ahogyan ígértük, de húzzák az időt, amíg csak lehet. Kádár nyílt fellépése a lengyel kivételezett helyzet ellen akár revánsnak is tekinthető azért a súlyos és el nem feledett sérelemért, amit a magyar vezetés annak idején, 1967 februárjában a varsói diktátum kényszerű elfogadásakor Lengyelország és az NDK részéről elszenvedett.

Kádár a csehszlovákoknak és a keletnémeteknek is adott jó tanácsot: azt javasolta, hogy a tárgyalások során a lényegyet tekintve ne engedjenek,

97. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. augusztus 2-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/587. ő. e.

98. Uo.

de keressenek olyan formulát, ami segíti a kapcsolatok rendezését, vagyis legyenek az addiginál rugalmasabbak. Elutasította viszont Honecker felvetését, hogy az NDK ENSZ-tagsága legyen a kapcsolatok rendezésének feltétele a többi szocialista ország és az NSZK között.

Kádár az általános nemzetközi helyzetről szólva határozottan úgy foglalt állást, hogy bármi történik is az NSZK-ban – vagyis ha netán az ellenzék győz az ősszel esedékes előrehozott választásokon –, az eddigi eredményeket már nem lehet visszacsinálni, vagyis lényegében az SPD veresége esetén is érvényben marad majd az NSZK keleti politikája. Ennek a határozott pozitív és realista állásfoglalásnak különösen az adott jelentőséget, hogy Kádár ezen a ponton, ha csak implicit módon is, felülbírálta a szovjet álláspontot, melyet Brezsnyev fejtett ki, nem zárva ki a visszarendeződés esélyét, és esetleg a feszültebb hidegháborús viszonyokhoz való visszatérést. Kádár ezzel ellentétben az enyhülés folyamatát visszafordíthatatlannak minősítette.

A krími találkozón a magyar vezető még egy fontos dologra hívta fel a figyelmet: az akkoriban a két Kórea által aláírt megállapodás a két ország békés egyesítéséről európai kontextusban komoly problémát jelenthet. Az „egy országban két politikai rendszer” alapelv érvényesítése ugyanis nem tekinthető „marxista” megoldásnak, „mert ha ezt lefordítanánk német nyelvre, úgy Honecker elvtárs esetleg ezt nem írná alá, Barzel és Brandt viszont azonnal aláírnának egy ilyen megállapodást”.⁹⁹

A nyár folyamán szovjet részről is felgyorsultak az összeurópai konferencia előkészítésével kapcsolatos munkálatok. A Varsó Szerződésben ekkor kezdett kialakulni a helsinki folyamat alatt mindvégig működő sajátos politikai egyeztető mechanizmus, amely a többoldalú konzultációkat igyekezett a rendszerint deviáns román magatartás kikapcsolásával megoldani. Ennek egyik, Moszkva által szorgalmazott és gyakran alkalmazott módszere a szovjet részről egyidőben folytatott kétoldalú tárgyalások gyakorlata volt. Ennek jegyében a magyar Külügyminisztériumnak N. N. Szikacsov, a szovjet külügyminisztérium főosztályvezetője adta át 1972. augusztus 24–25-i budapesti látogatása alkalmával azt a három dokumentumot, amelyet véleményezés céljából küldtek meg a „szorosán együttműködő”, vagyis a Románia nélkül egyeztető testvérpártoknak. A dokumentumok a következők voltak: 1. a helsinki előkészítő értekezlet záróközleményének tervezete; 2. egy „Általános nyilatkozat az európai biztonság alapjairól és az európai államok közötti kapcsolatok elveiről”; és 3. egy határozat a Konzultatív Bizottság felállításáról. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1972. szeptember 5-i ülésén tárgyalta az ügyet, ahol a tervezeteket elfogadták, egyúttal az Általános Nyilatkozathoz a következő kiegészítéseket javasolták:

99. Uo.

1. Az európai államok közötti gazdasági együttműködéssel foglalkozó részt egészítsék ki azzal, hogy az együttműködés keretében erőfeszítéseket kell tenni az európai országokat közösen érintő gazdasági feladatok együttes megoldásának kidolgozására. Ilyenek lehetnek: az energiahiány megszüntetése, az energiarendszerek összekapcsolása, az európai vízi utak összekötése stb.
2. A kulturális együttműködés problémáit olyan pozitív megfogalmazásban kellene előterjeszteni, amely sokoldalú együttműködési készségünket hangsúlyozva elébe megy és semlegesíti a nyugatiak által szorgalmazott „emberek, eszmék, információk szabad áramlása” követelést.
3. A bevezető részben érinteni lehetne a leszerelés szükségszerűségét, és a nyilatkozati részben célszerű lenne kiegészíteni a leszereléssel foglalkozó részt az Európában állomásozó idegen és nemzeti haderő csökkentésének kérdésével. Utalni lehetne az ebben a kérdésben folytatandó különmegbeszélésekre. Egy ilyen utalás több európai semleges és NATO-államot kielégítene, és elfogadhatóvá tenné számukra a szocialista elgondolásokat.
4. A nyilatkozatban utalni kellene azokra az eredményekre, amelyeket az európai biztonság megszilárdításában az európai népek már elértek. Említeni lehetne a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződést, a Nyugat-Berlinről szóló négyhatalmi megállapodást, esetleg a Szovjetunió és Franciaország, illetve az USA közötti együttműködést célzó megállapodásokat és a két Németország közötti tárgyalásokat.¹⁰⁰

Közvetlenül a helsinki multilaterális előkészítő tárgyalások megkezdése előtt, 1972. november 15-én Moszkvában konzultációt tartottak a VSZ külügyminiszter-helyettesei számára, amelyen Nagy János vett részt. A magyar képviselő az értekezleten három taktikai javaslatot terjesztett elő:

1. ha a nyugatiak erőltetik, a VSZ-tagállamok járuljanak hozzá a környezetvédelmi kérdések önálló napirendi pontként való szerepeltetéséhez;
2. az eszmék szabad áramlása témakörét először utasítsák el, ha azonban a nyugatiak ezt a tanácskozás elhúzására akarják felhasználni, akkor a második napirendi pont címét ki lehetne egészíteni egy általánosan fogalmazott félmondatral;
3. a szocialista delegációk között a konzultációkon túl alakuljon ki észszerű munkamegosztás.

100. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. szeptember 5-i üléséről. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/590. ő. e.

1972. november 27. és december 1. között szovjet állami és pártdelegáció tárgyalt Magyarországon. Kádár és Brezsnyev tárgyalásain a magyar vezető újra szóba hozta az NSZK-val való diplomáciai kapcsolatok problémáját, többek közt helyeselve, hogy Lengyelország időközben felvette a kapcsolatokat Bonn-nal. Mivel, mint láttuk, alig néhány hónapja még határozottan ellenezte ezt a lépést, a támogatás utólagos hangoztatásának célja alighanem az volt, hogy legalább a még folyamatban lévő csehszlovák-nyugatnémet tárgyalásokkal kapcsolatban sikerüljön elérni, hogy Magyarországnak ne kelljen a folyamat végét kívánnia: „Nem célszerű a magyar-nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok felvételét túlságosan elhúzni, mert egy ilyen eljárás ellenkező hatást válthat ki.”¹⁰¹ Brezsnyev nem reagált a felvetésre, viszont a nemzetközi helyzet általános elemzése során azzal lepte meg vendéglátóját, hogy nyomatékosan kifejtette: az enyhülés terén elért eredmények ellenére „nagy figyelmet kell szentelni a Varsói Szerződés védelmi erejének fokozására. Fokozni kell az európai szocialista országok nemzeti fegyveres erőinek védelmi képességét, modern haditechnikával való ellátását, mert e téren lemaradás van. A haza védelme a Szovjetunióban első számú politikai kérdés, és ennek megfelelően az anyagi eszközök hovaforrásánál is elsőbbséget élvez minden mással szemben.”¹⁰²

A csupán egy hónappal később Bécsben kezdődő közép-európai csapatcsökkentő tárgyalásokról ugyan csak általánosságban esett szó a megbeszéléseken, de Kádárnak ezek után nem lehettek kétségei afelől, hogy ott a szovjet fél valójában nem tesz majd érdemi lépéseket a haderő és a fegyverzetek csökkentése érdekében. Brezsnyev megígérte, hamarosan összehívják a VSZ PTT ülését, hogy konzultáljanak a nemzetközi helyzetről (amit Kádár az év eleje óta sürgetett), ám mint ismeretes, erre végül csak mintegy másfél év múlva, 1974 áprilisában került sor.

Az 1973. januári, Moszkvában megtartott újabb külügyminiszteri találkozón a közép-európai fegyverzetcsökkentési tárgyalások kérdését, illetve az európai biztonsági és együttműködési értekezlet Helsinkiben folytatott előkészítésével kapcsolatos közös politikát tárgyalták meg. A helsinki tárgyalásokkal kapcsolatban a legfontosabb új fejlemény az volt, hogy a miniszterek megegyeztek, a második napirendi pontot ketté kell választani: az a) pontban foglalkoznának a kereskedelmi, gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatokkal, a b) pont pedig a kulturális együttműködés, a szervezetek és emberek közötti kapcsolatok és az információk terjesztésének kiszélesítéséről szólna.¹⁰³ Erre a módosításra a nyugati országok nyomására

került sor, és a szovjet blokk tagjai ekkor még azt remélték, ezzel a taktikai engedménnyel elkerülhetik, hogy az eszmék szabad áramlásának témakörét a konferencia teljesen önálló napirendként tárgyalja. Mint ismeretes, ez nem sikerült, s végül kénytelenek voltak elfogadni az úgynevezett „harmadik kosarat”.

A találkozón Péter János magyar külügyminiszter a szocialista országok egységes és összehangolt fellépésének fontosságát hangsúlyozta, jelezve, hogy a jövőben jóval intenzívebb két- és többoldalú konzultációkra lesz szükség, mert az európai biztonsági értekezlettel kapcsolatban újabb és újabb kérdések merülnek fel. Arra is figyelmeztetett, hogy a kezdeményezést a VSZ-tagállamoknak kellene a kezükben tartaniuk, mert olyan jelek is tapasztalhatók, hogy a nyugati országok szeretnék azt magukhoz ragadni.

Magyarország részvétele a helsinki folyamatban általában sikertörténetnek nevezhető, ám ez nem jelenti azt, hogy ebben a folyamatban ne lettek volna súlyos konfliktusai, akár Moszkvával is, például a fegyverzetcsökkentési tárgyalásokon való részvételkérdésben. A nyugatiakkal folytatott hosszúságú alkuk után a szovjet vezetés végül beleegyezett abba, hogy 1973. január végén Bécsben külön tárgyalások kezdődjenek az európai hagyományos fegyverzetek csökkentéséről, mert el akarta kerülni, hogy az európai biztonsági konferencián kelljen a számára kellemetlen katonai kérdésekről tárgyalni. Az 1973. januári moszkvai külügyminiszteri találkozón ezért ebben a kérdésben is közös álláspontot kellett kidolgozni. Ennek legfontosabb eleme az volt, hogy mind az előkészítő, mind pedig az érdemi tárgyalásokon minden olyan európai állam részt vehet, amely a kérdés iránt érdeklődést mutat. Ezen az értekezleten még nem került sor a fegyverzetcsökkentésre kijelölt államok megnevezésére, így ekkor még az sem merült fel, hogy Magyarország, noha földrajzi értelemben nyilvánvalóan közép-európai ország, nem vesz majd részt a fegyverzetek csökkentésében. Magyarország részvételének kérdése az 1973. január végén Bécsben megkezdődött előkészítő tárgyalásokon sokáig a legfőbb neuralgikus pont volt, hiszen a nyugati országok elméletileg joggal elvárhatták, hogy a térség egyik legközpontibb fekvésű országa legyen része a tervnek. (Formailag ennek indoka az volt, hogy katonai-stratégiai szempontból Magyarország, Romániával és Bulgáriával együtt, nem a VSZ közép-európai, hanem *déli szárnyához* tartozott.) A nyugati államok ezért különösen aggasztónak találták azt a bejelentést, hogy a VSZ országai közül csak a Szovjetunió, az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia vesz részt a fegyverzetcsökkentésben, Magyarország pedig csak abban az esetben kerülhet be ebbe a körbe, ha ellentétként Olaszország is a terv része lesz. A NATO-országok attól tartottak – valószínűleg nem alaptalanul –, hogy amennyiben sor kerülne a Csehszlovákiában állomásozó szovjet csapatok részleges kivonására, azokat Magyarország területén helyeznék el, vagyis lényegében nem vonnák ki a térségből. Ez a

101. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. december 5-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/599. ő. e.

102. Uo.

103. Jelentés a VSZ tagállamok külügyminisztereinek 1973. január 15–16-án megtartott moszkvai értekezletéről, 1973. január 23. MNL-OL, KÜM, XIX-J-1-j-VI-1-00455/7-1973, 128. d.

megoldás nem kis dilemma elé állította a magyar vezetést. Mivel a Kreml a kérdésben eltökélt volt, nem látszott sok remény arra, hogy Moszkvában megkötődjenek, ha Budapesten felvetik a magyar részvétel igényét. Ráadásul a magyar vezetésnek 1972 eleje óta komoly vitája volt Brezsnyevvel a magyar gazdasági reformról és a magyarországi belpolitikai fejlődésről, ami valójában komoly szovjet elmarasztalást jelentett a szovjetek szerint nem kívánatos, a kapitalizmus irányába mutató jelenségek miatt. Emellett Kádár 1972 decemberében – mint láthattuk – magától Brezsnyevtől értesült arról, hogy a fegyverzetcsökkentési tárgyalásokon, legalábbis rövid távon, érdemi eredményekre nem lehet számítani, valójában időhúzási taktika az egész, amire az európai biztonsági értekezlet sikere érdekében van szükség.

Mint korábban láttuk, Kádár maga már állt hasonló dilemma előtt 1958-ban, amikor Hruscsov felajánlotta, hogy a Romániából történő csapatkivonásokkal párhuzamosan Magyarországról is távozhatnak a szovjet fegyveres erők. Akkor az ajánlatot elutasította, ám az ajánlat ténye akkor titokban maradt, s így a forradalmat leverő Kádár bűnlajstromát a társadalom nem tudta ezzel a súlyos tétellel bővíteni. Az elszalasztott történelmi lehetőség még ma sem köztudott. 1973-ban azonban más volt a helyzet, hiszen a NATO 1972. november 15-i jegyzékében foglalt javaslat Magyarország bevonásáról széles körben ismertté vált. Magyarország így végül lojalitását újra megerősítve távolmaradt a tárgyalásoktól, ami viszont a korabeli közvélemény számára korántsem volt érthető. Ebből ugyanis úgy tűnt, hogy az egyre inkább enyhülő nemzetközi helyzetben a magyar vezetés szerint az országnak *nem érdeke* sem a katonai kiadások csökkentése, sem pedig a szovjet csapatok legalább részleges kivonása. Mivel a vezetés nem oszthatta meg a nagy titkot a társadalommal, máig általános az a vélekedés, hogy ebben a kérdésben a kádári kormányzat nem képviselte a nemzeti érdeket. Ezzel szemben, mint láthattuk, ez esetben csupán egy *nem létező ajánlat* el nem fogadásáról volt szó, hiszen a szovjetek valójában nem terveztek csapatcsökkentést a régióban.

A Helsinkiben folytatott előkészítő tárgyalások során Magyarország a magyar külpolitika fő alapelvét, a konstruktív lojalitást alkalmazva vett részt aktívan a munkában, folyamatosan egyeztetve a szovjetekkel és a többi VSZ-tagállammal. A magyarok, a románokéval éppen ellentétes taktikát folytatva, a legkevésbé sem törekedtek látványos fellépésekre, hanem többnyire csendben, de rugalmasan és hatékonyan igyekeztek a két tábor között közvetíteni. A nyugati államokkal folytatott tárgyalásokon a VSZ álláspontját propagálták, a szovjet blokkon belül pedig az elfogadhatónak tekintett nyugati javaslatokat próbálták meg „eladni”. Ennek megfelelően a külügyminiszter-helyettesek 1973. május 21–22-én Moszkvában megtartott értekezletén Puja Frigyes hangsúlyozta, hogy Helsinkiben végig nagyon komoly vitákra kell számítani, viszont sietni nem szabad, mert az nem hozza

meg a várt eredményt. Helyette azt ajánlotta, hogy a szocialista országok folyamatosan folytassanak kétoldalú megbeszéléseket a Közös Piac országaival és a semlegesekkel, mert álláspontjuk befolyásolásának ez a leghatékonyabb módja.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁGI ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉSI ÉRTEKEZLET

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1973. júliusi, Helsinkiben megtartott külügyminiszteri szintű első szakaszának¹⁰⁴ kezdete előtt az MSZMP PB és a kormány közösen irányelveket fogadott el a magyar külügyminiszter felszólalásához. A dokumentum szerint a magyar álláspontnak a következő fő kérdésekre kellett koncentrálnia. Elsősorban az európai békével és biztonsággal összefüggő, tehát a napirend első és negyedik pontjában érintett kérdésekkel kell foglalkozni. Ki kell emelni Magyarorszag érdekeltségét a nemzetközi viszonyok enyhülésében, a nemzetközi együttműködés fokozásában. Értékelní kell a biztonsági konferencia előkészítésének jó hatását a nemzetközi légkör megváltozásában. A gazdasági együttműködéssel kapcsolatban a kereskedelmi diszkrimináció eltörlését kell szorgalmazni, s meggyőzően bizonyítani, hogy az összeurópai összefogást igénylő tervek kidolgozása és kivitelezése milyen nagy jelentőségű a kontinens népei életszínvonalának további emelésében. A különböző rendszertű országok közötti ipari együttműködés biztosabb garancia az új feszültségek ellen, mint az egyszerű kereskedelmi kapcsolat. Erre vonatkozóan ismertetni kell a magyar tapasztalatokat. A napirend harmadik pontját illetően a kulturális és nevelési kapcsolatokra kell helyezni a hangsúlyt, bizonyítva, hogy a szocialista országok kultúrájának, az ifjúság nevelésében elért eredményeinek megismerése más társadalmi rendszertű országoknak is nyújthat hasznos tapasztalatokat. A dokumentum végül hangsúlyozta, hogy a nemzetközi kapcsolatokból a hidegháború minden maradványát ki kell irtani. Az emberi kapcsolatok terén magyar adatokkal is bizonyítani kell a szocialista országok eredményeit, s hogy ezek az államok minden vonatkozásban támogatják a szervezetek és emberek közötti kapcsolatok bővítését, továbbá jelezni kell, hogy a Varsói Szerződés országai eddig is jelentős szerepet játszottak a hidegháborús feszültség csökkentésében.¹⁰⁵

A VSZ PTT következő ülésének összehívására – noha Brezsnyev többször ígéretet tett rá, hogy az még 1972-ben megtörténik – végül csak 1974

104. A Helsinki folyamatról általában lásd Dunay-Gazdag (1995).

105. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. június 19-i üléséről. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/613. ó. e.

áprilisában került sor Moszkvában. Az ülésen Kádár, csatlakozva Brezsnyevhez, meglelégedéssel konstataálta, hogy a németkérdés rendezése terén a szocialista országok lényegében mindent elértek, amit akartak, s ezt az egységes fellépésnek köszönhetik. Kifejtette, hogy a nemzetközi helyzetben döntő fordulat ment végbe az enyhülés irányában, és annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a békés egymás mellett élés történelmileg feltartóztathatatlan folyamat. A nyugati országokban azonban az utóbbi időben aktivizálódtak az enyhülés ellenfelei, ezért folyamatos küzdelmet kell folytatni az eredmények megőrzéséért. Mivel a nyugati országok képviselői időről időre újból felvetették, hogy a bécsi haderőcsökkentési tárgyalásokon Magyarország megfigyelői státusból a csökkentés körébe eső országok csoportjába kerülhet át, a szovjetek megnyugtatására Kádár fontosnak tartotta megerősíteni, hogy a magyar álláspont változatlan, vagyis csak Olaszország bekapcsolása esetén lehet szó Magyarország részvételéről. Kádár, nyilván tudva az időközben megszületett szovjet-román megegyezésről, felújította korábbi javaslatát a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozására.¹⁰⁶ Hosszú éveken át fenntartott vétőjét feladva Ceaușescu most hozzájárult a testület megalakításához – igaz, erre valójában csak 1976-ban került sor.

Az EBEÉ¹⁰⁷ helsinki záróokmányának aláírására 1975 augusztusában összehívott csúcstalálkozón elhangzott beszédek közül minden bizonnyal Kádár Jánosé volt az egyik legfigyelemreméltóbb. A szovjet blokk országainak vezetői közül az európai együttműködés témakörén túlmenően Kádár beszélt a legrészletesebben a harmadik kosár tartalmáról, így azt a korabeli nyugati sajtó is elismerően idézte. Beszédének mintegy harmadát szentelte a kulturális együttműködés, az információk cseréje témakörének, vagyis a harmadik kosár tartalmának, mégpedig kifejezetten pozitív értelemben. Az emberek közötti kapcsolatok, a külföldi utazások könnyítése terén pedig Magyarország érdekeltségét olyan adatokkal illusztrálta, amelyek az adott körülmények közt valóban meggyőzően hangozhattak: elmondta, hogy a tízmillió lélekszámú Magyarországra évente több mint nyolcmillió látogató érkezik, és hárommilliónál több magyar állampolgár utazik külföldre.

Kádár beszédének egy másik meglepő vonulata a magyar nép európai kötődésének hangsúlyos kifejtése volt. Arra pedig korábban nem volt példa, hogy magyar kommunista vezető a Trianon-szindrómát nyilvánosan szavá tegye, ahogyan Kádár tette, kifejtve, hogy Magyarország területe az első világháború után korábbi területének egyharmadára csökkent.¹⁰⁸ Ennek a kijelentésnek különös jelentőséget adott az a tény, hogy mindenki

106. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1974. április 23-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/635. ó. e.

107. Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet.

108. Kádár beszédét lásd Kádár (1985) 193–198. Az EBEÉ záróokmányának szövegét Kádár János beszédével együtt nem sokkal később a Kossuth Kiadó adta ki 100 ezer példányban.

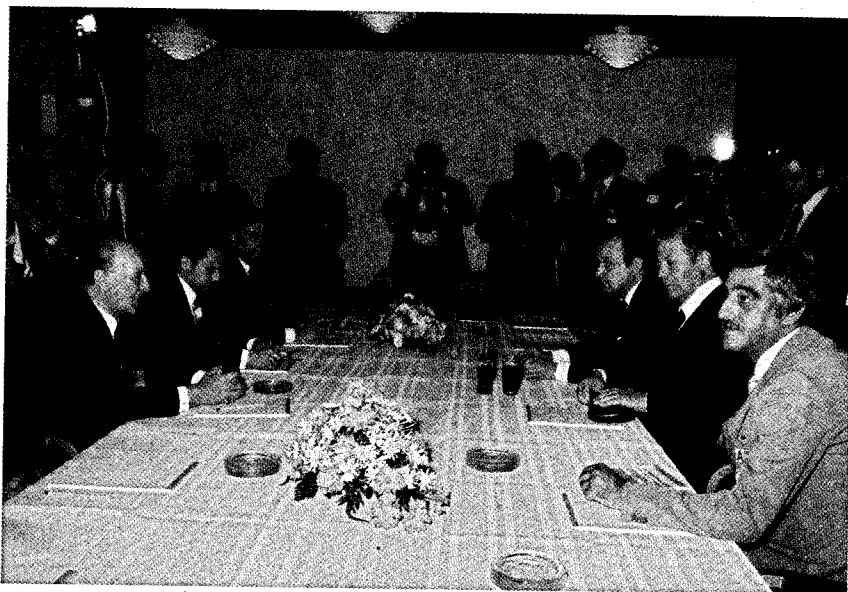

Lázár György miniszterelnök és Kádár János a Helsinki Záróokmány aláírásánál. 1975. augusztus 1. • MTI Fotó

tudta: a Magyarországtól elszakított területek legnagyobb része négy szomszédos – ekkor szocialista, s közülük három VSZ-tagállam – országhoz került. Kádár ekkor, a nagy nyilvánosság előtt meglelégedett az önmagukban is beszédes tények felemlegetésével, három évvel korábban, 1972 februárjában azonban Brezsnyevnek részletesen elmagyarázta azt is, hogy Magyarország gazdasági helyzete, a gazdaság nyitottsága, nagyfokú külkereskedelemre utaltsága szoros összefüggésben van a trianoni békeszerződéssel okozta súlyos területvesztéssel. A magyar vezetés számára tehát az európai *status quo*, azaz a fennálló határok véglegesítésére törekvő szovjet politika támogatása komoly áldozatokat és történelmi lemondást jelent. Mindezt cserébe Kádár több nagyvonalúságot kért a szovjet vezetéstől a magyar gazdasági igények támogatása terén.¹⁰⁹

A magyar vezetés nem tétlenkedett a Helsinki Egyezmény aláírása után sem. Miközben a legtöbb testvérpárt elsősorban az európai *status quo de jure* megerősítését jelentő, fényes stratégiai győzelemként ünnepelte a történeteket, az MSZMP Politikai Bizottsága már a testület 1975. augusztus

109. Kalmár (2007), 106.

Kádár János és Helmut Schmidt nyugatnémet kancellár megbeszélése Helsinkiben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet harmadik szakaszának szünetében. 1975. augusztus 1. • MTI Fotó/Vigovszki Ferenc

12-i ülésén részletes határozatot hozott a záróokmány aláírásából Magyarországra háruló kötelezettségek mielőbbi teljesítésére.¹¹⁰ A határozat abból indult ki, hogy a záróokmányban foglaltak alkalmazását illetően Magyarország kifejezetten kedvező pozícióban van, tehát a magyar kormány „aktívan és offenzívan” léphet fel a kelet-nyugati kétoldalú kapcsolatok terén. A határozat szerint intézkedni kell arról, hogy az állami szervek dolgozzanak ki javaslatokat a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztésére a nyugati államokkal, és azonnal meg kell kezdeni a felkészülést az 1977 júniusában Belgrádban kezdődő tanácskozássorozatra is. A határozatot ezúttal valóban tettek követték. 1976-ban a magyar kormány egyedülként a szovjet blokkból javaslatcsomagot juttatott el 19 nyugati ország, köztük az Egyesült Államok részére, szorgalmazva a bilaterális politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok intenzív fejlesztését.¹¹¹

110. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1975. augusztus 12-i üléséről. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/670. ő. e.

111. MNL-OL, M-KS-288. f. 32. cs. 1985, 15. d.

8. AZ ENYHÜLÉS „FOGSÁGÁBAN”, 1975–1985

Az 1975-ös helsinki egyezmény tovább növelte az ország nemzetközi tekintélyét, mivel az emberi jogokkal kapcsolatos, a keleti országok által nem nagy lelkesedéssel vállalt kötelezettségek teljesítése a magyar vezetésnek okozott a legkevesebb gondot. Helsinki után így fokozatosan egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szovjet blokkban Magyarország lett a biztonsági konferencia és az időközben kibontakozott enyhülés első számú haszonélvezője. A nyitott gazdaságú, azaz nagymértékben külkereskedelem-függő ország számára ugyanis kulcsfontosságú volt – és egyre inkább létkérdéssé vált – a nyugati kapcsolatok zavartalan fejlesztése, amihez a helsinki folyamat sikere kiváló lehetőséget teremtett. Másfelől viszont a nyugati oldalon Helsinki után kibontakozott, mindenekelőtt a Carter-adminisztráció által szorgalmazott emberi jogi kampány éppen Magyarországot érintette a legkevésbé negatívan, sőt, a folyamatos összehasonlítás még fel is értékelte az itteni viszonyokat. A nyugati elvárások ugyanis – különösen a kezdeti időszakban – valójában meglehetősen korlátozottak voltak: a politikai foglyok szabadon bocsátását, a liberális családegyesítési politikát és a zsidó kivándorlás engedélyezését kérték számon a szovjet és a kelet-közép-európai kommunista vezetőkön. Ezek ugyan számos országnak komoly problémát jelentettek, a magyar vezetés azonban viszonylag könnyen tudta őket teljesíteni.

A helsinki folyamat kiteljesedése ugyanakkor nem kevesebbet jelentett, mint *Európa virtuális egyesítésének* lehetőségét, melynek során a cél az európai *status quo* fenntartása és hosszú távú elismerése volt, s ezeken túl civilizált viszonyok megteremtése Európa keleti és nyugati fele között. Ez a felismerés ekkortól a magyar külpolitika egyik vezérfonalává vált, és alapvetően meghatározta az ország nemzetközi kapcsolatait, egészen a rendszerváltásig. Helsinki után egy fokozatosan formálódó, a tömbszemléletet egyre inkább zárójelbe tevő *közös európai tudat* kialakulását jelző folyamat erősödött fel, és az egyre intenzívebb kelet-nyugati párbeszédben Magyarország fontos szerepe volt. A magyar diplomácia a korábbi politikát folytat-

va, mindvégig aktív közvetítő szerepet játszott a helsinki utókonferenciák során Belgrádban, Madridban és Bécsen is.¹

A magyar külpolitika így már a hetvenes évek végétől sajátos, relatív önállóságra tett szert. Ennek egyik fő jellemzője az volt, hogy az 1977-ben elfogadott új külgazdasági stratégia, illetve újabb nyugati nyitás eredményeként Magyarország éppen azokban az években épített ki rendkívül intenzív gazdasági és politikai kapcsolatokat a nyugati államokkal, amikor a szuperhatalmak viszonya a kubai rakétaválság óta nem tapasztalt mélypontra jutott (részben a hetvenes évek közepétől a fegyverkezési verseny miatt bekövetkezett újabb elhidegülés, részben Afganisztán szovjet megszállása, illetve az euro-rakéta válság következtében). A magyar vezetés azonban mindezt nem a moszkvai vezetés akarata ellenére vitte végbe, hanem éppen annak tudtával és beleegyezésével. Kádárnak ugyanis sikerült újra és újra meggyőznie a szovjet vezetőket, hogy az egyre romló gazdasági helyzet miatt Magyarországon a politikai rendszer stabilitása csak ilyen eszközökkel tartható fenn. A nyugati hitelek fokozott igénybevétele kezdetben a Szovjetunió számára sem látszott előnytelen megoldásnak, hiszen ez közvetve az egyre inkább kimerülőben lévő szovjet gazdaságot is tehermentesítette, a Moszkva iránti feltétlen politikai lojalitás fenntartására pedig maga Kádár személye adott biztosítékot.

Ebben az időszakban kezdtek intenzívvé válni a legfelső szintű kapcsolatok a nyugati országokkal. Kádár 1977-ben Bonnban és Rómában, 1978-ban Párizsban járt, míg 1977-ben Raymond Barre francia miniszterelnök, 1979-ben Helmut Schmidt kancellár, látogatott Magyarországra.² Emellett nagy számban valósultak meg miniszterelnöki, miniszteri szintű látogatások is.³

AZ AFGANISZTÁNI INVÁZIÓT KÖVETŐ KELET-NYUGATI VÁLSÁG

A nyugati kapcsolatok dinamikus fejlesztését azonban az 1980 elején rövid időre megzavarta egy váratlan fejlemény. Az 1962-es a kubai rakéta-válság óta Afganisztán 1979. december végén történt szovjet megszállása volt az első és egyetlen eset, amikor a kelet-európai szövetségesek Moszkvának egy súlyos nemzetközi válsághelyzetben tett váratlan lépését követően *fait accompli*-val találták magukat szembe.⁴ A magyar vezetés már ak-

1. A helsinki utókonferenciákról lásd Dunay-Gazdag (1995).

2. Fülöp-Sipos (1998), 448.

3. Nagy (1993), 128–148.

4. Vlagyimir Pavlov szovjet nagykövet csak több nappal az inváziót követően, 1979. december 28-án adott át a magyar pártvezetőségnek egy szigorúan bizalmas üzenetet, amelyben

kor is igencsak felháborodott a megalázó helyzeten, s emiatt újra előkerült a kollektív egyeztetések kérdése. Korábban már említettem, hogy Kádár a szovjet blokkon belül rendszeres külpolitikai konzultációt sürgetett, illetve javaslatot tett a Varsói Szerződés Külügyminiszteri Tanácsának létrehozására is.⁵ Bár a javaslatot elvetették, 1964 elejétől szovjet kezdeményezésre mégis rendszeresen, évente többször ismétlődő megbeszélések kezdődtek a VSZ tagállamainak külügyminiszter-helyettesei között. Fokozatosan más konzultációs fórumokat is létrehoztak, s végül kialakult az a többé-kevésbé jól működő *információs mechanizmus*, melynek keretében Moszkva rendszeresen tájékoztatta kelet-európai szövetségeseit a fontos nemzetközi kérdésekről, 1956-tól kezdődően a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülésein, 1969-től a VSZ Honvédelmi Miniszterek Tanácsa ülésein, 1976-tól pedig a Külügyminiszterek Tanácsa megbeszélésein. A hatvanas évek végétől a vezető pártok Központi Bizottságainak külügyi titkárai részére is rendszeresen tartottak konzultációkat.

A szovjet blokkon belüli korábbi válságok története a magyar vezetők számára – és feltehetően a többiek számára is – azt is sugallta, hogy az időhiányra hivatkozó szovjet vezetés részéről valójában nem lehetett akadály annak, hogy kritikus helyzetben akár nagyon rövid időn belül is tájékoztassák szövetségeseiket. Ezt a hallgatólagos elvárást erősítette meg az a tapasztalat, hogy az 1956-os magyar forradalom leverése előtt Hruscsov és elvtársai mindössze két nap leforgása alatt személyesen tettek látogatást öt ország (Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária, Románia és Jugoszlávia) vezetőinél.⁶ Csehszlovákia 1968. augusztusi megszállását a Varsói Szerződés öt országa részéről féléves intenzív kétoldalú és többoldalú tárgyalássorozat előzte meg. Ez a precedens különösen emlékezetes volt a magyar vezetés számára, mivel Kádár János, a MSZMP első titkára, mint láthattuk, személyesen kiemelkedő szerepet játszott a szovjet és csehszlovák vezetők közötti közvetítésben. A Szovjetunió a vietnami háború alatt is rendszeresen tájékoztatta kelet-európai szövetségeseit az aktuális szovjet álláspontokról, sőt a hatvanas évek közepén moszkvai kezdeményezésre több VSZ-tagállam is folytatott titkos közvetítési kísérleteket a konfliktus békés rendezése érdekében. Az 1969-ben kezdődő és az 1975-ös Helsinki Egyez-

az SZKP KB Politikai Bizottsága az afganisztáni szovjet intervencióról nyújtott tájékoztatást. A levél záró mondata így hangzott: „Barátaink természetesen azt is megértik, hogy az események alakulása nem tette lehetővé számunkra az előzetes véleménycserét.” MNL-OL, M-KS-288 f. 5/790. ó. e.

5. Kádár János beszámolója a párt- és kormányküldöttség szovjetunióbeli látogatásáról. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. július 31-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/309. ó. e.

6. Békés-Byrne-Rainer (2002), XLI–XLII. A csehszlovák és román vezetőkkel együtt, Bukarestben tárgyaltak.

ménnyel záruló EBEÉ-folyamat, mindössze négy évvel az afganisztáni beavatkozás előtt, a szovjet blokkon belül fokozott együttműködést és egyeztetéseket hosszú sorát eredményezte az együttes álláspont kialakítása terén. E folyamat sikerében a kelet-európai országok kulcsfontosságú, a blokk történetében példátlan szerepet játszottak.

A szovjetek ennek az információs együttműködésnek a szellemében az afganisztáni helyzetet illetően is az 1978. áprilisi „forradalomtól” kezdődően rendszeresen bizalmasan tájékoztatták szövetségeseiket.⁷ Mindez, egészen a szovjet beavatkozásig azt sugallta számukra, hogy Moszkva komolyan veszi velük szemben tájékoztatási „kötelezettségeit”. A kelet-európai szövetségeseeknek ezért minden okuk megvolt, hogy úgy higgyék, egy olyan fontos lépés, mint Afganisztán szovjet megszállása, nem történhet a velük való előzetes konzultáció nélkül. Ma már tudjuk, hogy a szovjetek hivatkozása az időhiányra teljesen alaptalan volt, hiszen az SZKP Politikai Bizottságának az afganisztáni beavatkozásról szóló döntése december 12-én született meg,⁸ tehát valójában bőségesen lett volna idő az egyeztetésre. A szigorú titoktartás motívumait tartalmazó szovjet dokumentumokat még ma sem ismerjük, de a válság következményeire reagáló magyar pártvezetés belső vitáit igen, és azokat a politikai akciókat, lépéseket is, amelyek később jelentősen befolyásolták a nemzetközi viszonyok alakulását, és amelyek egyben egy hatékony kisállami politizálás bizonyítékai.

A tájékoztatási hiátus fölött érzett alattvalói sértődésen túl kezdetben nem történt semmi érdemleges politikai elmozdulás az MSZMP szokásos napi rutinjában. Magyarország számára – a „szorosan együttműködő szocialista országok” csoportjának⁹ tagjaként – nem is nagyon volt más lehetőség, mint elfogadni a szovjet magyarázatot, és követni a blokk fő irányvonalát a propaganda terén. Kezdetben úgy tűnt, hogy ez nem okoz különösebb problémát, mivel Magyarország ezúttal – eltérően az 1968-as csehszlovákiai aktív részvételtől – az Afganisztán körül kialakult nemzetközi válságban közvetlenül, agresszorként nem volt érintve. Az ekkor kialakult hivatalos magyar álláspont szerint az afganisztáni forradalmi erőknek nyújtott a szovjet támogatás nem a Varsói Szerződés, hanem a Szovjetunió és Afganisztán belügye volt.¹⁰ A magyar vezetés ekkor még nem érzékelte, hogy az afganisztáni krízis komoly következményekkel járhat majd az

7. Lásd Feljegyzés Pavlov szovjet nagykövet tájékoztatójáról, 1978. október 17. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/4377. 6. e. és Feljegyzés Pavlov szovjet nagykövet tájékoztatójáról, 1979. március 28. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/4380. 6. e.

8. Westad (2005), 321.

9. Ez a Varsói Szerződés tagállamait jelentette Románia kivételével.

10. Tájékoztató a Politikai Bizottság és a Titkárság tagjai részére a Külügyi osztály helyettes vezetőjének megbeszéléseiről az Egyesült Államokban és Kanadában, 1980. január 23. MNL-OL, M-KS-288 f. 5/791. 6. e.

ország számára életbevágóan fontos kelet–nyugati gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat illetően is. A magyar külpolitika fő célkitűzéseinek fenntartása a válság körülményei között sem látszott lehetetlennek, vagyis hogy Magyarország megőrizze és fejlessze a hetvenes évek közepe óta dinamikusan fejlődő, politikai és gazdasági kapcsolatait a Nyugattal, különösen Nyugat-Európával. A magyar vezetésnek a válságra való reagálása ezért kezdetben meglehetősen enervált volt.

A politikai vezetés hivatalos fórumon először csak a Politikai Bizottság 1980. január 8-i ülésén, vagyis mintegy két héttel az afganisztáni szovjet intervenció után tárgyalta a kialakult helyzetet, akkor is csak az úgynevezett különfélék között.¹¹ Ráadásul Kádár János ekkor szabadságon volt, s az események hírére sem tért vissza hivatalába, sőt az ülésen Lázár György miniszterelnök sem vett részt. A helyzetet tehát Magyarország szempontjából korántsem ítélték meg túlságosan aggasztónak. Ennek ellenére a Politikai Bizottság ülésén többen is kritikusan értékelték az eseményeket, s néhányan már ekkor aggodalmukat fejezték ki amiatt, hogy a válság helytelen kezelése esetén annak akár tartósan negatív hatása is lehet a kelet–nyugati viszony alakulására. Ezt elsősorban Fock Jenő, a korábbi miniszterelnök hangsúlyozta, s az eseményeket az 1968-as csehszlovákiai intervencióhoz hasonlította. Megfogalmazása szerint: akkor sem volt, aki legálisan segítséget kérjen, és most is csak a szovjet bevonulás után alakult meg az új kormány. Ráadásul, ebben a helyzetben az is mindenki számára nyilvánvalóvá válik, hogy a szovjet vonalat követő hazai propaganda Hafizullah Amint – igencsak megtévesztő módon – eddig a Szovjetunió barátjának állította be, most pedig kiderül róla, hogy valójában kalandor volt, aki a becsületes kommunistákat gyilkolta.

Hasonlóan borúlátóan ítélte meg a helyzetet Németh Károly is. Azt fejegette, hogy az euro-rakéták ügyében¹² Nyugat-Európa eddig megosztott volt, és Nyugaton is jelentős társadalmi erők léptek fel aktívan a rakéták telepítése ellen. Az afganisztáni szovjet intervenció miatt azonban ez a keleti blokk számára kedvező helyzet most negatívan fog megváltozni, és a válság a nemzetközi munkásmozgalmában is komoly gondokat okoz majd.

11. 1979. december 17. és 1980. január 14. között a Titkárság sem tartott ülést, tehát a párt operatív vezető szervei január 8. előtt nem vitatták meg ezt a kérdést. Ennek ellenére a vezetés egyes tagjai ad hoc jellegű megbeszéléseken minden bizonnyal tárgyaltak az ügyről, nyilván egy ilyen alkalommal fogadták el annak a táviratnak a szövegét is, amelyben a szovjet intervenciót követően üdvözölték az új afgán vezetést.

12. A NATO Tanácsának 1979. december 12-i ülésén kettős határozatot fogadtak el. Egyrészt döntést hoztak 108 amerikai Pershing-2 rakéta és 464 szárnys rakéta nyugat-európai telepítéséről, másrészt viszont felszólították a Szovjetuniót, hogy kezdjenek tárgyalásokat a közepes hatósugarú nukleáris rakéták leszereléséről. A határozat szerint amennyiben 1983 végéig nem sikerül eredményesen lezárni a tárgyalásokat, megkezdik az euro-rakétáknak elnevezett fegyverek telepítését.

Végül, mintegy előre megérezve a válság eszkalálódásának Magyarországra nézve is veszélyes következményeit, így fogalmazta meg fő aggodalmát: „azért kellene dolgoznunk, ami rajtunk múlik, a politikai munkában, a nemzetközi kapcsolatokban, hogy [...] ne induljon el a nemzetközi életben [...], – vagyis ne a szocialista országok legyenek ennek az előidézői – egy olyan kölcsönös nyomás, letiltás, megmerevedés, elzárkózás, [hogy] ha te nem szállítasz gabonát, én nem szállítok olajat. Ez nem zárja ki, hogy ilyen lépésre lehet, hogy szükség lesz. De hogy azért ezt maximálisan kerülni kellene, ez a szocialista világ érdeke is.”

A vita végén a Politikai Bizottságnak egyelőre egyetlen konkrét feladata volt Afganisztánnal kapcsolatban: a január 10-én nyilvánosságra hozott kormánynyilatkozat szövegének elfogadása. A testület tagjai egyetértettek abban, hogy a dokumentum fejezze ki Magyarország szolidaritását az új afgán vezetéssel, de magáról a szovjet beavatkozásról minél visszafogottabb formában esssen szó. A záró mondat ugyanakkor kinyilvánította a magyar vezetés töretlen elszántságát az enyhülés eredményeinek fenntartása érdekében, s ez több volt, mint Helsinki után kötelezővé vált penzum. Alighanem ez volt a deklaráció legfontosabb üzenete, amelynek célba juttatását viszont nem is bízták a véletlenre.

A HORN-MISSZIÓ AZ USA-BAN ÉS KANADÁBAN

A PB-ülés időpontjában már Washingtonban volt Horn Gyula, az MSZMP KB Külügyi osztályának helyettes vezetője, aki ugyanezt a magyar álláspontot ismertette tárgyalópartnereivel. Az 1980. január 7. és 20. között lebonyolított amerikai és kanadai látogatására *kvázi inkognitóban* került sor: hivatalosan „diplomáciai futár”-ként azért kereste fel a washingtoni, New York-i és ottawai magyar külképviseletet, hogy részt vegyen a helyi párt-szervezetek kongresszusi irányelvekkel foglalkozó taggyűlésén.¹³ A magyar „diplomata”¹⁴ ott-tartózkodásáról mintegy mellesleg értesített partnerek örömmel fogadták a közvetlen konzultáció lehetőségét, s mindkét országban külügyminiszter-helyettesi szinten fogadták Horn Gyulát. A State Department vezetői a nemzetközi erőviszonyokat úgy értékelték, hogy 1979-re a két szuperhatalom fegyverkezési versenyében az erőviszonyok már egyébként is Moszkva javára tolódtak el, a Szovjetunió katonai beavato-

13. Tájékoztató a Politikai Bizottság és a Titkárság tagjai részére a Külügyi osztály helyettes vezetőjének megbeszéléseiről az Egyesült Államokban és Kanadában, 1980. január 23. MNL-OL, M-KS-288 f. 5/791.ő. e.

14. Egy kommunista ország uralkodó pártja Külügyi osztályának helyettes vezetője nyugati standard szerint nem számított hivatalos diplomatának, hiszen nem tartozott a Külügyminisztérium kötelékébe.

zása Afganisztánban pedig kifejezetten minőségi változást okozott a kelet-nyugati viszony terén. Az Egyesült Államoknak tehát most meg kell tennie azokat a szükséges katonai lépéseket, „amelyek lehetővé teszik alapvető érdekeinek védelmét”. Mindez pedig várhatóan jelentősen visszavetheti az enyhülés folyamatát.

New Yorkban a „monopoltőkés csoportok vezető képviselői” arra figyelmeztettek, hogy a Szovjetuniónak „rendkívül kemény küzdelemre kell felkészülnie”, és jelezték: az afganisztáni intervencióvalójában az utolsó akadályok eltávolítását jelenti azon az úton, mely „az USA és szövetségesei védelmi erejének növeléséhez kell, hogy vezessen”. Egyúttal azt is megjósolták, hogy ennek a programnak a végrehajtásához a közelgő elnökválasztás eredményeként Jimmy Carternél erősebb kezű elnökre lesz szükség.¹⁵

A kétoldalú kapcsolatok terén a külügyi vezetők hangsúlyozták: az USA továbbra is a differenciált megközelítést alkalmazza a kelet-közép-európai országokkal kapcsolatos politikájában. Kiemelték azt is, hogy a most következő nehéz időszakban, amikor a szovjet–amerikai viszony tartós romlása várható, ezek az államok jelentős szerephez juthatnak majd, és biztosíthatják a folyamatosságot az enyhülés politikájának fenntartásában. Felhívták a magyar vezetés figyelmét, hogy a magyar–amerikai gazdasági kapcsolatok és különösen a hosszú évek kitartó munkája eredményeként 1978-ban megszerzett legnagyobb kedvezmény státusza is attól függ majd, Magyarország milyen magatartást tanúsít az Egyesült Államokkal szemben.¹⁶ Nyomatékosan kérték ezért, hogy magyar részről ne kerüljön sor visszalépésre a kétoldalú kapcsolatokban, s ebből a szempontból nagy jelentőségűnek tekintették az Apró Antal vezetésével az Egyesült Államokba utazó parlamenti delegáció közelgő látogatását.

A Horn-misszió is abban erősítette meg a magyar vezetést, hogy a szuperhatalmi elhidegülés nem kell, hogy az ország nyugati kapcsolatainak szűküléséhez vezessen. Sőt, úgy tűnt, hogy az adott körülmények között Lengyelország mellett Magyarországnak van a legtöbb esélye arra, hogy a helyzetet a maga javára kiaknázza. A magyar vezetés számára ezért valódi megrázkódtatást jelentett, amikor 1980. január végén a szovjetek minden előzetes jelzés nélkül hirtelen nyomatékosan azt „kérték”, hogy Magyarország azonnal fagyassza be magas szintű nyugati kapcsolatait. Ezt a váratlan szovjet lépést Moszkvának a nemzetközi válsághoz való hozzáállásában ekkoriban beállt fordulat motiválta. A szovjetek ugyan eredetileg számítottak elítélő reakciókra a Nyugat részéről, mégis azt remélték, hogy a nyugati

15. Az 1980. november 4-én megtartott amerikai elnökválasztáson Ronald Reagant, a Republikánus Párt jelöltjét választották elnöké.

16. A legnagyobb kedvezményt Magyarország olyan formában kapta meg, hogy azt az amerikai törvényhozásnak minden évben újra meg kellett szavaznia.

kritika alapvetően ugyanúgy a propaganda szintjén nyilvánul majd meg, ahogyan az legutóbb az 1968-as csehszlovákiai intervenció után történt. Alapjában véve azonban úgy gondolták, hogy rövid időn belül a világ elfogadja a *fait accompli*, és az enyhülés eredményeinek megőrzését tekintik döntő kérdésnek, ami hamarosan háttérbe szorítja majd Afganisztán ügyét.

A Nyugat és mindenekelőtt az Egyesült Államok azonban ezúttal más-ként reagált. A helyzetet ugyanis, joggal, úgy ítélték meg, hogy a Szovjetunió 1945 óta most első ízben szállt meg katonailag olyan országot, amely nem tartozott a Nyugat által is hallgatólagosan elfogadott szovjet érdekszférába. Míg az 1953-as, 1956-os és 1968-as kelet-európai válságok idején a Nyugat racionálisan elismerte a Szovjetunió jogát arra, hogy birodalmán belül helyreállítsa a rendet, ezt a lépést a szovjet érdekszféra egyoldalú, erőszakos kiterjesztésének tekintették. Úgy értelmezték, hogy Moszkva ezzel felrúgta a második világháború vége óta jól működő *status quo* politikára alapuló hallgatólagos megegyezést. Mivel azonban Afganisztán geostratégiai helyzetét figyelembe véve a területszerzést mégis csupán *potenciális* nyugati érdekek sérelmére követették el, a szovjet agresszió nyomán kialakult nemzetközi krízis intenzitása végül nem érte el a hatvanas évek elején bekövetkezett berlini és kubai válságok szintjét.

Az 1980. január elején bejelentett amerikai ellenlépések (takarmánygabona eladásának korlátozása a Szovjetunió részére, kulturális és gazdasági kapcsolatok befagyasztása, fejlett technológia átadásának tilalma) még nem okoztak túl nagy lelki törést a szovjet vezetők számára. Ahogyan kezdetben az sem idézett elő lényegi változást politikájukban, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1980. január 5-én napirendre tűzte az afganisztáni kérdést, majd pedig rendkívüli közgyűlésen ítélték el a szovjet lépést. Bár az a lehetőség, hogy az ENSZ tartósan napirenden tartja az „afgán kérdést”, később önmagában is komolyan hozzájárulhatott volna a szovjet vezetésen belül a konfrontációs irányzat megerősödéséhez, Brezsnyev január 16-i beszéde egyelőre még egyértelműen a kooperáció fenntartásának igényét hangsúlyozta. Carter amerikai elnök azonban 1980. január 20-án az egész világot felszólította az év nyarán Moszkvában megrendezendő olimpiai játékok bojkottjára. Mivel ekkor első ízben tartottak olimpiát szocialista országban, és a megnyitóg már csak alig több, mint egy fél év volt hátra, a keleti tábor nemzetközi presztízse szempontjából ennek rendkívül nagy jelentősége volt.

Január végén még ennél is válságosabbra fordult a helyzet. Kiderült, hogy a nyugat-európai országok többsége ugyan nem csatlakozik egyértelműen és minden területen a Szovjetunió „megbüntetését” célzó amerikai kampányhoz, az afganisztáni intervenció miatt azonban az *európai biztonság kérdése* egészen új megvilágításba került. A NATO 1979. december elején hozott kettős határozata alapján elvileg még volt esély arra, hogy az

ügynevezett euro-rakéták Nyugat-Európában történő hadrendbe állítására eredményes kelet–nyugati tárgyalások esetén végül nem kerül sor. Az új helyzetben azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a NATO-tagállamokat nem lehet lebeszélni a biztonságuk fokozását célzó rakéták telepítéséről, ráadásul a korábban számos országban jelentős tényezőként jelentkező társadalmi ellenállással sem kell már számolni. A szovjet vezetés ezért ekkor úgy döntött, hogy „megtorló” lépéseket tesz. Ellenkampányt indítottak, amelynek során Magyarországot, Csehszlovákiát és az NDK-t ultimátum-szerűen utasították, hogy mondják le a közeli jövőben tervezett magas szintű találkozókat a nyugati politikusokkal. A csehszlovákok Hans Dietrich Genscher nyugatnémet külügyminiszter prágai látogatását, az NDK-vezetők pedig Helmut Schmidt kancellár berlini útját mondták le, ahol Eric Honeckerrel találkozott volna. Bolgár részről ugyan aktuálisan nem merült fel hasonló probléma, de a szovjetek azért őket is figyelmeztették, hogy ne is essenek ilyen kísértésbe. Az érintett országok a hetvenes évek végére bekövetkezett változások eredményeként különböző mértékben és módon ugyan, de egyaránt határozottan érdekeltek voltak abban, hogy fenn-tartsák és fejlesszék kapcsolataikat Nyugat-Európával, s mindenekelőtt az NSZK-val. A szovjet lépés így rendkívül komoly érdekütközést okozott a Szovjetunió és a kelet-európai szövetségesei között.

Magyarországtól a szovjetek azt „kérték”, hogy mondja le Puja Frigyes külügyminiszter bonni látogatását, amelyre nem egész egy hét múlva került volna sor, és halassza el a parlamenti delegáció közelgő egyesült államokbeli látogatását is. A kelet–nyugati kapcsolatok jövőjét illetően már a kezdeti amerikai fellépés is, mint láttuk, többekből aggodalmat váltott ki a magyar vezetés körében. De mindeddig biztatóan hatott az a tény, hogy mind a szovjet vezetők, mind pedig a vezető nyugat-európai politikusok kifejezésre juttatták azon véleményüket, hogy erős, együttes érdekük fűződik az enyhülés eredményeinek megőrzéséhez.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1980. január 29-i ülésén a testület történetének egyik legdrámaibb belső tárgyalása zajlott le.¹⁷ A magyar vezetés ekkor igen közel jutott ahhoz, hogy olyan politikai döntést hozzon, amely nyíltan ellentmond a szovjet akaratnak. A heves vita során többen javasolták, hogy a rendelkezésre álló rendkívül rövid idő miatt, s az ország gazdasági érdekeit is figyelembe véve, a szovjet kérést figyelmen kívül kellene hagyni. A felszólalások végén úgy tűnt, hogy a döntő többség – köztük olyan liberálisnak aligha nevezhető vezetők, mint Apró Antal, Nemes Dezső és Németh Károly – is ezt az álláspontot támogatja. Ezen a ponton Kádár János drámai közbeavatkozása akadályozta meg a PB-t abban, hogy a szovjet kérés megítélése ügyében „felelőtlen” döntést hozzon. Az MSZMP

17. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/ 791. 6. e. A jegyzőkönyvet közli Békés (2003b).

első titkára ekkor, talán 1956 óta először került olyan helyzetbe, amikor a Szovjetunióval kezdettől fogva meghatározó jellegűnek tekintett viszonyt érintő ügyben teljesen szembekerült a párt legfőbb operatív vezető testületének álláspontjával. Ráadásul ő, aki mindvégig a *centrum* szerepére törekedett, a vita során kialakult sajátos helyzetben most lényegében mint „balos elhajló” volt kénytelen védelmezni az egyetlen lehetséges realitásként értelmezett politikát. Az évtizedeken át jól bevált rutin, hogy a PB ülésein figyelmesen végighallgatta a testület tagjait, majd az ülés végén saját felszólalásában összegezte a lényegét és kihirdette a határozatot, most megbosszulta magát. Kádár erősen feldúlt lelkiállapotról tanúskodó, meglehetősen zavaros és káromkodásokkal sűrűn teletűzdelt beszédében úgy érvelt, hogy „megint előállott egy olyan helyzet, amikor csak két rossz között választhatunk”. Talán meglepőnek tűnhet a megállapítás, de a külvilág számára ekkor még ereje teljében lévőnek mutakozó Kádár felszólalása számos tekintetben komoly hasonlóságot mutat az 1989 áprilisában az MSZMP Központi Bizottságában elmondott utolsó, zavarodott elmeállapotát tükröző, azóta híressé vált beszédéhez. Előrevetett konklúzióként azonnal bejelentette, hogy a bonni és washingtoni magas szintű látogatásokat le kell mondani. Úgy ítélte meg, hogy Magyarország valójában semmit sem veszít azzal, ha Moszkvának engedelmeskedik, legfeljebb őt, Kádárt, „szovjet csatlósának” nevezik majd Nyugaton. „Valamiféle vélt előny, az reménybeli, a negatív hatás [az] azonnal [jelentkezik]” – figyelmeztette a testület tagjait a sokat tapasztalt pártvezető, arra utalva, hogy ha eljártsszák a Kreml vezetőinek bizalmát, nagyon is sokat veszíthet az ország. Kádár ezután a következőképpen vázolta fel a magyar politikának a nyugati kapcsolatokat érintő alapvető meghatározottságát: „Magyarországnak most van a nemzetközi politikájában egy bizonyos reputációja, [...] ez úgy született, [...] hogy a NATO bojkottal startoltunk, és elvergődtünk egy bizonyos pozícióra, egy elismerésre, de azzal, hogy mindvégig, és soha egy pillanatig kétségbe [vonn] nem hagytuk azt, hogy a Szovjetunió szövetségesei vagyunk. Mi ezt így szereztük, és hosszútávon ez a népnek az érdeke. Mi másfajta presztízzsel csak rövidtávú, tessék-lássék előnyökhöz juthatnánk, a végén a népünk ráfizetne, higgyék el.” Végül, hogy felvilágosítsa azokat, akiknek még ezek után is illúzióik lennének a szovjet kérés természetét illetően, hozzátette: „mit gondolnak, meddig udvariaskodnak ők? Miért velünk ... bocsánat a kifejezésért, a mi kis tetű életünkkel, meg országunkkal, meg minden ..., meddig fognak ők velünk udvariaskodni?” Ezt a kétségbeesett kijelentést alighanem az egész, nevével fémjelzett korszakban Kádár legőszintébb és egyben legdrasztikusabb megnyilvánulásnak tekinthetjük a Szovjetunió és szövetségesei közötti viszony valódi jellegéről.

A vita menetéből úgy tűnt, a PB tagjai nem érzékelték eléggé a politikai helyzet gyökeres megváltozását, s ezért tartották magukat a januári eleji – a

párt vezetőjének távollétében – kialakított álláspontjukhoz, mely a Nyugattal való kooperáció elsődlegességét hangsúlyozta. Ekkor azonban, Kádár felszólalása után már többen is siettek leszögezni, hogy ha így áll a dolog, akkor persze nincs mit tenni. Havasi Ferenc viszont még ezután is határozottan jelezte, hogy a tervezett lépés eredményeként komoly gazdasági nehézségekre számíthat az ország, mivel az 1980-as terv teljesítéséhez 1,7 milliárd dollár nyugati hitelt kell felvennie az országnak. Ennélfogva éppen a két érintett állam, az Egyesült Államok és az NSZK nagyon nehéz helyzetbe tudják Magyarországot hozni a hitelszférában. Majd pedig ezzel összefüggésben arra a reálpolitikai szempontból szintén nem elhanyagolható tényre hívta fel a figyelmet, hogy „mi nem bírunk ki egy évet, vagy másfél évet úgy, hogy velünk ezek a bankosok [...] packázzanak”. Más szóval, Magyarország számára ekkor már létkérdés volt a nyugati kapcsolatok zavartalanságának fenntartása.

A PB azonban Kádár drámai fellépése nyomán, az adott konkrét ügy megoldása során ezt már nemigen vehette figyelembe, s végül arról határozott, hogy mindkét látogatást elhalasztják. Ugyanakkor kezdeményezték a szovjeteknél annak a közös szovjet–magyar hadgyakorlatnak a későbbre halasztását is, amelyet a korábban egyeztetett terv szerint február 11–16. között kellett volna megtartani a Dunántúlon.¹⁸

Bizonyos értelemben ez a PB-ülés jelentette Kádár politikai bukásának kezdetét. A párt vezetője ugyan ismét keresztülvitte akaratát, mégis azt mondhatjuk, az ütközetet megnyerte, de a hadjáratot elveszítette. Ez a konfliktus és az ország egyre kiszolgáltatottabb helyzete a kettős szorításban, néhány év múlva oda vezetett, hogy már legközelebbi munkatársai sem akarták őt megtartani a párt élén.

KOMPROMISSZUM ÉS ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS A SZOVJET BLOKKBAN

A magyar manőverező taktika azonban nem volt hiábavaló, sőt. Az afganisztáni szovjet beavatkozás, illetve az a megaláztatás, melyet annak következményeként Kádárnak ekkor el kellett viselnie, paradox módon végül mégis azt eredményezte, hogy ország nemzetközi pozíciói ezt követően nemhogy romlottak volna, hanem ellenkezőleg, jelentősen javultak. A január 29-i PB-ülésen ugyanis arról is határozat született, hogy Moszkvát felkéri, sürgősen rendezzenek többoldalú tanácskozást az afganisztáni hely-

18. A szovjetek elfogadták a javaslatot és a hadgyakorlatot későbbre, 1980 júliusára halasztották. Puja Frigyes látogatására az NSZK-ban végül alig több mint fél év múlva, 1980. szeptember 10–12. között került sor.

zet keleti–nyugati kapcsolatokra gyakorolt hatásának megvitatása céljából. Gyenes Andrást, a KB külügyi titkárát, különmegbízottként Moszkvába küldték sürgős személyes konzultációra, maga Kádár pedig levelet írt Brezsnyevnek. Ugyanebben az időben (1980. február 13-án) Kádár külön levélben magyarázta el Magyarország nehéz helyzetét Willy Brandtnak, az SPD elnökének és Helmuth Schmidt kancellárnak.

Kádár Brezsnyevnek írt levelében ismertette a magyar álláspontot: a jelen helyzetben a szövetségesekkel rendszeresen konzultálni kell a szovjet blokk nemzetközi kérdésekkel kapcsolatos közös politikájáról, és az enyhülés eredményeit feltétlenül meg kell őrizni. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha a kelet-európai országok fenntartják és erősítik kapcsolataikat Nyugat-Európával, ami azzal az előnnyel jár, hogy a kölcsönös érdekeltségre alapozva ezáltal meg lehet akadályozni az amerikai befolyás érvényesülését ezekben az országokban. Brezsnyev ekkoriban már tartósan betegeskedett, ezért a szovjet vezetésen belül felélénkült a lobbik belharca. Ilyen körülmények közepette érkezett Moszkvába a sürgős konzultációs igényt megfogalmazó magyar kérés. Gromiko külügyminiszter idegesen reagált a javaslatra, mivel nem értette, miről akarnak a magyarok tárgyalni.¹⁹ Végül azonban 1980. február 26-ra Moszkvába mégis összehívták a szorosán együttműködő szocialista országok KB külügyi titkárait. A konferencián Borisz Ponomarev, az SZKP KB külügyi titkára magáévá tette a rafinált érveléssel operáló fenti magyar álláspontot, és annak fő téziseit beépítette az *aktuális SZKP irányvonalat* ismertető referátumába.²⁰ A dokumentum ennek értelmében kiemelte, hogy „a szocialista országok maximális mértékben használják ki a nyugat-európai államokkal meglévő kapcsolatokban rejlő lehetőségeket az Egyesült Államok külpolitikai irányvonalának ellensúlyozására.”²¹

A magyar diplomácia számára ez jelentős győzelem volt, hiszen így végül, némi vargabetű után, Magyarország mégiscsak szabad utat kapott az ország gazdasága szempontjából kulcsfontosságú nyugati kapcsolatok

19. Emlékeztető Kádár János és Leonyid Brezsnyev elvtárs [1980]. VII. 4-i megbeszéléséről, MNL-OL, M-KS-288 f. 47/764. 6. e. Kádár ezen a találkozón is hangsúlyozta az előzetes konzultáció fontosságát, miközben a következőképpen elevenítette fel a mintegy fél évvel korábbi eseményeket: „Akkor igen éles volt az afgán kérdés és blokkoltuk, halasztottuk nyugati látogatásainkat. A Szovjetunió jelzése idején mindössze egy hét maradt külügyminiszterünk NSZK-beli látogatásának időpontjáig. Az NSZK nem haragudott meg ránk a halasztásért, ők azt a következtetést vonták le, hogy »világos, a Szovjetunió mindent leblokkolt«. Operatívabb egyeztetés esetén ezt azonban megtakaríthattuk volna. Ilyen helyzetek elkerülése céljából is hasznos a »hatok« értekezlete. Mi minden értelmes szót megértünk, de velünk konzultálni kell, e nélkül bekötött szemmel járunk, s ezt nem engedhetjük meg magunknak. Ha időben egyeztetjük politikánkat, bennünket senki sem tud zavarba hozni.”

20. A találkozóról készült magyar feljegyzést közli Békés (2003b).

21. Feljegyzés Horn Gyula és Vagyim Zaglagyin (az SZKP Nemzetközi Osztálya helyettes vezetője) megbeszéléséről 1980. július 16. MNL-OL, M-KS-288. f. 47/764. 6. e.

zavartalan fenntartására és fejlesztésére. Ez az akció egyben kiválóan demonstrálta a magyar külpolitika vezérfonalának, a konstruktív lojalitás politikájának hatékony működési modelljét: a vezetés Moszkva jóindulatának megőrzése érdekében a nyugati látogatások szovjet letiltását legjobb meggyőződése ellenében lojálisan végrehajtotta, ám a vereségbe nem nyugodott bele, és energikus diplomáciai lépésekkel rövid időn belül kieroszakolta, hogy a Kremlben érdekeinek megfelelő döntést hozzanak.

Még nagyobb azonban a jelentősége a magyar fellépésnek az egész keleti tábor és a kelet–nyugati viszony alakulása szempontjából. Kádár személyes közbeavatkozása ugyanis egyértelműen hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet vezetésen belüli viták során a kooperáció fenntartásában érdekelt, főként az SZKP KB apparátusában működő liberális erők végül felülkerekedjenek Gromiko és a külügyminisztérium által képviselt konfrontációs irányzat felett. A határozott magyar fellépés nagymértékben hozzájárult ahhoz is, hogy Afganisztán szovjet megszállását követően sikerült elkerülni a kelet–nyugati kapcsolatok *általános* romlását, miközben a szovjet–amerikai viszony évekre jelentősen megromlott. Vagyis, részben ez a magyarázata annak, hogy miért nem alakult ki „második hidegháború” Európában – ahogy egyébként számos történész ezeket az éveket nevezi. Az afganisztáni intervenció így paradox módon valójában éppen a Helsinki után fokozatosan formálódó, a tömbszemléletet egyre inkább zárójelbe tevő *közös európai tudat* kialakulásának folyamatát erősítette fel. Helmuth Schmidt kancellár, válaszolva Kádár hozzá intézett személyes üzenetére, a következőképpen fogalmazta meg az európai országok előtt álló történelmi kihívást: most rajtuk múlik, hogy „hagyják-e magukat belesodorni a két szuperhatalom által szított hidegháborúba, vagy sem! Sem az NSZK, sem más nyugat- vagy kelet-európai ország nem tudja magát egyedül távol tartani. Ez csak együttes összefogással lehetséges.”²² Magyarország a nyolcvanas évek elején már nem is tehetett mást, mint hogy csatlakozzon a *virtuális európai összefogáshoz*.

A MAGYAR KÜLPOLITIKA ÉS A KELET-NYUGATI KAPCSOLATOK

Az 1980-as kelet–nyugati miniválság, illetve annak sikeres megoldása így sajátos módon tovább erősítette a magyar külpolitika mozgásterét. Így kerülhetett sor arra, hogy hosszú évek sikertelen próbálkozásai után, nem

22. Tájékoztató a Politikai Bizottság és a Titkárság tagjai részére. Helmut Schmidt kancellár szóbeli válasza Kádár János elvtárs levelére (A Külügyi Osztály feljegyzése), 1980. február 14. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/4512. 6. e.

kevés diplomáciai manővert követően Magyarország 1982-ben tagja lett a Nemzetközi Valutaalapnak és a Világbanknak. Már 1981-ben tapogatózó tárgyalások kezdődtek az Európai Gazdasági Közösséggel megkötendő szerződés ügyében is, amit végül nem a moszkvai vezetés, hanem a szovjet–NSZK viszony alakulásának veszélyeztetése miatt aggódó Helmut Schmidt kancellár hiúsított meg, aki az 1982 áprilisában Bonnba látogató Kádárt határozottan lebeszélte a tervről.²³

Az 1983–1984 folyamán kibontakozó euro-rakéta válság, az ezzel kapcsolatos jogos aggodalmak ellenére, szintén nem eredményezte Magyarország nyugati kapcsolatainak megromlását. Ellenkezőleg: a kapcsolatok intenzitása ebben az időszakban soha nem látott mértékben növekedett. Ehhez ekkor az is hozzájárult, hogy közben a szovjet vezetők is tanultak a történelemből, és nem követték el ugyanazt a hibát, mint 1980-ban, amikor a moszkvai olimpia bojkottját azzal akarták megtorolni, hogy a nyugati országokkal fenntartott kapcsolatok azonnali befagyasztására utasították szövetségeseiket. Az 1983 decemberében a VSZ-tagállamoknak küldött „ajánlás” most kifejezetten arra szólított fel, hogy a szovjet blokk differenciáltan és körültekintően reagáljon a kihívásra. A nyugat-európai országokat három kategóriába sorolták: az amerikai rakétákat befogadó országoknak viselniük kell ennek a lépésnek politikai következményeit, azok az államok viszont, amelyek területén nem történik telepítés, kifejezetten pozitív elbánásban részesülnek. Mindemellett fokozottan fejleszteni kell a kapcsolatokat az európai semleges tőkés országokkal minden lehetséges területen.²⁴ A dokumentum jelentős megkönnyebbülést okozott a magyar vezetőknek, hiszen abból világosan látható volt, hogy ennek a differenciált szovjet megközelítésnek a célja a párbeszéd fenntartása volt, lehetőleg minél több nyugat-európai országgal.

Magyarország számára így az Afganisztán megszállása és Gorbacsov 1985-ben történt hatalomra kerülése közötti periódus valójában korábban soha nem látott dinamikus fejlődést hozott a nemzetközi kapcsolatok terén. Ebben az időszakban rendkívül intenzívvé váltak a legfelső szintű kapcsolatok a nyugati országokkal. Kádár János 1982-ben újra az NSZK-ban, majd 1985-ben Angliában járt. 1982-ben François Mitterrand francia elnök, 1983-ban George Bush amerikai alelnök, 1984-ben pedig, az euro-rakéta válság kellős közepén néhány hónap leforgása alatt több magas rangú vezető látogatott Magyarországra, köztük Helmut Kohl nyugatnémet kancellár, valamint Margaret Thatcher és Bettino Craxi brit, illetve olasz miniszter-

23. Horváth–Németh (1999), 173–176. A szerződés megkötésére illetve az EGK és Magyarország közötti hivatalos kapcsolatok felvételére végül 1988-ban került sor.

24. MNL–OL, M-KS-288 f. 5/897. ő. e.

elnök.²⁵ (Mindhárman annak ellenére, hogy az NSZK, Nagy-Britannia, és Olaszország is hivatalosan a „büntetésben lévő” országok közé tartozott, mivel befogadott amerikai rakétákat.) Emellett nagy számban valósultak meg miniszterelnöki, miniszteri szintű látogatások is.²⁶

A kedvező kapcsolatépítési körülményeket sajátos módon előmozdította az is, hogy Lengyelország az 1981-es szükségállapot bevezetésével elvesztette a nyugati államok szimpátiáját, Románia pedig elnyomó politikája következtében vált népszerűtlenné. Az afganisztáni szovjet intervenciót követő néhány éves átmeneti időszakban ezért Magyarország kivételes szerephez jutott a kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén. Mint a keleti blokk legszalónképesebb országa, első számú favorit lett a Nyugat szemében, s ebből adódóan kiemelkedő szerepet játszott a két tábor közötti párbeszéd fenntartásában, az enyhülés eredményeinek megőrzésében. Magyarországnak az európai biztonsági folyamatban játszott konstruktív szerepe elismerésének tekinthető, hogy 1985-ben Budapesten kerülhetett sor az Európai Kulturális Fórum megrendezésére, amely az egyetlen olyan helsinki utótalálkozó volt, amelyet a szovjet blokkhoz tartozó országban tartottak. Ez a helyzet Gorbacsov színre lépése után változott meg, amikor az új szovjet vezetés maga lett a Kelet–Nyugat közti párbeszéd elsődleges előmozdítója. A magyar külpolitika azonban ezt követően is mindvégig megőrizte kezdeményező és közvetítő jellegét, de a Szovjetunió mellett már csak másodlagos szerephez juthatott.

25. Fülöp–Sipos (1998), 448.

26. Nagy (1993), 148–197.

9. A SZOVJET BLOKK KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT, 1985–1990

Kelet-Közép-Európa sorsát – mint az elmúlt néhány évszázadban mindig – a nyolcvanas évek végén is a nagyhatalmi viszonyok, a világpolitikai realitások alakulása határozta meg. A térség egyes országai számára a múltban ez nem feltétlenül járt mindig negatív eredménnyel; az első világháború utáni békerendezés a nemzetállamok létrehozásával, a vesztes államok rovására érvényesített területi követelések kielégítésével például kifejezetten kedvezett a régió legtöbb nemzetének. Magyarország esetében azonban a nemzetközi politika általi meghatározottság a 16. századtól egészen 1989-ig a nemzeti érdekek érvényesítésének ellenében hatott, aminek legutóbbi tragikusan látványos példáját a magyar társadalom számára az 1956-os forradalom elbukása szolgáltatta. Így az 1989–1990-es változások nem csupán a demokrácia megteremtését és a függetlenség helyreállítását eredményezték, hanem a magyarok számára hosszú idő után az első olyan társadalmi élményt jelentették, amely azt bizonyította, hogy a nagyhatalmak versengése, a világpolitika alakulása nem kizárólag negatív módon tudja befolyásolni a magyar nemzeti érdekek érvényesítését.

Történeti szempontból ebben az összefüggésben két fő kérdés vizsgálata tűnik feltétlenül szükségesnek: a nyolcvanas évek közepétől és különösen az 1988–1990-es években hogyan hatott a kelet-nyugati viszony és főként a gorbacsovi politika alakulása a kelet-európai, s mindenekelőtt a magyarországi átalakulásra, illetve hogy a magyar vezetés hogyan reagált a nemzetközi környezet radikális megváltozására, a kül- és belpolitikai mozgástér jelentős megnövekedésére, s mindez milyen szerepet játszott az átmenet előkészítésében, lebonyolításában.¹

1. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi kontextusát bemutató szintézis még nem készült; a rendelkezésre álló részfeldolgozások közül ki kell emelni Jacques Lévesque könyvét, amelynek hetedik fejezete a szovjet politikának a magyarországi átmenetben játszott szerepével foglalkozik. A könyv angol kiadását lásd Lévesque (1997). A továbbiakban az idézetek innen.

GORBACSOV ÉS A KELET-NYUGATI VISZONY KIHÍVÁSAI

Az 1985 márciusában az SZKP főtítkárává választott M. Sz. Gorbacsov nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy új életet leheljen az ekkorra mind a szovjet birodalom központjában, mind pedig a kelet-európai periferiáján súlyos válságba került szocialista gazdasági-politikai modellbe. Érdekes lenne megtudni, hogy egy-két évtizeddel *korábban* az általa bevezetett vagy elképzelt reformok hatékonyak lehettek volna-e, vagyis egészen más nemzetközi viszonyok között a rendszer teljes felbomlása helyett eredményezhették volna-e annak revitalizálását. A nyolcvanas évek közepén azonban már késő volt. Az Egyesült Államokkal folytatott fegyverkezési verseny, a nukleáris stratégiai paritás folyamatos fenntartásának kényszere, az irracionálisan túlméretezett külső birodalmi periféria (Kuba, Nicaragua, Afganisztán, Etiópia, Angola, Zimbabwe) minden különösebb haszon nélkül való megtartásának, valamint a kelet-európai biztonsági övezet életben tartásának összességében hatalmas költségei már olyan mértékben merítették ki a Szovjetunió gazdasági tartalékait, hogy az addig is rendkívül gyenge hatékonyságú szocialista gazdasági rendszer keretei között már nem volt valódi esély a helyzet konszolidálására.² Ráadásul Gorbacsov és reformer munkatársai, noha érzékelték a közelgő válságot, annak súlyosságát nem mérték fel helyesen. Így a peresztrojka és glasznoszty kategóriáiban megfogalmazott – kezdetben valójában nagyon óvatos – reform 1988-ig semmilyen lényeges eredményt nem hozott a gazdaság működőképességének javítása terén. S noha az új vezetés kezdettől fogva hangsúlyozta elkötelezettségét a hidegháborús szembenállást felváltó új nemzetközi rend létrehozása iránt, az ebből potenciálisan adódó lehetőséget, hogy a Szovjetunió fegyverkezési költségeit azonnal és radikálisan csökkentse, szintén nem tudta kihasználni. A nyolcvanas évek közepétől intenzívebbé váló szovjet–amerikai fegyverzetkorlátozási tárgyalások ugyan látványos eredményt hoztak 1987 decemberében a közepes és rövid hatótávolságú nukleáris rakéták megsemmisítéséről kötött INF-szerződés aláírásával, a szovjet vezetés azonban 1988 nyaráig nem adta fel azt az álláspontját, hogy a leszerelés terén egyoldalú lépésekről nem lehet szó.³ Annak ellenére nem, hogy különösen a hagyományos fegyverzetek terén fennálló jelentős szovjet mennyiségi fölény kiváló lehetőséget teremtett a katonai kiadások azonnali jelentős csök-

2. Valójában az a meglepő, hogy a kezdettől fogva mindvégig „halmozottan hátrányos helyzetben” lévő keleti szuperhatalom hogyan bírta a versenyt ilyen sokáig. Hiszen míg a hidegháború időszakában az Egyesült Államok évente átlagosan kb. a GDP 5%-át fordította fegyverkezésre, ez a szám a Szovjetunióban 25% körül volt.

3. A Varsó Szerződésen belül egyedül Románia szorgalmazta évek óta, hogy a szervezet tagállamai tegyenek egyoldalú lépéseket, és a határozott szovjet „kérés” ellenére 1986-ban végre is hajtott egy 5%-os haderőcsökkentést.

kentésére, s ennek a Gorbacsov által oly fontosnak tekintett kelet–nyugati bizalomépítés szempontjából is komoly pozitív hatása lett volna. A szovjet katonai lobbi és a vezetés konzervatív tagjainak ellenállása, de nem kis részben a reformerek gondolkodását is meghatározó hagyományos birodalmi szemlélet miatt a szovjet külpolitikában érdemi fordulatra mégis csak a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének (VSZ PTT) 1988. július 15–16-án Varsóban megtartott ülésén került sor. A moszkvai vezetés csak ekkor látta be, hogy a Szovjetunió és az egész szovjet blokk súlyos válságban van. A szövetségesek lelki békéjének megkímélése céljából ugyanakkor itt is alkalmazták a lenini fokozatosság elvét. Gorbacsov „hivatalból” optimista előadói beszédében ezért kifejezetten pozitívan értékelte a szocialista tábornak a világpolitika alakításában játszott addigi szerepét és potenciális lehetőségeit. Eduard Sevardnadze viszont a külügyminiszterek szűk körű megbeszélésén nyíltan beismerte, hogy a Szovjetunió „válság előtti helyzetben van”, s így nem bírja tovább az állandósult fegyverkezési versenyt a Nyugattal, amely „minden területen” felülmúlja a keleti táborn. Hangsúlyozta, hogy mostantól a fegyverkezési verseny megállításának abszolút prioritást kell adni, és minden lehetőséget meg kell ragadni megállapodások elérésére.⁴ Valójában ez a drámai beismerés nem kevesebbről, mint a két világrendszer több évtizedes versenyének elvesztéséről szólt, így ezt a pillanatot tekinthetjük a *vég kezdetének*. A túléléshez elengedhetetlenül szükséges megállapodásokat ettől fogva már nem a paritáson alapuló kölcsönös kompromisszumok útján kellett elérni, mint pl. legutóbb az INF-szerződés esetében, hanem *bármilyen áron*, vagyis ez a felismerés vezetett a jelentős mértékű *egyoldalú* fegyverzetcsökkentési intézkedések meghozatalához.

A VSZ PTT ennek megfelelően hozott döntést a Bécsben a hagyományos fegyverzetekről folytatandó tárgyalások előkészületeinek meggyorsításáról, a VSZ fegyveres erői szerkezetének és elhelyezésének – kizárólag a védelmi igényeknek megfelelő – átalakításáról, rugalmasabb tárgyalási taktika kialakításáról, és főképpen arról, hogy ennek érdekében a korábbi koncepciót feladva, a VSZ egyoldalú leszerelési lépéseket tesz. A Honvédelmi Miniszterek Bizottságát ekkor azzal bízták meg, hogy mérje fel, miként lehetne nyilvánosságra hozni a Varsói Szerződés hadseregeinek és fegyverzetének valós adatait. Jellemző módon a bizottság nem szovjet tagjai az 1988. október közepén Prágában megtartott rendkívüli ülésen maguk is megdöbbenve értesültek arról, hogy a VSZ sok területen fennálló számbeli erőfölényéről szóló állítások (amiket addig a tagállamok öntudatosan visszautasítottak) mégsem a nyugati propaganda találmányai, hanem valós tények. Ezért vé-

gül arra a következtetésre jutottak, hogy mindennek nyílt beismerése a tárgyalások megkezdése előtt előnytelenül befolyásolná a szövetség pozícióit. Így ezt az eredetileg szintén bizalomerosztónak szánt intézkedést végül 1989 márciusára halasztották, amikor Bécsben valóban megkezdődtek az ún. CFE tárgyalások.⁵ Az egyoldalú leszerelési lépések bejelentésére viszont még korábban, 1988. december 7-én Gorbacsovnak az ENSZ Közgyűlésén elmondott beszédében sor került. Ekkor az SZKP főtitkára bejelentette, hogy a Szovjetunió 500 ezer fővel csökkenti a szovjet fegyveres erők létszámát, és hogy ez az NDK-ban, Csehszlovákiában és Magyarországon állomásozó egységek egy részének kivonása útján fog megtörténni.⁶ E három országból összesen mintegy 50 ezer szovjet katonát terveztek visszavonni. Részben a szovjetunióbeli gazdasági-politikai helyzet rendkívül gyors romlását, részben pedig a szovjet vezetés, éppen ennek következtében lényegesen rugalmasabbá váló magatartását jelzi, hogy egy *fél évvel korábban*, a VSZ PTT 1988. júliusi varsói ülésén Gorbacsov még összesen csak 70 ezer főt és a hozzá tartozó technikát érintő csökkentést tartott reálisnak. Az újabb, decemberi döntés a maga idejében radikálisnak számított, de a szovjet gazdaság konszolidálása szempontjából nagyon is későn meghozott döntés volt, és nem mentes ellentmondásoktól. Azon túl, hogy az mindössze a szovjet hadsereg 10%-os karcsúsítását eredményezte, a fegyveres erők egyoldalú csökkentése a szovjet vezetők számára korántsem jelentette egyértelműen a katonai kiadások jelentős redukálását. Ellenkezőleg: bármilyen meglepőnek tűnik, 1988 nyarán a moszkvai vezetés még 43%-kal (!) akarta *növelni* honvédelmi költségvetését, számításba véve az állami tartalékok felhasználását is.⁷ A NATO küszöbönálló átfogó fegyverzet-korszerűsítési programja ugyanis csapdahelyzetbe juttatta a stratégiai paritás minden áron való fenntartására törekvő szovjeteket. Ebből csak úgy láttak kiutat, ha az ekkor már általuk is elengedhetetlennek tekintett jelentős mértékű haderőcsökkentést a szovjet hadsereg gyors ütemű (következésképp rövid távon rendkívüli költségekkel járó) modernizálásával egyidejűleg, vagy azt követően hajtják végre. Nagyon valószínű, hogy elsősorban ez a kihívás, illetve az ennek való megfelelés lehetetlensége, és korántsem az amerikai SDI program, azaz a csillagháborús terv okozta, hogy a Szovjetunió végül belerokkant a fegyverkezési versenybe; ami azután magának a kommunista rendszernek a bukásához is vezetett.

5. Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter felszólalása a MSZMP KB 1988. november 22-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 4/246. ó. e.

6. Jelentés a Politikai Bizottságnak és a Minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai Politikai Tanácskozó Testületének varsói üléséről, 1988. július 18. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/4453 ó. e.

7. Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1031. ó. e.

4. Jelentés a Politikai Bizottságnak és a Minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai Politikai Tanácskozó Testületének varsói üléséről, 1988. július 18. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/4453 ó. e.

Noha kétségtelen, hogy a gorbacsovi reformok egyik leglátványosabb eredménye mind a bel-, mind pedig a külpolitikában a kommunista ideológia háttérbe szorítása és a pragmatikus politizálás meghonosítása volt, mindezt szinte egyáltalán nem sikerült érvényesíteni azon a területen, amely különben a legkisebb befektetéssel a legnagyobb anyagi hasznot hozhatta volna a Szovjetunió számára: vagyis a *külső birodalmi periféria* fenntartása, illetve leépítése terén. Gorbacsov kész volt arra, hogy a harmadik világbeli „felszabadító mozgalmak” támogatására alapozott korábbi szovjet expanziós politikát egy olyan korszerűbb stratégiára váltsa fel, amely – reményei szerint – az időközben működőképessé reformált szocialista modell vonzereje által valósítja meg a forradalom exportját. A vezetés konzervatív tagjainak ellenállása, a szovjet világhatalmi presztízsszemponatok figyelembevételének kényszere miatt azonban 1988-ig konkrét lépések megtételére alig került sor. Az év elején ugyan megkezdődött a szovjet csapatok kivonása Afganisztánból, majd 1989 januárjában a kubai önkéntesek visszavonása Angolából, mindez azonban túl későn történt. A főként a brezsnyevi időkből örökölt külső birodalmi periféria finanszírozása még 1989-ben, az összeomlás küszöbén is hatalmas összegeket emésztett fel (ebből csak Kuba életben tartása maga évi 27 milliárd rubelbe került).⁸

A szovjet vezetők tehát valóban stratégiai csapdába manőverezték magukat, amikor nem tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy Moszkva befolyását globális szinten kiterjesszék, egy olyan helyzetben, amikor már minden erőfeszítésüket az erősen hanyatló belső birodalmuk (benne Kelet-Közép-Európával) megmentésére kellett volna koncentrálniuk. Ezek a téves döntések részben a szovjet gazdaság valós állapotára vonatkozó abszurd titoktartás következményei voltak. Gorbacsovtól tudjuk, hogy az 1980-as évek elején, Andropov főtitkársága alatt a Szovjetunió valós adatokat tartalmazó költségvetése még a Politikai Bizottság olyan fontos tagjai számára sem volt elérhető, mint Gorbacsov és Rizskov, a későbbi miniszterelnök! „Néhány évvel ezelőtt, amikor már a Politikai Bizottság tagja voltam, lényegében nem ismertem a költségvetésünket” – mondta Gorbacsov Egon Krenznek, az újonnan kinevezett keletnémet pártvezetőnek 1989. november 1-jén. „Andropov kérésére valamilyen költségvetési kérdésekkel foglalkozó anyagon kellett dolgoznunk, és természetesen úgy döntöttünk, hogy azt meg kell ismernünk. De Jurij V. Andropov azt mondta: »Ne menjetek oda, ez nem a ti dolgotok«. Most már tudjuk, miért mondta. Nem költségvetés volt az, hanem az ördög tudja, mi.”⁹ Ez az igazán szenzációs infor-

8. Anatolij Csernyajev feljegyzése az SZKP PB üléséről, 1988. március 10. In Savranskaya-Blanton-Zubok (2010), 265–267.

9. Record of conversation between Mikhail Gorbachev and Egon Krenz, 1 November 1989. In Savranskaya-Blanton-Zubok (2010), 570.

máció jobban érzékelteti a szovjetrendszer abszurditását, mint bármi más, és arra is emlékeztet bennünket, hogy a valódi kérdés nem az, hogy miért omlott össze a Szovjetunió, hanem hogy miként tudott ilyen hosszú ideig fennmaradni.

Ez az ideológiai szempontok által meghatározott rugalmatlan birodalmi politika, amely nem tette lehetővé, hogy időben felszámolják a korábban vállalt kötelezettségek jelentős részét, végül a kelet-közép-európai régió feletti szovjet befolyás elvesztéséhez vezetett. Sőt, a folyamatos túlterjeszkedés, vagyis az *actio radius* kimerítése következtében elviselhetetlenné fokozódott gazdasági teher súlyától – amelytől a történelem során már számos birodalom összeroppant – a Szovjetunió már csak a saját felbomlása révén tudott megszabadulni.¹⁰

ÚJ SZOVJET KELET-EURÓPA-POLITIKA

A sokakat mindmáig foglalkoztató legfőbb kérdés mégis az, hogy végül a szovjet vezetés 1989-ben hogyan törődhetett bele olyan egyszerűen ennek a mindaddig létfontosságúnak tekintett régiónak a feladásába, amelynek megszerzéséért és birtoklásáért elődeik több mint négy évtizeden keresztül oly sok áldozatot hoztak. Gorbacsov hatalomra kerülése idején a Szovjetunió biztonsági zónáját képező Kelet-Közép-Európa megtartása még abszolút prioritást élvezett a szovjet politikában, ezen a téren 1945-től teljes volt a folytonosság. Az új főtitkár által meghirdetett átalakítási politika elsődleges célja kezdetben a gazdasági rendszer hatékonyabbá tétele és a politikai intézményrendszer korlátozott mértékű demokratizálása volt, vagyis az, hogy korszerűsítse a sztálini időkből örökölt szocialista modellt. Gorbacsov nemcsak abban hitt, hogy ez a program sikeresen végrehajtható lesz a Szovjetunióban, hanem abban is, hogy a rendszer modernizálása a kor követelményeiből fakadó „objektív szükségszerűség”.¹¹ Úgy vélte, a kelet-közép-európai szocialista országok előbb-utóbb önként fogják követni a jó példát, hiszen a válság elkerülése, illetve az abból való kilábalás számukra csak ezen az úton lehetséges.

Hasonló helyzetben elődei – mindenekelőtt a desztalinizációs kampányt irányító Hruscsov – korántsem hagytakoztak az önkéntesség elvére a jó pél-

10. A birodalmi szemlélet továbbélését mutatja, hogy bár Afganisztán egy évtizedes megszállása évi 5 milliárd dollárjába (!) került a Szovjetunióknak, a vezetés a szovjet befolyás fenntartása érdekében az 1989-ben végrehajtott kivonulás után is évi 3 milliárd dolláros költséggel számolt. – Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1031. ő. e.

11. Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1031 ő. e.

da követésének elvárásakor. Gorbacsovnak azonban jó oka volt arra, hogy ne próbálja meg ráerőltetni reformjait szövetségeseire. A politikai stabilitás megőrzését ugyanis kulcsfontosságú feltételnek tekintette mind a szovjet-unióbeli, mind pedig a kelet-európai átalakulás sikeres véghezviteléhez. Ebből a szempontból ugyanakkor a helyzet meglehetősen ellentmondásos volt. A reformok iránt szovjet befolyás nélkül is elkötelezett két országban, Magyarországon és különösen Lengyelországban a gazdaság állapota, az eladósodottság mértéke és a társadalmi elégedetlenség növekedése már a nyolcvanas évek közepén is komoly aggodalomra adtak okot, míg a konzervatív vezetés alatt álló NDK, Csehszlovákia, Románia és Bulgária politikai helyzete ekkor még a nyilvánvaló stagnálás ellenére is szilárdabbnak látszott. Így az új szovjet politika átvételének erőltetése nemcsak Gorbacsov új stílusával nem lett volna összhangban, hanem esetleg annak a veszélyével is járt volna, hogy azokat az országokat is *destabilizálja*, amelyekben korábban legalább ezzel a problémával nem kellett számolni. Gorbacsov ezért az évtized második felében a türelmes meggyőzés taktikáját követve a meglehetősen gyakori két- és többoldalú találkozókra, személyes látogatásait és nyilvános szerepléseit igyekezett felhasználni céljai elérésére. Ezekben a találkozókra kezdettől fogva arra törekedett, hogy világossá tegye: a Szovjetunió a kelet-európai szövetségekkel fenntartott viszonyát új alapokra kívánja helyezni, bár ennek alapelveit nem kodifikálták semmilyen látványos dokumentumban. Az elvek, illetve ígéretek tekintetében sok újdonságot valójában nem kellett és nem is lehetett kitalálni. A szovjet kormány 1956. október 30-i deklarációja – amelynek érvényességét sohasem vonták vissza – kimondta, hogy a szocialista országok „kölcsonös kapcsolataikat csakis a teljes egyenjogúságnak, a területi integritás tiszteletben tartásának, az állami függetlenségnek és szuverenitásnak, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak elveire építhetik”.¹² Nem arról volt szó, hogy Gorbacsov, elődeitől eltérően valóban komolyan vette volna ezeket a magasztos elveket, vagy hogy kész lett volna lemondani a Szovjetunió vezető szerepéről a szocialista táboron belül. Kétségtelen azonban, hogy minden korábbi szovjet vezetőnél komolyabban gondolta, hogy az addiginál lényegesen egyenlőbb: a szovjet gyámkodásnak egyszer s mindenkorra véget vető,¹³ a tapasztalatok átadása terén valódi kölcsönösséget érvényesítő, a szocialista modellen belüli útkeresés jogát a gyakorlatban is elismerő, a szövetségi rendszer tiszteletben tartása mellett relatíve önálló politizálásra lehetőséget nyújtó viszonyt kell kialakítani

12. A nyilatkozatot közli Gál-Hegedűs B.–Litván és mások (szerk.) (1993), 65–67.

13. Az 1986. novemberi moszkvai kommunista csúcstalálkozón Gorbacsov kifejezetten hangsúlyozta a gyámkodás politikájának teljes feladását. Kádár János felszólalása az MSZMP PB 1986. november 18-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/983. ő. e.

Kádár János Budapesten fogadja Mihail Gorbacsovot, az SZKP KB titkárát, a Politikai Bizottság tagját. 1983. szeptember 28. • MTI Fotó/Manek Attila

a kelet-európai szövetségekkel. Azt is mondhatjuk, hogy Gorbacsov 1985 és 1989 között olyan szövetségi modellt ajánlott az egész keleti tábornak *tartós használatra*, amit 1956 októberében a magyar és lengyel eseményektől megzavarodott hrucsovi vezetés valójában mindössze egy napig, vagyis október 30-án gondolt elképzelhetőnek, és akkor is csak Magyarország számára.¹⁴

14. Az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos szovjet politikáról lásd Szereda-Rainer (1996), Kramer (1996–1997b), valamint Békés (2004). 162–170.

Mindez azonban korántsem jelentette a Brezsnyev-doktrína feladását, vagyis Kelet-Európa országai számára a valóban szabad választás jogának elismerését, beleértve ebbe a szocialista rendszer felszámolásának és a parlamenti demokrácia helyreállításának lehetőségét is. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert Gorbacsov egykori reformer munkatársai és nyomdokaikban számos elemző ma már igyekeznek úgy beállítani a dolgokat, hogy a Brezsnyev-doktrína elvetésére lényegében már 1985–1986 folyamán sor került, sőt egyesek úgy érvelnek, hogy mindez tulajdonképpen már 1981-ben megtörtént, amikor Lengyelországban nem került sor szovjet beavatkozásra.¹⁵ Ezzel szemben a ma ismeretes források alapján egyértelműen megállapítható, hogy érdemi koncepcionális változás ezen a téren 1988 közepéig egyáltalán nem történt. Amikor pedig az év második felében, illetve 1989 elején elfogadottá vált az a tétel, hogy ki kell zárni a szovjet katonai beavatkozás lehetőségét az egyes szocialista országokban esetleg bekövetkező válságok esetén, ezt a tézist még mindig abban a reményben fogalmazták meg, hogy a várható radikális változások végeredménye a szocializmus új modelljének a kialakítása lesz. Egy olyan új modellé, amely éppen megújulási képességéből fakadó népszerűségének köszönhetően akár valódi szabad választásokon is biztosítani tudja a kommunista párt domináns szerepét a politikai életben.

Mindez közvetlenül összefüggött a Szovjetunióban 1988 nyarán és őszén történt radikális változásokkal. A júniusban megrendezett országos pártkonferencia új lendületet adott a peresztrojkának. A reformok fő célja ekkortól kezdve egyre inkább a politikai intézményrendszer átalakítása lett, miután a gazdasági területen hozott intézkedések mind ez idáig nagyon sovány eredményt hoztak. Szeptember végén Gorbacsov megerősítette pozícióját a legfelső vezetésben,¹⁶ s tulajdonképpen innentől kezdve rendelkezett az SZKP mindenkori főtitkárának „békeidőben” kijáró, lényegében megkérdőjelezhetetlen autoritással. Ebben a néhány hónapban a szovjet politikában számos területen minőségi változás következett be. A sztálini modell korszerűsítésének programját a szocializmus új – lehetőleg a két szembenálló társadalmi rendszer legelőnyösebb tulajdonságait ötvöző – modelljének kialakítására való törekvés váltotta fel. Ez a konvergenciaelmélet erős hatását mutató „gumi-fogalom” az elkövetkező két évben folyamatos átalakuláson ment át, miközben senki sem tudta, mit is jelent valójában, mígnem kiderült róla, hogy ez nem más, mint maga a kapitalizmus.

15. Mindenekelőtt Anatolij Csernyajev és Georgij Sahnazarov hangoztatták ezt a tételt, többek között az 1998 májusában az Egyesült Államokban megrendezett musgrovi konferencián (The End of Cold War in Europe, 1989). A konferencia előadásainak szövegét közli Savranskaja–Blanton–Zubok (2010), 99–216.

16. Lévesque (1997), 76–77.

A külpolitikában ekkortól érvényesültek a Gorbacsov–Sevardnadze páros elképzelései; most már komolyabb belső fékek nélkül. A legfontosabb területen: a szovjet–amerikai viszonyban ez valódi áttörést eredményezett, és a két szuperhatalom vezetői között fokozatosan olyan bizalmi viszony kialakulását eredményezte, amely néhány évvel korábban teljességgel elképzelhetetlen lett volna, amikor Reagan elnök (igaz, csak egy alkalommal) még a gonosz birodalmának nevezte a Szovjetuniót.

A Gorbacsov által szorgalmazott, a bizalomra, a kölcsönös biztonságra, a békés együttélésre és az együttműködésre, valamint Európa megosztottságának felszámolására alapozott új világrend megteremtése érdekében különösen fontos volt a Nyugat-Európa vezető hatalmaival való viszony javítása. A főtitkár londoni, párizsi és bonni látogatására ugyan csak 1989 nyarán került sor, de az intenzív párbeszéd már ekkor megindult és különösen az NSZK viszonylatában minőségi változás következett be a korábban komoly fenntartásokat hangoztató szovjet magatartásban. Ez utóbbi fejlemény nem kis mértékben annak a közvetítésének eredménye volt, melyet Kohl kancellár kérésére a nyugatnémetekkel régóta kiváló kapcsolatokat ápoló magyar vezetés, illetve Grósz Károly, az MSZMP új főtitkára realizált 1988. júliusi moszkvai látogatásakor.¹⁷

A BREZSNYEV-DOKTRÍNA „LEBEGTETÉSE”

Kelet-Közép-Európát illetően ebben az időszakban két ponton következett be alapvető, és a régió sorsát meghatározó változás a szovjet politikában: az egyik a „szocialista pluralizmus” elvének elfogadása, a másik pedig a szövetségi viszonyban egy új stratégia (és egyben taktika), a Brezsnyev-doktrína *lebegtetésének* bevezetése volt.

Gorbacsov az 1988. júniusi pártkonferencián minden előzetes teoretikus előkészítés nélkül kifejtette, hogy minden népnek jogában áll megválasztani a maga társadalmi–gazdasági rendszerét. Jacques Lévesque három okkal magyarázza ennek a nagy jelentőségű, bár korántsem egyértelmű új tézisnek a meghirdetését. Szerinte a cél mindenekelőtt a Nyugat bizalmának elnyerése volt, hiszen Gorbacsov szándékainak nyugati megítélésében Afganisztán mellett az számított fő szempontnak, vajon a szovjet vezető tudja-e tolerálni a kelet-európai változásokat. Egy másik szempont: a szovjet nomenklátúra és pártapparátus felkészítése volt arra, hogy megszabaduljanak a régi reflexektől. A harmadik cél a kelet-európai kommunista vezetők figyelmeztetése lehetett: a jövőben belső válság esetén nem számíthatnak

17. Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MNL–OL, M-KS-288. f. 5/1031. ó. e.

automatikusan a szovjet segítségre. Ezt olyan politikai nyomásként is fel lehetett fogni, amelynek célja a vonakodó szövetségeseknek a reform útjára való terelése volt.¹⁸

A ma ismerhető források alapján valószínűnek tűnik, hogy ezek a tényezők ekkor, 1988 júniusában még inkább *ösztönösen*, és nem annyira tudatosan befolyásolták Gorbacsov szándékait. A legfontosabb cél inkább az lehetett, hogy a Szovjetunió és a kelet-európai országok egyre kritikusabbá váló kapcsolatának témakörében olyan új, nyilvános diskurzust vezessen be, amely a korábbinál lényegesen nagyobb mozgásteret és *manőverezési lehetőséget* biztosít a szovjet reformerek számára, megteremtve ezzel a folyamatosan változó helyzetre való rugalmas reagálás esélyét.

A fent idézett tételt Gorbacsov és a vezetés más tagjai 1988–1989 folyamán számos változatban megismételték, hamarosan kiegészítve azt a katonai erő alkalmazásáról való lemondás ígéretével. Ezeknek a többfunkciós, azaz valamennyi érdekelt félhez egyszerre szóló és szándékosan kétértelmű nyilatkozatoknak a lényege az volt, hogy *implicit módon* elvetették ugyan a szovjet beavatkozás lehetőségét, de *kategorikusan* sohasem mondták ki, hogy ebből következően a Szovjetunió akkor sem fog beavatkozni valamely kelet-európai szövetségesé belügyeibe, ha ott a politikai átalakulás *horribile dictu* a szocializmus teljes feladásához és nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezetne.¹⁹ Vagyis az egyes országok szabad döntésére vonatkozó tételt mindenki saját érdekei és vágyai szerint értelmezhet, miközben az – az átmeneti viszonyoknak megfelelően – magában foglalta az ellentétes interpretáció esélyét is. Ráadásul mindez kiegészült a kelet-európai országokkal fenntartott felső szintű kétoldalú kapcsolatok szintjén gyakorolt *bizalmas* tájékoztatás és „orientálás” módszerével. Az üzenet az volt, hogy kísérletezni lehet, de a határ a stabilitás biztosítása, a szocializmus megőrzése és a szovjet blokk integritásának fenntartása. Gorbacsov ugyan már 1988 közepén eldöntötte, hogy bármi történik Kelet-Közép-Európában, nem fog beavatkozni, de célja az volt, hogy a Brezsnyev-doktrína érvényességét illetően mindvégig *bizonytalanságban tartsa* szövetségeseit, és azok ellenzékét is. Grósz Károly 1989. március végi moszkvai látogatása során például Gorbacsov egyfelől kijelentette, hogy „ma teljesen ki kell zárni a szocialista országok belügyeibe való beavatkozás megismétlődésének lehetőségét,” egyúttal azonban azt is hangsúlyozta, hogy „saját magunkra és másokra gondolva a határokat világosan meg kell húzni. Demokráciára van szükség, az érdekek harmonizálására. *A határ azonban a szocializmus*

18. Lévesque (1997), 80–81. A Szovjetunió Kelet-Európa politikájáról lásd még Gati (1991).

19. Jellemző példa erre, hogy Helmut Kohl és Mihail Gorbacsov 1989. június 14-i bonni megbeszélésén a szovjet vezető kifejtette; a Brezsnyev-doktrína nem érvényes többé, nem sokkal később viszont arról beszélt, hogy Kelet-Európában a szocializmus új modelljének megvalósítása felel meg a Szovjetunió érdekeinek. Savranskaya–Blanton–Zubok (2010), 476–478.

megőrzése [kiemelés – B. Cs.] és a stabilitás biztosítása.”²⁰ A „határok” értelmezése ügyében pedig a keleti blokkban a magyar pártvezetésnél senki sem rendelkezett több tapasztalattal: az 1956. november 4-i szovjet invázió hivatalos magyarázata ugyanerre a logikára épült. E szerint a beavatkozás nem jelentette az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatban kifejtett magasztos elvek megsértését, hanem éppen ellenkezőleg: azok alkalmazására került sor. Hiszen a deklaráció hangsúlyozottan a *szocialista országok* szövetségi kapcsolatait szabályozta, a magyarországi fejlemények pedig november elején már valóban a szocialista rendszer megszűnésének veszélyével fenyegettek.

A Brezsnyev-doktrína²¹ *lebegtetésének* ez az ösztönösen kialakult, majd egyre tudatosabban alkalmazott taktikája végeredményben – legalábbis átmenetileg – sikeres és hatékony volt. Emellett a Szovjetunióban és Kelet-Európában egyaránt felgyorsuló átalakulás során kifejezetten stabilizáló hatást fejtett ki, és valószínűleg nem kis mértékben járult hozzá az átmenet békés jellegének fenntartásához. El lehet képzelni ugyanis, hogyan befolyásolta volna a szovjet reformerek pozícióját mind a vezetésen belül, mind pedig a társadalomban, ha egyik napról a másikra kategorikusan kinyilvánítják: Kelet-Európa, amelynek megszerzéséért a Vörös Hadsereg annyi vért hullatott, szabadon dönthet sorsáról, beleértve a kapitalista restauráció lehetőségét is. A Brezsnyev-doktrína *lebegtetése* ugyanakkor azzal a jelentős előnnyel járt, hogy ezáltal a vezetés *fokozatosan* szoktatta hozzá a társadalmat és egyúttal saját magát a gondolathoz, hogy a Szovjetunió Kelet-Európában esetleg olyan radikális változásokat is kénytelen lesz elfogadni, amelyek korábban elképzelhetetlenek lettek volna.

Hasonlóan stabilizáló hatással volt ez a taktika a régióban zajló átalakulásra is, és valószínűleg jelentős szerepe volt abban, hogy a szovjet szándékok tekintetében teljesen elbizonytalanodott kommunista vezetők – Románia kivételével – nem mertek komolyabb repressziót gyakorolni az 1989 őszen kibontakozott tömegmozgalmak ellen. Ugyanez a bizonytalanságból fakadó fékező hatás általában megfigyelhető az ellenzéki erők politizálásá-

20. Jelentés a Politikai Bizottság tagjai részére Grósz Károlynak 1989. március 23–24-én a Szovjetunióban tett látogatásáról, Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999), 27. dokumentum.

21. Mindebből következően talán az is világos, hogy az 1968-as csehszlovákiai intervenció nyomán Brezsnyev nevéhez kötött fegyveres beavatkozási doktrína a „szocializmus megmentésére”, de facto kezdettől fogva érvényben volt: ezt igazolja az 1953-as kelet-berlini és az 1956-os magyar felkelések leverése is. Mindez a sztálini hagyomány szerves része volt, és a történelem firtora csupán, hogy válsághelyzetben magának Sztálinnak nem kellett alkalmaznia. Kalmár Melinda emellett azt hangsúlyozza, hogy amennyiben az elvnek része a felelősségmegosztó közös „szövetségi” beavatkozás is, akkor annak elvi alapját a szovjet blokk tagjainak 1957. januári budapesti értekezlete teremtette meg, ezért ezt nevezhetnénk Hruscsov-doktrínának is, amelyet Brezsnyev alkalmazott először 1968-ban. Kalmár (2014) 108., 179., 224.

ban is, míg a két élenjáró reformországban, Lengyelországban és Magyarországon ez a tényező differenciáltabb formában jelentkezett. Az 1989 februárjában megkezdődött varsói kerekasztal-tárgyalásokon a Szolidaritás pozícióját és kompromisszumkészségét jelentősen befolyásolta a még mindig kiszámíthatatlannak tekintett szovjet toleranciahatár figyelembevételének kényszere. Mindez azonban az előzetes megegyezés alapján júniusban megtartott választásokon a lengyel társadalmat nem gátolta meg abban, hogy az ellenzék által megszerezhető szinte valamennyi mandátumot a Szolidaritás képviselőinek juttassa, s ezzel *morális* szempontból megsemmisítő vereséget mérjen a kommunista hatalomra.²² Magyarországon az ellenzék látszólag kevésbé zavartatta magát a szovjet szándékoktól, legalábbis a korabeli szemlélő így ítélt meg, hiszen az 1989 márciusában megalakult Ellenzéki Kerekasztal (EKA) az év júniusában megkezdett és a szeptemberben befejezett nemzeti kerekasztal tárgyalásokon lényegében a korlátozások nélküli, nyugati típusú parlamenti demokrácia megteremtésében és valódi versenyen alapuló szabad választásokban egyezett meg a hatalom addigi birtokosaival. Valójában azonban a bizonytalansági tényező ezeken a tárgyalásokon is mindvégig jelen volt, nem véletlen, hogy az EKA ragaszkodott ahhoz, hogy az átmenet különböző aspektusait tárgyaló hat albizottság egyike a visszarendeződés lehetőségét kizáró jogi garanciákkal foglalkozzon.²³

A lengyel tárgyalási modelltől való eltérést és a magyar átmenet egyik jellegzetességét mutatja, hogy 1989 nyarán a magyar pártvezetés nem kevésbé volt érdekelt a Brezsnjev-doktrína kimúlásában, mint az ellenzék, mivel legitimációját többé már nem a szovjet támogatástól, hanem a majdani szabad választásokon elért jó eredménytől remélte.²⁴ Az ellenzék így, sajátos módon, politikai ellenfelétől, az MSZMP-től várta el, hogy biztosítsa a békés átmenet *külső* feltételeit is, és adjon garanciát arra, hogy a Brezsnjev-doktrína nincs már érvényben. Az EKA képviselői 1989. augusztus 30-án kifejezetten ilyen kérést intéztek Kárpáti Ferenc honvédelmi minisz-

22. A lengyelországi átmenetről lásd az 1999. október 20–24 között Varsó–Miedeszynben „Poland 1986–1989: The End of the System” címmel megrendezett nemzetközi konferencia kiadványait, illetve előadásait: Polska 1986–1989 (1999), Poland 1986–1989 (1999). A konferencia hat fő előadásának angol nyelvű kéziratai megtalálhatók az 1956-os Intézet könyvtárában: Edmund Wnuk-Lipinski: Public Feelings in the Years 1986–1989; Piotr Marciniak: Spiral Movement Towards Democracy. Social Pressure and the Fall of the Communist System in Poland (1986–1989); Leszek Gilejko: Party Elites in the Epilogue Period; Jan Skorzynski: Solidarnosc on the Way to the Round Table. Political Strategy of the Opposition 1985–1989; Andrzej Friszke: The Origin and the Course of the Round Table; Antoni Dudek: Decisive Months (Poland, April–August, 1989).

23. Az albizottság dokumentumait közreadja Bozóki-Elbert-Kalmár-Révész-Ripp E.–Ripp Z. (2000), 6. kötet.

24. 1989 nyarán a közvélemény-kutatási adatok szerint az MSZMP a szavazatok 36–40%-ára számíthatott a szabad választásokon.

terhez, amikor az időszerű katonapolitikai kérdésekről adott bizalmas tájékoztatást számukra.²⁵

A Brezsnjev-doktrína *lebegtetése*, mindezekon túl 1988 közepétől valójában a szovjet vezetés egyetlen „fegyvere” volt, amellyel ideig-óráig befolyásolni tudta a Kelet-Európában zajló politikai folyamatokat, mivel ekkortól Gorbacsov és munkatársai valóban lemondtak a katonai beavatkozás lehetőségéről. A kelet–nyugati kapcsolatok gyökeres átalakítására, az együttműködésre épülő új világrend kialakítására törekvő szovjet reformerek ugyanis (eltérően szolidabb célokkal fellépő elődeiktől) – egyszerűen nem engedhették meg maguknak, hogy egy vagy több fegyveres intervenció, rendteremtő, illetve rendszer-helyreállító beavatkozás veszélybe sodorja az addigi eredményeket. Az ugyanis nem csupán a kelet–nyugati viszony rendkívül ígéretes alakulását veszélyeztette volna, hanem ilyen esetben a Nyugat nyilvánvalóan megvonta volna a bizalmat Gorbacsovtól. Mindez pedig valószínűleg a szovjet vezető számára legfontosabb eredmény: a peresztrojka bukását is jelentette volna.

A szovjet politikában Kelet-Európa sorsa ekkor rendelődött alá két ellentétes előjelű tényezőnek: egyrészt a gorbacsovi vezetés ambiciózus világpolitikai céljainak, másfelől pedig a szovjet átalakítás sikerének.²⁶ Ez utóbbit az 1989–1990-es évek vonatkozásában – a későbbi események ismeretében – kevésbé eufemisztikusan fogalmazva nyugodtan nevezhetjük a Szovjetunió fennmaradásáért folytatott élet-halál küzdelemnek is. Annak fő okát tehát, hogy a Szovjetunió miért egyezett bele olyan könnyen Kelet-Európa elengedésébe, a magam részéről abban látom, hogy a szovjet állam a polgárháború óta ekkor került először olyan helyzetbe – paradox módon katonai értelemben még a kétpólusú világrendszer egyenlő értékű szuperhatalmaként –, amikor saját fennmaradása lett a legfőbb tét. Ekkor a birodalmi „centrum” megmentése logikusan és szükségszerűen vált prioritássá, amelyhez képest a birodalom kelet-európai periferiájának megtartása fokozatosan elvesztette korábbi jelentőségét. Ha történelmi párhuzamot keresünk; mindezt leírhatjuk *Breszt-Litovszk-szindrómaként* is. A polgárháború ama kritikus pillanatában Lenin is azzal érvelt a németekkel kötendő békeszerződés mellett, hogy az ugyan jelentős területek feláldozását követeli, de ily módon megmenthető maga a szovjet állam. Leninnek *ebben* igaza lett, kései utódán, Gorbacsovon – akár csak magán a Szovjetunión – viszont átlépett a történelem.²⁷

25. Bozóki-Elbert-Kalmár-Révész-Ripp E.–Ripp Z. (2000), 6. kötet, 103. dokumentum.

26. Lévesque (1997), 86.

27. Figyelemre méltó, hogy 1990. január 26-án egy legfelső szintű megbeszélésen maga Gorbacsov is használta ezt a hasonlatot, igaz, némiképp más kontextusban. „Volt egy breszti béke No.1, és most a »breszti béke« No.2 helyzetében vagyunk. Abban az esetben, ha nem fogunk megbirkózni vele, hazánk felét elveszítjük tőlünk.” Én először 1999-ben fejtettem ki ezt

„Ez a lenini hagyomány azt jelentette, hogy kritikus helyzetben a *birodalmi központ integritása* védelmében Moszkva átmenetileg tehet akár komolyabb területi engedményeket is, ám – ahogy arra Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet – korántsem kell ezeket a visszavonulásokat örökre terveznie; a birodalmi hatósugár egy időre visszahúzódhat, hogy majd ismét kiterjedhessen.²⁸ Figyelemre méltó tény, hogy a Gorbacsov által 1989-ben feladott terület (NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária) nagyságrendileg megegyezett a bolsevikok által a breszt-litovszki békében Németországnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának, valamint ahhoz kapcsolódóan Törökországnak átadott területtel. Szintén érdekes egybeesés, hogy 1918-tól 1939/1940-ig, amikor Moszkva visszaszerezte az 1918–1921 között elvesztett területei legnagyobb részét, 22 év telt el, és a Szovjetunió felbomlását követően szintén mintegy 22 év múlva került sor a Krím félsziget anektálására Oroszország által.

SZOVJET PROGNOZISOK KELET-EURÓPÁRÓL

A szovjet vezetés 1988 nyarától kezdte komolyan érzékelni, hogy mind a szovjet gazdaság, mind pedig a szocialista tábor országainak többsége válságban vagy válság előtti állapotban van. Georgij Sahnazarov, Gorbacsov kelet-európai ügyekért felelős főtanácsadója 1988. október elején készített feljegyzésében már úgy ítélte meg: nagy az esélye annak, hogy hamarosan egyszerre több szocialista ország is egyszerűen csődbe megy, mivel a szövetségesek közül néhányan (Lengyelország, Magyarország, Bulgária, Vietnam, Kuba és a NDK) „a fizetéseképtelenség szélén állnak”.²⁹ Habár a helyzet bizonyára a vezetés számos tagját aggasztotta, először Sahnazarov fogalmazta meg drasztikus formában a dilemmát: „Milyen lépéseket kell megtennünk, ha a társadalmi instabilitás, amely egyre fenyegetőbbé válik Magyarországon, egybeesik a lengyelországi zavargások egy újabb hullámával, a Charta 77 tüntetéseivel Csehszlovákiában stb. Más szóval van-e tervünk arra az esetre, ha a válság az egész szocialista világot, vagy legalábbis egy jelentős részét egyszerre borítja el?”³⁰ Mivel a kérdés persze köl-

a nézetemet a Szovjetunió súlyos helyzetének magyarázatára, nem ismervén az akkor még nem kutatható szovjet anyagokat. A szovjet vezető utalását a breszt-litovszki békeszerződésre Tsotne Tchanturia, a Budapesti Corvinus Egyetem PhD hallgatója fedezte fel 2019-ben, aki Gorbacsov hazai és kelet-európai politikájának összehasonlító elemzésén dolgozik készülő disszertációjában.

28. Kalmár (2014), 548.

29. G. Kh. Sahnazarovnak az SZKP Politikai Bizottsága 1988. október 6-i ülésével kapcsolatban Gorbacsov számára készített előzetes megjegyzései, Savranskaya–Blanton–Zubok (2010), 306–308.

30. Uo.

tói volt, a tanácsadó azt javasolta, az SZKP KB újonnan létrehozott Nemzetközi Bizottságát bízzák meg, hogy készíttessen elemzéseket a kérdésről, és a Politikai Bizottság szakértők jelenlétében legkésőbb 1989 januárjában tárgyalja meg azokat. A következő év elejére el is készült négy jelentés, amelyeket a Bogomolov Intézet, a KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya, a Külügyminisztérium illetve a KGB készített. Az első három elemzés, Jacques Lévesque kutatásainak köszönhetően, ma már ismert.³¹

Alapvetően egyetérthetünk azzal az értékeléssel, hogy az első jelentés egy radikális reformer, a második egy centrista, a harmadik pedig egy konzervatív és reformista elemeket egyaránt tartalmazó álláspontot képvisel, így a három szovjet elemzésben a Kelet-Európában várható fejlemények megítélését illetően jelentős eltérések, hangsúlyeltolódások vannak.³² Bármily csábító feladat is lenne ezeknek a rendkívül érdekes és terjedelmes dokumentumoknak a részletes összevetése és vizsgálata, most csupán azoknak a közös vonásoknak az elemzésére szorítkozom, amelyek a szovjet döntés-előkészítők és közvetve a döntéshozók által 1989 legelején képviselt nézeteket és prognózisokat *tendenciaszerűen* jelzik.

1. Az első két jelentés helyzetértékelése megegyezik abban, hogy a kelet-európai országok általános válságban vannak és hasonlóan kritikus állapotba kerültek a Szovjetunió és szövetségei közötti kapcsolatok is.
2. Elvi célkitűzésként mindhárom jelentés a szocializmus új modelljének győzelemre juttatását és ezáltal az alapjaiban megújult rendszer alapjainak megőrzését jelölte meg.
3. Egyidejűleg mindhárom elemzés reális lehetőségként számolt azzal, hogy az átalakulás végül túllép ezeken a kereteken, ami a szocializmus teljes feladásához és a nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezet.
4. Az első két jelentés szerint egy ilyen helyzet bekövetkezését a Szovjetunió nem szabad megakadályoznia.³³

31. Az SZKP KB NKO, illetve a Bogomolov Intézet által készített jelentést közli Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999), 9. és 13. dokumentum. A két dokumentumot újra közli Baráth–Rainer (2000), 245–260., 261–280. A Külügyminisztérium jelentését ismerteti: Lévesque (1997), 107–109.

32. Jacques Lévesque könyve 5. fejezetében mindhárom jelentést részletesen elemzi, lásd Lévesque (1997), 93–109.

33. Az NKO-jelentésben ez a változat a négyfokozatú kívánságlistán a második helyen állt. A négy változat a következő volt: 1. A szocializmus új modellje (Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia esetében „elnöki szocializmus” formájában). 2. A polgári demokrácia helyreállítása békés úton. 3. A régi rendszer fennmaradása. 4. Összeomlás, káosz. A Bogomolov Intézet jelentése alig burkoltan amellet érvelt, hogy a fejlődésnek ez az iránya kifejezetten előnyös lenne a Szovjetunió számára. Egyedül a Külügyminisztérium jelentése foglalt úgy ál-

5. Következésképp – és ebben a legkevésbé reformista külügyminisztériumi jelentés is egyetértett – a szovjet fegyveres beavatkozás lehetőségét egy kelet-európai országban bekövetkező válság esetén el kell vetni.³⁴
6. Az első két jelentés szerint a szocializmus feladása esetén a szovjet befolyás fenntartása a térség finlandizálása³⁵ révén lenne megvalósítható, azzal a lényeges módosítással, hogy ez az elképzelés az adott szövetségi rendszer, azaz a Varsói Szerződés tartós fennmaradásával számolt.³⁶

Ezeknek az elemzéseknek a jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy első ízben fogalmazták meg kategorikusan – de szigorúan csak belső használatra – a Brezsnyev-doktrína elvetéséből adódó drasztikus következtetéseket: komoly esély van arra, hogy Kelet-Európában az átalakulási folyamat a szocializmus teljes feladásához és a kapitalizmus restaurációjához vezet, és ha így alakul a helyzet, a szovjet vezetésnek ebbe bele kell törődnie.

1989 első két hónapja tehát fordulópontot jelentett a Kelet-Európával kapcsolatos szovjet álláspont metamorfózisában; a „szoktatás” időszaka véget ért, a labda átkerült a másik térfele. Gorbacsov maga az SZKP Politikai Bizottságának 1989. január 21-i ülésén a következőképpen fogalmazta meg a problémát: „Ezeknek az országoknak a népe fel fogja tenni a kérdést: mi a helyzet az SZKP-val, milyen kötőfékkal fogja visszatartani az országainkat? Egyszerűen nem tudják, hogy ha erősebben megrántanák a kötőféket, akkor el is szakadna.”³⁷ Amint láttuk, persze, nem véletlenül nem tudták. Ekkortól a szovjetek számára a kelet-európai fejlődés befolyásolásának szinte egyetlen eszköze a Brezsnyev-doktrína további szorgalmas *lebegtetése* maradt, a konkrét cél tehát most az volt, hogy az érintett országokban az uralkodó pártok és az ellenzék is minél később jöjjenek rá a nagy titokra.

Mindemellett a vezetés továbbra is igyekezett magával és másokkal is elhitetni, hogy amennyiben a radikális átalakulás a kommunista párt kezdeményezésére történik, és annak ellenőrzése mellett megy végbe, a vég-

lást, hogy a hatalom feladása súlyos következményekkel járna, ezért nem szabad megengedni a szocializmus erózióját a térségben. (Lévesque 1997, 108–109.)

34. Az NKO-jelentés szerint szovjet fegyveres intervenció csak abban az egy esetben volna indokolt, ha „egy szocialista ország belpolitikai történéseibe külső katonai erő közvetlenül és nyíltan beavatkozik”. A jelentés egyúttal azt is tanácsolja, hogy a szovjet szándékokat illetően egy bizonyos „homályosságot” kell fenntartani. Ugyanilyen javaslatot tartalmaz a Külügyminisztérium memoranduma is. (Lévesque 1997, 109.)

35. Az NKO jelentés implicit módon, a Bogomolov Intézet jelentése pedig kategorikus formában tárgyalja a finlandizálás lehetőségét.

36. A Bogomolov Intézet jelentése egyedül Románia esetében tartotta elképzelhetőnek a Varsói Szerződésből való kiválást, amellyel azonban – a memorandum szerint – a Szovjetunió nem veszítene sokat, „hiszen geopolitikai helyzetéből adódóan az így elszigetelődött Románia kénytelen lesz figyelembe venni érdekeinket”. Baráth-Rainer (2000), 275.

37. Anatolij Csernyajev feljegyzése az SZKP Politikai Bizottságának üléséről, 1989. január 21. Békés-Byrne-Kalmár et al. (1999), 10. dokumentum.

eredmény – még ha az egyre jobban kezd is a polgári demokráciára hasonlítani – még mindig a szocializmus új modelljének lesz nevezhető. Gorbacsov maga azonban, úgy tűnik, ebben az időszakban már egyre kevesebb illúzióval szemlélte a dolgokat, és a szocializmus történelmi vereségét nemcsak Kelet-Európában, hanem a Szovjetunióban is elképzelhetőnek tartotta. Legközelebbi munkatársa, Anatolij Csernyajev 1989. május 2-i naplófeljegyzése szerint „Ő messzire el mer menni. [...] A kedvenc szava a »kiszámíthatatlanság«. És nagyon valószínű, hogy el fogunk jutni az állam összeomlásáig, egy káoszszerű állapotig. Ő úgy érzi, hogy véglegesen kicsúszik a kezéből a gyeplő, és ez a felismerés akadályozza abban, hogy »messzire menjen«. [...] Nincs elképzelése arról, hova is tartunk.”³⁸

A KELET-EURÓPAI VÁLTOZÁSOK ÉS A NYUGAT

Gorbacsov hatalomra kerülése, illetve a belső viszonyok és a nemzetközi politika terén egyaránt meghirdetett reformjai és kezdeményezései komoly kihívást jelentettek az Egyesült Államokat 1981 óta kormányzó Reagan-adminisztráció számára. Addig ugyanis az amerikai vezetés hivatalos retorikája szerint történelmi küldetésének azt tekintette, hogy a hidegháborúnak oly módon vessen véget, hogy az 1970-es évek második felétől felújuló fegyverkezési verseny újabb fordulója során csődbe juttatja a Szovjetuniót. Ennek a stratégiának az első számú eszköze lett volna az 1983-ban meghirdetett csillagháborús (SDI) program. Az első Reagan-adminisztráció idején tapasztalt konfrontatív amerikai politika azonban – amint azt a második fejezetben már említettem – valójában elsősorban csak a propaganda és a retorika szintjén jelentkezett, a kényszerű kooperáció mechanizmusa ekkor is tökéletesen működött. A szuperhatalmi összeecsapás elkerülésének kényszere ugyanis semmivel sem volt kevésbé parancsoló ekkor, mint korábban, 1983-tól pedig már világosan látható, hogy a Reagan-adminisztráció újra a szuperhatalmi kooperáció lehetőségét kereste. Amikor pedig Gorbacsov színre lépésével fokozatosan, különösen 1987–1988 folyamán világossá vált, hogy Gorbacsov dinamikus egyénisége nem egy újabb Hruscsovot takar, és a konfrontáció felszámolását célzó kezdeményezéseit komolyan kell venni, egy újabb, nem kevésbé csábító alternatíva körvonalai kezdtek kibontakozni. Ez egy olyan szuperhatalmi megegyezés és tartós partneri együttműködés lehetőségét vetítette előre, amely módot adott volna mind a nemzetközi feszültség, mind pedig a fegyverzetek radikális csökkentésére. A költségvetés deficitje miatt valójában az Egyesült Államok is komolyan érdekelt volt a katonai kiadások csökkentésében, noha valószínű, hogy – a

38. Uo. 37. dokumentum.

Szovjetunióval ellentétben – szükség esetén, ha nagy áldozatok árán is, de képes lett volna kigazdálkodni az SDI program költségét.³⁹ Egy ilyen szuperhatalmi paktum emellett azzal az előnnyel is járt volna, hogy a nyugati világban megerősítette volna az USA vezető szerepét az egységesülő Nyugat-Európával mint potenciális „harmadik erővel” szemben. Ebbe az irányba tett lépésként értékelhető Reagan és Gorbacsov 1986. decemberi reykjavíki csúcstalálkozója, ahol komolyan tárgyaltak az összes nukleáris fegyver megsemmisítésének lehetőségéről, s amely ennek megfelelően heves kritikát váltott ki az Egyesült Államok nyugat-európai szövetségesei részéről. Ugyanebbe a kategóriába tartozik az éppen három évvel később Bush és Gorbacsov között létrejött máltai csúcs is, amelyet sokan tévesen a hidegháború lezáró aktusának tekintenek.⁴⁰ A Reagan-adminisztráció lényegében mindvégig e két koncepció között ingadozott, és érdemi elmozdulásra csak 1989 elejétől, George Bush beiktatása után került sor.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kelet-nyugati kapcsolatok 1985-öt követő drasztikus változásait és Gorbacsov együttműködési hajlamát nagyban befolyásolta Reagan SDI terve, amely egy új, váratlanul drága, és *minőségi változást* jelentő szakaszt nyitott volna a szuperhatalmak nukleáris fegyverkezési versenyében. Ebben az új fázisban a Szovjetuniónak, hanyatló gazdaságával már nem volt esélye a verseny folytatására, miközben 1945-től egészen eddig a pontig Moszkva, óriási társadalmi áldozatok árán, mindig képes volt válaszolni az új amerikai kihívásokra. Szuperhatalmi státuszának foglyaként azonban a Kreml még ekkor is kétségbeesetten ragaszkodott a paritás fenntartásához, ezért Moszkvának létfontosságú volt, hogy valahogy blokkolja az SDI programot. Ezért, amint a szovjet vezető számára világossá vált, hogy az amerikai elnök nem hajlandó lemondani a „csillagok háborúja” tervéről, egyetlen lehetőség maradt Gorbacsov számára a program megakadályozására. Az amerikai adófizetőkhez „fordult”, mondván: miért költenének rettenetes összegeket egy a világűrbe telepített rakétavédelmi rendszerre, amikor már nincs is ellenség, akitől tartani kellene? A terv működött, és az 1985 és 1988 közötti példátlanul intenzív csúcstalálkozó-sorozaton Reagan és Gorbacsov között valódi partnerség alakult ki. Ez a precedens nélküli kivételes személyes kapcsolat a két szemben álló szuperhatalom vezetője között ugyanakkor valójában két kiváló színész folyamatos előadásán alapult. Reagan, az egykori profi, egy még nem létező projektet (SDI) felhasználva tartotta sakkban a szovjet vezetőt, amivel sikerült Moszkvát az együttműködés és a leszerelés irányába terelni. Gor-

39. Más kérdés, hogy maga a terv, az űrbe telepített, lézerrel működő rakétaelhárító rendszer egyáltalán megvalósítható volt-e technikailag – erről máig eltérnek a vélemények.

40. A máltai csúcstalálkozóról készített szovjet memorandumot közli Savranskaya-Blanton-Zubok (2010), 619–646.

bacsov, az amatőr, viszont a Szovjetuniót még akkor is ereje teljében lévő szuperhatalomként tudta „eladni” amikor az már az összeomlás szélén állt.

Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikájában 1989-ig nem történt lényeges változás. Ez az egyes országok differenciált kezelését jelentette, az adott viszonyok között reálisnak tekintett cél pedig a kommunista rendszerek felpuhítása, liberalizálása volt, amit a gazdasági nyomásgyakorlás eszközeivel és az emberi jogok folytonos számonkérése mellett, illetve az ellenzéki mozgalmak támogatásával kívántak elérni. Sajátos módon, az 1985-től 1988 végéig tartó időszakban a régió kíváncsian átalakulásával kapcsolatos amerikai és szovjet elképzelések fokozatosan közelebb kerültek egymáshoz. Szovjet részről ugyanis egyre több minden fért bele a demokratizálódás, illetve „a szocializmus új modelljének” fogalmába, míg amerikai részről a helyzet radikális megváltozását, azaz a parlamenti demokrácia helyreállítását továbbra sem tartották reálisan elérhető célnak. Lényeges változásra 1989 tavaszán, Bush elnök hivatalba lépésének kezdetén került sor. Ez azonban nem annak volt köszönhető, hogy az új vezetés a kérdést azonnal új megközelítéssel kezelte volna, hanem annak a ténynek, hogy időközben Kelet-Európában történelmi jelentőségű fordulat vette kezdetét. Február elején Lengyelországban kerekasztal-tárgyalások kezdődtek a kormány és az ekkortól legálisnak elismert Szolidaritás között, amelyek áprilisban megegyezéshez vezettek, majd júniusban megtartották az első „fél-szabad” választásokat, amelyek a versenyes alapon megszerezhető mandátumok tekintetében az ellenzék elsőprő győzelmét eredményezték. Magyarországon az MSZMP Központi Bizottsága február 10–11-i ülésén elfogadták a többpártrendszer bevezetését, valamint azt az értékelést, hogy 1956-ban nem ellenforradalom, hanem népfelkelés történt. Júniusban kerekasztal-tárgyalások kezdődtek az állampárt és az Ellenzéki Kerekasztal pártjai között, amelynek téje – annak ellenére, hogy magyar ellenzék a lengyelországinál lényegesen gyengébb pozíciókkal és társadalmi legitimitációval rendelkezett – nem kevesebb volt, mint a pártállam teljes lebontása, a demokratikus jogállam helyreállítása és a szabad választások előkészítése.⁴¹

Az amerikai megítélés szempontjából a legfontosabb tényező az volt, hogy mindezek a még egy évvel korábban is hihetetlennek tűnő események bármiféle szovjet retorzió, vagy akárcsak nemtetszés-nyilvánítás nélkül mentek végbe. Az éppen csak hivatalba lépett Bush-adminisztráció tehát 1989 tavaszán kezdte magát hozzászoktatni a gondolathoz, hogy megvalósulóban van az Eisenhower elnöktől származó régi amerikai álom, Kelet-Európa békés úton történő *önfelszabadítása*. Ez a lehetőség azonban paradox módon nem volt lelkesítő hatással a nyugati politikusokra, hanem inkább

41. Az MSZMP-nek az átmenettel kapcsolatos politikájáról lásd Tőkés (1998), Kalmár (2000). Az ellenzék szerepéről lásd Ripp (2000).

aggodalmat keltett bennük. Fontos látni ugyanis, hogy a kelet-közép-európai átalakulással kapcsolatos nyugati politika a valóságban alapvetően ellentétes volt azzal, amit az egykori nyugati politikusok memoárjaikban állítanak. Az európai kontinens destabilizálódása elkerülésének érdekében az USA és a nyugat-európai országok vezetői nemcsak hogy érdemben nem segítettek elő a demokratikus átalakulást a régióban, hanem kifejezetten *fékező hatást* gyakoroltak az átalakulás folyamatában. Mivel 1989 őszéig sem Washingtonban, sem pedig Nyugat-Európában nem számoltak azzal, hogy a kelet-európai fejlemények elvezethetnek a kommunizmus teljes bukásához, és még kevésbé számítottak a Szovjetunió összeomlására, a régió sorsa – mint a korábbi évtizedekben mindig – logikusan alárendelődött a gorbacsovi vezetéssel fenntartott, egyre javuló és egyre ígéretesebb viszony érdekeinek. A peresztrojka sikerében érdekelt nyugati politikusok számára a szovjet biztonsági érdekek maximális figyelembevétele volt a fő szempont, s ennek elsődleges biztosítékát az európai, illetve a kelet-európai *status quo* fenntartásában látták. Morális alapon ugyan támogatták az egyes országokban végbemenő, a demokratikus átalakulás irányába mutató fejlődést, illetve az ezekért a célokért küzdő ellenzéki erőket, mindezeknél sokkal fontosabbnak számított a *stabilitás* minden áron való fenntartása.

Bush elnök, amikor 1989 júliusában Varsó után Budapesten is látogatást tett, az MSZMP és a kormány vezetőivel folytatott tárgyalásain kifejezetten hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államok semleges magatartást tanúsít a magyarországi átmenet ügyében,⁴² ami az adott körülmények között az állampárt implicit támogatását jelentette. Lényegében hasonlóan foglalt állást a magyar ellenzéki vezetőkkel való találkozásán is, amelyről nem a legjobb benyomásokkal távozott. Munkatársainak kifejtette, hogy „ezek nem igazán azok a fickók, akiknek ezt az országot irányítaniuk kellene. Legalábbis egyelőre”.⁴³ A máltai csúcstalálkozón pedig, 1989 decemberében Bush teljesen világosan körvonalazta Gorbacsovnak politikája lényegét. „Remélem észrevették – mondta –, hogy miközben a kelet-európai változások zajlottak, az Egyesült Államok nem bocsátkozott vállveregető nyilatkozatokba, amelyek a Szovjetunió [tekintélyének] rombolását célozták volna. Az Egyesült Államokban vannak, akik azzal vádolnak, hogy túl óvatos vagyok. Igaz, megfontolt ember vagyok, de nem vagyok gyáva, és kormányzatom mindent el fog követni annak érdekében, hogy ne rombolja az Önök pozícióit a világban. Pedig állandóan azt tanácsolják nekem, hogy valami ilyesmit tegyek – álljak ki a berlini falra és tegyek hangzatos nyilatkozato-

kat. Kormányzatom azonban elkerüli az ilyen lépéseket, mi a visszafogott viselkedés hívei vagyunk.”⁴⁴

Gorbacsov színre lépése nemcsak az Egyesült Államok, hanem Nyugat-Európa számára is komoly kihívást jelentett – mégpedig két fontos területen. Az egyik ezek közül Európa nyugati felének biztonsága volt, vagyis a potenciális szovjet fenyegetés problémája, ami 1945 óta mind a nyugati politikusok, mind pedig a közvélemény számára kardinális kérdésnek számított. A konfrontáció felszámolását és a két rendszer békés együttélését hirdető új szovjet politika tartós megoldást ígért ezen a területen is, különösen 1988 decemberétől, amikor megkezdődött a Szovjetunió illetve a Varsói Szerződés fegyveres erőinek egyoldalú csökkentése, majd pedig 1989 januárjában ígéretes tárgyalások kezdődtek Bécsben az európai hagyományos fegyverzetek radikális csökkentése céljából. A „közös európai ház” egyébként meglehetősen homályos gorbacsovi víziója pedig egyenesen annak a lehetőségét vetítette előre, hogy az ily módon kevésbé megosztottá váló Európa a kétpólusú világrendben az addiginál lényegesen jelentősebb szerephez juthat, ráadásul az egyik szuperhatalom hathatós támogatásával. Ezért aztán a szovjet kezdeményezések – különösen 1988–1989 folyamán – komoly visszhangra találtak Nyugat-Európában. A történelem ironiája, hogy korabeli szovjet megítélés szerint a legpozitívabb reakciókat a Szovjetunió második világháborús két fő ellensége, az NSZK és Olaszország részéről tapasztalták.⁴⁵

Nyugat-Európa számára így talán még az Egyesült Államoknál is fontosabb szempont volt az európai *stabilitás*, s így az európai *status quo* minden áron való fenntartása. S ezt az alapállást nem csupán az esetleges szovjet reakció miatti aggodalom motiválta, hanem az a félelem is, hogy a gazdasági csőd szélén álló kelet-európai országok összeomlása olyan társadalmi robbanással, etnikai konfliktusokkal stb. járhat, amely komoly negatív hatással lehet Nyugat-Európára is. Egy ilyen konfliktus megzavarná az integráció folyamatát, és ami még fontosabb, felidézne az egész kontinens destabilizálódásának veszélyét.

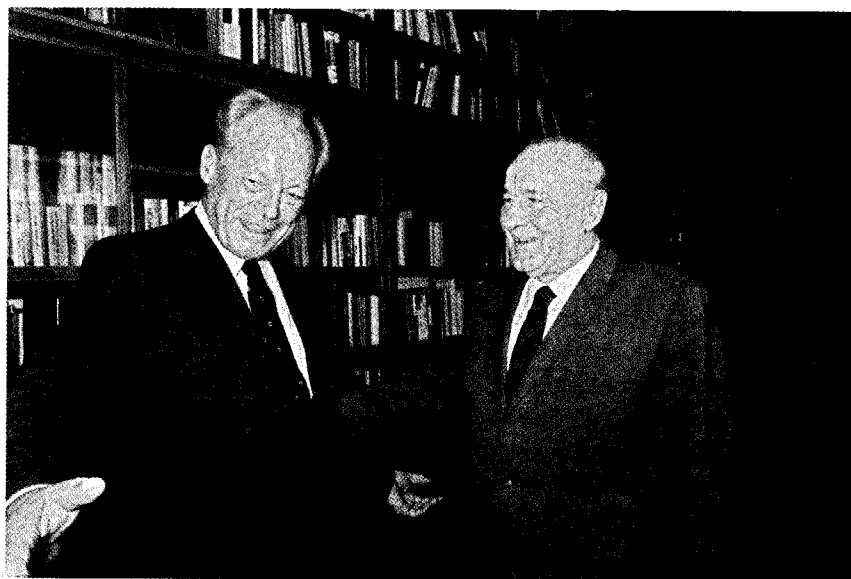
A nyugat-európai országok vezetői ezért kifejezetten *fékező és moderáló hatást* igyekeztek gyakorolni a kelet-európai átalakulás folyamatában. Az átmenetet ugyanúgy hosszú évekig tartó lassú folyamatnak képzelték el, mint eredetileg maguk a térség kommunista reformerei is. Ám amikor 1989 első felében az események Lengyelországban és Magyarországon – részben éppen a reformerek kezdeményezésére – felgyorsultak, ezt a tempót a legtöbb

42. Jelentés George Bush magyarországi látogatásáról, 1989. július 15. In Békés-Byrne-Kalmár et al. (1999), 81. dokumentum; Nyers Rezső beszámolója az MSZMP KB 1989. július 28-i ülésén. In S. Kosztricz-Lakos-Némethné et al. (1993), 2. kötet, 1294–1295.

43. Beschloss-Talbott (1993), 91., idézi Lévesque (1997), 138.

44. Anatolij Csernyajev feljegyzései a máltai csúcstalálkozóról, 1989. december 2. és 3. In Savranskaya-Blanton-Zubok (2010), 619–646.

45. Nyers Rezső beszámolója Gorbacsov bukaresti beszédéről az MSZMP KB 1989. július 28-i ülésén. In S. Kosztricz-Lakos-Némethné et al. (1993), 2. kötet, 1293.

Willy Brandt Németország Szociáldemokrata Pártja, valamint a Szocialista Internacionálé elnöke megbeszélése Kádár Jánossal az MSZMP KB székházában. 1985. június 27. • MTI Fotó/Wéber Lajos

nyugat-európai vezető már túl veszélyesnek ítélte. A kíváncsnak tekintett moderáló hatást így két irányban igyekeztek kifejteni: a szovjet vezetést és személy szerint Gorbacsovot is időről időre biztosították arról, hogy a Nyugat nem avatkozik bele a kelet-európai eseményekbe és nem tesz semmi olyat, ami a helyzet destabilizálását idézné elő ezekben az országokban. A magyar és lengyel vezetőket pedig – a kommunistákat és az ellenzéket egyaránt – arról próbálták meggyőzni, hogy a stabilitás fenntartása érdekében csökkentsék a változások ütemét. Helmut Kohl és Gorbacsov 1989. június 12-i bonni megbeszélésén a kancellár kategorikusan leszögezte: „nem teszek semmit, amivel destabilizálnám a helyzetet. Ez vonatkozik Magyarországra és Lengyelországra is. Destruktív politizálást jelentene, ha beavatkoznánk bárkinek a belügyeibe. Ez visszataszítaná Európát az óvatosság és bizalmatlanság korába.”⁴⁶ Margaret Thatcher brit miniszterelnök pedig 1989. április 6-án a Gorbacsovval történt londoni találkozásán nemcsak azt a meggyőződését osztotta meg a szovjet vezetővel, hogy Jaruzelskit „kiváló és becsületes” politikusnak tartja, aki „mindent megtesz az országáért a

46. Mihail Gorbacsov négyszemközti beszélgetése Helmut Kohllal, az NSZK kancellárjával, 1989. június 12. Savranskaya–Blanton–Zubok (2010), 463–467. Ugyanezt erősítette meg François Mitterrand francia elnök 1989. július 4-én Párizsban Gorbacsovval folytatott tárgyalásán, uo. 488–489.

fejlődésnek ebben a rendkívül nehéz szakaszában”, hanem azt is kifejtette, hogy a Szolidaritás vezetőit [ő, Thatcher] arra intette, hogy „igyekezzenek párbeszédet folytatni a kormányzattal, és ne csak a konfrontációra törekedjenek. Azt mondtam nekik, hogy a tárgyalóasztal mellől sosem szabad felállni, mert az sehová sem vezet...”⁴⁷ Ezt a fajta moderáló szerepet az NSZK vezetése olyannyira komolyan vette, hogy a feltétlenül kíváncsnak tekintett stabilitás fenntartását még 1989 nyarán is csak a *rendszerelváltás elkerülésével* tudta elképzelni. Helmut Kohl 1989. június 14-i találkozója a következőképpen vázolta Gorbacsovna a magyarországi átmenettel kapcsolatos álláspontját: „Elég jó a kapcsolatunk a magyarokkal. Azonban ott sem vennénk szívesen a destabilizálódást. Ezért mondom azt a magyaroknak, amikor találkozunk: a reformjaikat a belügyüknek tartjuk, szimpatizálunk velük. Azonban, ha a tanácsunkra kíváncsiak, azt javasoljuk, hogy ne gyorsítsák fel nagyon az eseményeket, mert elveszíthetik az események feletti uralmukat, és a rendszer önmagát számolja fel [kiemelés – B. Cs.]”⁴⁸

47. Margaret Thatcher londoni megbeszélése Mihail Gorbacsovval, 1989. április 6. Uo. 438–441.

48. Mihail Gorbacsov négyszemközti beszélgetése Helmut Kohllal, az NSZK kancellárjával, 1989. június 14. Uo. 476–478. Azt, hogy itt nem csupán egy Gorbacsov megnyugtató szolgálati kijelentésről van szó, számos más dokumentum is bizonyítja. Lásd pl. Javaslat az MSZMP Politikai Intéző Bizottsága részére [az MSZMP politikájának nyugati megítélése] 1989. augusztus 30. Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999), 104. dokumentum.

10. A RENDSZERVÁLTÁS NEMZETKÖZI KONTEXTUSA, 1988–1990

RENDSZERVÁLTÁS ÉS KÜLPOLITIKA

Minőségi változás a külpolitikában – akárcsak a belső átalakulás terén – 1988-ban következett be. Ez a fordulat azonban nem Kádár János leváltásával vagy a májusi pártkonferenciával volt összefüggésben, hanem a nemzetközi politika színterén bekövetkezett jelentős pozitív változásokkal. Ekkor kezdett körvonalazódni az a koncepció, amely a kialakulóban lévő és az együttműködésre épülő új világrendben a Kelet és a Nyugat között *híd szerepet* szánt Magyarországnak. Ez az elképzelés még tartósan számolt az adott szövetségi keretek (Varsói Szerződés, KGST) fennmaradásával, ám egyben azzal is, hogy ezek egy szükségszerű demokratikus átalakításon fognak keresztül menni, s ennek következtében többé nem fogják akadályozni, hogy Magyarország nemzeti érdekeinek megfelelő kapcsolatokat építsen ki a világ bármely más országával vagy nemzetközi szervezetével. 1989 márciusában kiegészült mindez az „utolsó nyugati nyitás” politikájával (mert valójában 1953-tól kezdődően számos ilyen hullám volt), amely a lényegében korlátokat többé tudomásul nem vevő, „világgazdasági nyitást” helyezett a gazdaságpolitika középpontjába. A korábbi, a hetvenes évek végétől érvényesülő külpolitika még a relatív önállóságra épült, s ennek lényege leegyszerűsítve az volt, hogy *ami nem tilos, azt (talán) szabad*. Az új koncepció viszont – a közlekedésből vett hasonlattal élve – azt jelentette, hogy ha a rendőr tilosat int, nem kell elbátortalanodni, hanem meg kell győzni, hogy sürgős dolgunk van, ezért gyorsan engedje át járművünket, sőt, indokolt esetben – az utólagos dorgálás rizikóját is vállalva – a tilos jelzés ellenére egyszerűen hajtsunk át a kereszteződésen. Ezt a folytonos kezdeményezésre épülő, dinamikus és rizikóvállaló politikát – amely ekkor már nyilvánosan is felvetette a Kelet és Nyugat közötti hídszerep szükségességét – neveztem el *kvázi semlegességnek*. Az MSZMP mindeközben ugyanis, a Moszkvából és Nyugatról egyaránt folyamatosan érkező eltántorító tanácsok hatására formálisan nem tekintette rövid távon elérhető reális célnak a semlegességet. A magyar külpolitikát 1988-tól az 1990-es választásokig eltelt időszakban lényegében azonban mégis ez a törekvés jellemezte.

A kérdés az, hogy ez az új koncepció hogyan érvényesült az alábbi, az adott időszakban legfontosabbnak tekinthető területeken:

1. a magyar–szovjet viszony;
2. konfliktusok a keleti blokk országaival;
3. a Varsói Szerződés átalakítása;
4. a semlegesség kérdése;
5. haderőcsökkentés és a szovjet csapatok kivonása;
6. a KGST átalakítása;
7. nyugati nyitás és csatlakozás az európai integrációs folyamatokhoz.

A peresztrojka, a glasznoszty és általában a reformok kérdésében sajátos kettősség jellemezte a magyar–szovjet viszonyt: Magyarország egyszerre játszotta a legjobb tanítvány és a tanítómester szerepét. Nem volt véletlen, hogy a gorbacsovi politika a legnagyobb visszhangra Magyarországon talált, hiszen itt azt úgy értelmezték, mint a hatvanas évek vége óta folyamatos „keleti” ellenszélben végbevitt magyar reformok utólagos igazolását. A szovjetek ugyanakkor számos változtatás, újítás bevezetésénél bevallottan a magyar tapasztalatokat vették figyelembe: ilyen volt a mezőgazdaság átszervezése, a piac szerepének korlátozott érvényű elfogadása és a többes jelölés rendszere a képviselő-választásoknál. Az MSZMP néhány hónappal korábbi, hasonló lépései alapján szervezték meg 1988 őszén az SZKP KB különböző speciális bizottságait, köztük a Jakovlev által irányított Nemzetközi Bizottságot is.¹

A három reformer ország között 1988–1989 folyamán egy informális *Moszkva–Varsó–Budapest háromszög* jött létre, amelyet a korabeli dokumentumok sajátos módon ekkor is „a szorosan együttműködők” kategóriával jelöltek,² noha korábban, a hatvanas évek közepétől kezdődően ez a terminus a gyakran Románia nélkül egyeztető „hatokat” jelölte. Ez az együttműködés is egy *virtuális koalíció* keretei között valósult meg. A három ország vezetői kétoldalú tárgyalások során igyekeztek összehangolni a gazdasági és politikai reformokkal kapcsolatos elképzeléseiket, és arra törekedtek, hogy a Varsói Szerződésen, illetve a KGST-n belül – mivel mindkét szervezetben számszerű kisebbségben voltak – egységes álláspontot képviseljenek, s így gyakoroljanak nyomást a konzervatív vezetésű országokra. Ez a „különleges viszony” minden bizonnyal jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy szovjet részről mindvégig alapvetően toleránsan kezelték a belső át-

1. Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1031. ő. e.

2. Lásd pl. Jelentés a Politikai Bizottságnak és a Minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai Politikai Tanácskozó Testületének varsói üléséről, 1988. július 18. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/4453. ő. e.

alakulás és a külpolitika terén sok tekintetben úttörő jellegű magyar kezdeményezéseket.

A szoros együttműködésnek azonban nemcsak előnyei voltak. Az egységes fellépés sokszor azt jelentette, hogy a szovjet vezetés – immár „partneri” alapon – olyan állásponthoz kérte a támogatást, amely ugyan progresszívebb volt a konzervatív táborénál, de amely az átalakulásban jóval előbbre járó Magyarország érdekeinek csak részben, vagy egyáltalán nem felelt meg. Ilyen komoly engedményre kényszerült a magyar vezetés az 1988 folyamán már a nyilvánosság előtt zajló magyar–román konfliktus kezelése során is. Gorbacsov a Moszkvába látogató Grósz Károlynak 1988 júliusában kifejtette, hogy a szovjet vezetés ugyan a vitában határozottan a magyaroknak ad igazat, ezt az álláspontját azonban hivatalosan nem képviselheti, mert egy ilyen kiállás – a birodalom számos pontján kibontakozóban lévő szeparatista mozgalmak, illetve etnikai konfliktusok miatt – beláthatatlan következménnyel járna a Szovjetunió belső stabilitása szempontjából. Ebben ugyan Gorbacsovnak teljesen igaza volt, abban azonban már kevésbé, hogy mindezek után, a kifejezetten vonakodó magyar pártfőtitkárt „baráti alapon” egy olyan lépésre – a Ceaușescuval való aradi találkozóra – beszélte rá, amely nemcsak Grósz Károly vezetői tekintélyének rohamos csökkenéséhez vezetett, hanem egyúttal az MSZMP pozícióit is jelentősen megrongálta.³ A közvélemény által a magyar nemzeti érdekek elárulásaként értékelt találkozót ugyanis „természetesen” önálló magyar döntésként kellett „eladni”. Gorbacsovnak ez a – lényegét tekintve durva – beavatkozása a magyar politikába csak egy dologgal magyarázható: a szovjet vezető nemcsak a magyar álláspont nyilvános támogatásának lehetséges kedvezőtlen következményeitől tartott, hanem a magyar–román konfliktus tényét önmagában is veszélyforrásnak tekintette. Úgy gondolta, ez a Varsói Szerződés egyébként is gyenge belső kohéziójának további erózióját okozhatja, s ami még rosszabb: mindez közvetve a soknemzetiségű Szovjetunióban is a centrifugális erők végzetes megnövekedéséhez vezethet. Csak ebben az összefüggésben érthető meg, miért kényszerítette Gorbacsov egyik legszorosabb szövetségését ilyen szerencsétlen kompromisszumra azzal a román vezetéssel szemben, amely a Szovjetuniót már ekkor a szocializmus elárulásával vádolta, és amelyről maga a szovjet pártfőtitkár személyesen is lesújtó véleménnyel volt.⁴ Valójában tehát nem kevesebbről, mint a birodalmi centrum fennmaradásáról volt szó, amely, mint láttuk, minden más szempontot megelőzött.

3. A magyar vezetés ugyan már korábban is kinyilvánította, hogy hajlandó tárgyalni Romániával, 1988-ban eredetileg csak a miniszterelnökök találkozója tartották elképzelhetőnek. – Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1031. ó. e.

4. Uo.

Az MSZMP reformerei 1988 tavaszán úgy gondolták, hogy a változások útjában álló Kádár János leváltásához joggal számíthatnak Gorbacsov segítségére. Kádár azonban Nyugaton – Gorbacsov után – még ekkor is a keleti tábor legtekintélyesebb és legszalunképesebb vezetője volt. Ez az adott mézönyben önmagában nem jelentett nagy teljesítményt, de a kelet–nyugati viszony alapvető megjavítására törekvő szovjet vezetés számára még ennek a ténynek is komoly jelentősége volt. Ráadásul a magyar átalakulás a kádári stagnálás ellenére is jóval a szovjet reformok előtt járt, így a szovjet vezetés nem volt érdekelt a magyarországi folyamatok felgyorsításában. Amikor azonban meggyőződtek arról, hogy Kádár nem hajlandó tudomást venni az országban kialakult súlyos válságról, s így vezető pozíciója a szükséges radikális változások akadályává vált, rászánták magukat, hogy „baráti tanáccsal” lássák el. Előbb 1988 áprilisában Rizskov miniszterelnök hivatalos magyarországi útja során mérte fel a terepet, és egyben igyekezett jelezni a szovjet elvárásokat, majd a májusi pártkonferencia előtt Gorbacsov személyes megbízásából Krjucskov KGB-főnök tett bizalmas látogatást Budapesten, kifejezetten azzal a céllal, hogy Kádárt rábeszélje a távozásra.⁵

A magyarországi átmenet egy másik jelentős fordulópontján ugyanakkor, végül nem történt intervenció, holott ezzel kapcsolatban is sokan tartottak a szovjet vezetés beavatkozásától. Az átmenet folyamatában az első lényeges fejlemény, amely a szovjetekkel való egyeztetés nélkül történt, az 1989. január 28-i Pozsgay-interjú, illetve az 1956. októberi események népfelkelésként való értékelése volt. E bejelentés jelentőségét növeli, hogy az egyben a magyar vezetés első „szovjetellenes” lépésének is minősült, hiszen az új interpretáció egyben annak kinyilvánítását is jelentette, hogy 1956. november 4-én a Szovjetunió Magyarországon egy demokratikus népmozgalmat, nem pedig ellenforradalmat vert le. Ez a tétel pedig olyannyira távol állt a korabeli szovjet felfogástól, hogy – miközben 1989 decemberében megtörtént az 1968-as csehszlovákiai intervenció utólagos elítélése – hasonló lépésre 1956 vonatkozásában a Szovjetunió fennállása alatt végig nem került sor. Szovjet részről ezért több mint logikus reakció lett volna a magyar vezetés megdorgálása. Ma már tudjuk, hogy azonnal készült is ilyen levéltervezet, azt azonban Gorbacsov kifejezett utasítására végül nem küldték el Budapestre.⁶ Ő ugyanis minden bizonnyal megértette, hogy ezt a szellemet már úgysem lehet visszaparancsolni a palackba, miközben azt is remélhette, hogy jelentősen erősítheti az MSZMP pozícióit, ha 1956 ügyét maga a párt karolja fel, és nem hagyja, hogy abból az ellenzék egyedül próbáljon politikai tőkét kovácsolni. A probléma megfelelően „dialektikus” kezelésével pedig a Szovjetunió közvetlen felelősségének hangsú-

5. Rainer M. (2000), 25.

6. Lévesque (1997), 130.

lyozása is elkerülhető. Formai szempontból ennek az igénynek teljesen eleget tett az MSZMP KB 1989. február 10–11-i ülése után kiadott nyilatkozat szövege, amely deklarálta, hogy 1956. október 23-án *népfelkelés* robbant ki, de egyben az elkerülhetetlen véget jelezve azt is kimondta, hogy október végére felerősödtek az *ellenforradalmi* tendenciák.

Mindez időben pontosan egybeesett a Szovjetunió Kelet-Európa-politikájában bekövetkezett, korábban vázolt radikális fordulattal, amelynek következtében 1989 első hónapjaiban a több évtizedes szovjet távirányítás szerepét „tervezett” *automatizmus* vette át. Ennek központi eleme a Brezsnyev-doktrína *lebegtetése*, illetve az ebből fakadó bizonytalansági tényező folyamatos fenntartása volt. Ezt a váltást azonban maguk az érintettek még jó ideig nem érzékelték; s ez is volt a cél. A Grósz Károly 1989. márciusi moszkvai látogatásán szerzett ez irányú tapasztalatokról már volt szó. A legplasztikusabb példát arra, hogy milyen, szinte feloldhatatlannak tűnő dilemmát okozott a magyar vezetők számára ennek az alapvető problémának a kezelése, Horn Gyula két korabeli megnyilatkozásának összevetése szolgáltatja. Horn ekkor még külügyi államtitkárként a Központi Bizottság 1989. február 20–21-i ülésének második napján tett felszólalásában a következőket mondta: „Ma már nincs arról szó a Varsói Szerződésen belül – a Brezsnyev-doktrínát már régen túlhaladtuk –, hogy bármiféle belső ügybe beavatkozzanak, mint ahogy példa a többpártrendszerrel kapcsolatos állásfoglalás is, ami szuverén döntésünk volt.”⁷ Négy hónappal később, június végén azonban már külügyminiszterként Horn a következőképpen óvta a Központi Bizottság tagjait az esetleges illúzióktól: „ne keverje össze senki a mi helyzetünket semmiféle más, demokratikusan berendezett országgal. Magyarországon nincs váltógazdaság a politikában. [...] Ha az MSZMP – mint kormányzó párt – megbukik, ez rendszerváltozással egyenértékű. Nem tudom, elviseli-e ezt a szövetségi rendszer. Nem hiszem”⁸ – jósolta mindezt a lengyel Szolidaritás júniusi választási győzelme után a szovjet vezetés szándékairól valószínűleg legtöbb információval rendelkező magyar politikus. Egy néhány héttel korábban készült belső elemzés pedig tételesen megfogalmazta, hogy „a jelenlegi biztosítékok nem zárják ki, hogy [a Szovjetunióban bekövetkező] visszarendeződés esetén a szocializmus védelmének nevében ne kerüljön sor egy- vagy többoldali katonai akcióra”⁹. A szovjet taktika sikerességét bizonyítja az is, hogy tíz évvel a történetek után Nyers Rezső 1989 júliusára, Pozsgay Imre pedig az év novemberére tette azt az időpontot, amikor bizonyossá vált számára, hogy a szovjetek

akkor sem fognak beavatkozni Magyarországon, ha az átalakulás a szocializmus teljes feladásához vezet.¹⁰

A Varsói Szerződésen belüli ellentétek struktúrája 1988–1989-re lényegesen megváltozott: a korábbi képletet (Románia az összes többi ország ellen) mindinkább a reformerek-konzervatívok szembenállása váltotta fel. Az egység látszatának fenntartására szinte mindvégig kétségbeesetten törekvő szovjet vezetés áldozatos tevékenysége következtében azonban a külvilág mindebből még 1989 nyarán is keveset érzékelt. A korábban a szovjet érdekek iránti lojalitásáról ismert Magyarország ugyanakkor paradox módon ezekben az években egyszerre alakította a keleti blokk *élreformere*, illetve a tábor *első számú bajkeverője* szerepét. A magyar vezetés ugyanis súlyos – és ami még rosszabb – a nyilvánosság előtt zajló közvetlen konfliktusba keveredett a négy konzervatív ország közül hárommal: Romániával, Csehszlovákiával és az NDK-val.

Romániában 1956 óta, s különösen Nicolae Ceaușescu 1965-ben történt hatalomra kerülése után, fokozatosan és egyre drasztikusabban korlátozták az ott élő mintegy kétmillió magyar kisebbség kollektív és emberi jogait. Különösen súlyos volt a helyzet azóta, hogy az 1972-ben meghirdetett nemzeti homogenizációs program lényegében a nemzetiségek teljes felszámolását és homogén román nemzetállam létrehozását tűzte ki célul. Az 1970-es évek végére mindez komoly feszültséggel terhelte meg a két állam viszonyát. Miután a probléma kétoldalú alapon történő rendezésére tett magyar kísérletek eredménytelennek bizonyultak, a nyolcvanas évek közepétől a magyar külpolitika a nemzetközi fórumokon igyekezett – közvetett módon, az *emberi jogok* ügyének előtérbe állításával – elérni a román politika elítélését.

Ezt a taktikát két egymással összefüggő tényező motiválta: egyrészt a nyugati államok éppen a tárgyalt időszakban nagy hangsúlyt fektettek az emberi jogok érvényesítésének számonkérésére a keleti blokk országainak esetében. Másfelől, a magyar vezetés ugyanakkor jól ki tudta használni az e téren fennálló kivételes helyzetét, hiszen ezekben az években egyértelműen a magyarországi állapotok álltak legközelebb a nyugati elvárásokhoz. Az első nyílt fellépésre magyar részről azonban csak 1987 márciusában került sor, amikor az európai biztonság és együttműködés kérdéseivel foglalkozó bécsi utóértekezleten Magyarország csatlakozott ahhoz a jugoszláv–kanadai javaslatához, amely formailag az európai nemzeti kisebbségek jogainak erősítésére, lényegét tekintve pedig az akkori román politika elítélésére írá-

7. Horn Gyula felszólalása az MSZMP KB 1989. február 21-i ülésén, S. Kosztricz–Lakos–Némethné et al. (1993), 1. kötet, 362.

8. Horn Gyula felszólalása az MSZMP KB 1989. június 23–24-i ülésén. Uo. 2. kötet, 1174.

9. Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottsága 1989. június 9-i ülésének anyaga, MNL-OL, M-KS-288. f. 62/5. ó. e.

10. Nyers Rezsőnek és Pozsgay Imrének a „Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990” c. nemzetközi konferencián a szerző kérdésére adott válasza. Political Transition in Hungary, 1989–1990. (Cold War History Research Center, Budapest – 1956 Institute – Cold War International History Project, Woodrow Wilson Center for Scholars, Washington D.C. – National Security Archive, Washington D.C.) Budapest, 10–12 June, 1999.

nyult. A helyzet tovább romlott 1988 elején, amikor Romániában elindították az ún. szisztematizálási tervet, amelynek keretében több ezer falut akartak lerombolni, s ezzel egyidejűleg, az egyre fokozódó diszkrimináció miatt megindult a romániai magyarok tömeges menekülése Magyarországra. Ez a váratlan helyzet radikális lépésre kényszerítette a magyar vezetést: annak érdekében, hogy az érvényes kétoldalú megállapodás ellenére mégse kelljen visszatoloncolni a Romániából menekülőket, 1989 márciusában Magyarország – elsőként a szovjet blokkból – csatlakozott az ENSZ menekültügyi konvenciójához. Ez a nemzetközi szerződés felülírta a kétoldalú kötelezettséget, és kifejezetten megtiltotta a menekültek visszaküldését. Ám ez a „trükk” egyúttal súlyosan megsértette a szovjet blokk belső írott és íratlan szabályait.

A szovjet nyomásra és román kezdeményezésre létrehozott 1988. augusztus 28-i aradi pártfőtitkári találkozó előtt Ceaușescu két nap (!) gondolkodási időt adott a magyar vezetésnek a tárgyalási ajánlat elfogadására, de nem ez volt a fő oka, hogy nem eredményezett semmilyen javulást a két ország viszonyában.¹¹ Az MSZMP számára végzetes következménnyel járt ez a balul sikerült akció, annak ellenére, hogy a magyar hivatalos szervek és politikusok ezt követően, 1988 második felében és 1989 folyamán egyre határozottabban vállalták fel a romániai magyarok érdekeinek védelmét, illetve a magát a Romániával való nyílt konfliktust. Ezekre a törekvésekre azonban mégis mindvégig árnyékot vetett az aradi találkozó. Az átmenet folyamatában a nemzeti érzés rehabilitációjából ezért elsősorban nem az uralkodó párt, hanem az ellenzék tudott politikai tőkét kovácsolni.

A magyar vezetés utolsó kísérlete a magyar–román vita kétoldalú rendezésére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1989. július elején Bukarestben tartott ülésén történt. Ceaușescu ezúttal a helyszínen hívta meg „nem hivatalos” tárgyalásra Nyers Rezsőt, az MSZMP elnökét, Németh Miklós miniszterelnököt és Horn Gyula külügyminisztert. A meghívást a magyar küldöttség – feltehetően ismét szovjet tanácsra – ismét elfogadta.¹² Amíg azonban az aradi találkozón Grósz Károly kifejezetten defenzívába szorult a román vezetővel szemben, ez alkalommal a magyarok egészen más pozícióból tárgyaltak. A két ország viszonyának rendezéséhez most feltételeket szabtak: a román fél szüntesse meg a magyar kisebbség elleni diszkriminációt, a Magyarország ellen irányuló propagandát és katonai fenyegetéseket, állítsa le a területrendezési terv végrehajtását a magyarok lakta területeken, engedje be a magyar kulturális termékeket az országba és

11. A találkozóról lásd Földes (2007).

12. Nyers Rezsőnek az MSZMP KB 1989. július 28-i ülésén tartott beszámolója szerint Gorbacsov a magyar pártvezetők július 24–25-i moszkvai látogatása során is hangsúlyozta, hogy „tárgyalni pedig kell”. S. Kosztricz-Lakos-Némethné et al. (1993), 2. kötet, 1298.

a magyar–román határon szűnjön meg a magyar turisták tömeges és gyakran megalázó zaklatása. Horn Gyula ezen túl jelezte, hogy szükség esetén Magyarország a területrendezés, illetve a nemzetiségek helyzetének vizsgálatára nemzetközi ellenőrzést fog javasolni.¹³ A magyar „követelések” teljesítésére az adott helyzetben ugyan nem sok remény látszott, a tárgyaló felek a kötélhúzás folytatása céljából mégis miniszterelnöki találkozó megtartásában állapodtak meg. Továbbá megegyeztek egy parlamenti-tanácsi delegáció cseréjében is azzal a kitételrel, hogy a magyar küldöttség a településrendezés megvalósulásának tanulmányozása során nemzetiségi területekre is ellátogathat. Minderre azonban az 1989 őszi–telési felgyorsult események miatt már nem került sor, s így a magyar–román kapcsolatok új alapokra helyezése már csak az 1989. decemberi romániai fordulat után következett be.

A magyar–csehszlovák viszonyban alapvetően három kérdés okozott komoly feszültséget az 1989-es év folyamán: a bős–nagygyarosi vízlépcső ügye, a csehszlovákiai magyarok helyzete, illetve az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás ártértékelése. 1989 májusában a magyar kormány – részben gazdasági okokból, részben pedig az évek óta erősödő társadalmi nyomás hatására – egyoldalúan leállította az 1977-ben megkötött államközi egyezménynek megfelelően a Dunán épülő vízerőmű kivitelezésének munkálatait. Mivel a csehszlovák vezetés – sajátos módon szintén társadalmi nyomásra hivatkozva – ragaszkodott a beruházáshoz az eredeti tervek szerinti befejezéséhez, a két ország között a legutóbbi évekig tartó konfliktus alakult ki ebben a kérdésben.

A magyar kisebbséggel szemben Csehszlovákiában nem érvényesült olyan durva diszkriminációs politika, mint Romániában, ám ez korántsem jelentette azt, hogy a magyarok kollektív jogait korlátozás nélkül gyakorolhatták volna. Az 1989 elejétől egyre függetlenebbé váló magyar média ezzel a kérdéssel is mind gyakrabban foglalkozott, ami a csehszlovák vezetés részéről komoly nehezítést váltott ki. A hivatalos magyar vezetés ugyanakkor egy csehszlovák–román „tengely” kialakulásától tartva mindvégig kifejezetten tartózkodott attól, hogy ezt a problémát felvállalja, ezért a kétoldalú találkozók az azt hangsúlyozta, hogy Magyarországnak alapvetően Romániával van nézeteltérése ebben a kérdésben.¹⁴

A legnagyobb feszültséget azonban a két ország között az 1968-as prágai tavasszal és a csehszlovákiai fegyveres beavatkozással kapcsolatos magyarországi fejlemények okozták. A saját legitimációs bázisának veszélyezteté-

13. A magyar diplomácia nem sokkal korábban, 1989 márciusában már hivatalosan támogatta az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának – nyugati államok kezdeményezésére meghozott – határozatát, amely elrendelte az emberi jogok helyzetének vizsgálatát Romániában.

14. Nyers Rezső beszámolója az MSZMP KB 1989. július 28-i ülésén. In S. Kosztricz-Lakos-Némethné et al. (1993), 2. kötet, 1300.

se miatt joggal aggódó csehszlovák vezetés előbb egy Alexander Dubčekkel készült, a magyar televízióban bemutatott interjú miatt fejezte ki neheztelését.¹⁵ Augusztus elején pedig amiatt tiltakozott felháborodottan, hogy az MSZMP KB külügyi osztálya vezetőjének egy nyilatkozata jelezte az 1968-as események közelgő ártértelekését.¹⁶ A közvetítéssel megbízott budapesti csehszlovák nagykövet azonban magánvéleményét megfogalmazva azt is elmondta, hogy a csehszlovák vezetés számára elfogadható lenne az a formula, mely szerint Magyarország eredetileg a politikai rendezés híve volt, és csak a nemzetközi körülmények hatására döntött végül a fegyveres beavatkozásban való részvétel mellett. A magyar pártvezetés augusztus 17-én kiadott hivatalos nyilatkozata figyelembe is vette ezt a tanácsot. Az óvatosságnak szánt deklarációban egy olyan VSZ-tagállam nyilvánította ki, hogy „nem azonosul” az akkori beavatkozással, amely maga is részt vett az intervencióban. Ennek az értelmezési fordulathoz a hatása ugyanakkor egyértelműen hozzájárult a csehszlovákiai politikai helyzet néhány hónap múlva bekövetkezett destabilizálásához.

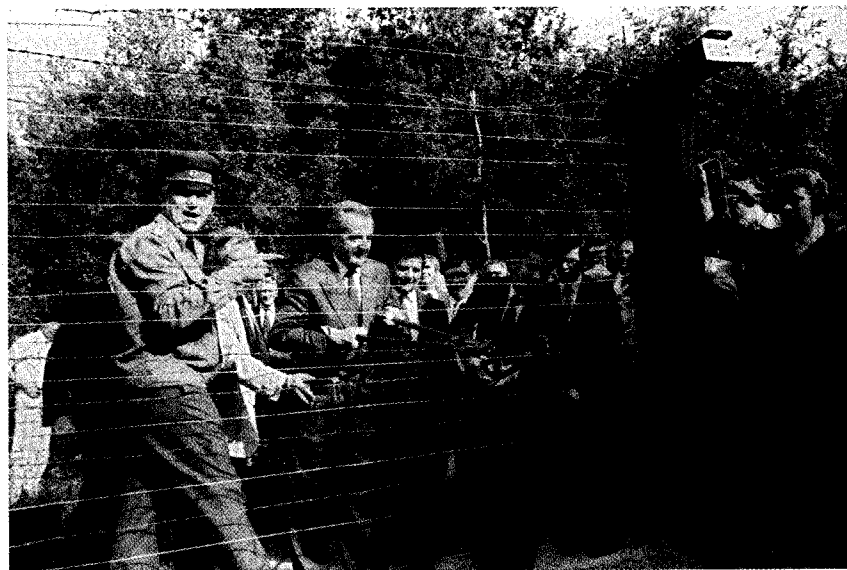
A RUBICON ÁTLÉPÉSE: MAGYARORSZÁG ÉS A KELETNÉMET MENEKÜLTVÁLSÁG

A kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása szempontjából a legnagyobb hatása kétségtelenül annak a magyar külpolitikai döntésnek volt, amely 1989. szeptember 11-én lehetővé tette, hogy a Magyarországon tartózkodó NDK állampolgárok Ausztrián keresztül az NSZK-ba távozhassanak. A kétoldalú konfliktusok között ugyanakkor – paradox módon – éppen az 1989 nyarán bekövetkezett keletnémet menekültválság volt az egyetlen, amelynek kialakulása miatt a magyar vezetés a leginkább ártatlannak tekinthette magát, hiszen az adott helyzethez képest kiegyensúlyozott magyar–NDK kapcsolatok megrontásában semmiféle érdekeltsége nem volt. Közvetve azonban ezt a konfliktust is a magyar fél idézte elő azzal, hogy 1989. május elején – összhangban a nyugati nyitás politikájával – a magyar–osztrák határon megkezdődött az elektromos jelzőrendszer és szögdrót kerítés – azaz a „vasfüggöny” – felszámolása.¹⁷ Ezt követően keletné-

15. Nyers Rezső és Milos Jakes megbeszélése a VSZ PTT bukaresti ülésén. Emlékeztető, 1989. július 12. In Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999), 80. dokumentum.

16. Feljegyzés az MSZMP Elnökségének [Csehszlovák kifogások Szokai Imre interjújával kapcsolatban] 1989. augusztus 14. Uo. 92. dokumentum.

17. Mivel az MSZMP PB 1987. május 19-i határozata alapján 1988 januárjától bevezették az ún. világútlevelet, amely a magyar állampolgárok számára korlátlan nyugati utazást tett lehetővé, a határár elvesztette belpolitikai jelentőségét. Ezért annak felszámolására már 1987 nyarán javaslat született, 1988 nyarától pedig a belügyminisztérium szorgalmazta a probléma

Alois Mock osztrák és Horn Gyula magyar külügyminiszter átvágja a szögdrótot a Sopron közelében található határárnál. 1989. június 27. • MTI Fotó/Matusz Károly

met turisták tízezrei utaztak Magyarországra abban a reményben, hogy az így „megnyílt” zöldhatáron Ausztriába, s onnan az NSZK-ba szökhetnek.¹⁸ Néhány száz embernek ez sikerült is, ám hamar világossá vált, hogy a probléma megoldására csak politikai eszközökkel van remény. Az NDK vezetése annak az 1969-ben kötött kétoldalú szerződésnek a betartását követelte, amelynek alapján az elfogott határsértőket vissza kellett volna toloncolni saját országukba. Erre a magyar vezetés nem volt hajlandó, de az ENSZ menekültügyi konvenciójának aláírójaként ezt már nem is tehetné volna meg. Így egy ideig abban reménykedett, hogy a két német állam megegyezésre jut a válság megoldását illetően.

1989 nyarának végére azonban a német menekültek ügye már kikerült a kormány kizárólagos „hatásköréből”, így valójában egy civil kezdeményezés adta meg a végső lökést a kérdés radikális megoldásához. Az augusztus 19-én az osztrák határ melletti Sopronpusztán megrendezett Páneuró-

megoldását. Végül Horváth István belügyminiszter javaslatára az MSZMP PB 1989. február 28-án hozott döntést a magyar–osztrák és a magyar–jugoszláv határon a műszaki zár 1991-ig történő megszüntetéséről. A valóságban ez a munka már 1989 nyarán befejeződött. Vö. Horváth–Németh (1999), 329–332. A határnyitás részletes történetéről lásd Oplatka (2008).

18. A berlini fal leomlásáig (1989. november 9.) mintegy 50 ezer NDK állampolgár távozott nyugatra Magyarországon keresztül. Oplatka (2008), 255.

pai Piknik alkalmával ideiglenesen egy napra megnyitott határon keresztül mintegy hatszáz, a kínálózó alkalmat kihasználó NDK turista menekült át Ausztriába.¹⁹ Rohamszerű csoportos távozásuk az érvényes rendszabályok szerint teljesen illegális volt, így csak a szerencsének köszönhető, hogy a jelen lévő határőregység nem használt fegyvert, és az akció nem követelt áldozatokat. Mindez komoly intő jel lehetett a kormányzat számára: hasonló esetre most már bármikor számíthattak.

A kormány ekkor egy utolsó kísérletet tett az NDK vezetésével történő egyeztetésre, ám amikor ez is kudarcot vallott, Németh Miklós miniszterelnök és Horn Gyula külügyminiszter 1989. augusztus 25-én Helmut Kohl kancellárral és Hans-Dietrich Genscher külügyminiszterrel a gymnichi kastélyban tárgyalta meg a magyar diplomáciának azt a tervét, hogy szeptember elején a magyar kormány lehetővé teszi az NDK állampolgárok szabad eltávozását az országból.²⁰ Ez a lépés bizonyos értelemben a *Rubicon át-lépését* jelentette a magyar külpolitika számára, hiszen ebben az esetben a keleti blokk belső ügyéről volt szó, s ilyen horderejű kérdésben a több évtizedes gyakorlatnak megfelelően egyeztetésre a Szovjetunióval lett volna szükség.

A nemzetközi politika terén 1989 nyarára bekövetkezett radikális változásokra jellemző, hogy míg a magyar vezetők a szovjetekkel való konzultáció nélkül az ellenérdekelt és egyben NATO-tag NSZK-val egyeztek meg a kérdés rendezéséről, Kohl kancellár a magyaroknak tett ígérete ellenére felhívta Gorbacsovot, hogy megtudja, milyen szovjet reakcióra lehet számítani a tervezett magyar lépés bekövetkezése esetén. „A magyar miniszterelnök, Németh Miklós jó ember” – hangzott a válasz,²¹ és mint később egyértelműen kiderült, ez szovjet részről a kész helyzet elfogadását jelentette.

Mindmáig megválaszolatlan kérdés azonban az, hogy mi magyarázza Gorbacsov kifejezetten enervált reakcióját erre a nem jelentéktelen kihívásra. Hiszen ekkor már nem is „csak” Kelet-Európáról volt szó általában, hanem arról a németkérdésről, amelyet 1945 óta minden szovjet vezetés Európa-politikája sarokkövének tekintett. Valószínű, hogy a szovjet vezetők – a történet többi szereplőjéhez hasonlóan – nem mérték fel helyesen a döntés várható következményeit, és abban reménykedtek, hogy ha az elégedetlen elemek távoznak az NDK-ból, annak inkább pacifikáló, mintsem destabilizáló hatása lesz; s mindez akár még elő is segítheti az ország belső politikai átalakulásának ellenőrzött módon történő felgyorsítását. Ma már tudjuk, hogy ennek éppen az ellenkezője történt, és az 1989 őszén kibonta-

19. Oplatka (2008), 166–182.

20. A találkozásról készült két német feljegyzést lásd Békés-Byrne-Kalmár et al. (1999), 99. és 100. dokumentum.

21. Oplatka (2008), 216.

Útnak indul az osztrák Vöröskereszt első négy, keletnémet menekülteket szállító autóbúsa, hogy az NSZK felé szállítsa utasait • MTI Fotó/Kleb Attila

kozott tömegmozgalmak nem csupán a berlini fal ledöntéséhez és az NDK bukásához vezettek, hanem végül a két német állam egyesülését is olyan korlátozásoktól mentes módon tették lehetővé, amelyet 1989 nyarán még – legalábbis belátható távlatban – a legtöbben az NSZK-ban is csak illúzió-nak tartottak.

Ez a kétségtelenül bátor és az adott nemzetközi helyzetben *racionális kockázatot* vállaló lépés közvetlenül hozzájárult az NDK destabilizálásához, a berlini fal leomlásához, majd az egységes Németország létrejöttéhez. Az az időnként megfogalmazott állítás azonban, hogy a magyar döntés nélkül mindez nem is következhetett volna be,²² nyilvánvalóan megalapozatlan, hiszen a kelet-közép-európai kommunista rendszerek felbomlása mindenekelőtt a Szovjetunió – 1988–1989-ben kívülről még nem látható – súlyos belső válságának és küszöbönálló összeomlásának tulajdonítható. Így az ismert változások, ha nem is pont ugyanilyen formában és időzítésben, előbb-utóbb mindenképpen bekövetkeztek volna. Mivel azonban a valóságban mindez részben mégis csak egy fontos magyar döntés következménye volt, joggal lehetünk büszkéek erre a pozitív történelmi szerepre, mint ahogy méltán emlegetjük Szent-Györgyi Albert 1937-ben *Magyaror-*

22. Horváth (2009), 279.

szágon szerzett Nobel-díját is, de azt nem gondolhatjuk, hogy nélküle máig nem fedezték volna fel a C-vitamint.

Magyarország részéről a fenti konfliktusok nyílt felvállalását – mint láttuk – egyik esetben sem a feszültségkeltés szándéka motiválta; ellenkezőleg, a magyar vezetés mindhárom esetben töle független erők hatására, kényszerből, és csak hosszú vívódás után cselekedett. A magyar külpolitikának ezek a lépései ezzel együtt is egy-egy újabb mérőföldkövet jelentettek a valódi önállóság felé vezető úton: ekkor történt meg először, hogy a szövetségi rendszer (s egyben a Szovjetunió) érdekeivel szemben a vezetés a nemzeti érdekek érvényesítése mellett döntött. Volt azonban mindennek egy másik dimenziója is: Magyarország így nem csupán a reformok élharcosaként, saját példája révén, közvetett módon járult hozzá az „ellenforradalom” exportjához, hanem ennek a három országnak az esetében közvetlenül is elősegítette az erjedést és a kommunista rendszerek destabilizálódását.

A VARSÓI SZERZŐDÉS ÁTALAKÍTÁSA ÉS A SEMLEGESSÉG KÉRDÉSE

Gorbacsov, miután hatalomra került, nem csupán a kelet európai szövetségesekkel fenntartott új viszony kialakítását ígérte, hanem kezdettől fogva szorgalmazta a Varsói Szerződés együttműködési mechanizmusának korszerűsítését is. Ennek érdekében már 1985 októberében javasolta egy állandó politikai szerv felállítását, amelynek célja a koordináció javítása lett volna. A szervezet 1991-ben történt megszűnéséig azonban semmiféle lényegi változás nem történt a VSZ felépítésében. A partneri viszonyt hangoztató új szovjet politika hatására végbement *spontán demokratizálódás* eredménye ugyanis többek között az volt, hogy a hagyományosan külön utas románokon kívül a többi tagállam is egyre inkább érvényesíteni igyekezett sajátos érdekeit. Így például a fenti javaslatot – amely nemcsak a koordináció, hanem a centralizáció erősítésének eszköze is lehetett volna – a Szovjetunióval mindvégig szorosan együttműködő magyar vezetés is csak 1988 júliusában fogadta el.²³

Sajátos módon a VSZ reformjával kapcsolatos érdemi vitákat az ugyanekkor beterjesztett radikális román javaslat indította el, amely a Politikai Tanácskozó Testület megszüntetésének indítványozásával lényegében azt

23. A Varsói Szerződés fejlesztésével összefüggő időszzerű kérdések (a Külügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium közös előterjesztése), 1989. március 6. Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága 1989. március 13-i ülésének anyaga, MNL-OL, M-KS-288. f. 62/3. ő. e.

az igényt fogalmazta meg, hogy a szervezetet kizárólag katonai szövetséggé alakítsák át.²⁴ A VSZ PTT 1988. júliusi varsói ülésén az átalakítással kapcsolatos kérdések tanulmányozására és egyeztetésére szakértői bizottságot hoztak létre, amelynek munkája nyomán a magyar vezetés 1989 márciusára alakította ki álláspontját.²⁵

Ekkorra azonban az országban időközben bekövetkezett belpolitikai változásoknak köszönhetően a szövetségi rendszerhez való viszony kérdése kikerült az MSZMP kizárólagos kompetenciájának köréből. Magyarországon 1989 tavaszára már *de facto* többpártrendszer volt, sőt, a januárban elfogadott egyesülési törvény alapján már jogilag is legálisan működhetek az egyre szaporodó ellenzéki pártok. A Szabad Demokraták Szövetsége az év elején azt vetette fel, hogy Magyarország igényeljen különleges státuszt a Varsói Szerződésben, és a „francia modell” alapján a szervezet katonai együttműködésében ne vegyen részt. Április 16-án pedig már azt indítványozta az SZDSZ választmányának nyilatkozata, hogy a magyar kormány deklarálja az ország semlegességét.²⁶

Az 1956-os forradalom hagyománya, legalábbis a politikai retorika szintjén szinte valamennyi ellenzéki szervezetnek fontos hivatkozási alapul szolgált, emellett az 1956. november 1-jén kinyilvánított és három napig érvényben volt semlegesség ténye egy ideig számos párt kialakulóban lévő külpolitikai programját befolyásolta.²⁷ Sőt, a politikai átmenet során a külpolitikai orientációt érintő egyetlen közös deklaráció, amelyet valamennyi ellenzéki szervezet elfogadott, az 1989. március 15-ei nemzeti ünnepén szervezett ellenzéki demonstráción felolvasott „Mit kíván a magyar nemzet” című kiáltvány 9. pontja volt, s ez éppen a semlegesség megteremtését tűzte ki célul. Az ellenzék ugyanebben a pontban követelte – 1956 óta először nyilvánosan – a szovjet csapatok kivonását is. A semlegesség követelése ugyan sokkal inkább egy emocionális alapon megfogalmazott *szimbolikus* állásfoglalásnak volt tekinthető, mintsem egy kiérlelt és egységes ellenzéki álláspontnak, az MSZMP vezetését mégis joggal aggasztotta. Különösen, mivel a deklarációt azok a történelmi pártok is aláírták, amelyekkel az uralkodó párt a választások után koalícióra akart lépni. A magyar vezetés ugyanis, amely távlatokban, a két katonai-politikai tömb egyidejű felszámolása után maga is számolt ezzel a lehetőséggel, rövid távon irreálisnak tartotta a semlegesség megvalósítását és a békés átmenetet ve-

24. Az RKP javaslatai a Varsói Szerződés szervei tevékenységének tökéletesítésére és demokratizálására, 1988. július 8. Uo.

25. Uo.

26. Szabó (1995).

27. Vö.: Merre tartunk. Külpolitikánk a változó világban (1989).

szélezetető tényezőnek tekintette ezt a követelést.²⁸ Nem alaptalanul. Ebben az időszakban ugyanis mind a Szovjetunióból, mind pedig – és ez még fontosabb jelzés volt – a magyar átalakulást támogató *nyugati* partnerektől folyamatosan olyan jelzéseket kaptak, amelyek arra figyelmeztettek, hogy egy ilyen törekvés nem számíthat támogatókra a nemzetközi politikában.

Grósz Károly 1989. március végén tett moszkvai látogatása során Gorbacsov azt hangsúlyozta, hogy „a mai viszonyok között a VSZ korszerűsítése a reális célkitűzés és nem a semlegesség”.²⁹ Volker Rühe a CDU/CSU parlamenti frakciójának helyettes vezetője 1989 áprilisában szintén azt fejtette magyar tárgyalópartnereinek, hogy számos kérdésben „nagy illúziók élnek a magyar társadalomban, mint pl. a semlegesség vagy Magyarországnak a Varsói Szerződésből való gyors kilépése, illetve a Nyugathoz való azonnali integrálódás”. Egon Bahr, az SPD Elnökségének tagja pedig a következőkre figyelmeztetett: „a Szovjetunió ma elismeri szövetségesei szuverenitását és lehetővé teszi, hogy maguk válasszák meg belső fejlődésük útját. A Szovjetunió számára a határ ott húzódik, hogy a sajátos út keresése ne veszélyeztesse a Varsói Szerződés egységét. Nagyon fontos, hogy valamennyi magyarországi párt között konszenzus jöjjön létre arról, hogy ezt a határt senki se lépje át.”³⁰ 1989 júliusában pedig az EKG politikai együttműködésért felelős főtárgyaló, Giovanni Januzzi nagykövet egyenesen úgy fogalmazott, hogy „az EKG-nak megfelelő, ha Magyarországon a kommunista párt vezető szerepének jegyében működő kormány lesz, s az is, ha Budapest a VSZ olyan státusú tagjává lesz, mint Párizs a NATO-nak. Januzzi kijelentette, hogy Magyarországnak »nemcsak lehetősége, hanem feladata is a Varsói Szerződés tagjának maradni«, mert ezt kívánja az európai stabilitás.”³¹

A magyar vezetés ezért a jelzéseket figyelembe véve a Varsói Szerződéssel kapcsolatban alapvetően pragmatikus álláspontra helyezkedett. Úgy kalkulált, hogy egyfelől a VSZ – pontosabban a szovjet atomernyő – továbbra is biztosítja az ország biztonságát, másfelől pedig a pozitív szovjet hozzáállás lehetővé teszi a békés átmenet végig vitelét, ezért a magyar diplomáciának arra kell törekednie, hogy a nemzeti szuverenitás minél magasabb fokát az *adott keretek között* érje el. Ennek következtében a VSZ átalakítása során a magyar álláspont kialakításánál a szovjet jóindulat fenntartása él-

vezett prioritást, s bár a szovjet elképzelések részben egyébként is szinkronban voltak magyar javaslatokkal, a magyar taktika arra irányult, hogy a reformer „hármak” hatékonyan tudjanak fellépni a konzervatív „négyekkel” szemben. Ezért nemcsak azokat a javaslatokat támogatták, amelyek a szervezet politikai jellegének, az együttműködés hatékonyságának növelését, a döntéshozatal demokratizmusának erősítését, a konszenzuselv kiiktatását célozták, hanem jobb meggyőződésük ellenére olyanokat is, mint az állandó politikai szerv létrehozása vagy a tagállamok parlamentjei közötti kooperáció szervezettebbé tétele. Mindemellett 1989 tavaszán a külügyi, illetve honvédelmi tárca részéről megfogalmazódott néhány jelentős önálló magyar kezdeményezés is:

1. vonják ki az egyes országokban tartózkodó VSZ összekötő tiszteket, helyettük a koordinációban a tagállamok Moszkvában tartózkodó állandó képviselői kapjanak nagyobb szerepet;
2. a VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek béke és háborús határozmányának szövegéből iktassák ki a Brezsnyev-doktrína érvényességét deklaráló részt;
3. szüntessék meg a Katonai Tanácsot.

Ez a kompromisszumos politika időnként konkrét áldozatokat is követelt. A magyar fél 1988 júliusában a VSZ PTT varsói ülésén javaslatot tett az emberi jogok és a humanitárius kapcsolatok területén egy miniszterhelyettesi szintű állandó bizottság felállítására, amely a tervek szerint a nemzeti kisebbségek helyzetének folyamatos vizsgálatát és megvitatását is szolgáltatta volna. A magyar vezetés azonban letett erről a számára mindaddig igen fontosnak tekintett kezdeményezéséről, amint kiderült, hogy az emberi jogi bizottság létrehozására vonatkozó határozati javaslat szovjet részről sem találta támogatásra. Kárpótlásként viszont Moszkva kész volt megakadályozni a román tervet, mely szerint az 1989. júliusi bukaresti ülésén meg kell tárgyalni a szocializmus lengyelországi és magyarországi veszélyeztetésének ügyét.³²

FEGYVERZETCSÖKKENTÉS ÉS A SZOVJET CSAPATOK KIVONÁSA

Magyarországon az 1988 májusában létrejött új vezetés a katonai kiadások csökkentését kezdettől fogva a gazdasági válságból való kilábalást elősegítő fontos tényezőnek tekintette. Ez a szándék szerencsésen egybeesett azzal az 1988 júliusában megfogalmazott szovjet döntéssel, amely lehetővé tette

28. Horn Gyula felszólalása az MSZMP KB 1989. február 20–21-i ülésén, In S. Kosztricz-Lakos-Némethné et al. (1993), 1. kötet, 362.

29. Jelentés a Politikai Bizottságnak Grósz Károly és Mihail Gorbacsov megbeszéléséről, Moszkva, 1989. március 23–22. In Békés-Byrne-Kalmár et al. (1999), 27. dokumentum.

30. Az MSZMP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának tájékoztatója, MNL-OL, M-KS-288. 11/4508. ő. e.

31. Borhi (2007), 265. Borhi László magyar külügyi jelentésekre alapozott tanulmányában számos hasonló figyelmeztetésről számol be nyugat-európai és amerikai politikusok, diplomaták részéről.

32. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. május 16-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1065. ő. e.

a fegyverzetcsökkentés terén egyoldalú lépések megtételét. Ez magyarázza, hogy amikor Grósz Károly moszkvai látogatása során elmondta, hogy a gazdaság helyzete miatt Magyarország nem tudja teljesíteni a VSZ katonai együttműködéséről szóló 1990-ig tartó megállapodást, és egyben kénytelen a haditermelés értékét is félmilliárd rubellel csökkenteni, Gorbacsov egyszerűen tudomásul vette a bejelentést.³³ Ennek alapján 1988 végéig – anélkül, hogy ennek tényét nyilvánosságra hozták volna – mintegy 10 milliárd forinttal csökkentették a katonai kiadásokat,³⁴ majd az év végén hivatalosan is bejelentették, hogy 1989-ben reálértékben 17%-kal alacsonyabb lesz az ország katonai költségvetése, mint az előző évben.

Mivel a katonai kiadások csökkentése területén elért viszonylag szerény eredmények is jelentős pénzügyi források felszabadítását eredményezhették, a magyar vezetés 1988 augusztusában jelezte a szovjeteknek, hogy szívesen játszana kezdeményező és koordináló szerepet a VSZ-tagállamok fegyverzetcsökkentésében.³⁵ Egy látványos eredményekkel kecsegtető konkrét kezdeményezéshez már egy hónappal korábban sikerült megszerezni Gorbacsov támogatását. A magyar diplomácia az olasz kormányval (!) egyeztetve felvetette, hogy a Szovjetunió ajánlja fel: amennyiben a Spanyolországból kivonandó amerikai F-16-os vadászpilótákat nem telepítik át Olaszországba, a szovjetek hajlandók cserébe kivonni Magyarországról az ott állomásozó hasonló repülőezredeket. Ebben a bonyolult nemzetközi játszmaiban azonban a szovjet támogatás kevésnek bizonyult, s az akció az Egyesült Államok álláspontja miatt vallott kudarcot.³⁶

A magyar diplomácia számára különlegesen fontos volt annak az 1988 augusztusában nyilvánosságra hozott törekvésnek a deklarálása is, hogy az ország területén állomásozó haderőkre *már az első szakaszban* kiterjedjen a hagyományos fegyveres erők csökkentéséről kötendő nemzetközi egyezmény. Erre abban az esetben volt esély, ha Magyarországot a tárgyalások során a közép-európai régióba sorolják, ami – ma már talán meglepő módon – korántsem volt egyértelmű. Ebben a régióban ugyanis a Varsói Szerződés döntő fölényrel rendelkezett, ezért a szervezet érdeke az volt, hogy a számarányok javítása érdekében Magyarország a dél-európai régióba kerüljön, ahol viszont NATO-főlény érvényesült. Ott azonban éppen a nyugati szövetségnek kellett csökkentéseket végrehajtania, így egy ilyen besorolás a magyar leszerelési törekvések teljes kudarcát eredményezte volna. S noha a szovjet vezetéstől sikerült ígéretet szerezni a magyar pozíció támogatásá-

33. A legfelső szintű magyar-szovjet kapcsolatokról lásd még Baráth (1999).

34. Grósz Károly felszólalása az MSZMP KB 1988. szeptember 27-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 4/242. ó. e.

35. Baráth (1999), 4.

36. Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1031. ó. e.

hoz, a többi tagállam továbbra is fennálló ellenérdekeltsége még 1989 márciusában is komoly bizonytalansági tényezőt jelentett.³⁷

A szovjet magatartásra jellemző, hogy Gorbacsov jóindulattal kezelte Németh Miklós miniszterelnök 1989. márciusi moszkvai látogatása során tett azon bejelentését is, miszerint az MSZMP Politikai Bizottsága a magyar hadsereg 1995-ig történő 30–35%-os csökkentéséről hozott döntést. „Csupán” azt kérte, hogy ez maradjon titokban, mivel ennek nyilvánosságra hozatala gyengítené az éppen ekkor induló bécsi fegyverzetcsökkentési tárgyalásokon a Varsói Szerződés pozícióit.³⁸

Miközben a hazai katonai kiadások csökkentésére a magyar vezetés mindenekelőtt gazdasági szempontok motiválták, az országban állomásozó szovjet csapatok kivonásának szorgalmazása elsősorban politikai célokat szolgált. A kérdés felvetését az az 1988-ban tett szovjet bejelentés alapozta meg, mely szerint a Szovjetunió 2000-ig visszavonja minden külföldön állomásozó haderejét. A magyar külügyi szakemberek ezért már 1988 augusztusában és szeptemberében arról győzködtek szovjet partnereiket, hogy milyen pozitív politikai, erkölcsi és gazdasági hatása lenne Magyarországon a szovjet csapatok kivonásának.³⁹

A részleges csökkentés igénye ekkor már szovjet részről is megfogalmazódott, s ennek eredménye volt az 1988 decemberében bejelentett – korábban ismertetett – egyoldalú lépés, amelynek keretében 1989. április–május folyamán mintegy tízezer szovjet katonát és a hozzájuk tartozó technikát vontak ki Magyarországról. Hasonló nagyságrendű, egy hadosztályt érintő részleges kivonás már korábban, 1958 nyarán is történt, de lényeges változást az nem eredményezett. Az igazi kérdés tehát az volt, a magyar vezetés el tudja-e érni az ország szovjet megszállásának teljes megszüntetését, amely a társadalom legnagyobb része számára négy évtizede az egyik legfőbb sérelmet jelentette. A másik fontos kérdés pedig az volt, hogy az MSZMP hatékonyan tudja-e felhasználni az ebből adódó politikai tőkét az átalakulás folyamatában.

A nemzeti szuverenitás elemeinek folytonos erősítésére törekvő, ám eközben a szovjet érdekekhez is végig igazodó magyar külpolitika szívos munkájának eredményeként 1989 májusának közepén jelzés érkezett Moszkvából arról, hogy a VSZ PTT július elején Bukarestben esedékes ülése során Gorbacsov kész tárgyalásokat kezdeni a magyar delegációval a

37. Az MNK biztonságpolitikai helyzete és katonai tennivalók. Földesi István, az MSZMP KB főtitkára tanácsadójának memorandumja, 1989. március 7. Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága 1989. március 13-i ülésének anyaga, MNL-OL, M-KS-288. f. 62/3. ó. e.

38. Feljegyzés Németh Miklós és Mihail Gorbacsov megbeszéléséről, Moszkva, 1989. március 3. In Békés-Byrne-Kalmár et al. (1999), 22. dokumentum.

39. Baráth (1999), 4.

A szovjet csapatkivonás részeként elszállítják a páncélosokat Esztergomból.
1990. április 20. • MTI Fotó/Friedmann Endre

szovjet csapatok teljes kivonásáról.⁴⁰ Az érdemi megbeszélésre végül Nyers Rezső és Grósz Károly július végi moszkvai látogatása idején került sor, ahol Gorbacsov beleegyezett egy olyan közlemény nyilvánosságra hozatalába, amely szerint megfelelő nemzetközi helyzet esetén a megkezdett csapatkivonások elvezethetnek a szovjet haderő teljes visszavonásához.⁴¹ Ezt követően augusztusban tárgyalások kezdődtek a két kormány között, s ezek eredményeként 1990. március 10-én a Németh-kormány legutolsó nagy jelentőségű külpolitikai lépéseként Moszkvában egyezményt írtak alá a szovjet csapatok 1991. június 30-ig történő kivonásáról. A kivonás folyamata nem volt vitáktól mentes, de a szovjetek betartották a határidőt: az utolsó szovjet katona 1991. június 19-én hagyta el az országot, így az első szabadon választott kormány beiktatása után egy évvel Magyarország viszszanyerte teljes szuverenitását.⁴²

40. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. május 16-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1065. ő. e.

41. Nyers Rezső és Grósz Károly megbeszélései Mihail Gorbacsovvál, Jelentés az MSZMP PIB részére, 1989. július 30. In Békés-Byrne-Kalmár et al. (1999), 84. dokumentum.

42. A szovjet csapatkivonás folyamatáról és az ennek során kialakult magyar-szovjet vitákról lásd Keleti (1992) és Für (2003), 321–354.

A KGST VÁLSÁGA

A szovjet vezetés már 1988 tavaszán rendkívül kritikusan ítélte meg a KGST működését. Gorbacsov az SZKP PB 1988. március 10-i ülésén a következőképpen jellemezte a helyzetet: „A KGST-n belül szinte egyáltalán nincs kereskedelem. Ami van, az inkább primitív árucseré. [...] Az a fajta gazdasági együttműködés, ami az utóbbi évtizedekben jellemezte viszonyunkat, mostanra elviselhetetlen terheket jelent. A [szocialista integráció] programja halott.”⁴³

A KGST-válság megoldását a szovjet reformerek abban látták, hogy a szervezetet úgy kell életre kelteni, illetve működőképpé tenni, hogy az egyben képes legyen kollektív módon reagálni az 1992-ben megvalósuló nyugat-európai integráció által jelentett kihívásra. Mindez nem tűnt egyszerű feladatnak, mivel a KGST jövőjével kapcsolatban rendkívül eltérő elképzelések fogalmazódtak meg az egyes tagállamok részéről. A három reformországon kívül Csehszlovákia és Bulgária is az átalakítás mellett volt, de a magyar vezetést leszámítva azt mindenki „felülről” – közgazdasági eszközök alkalmazása helyett politikai úton – kívánta megvalósítani.

1989 elejére a magyar gazdasági átalakulás már oly mértékben megelőzte a többieket, hogy kompromisszumra már csak a magyarországi átmenet sikerének komoly veszélyeztetésével lett volna mód. Erre a vezetés nem volt hajlandó, így az MSZMP PB 1989. március 14-i ülésén olyan határozat született, amely a világgazdasági nyitást helyezte a gazdaságpolitika középpontjába.⁴⁴ Egy héttel később, a KGST-integrációval kapcsolatban pedig alapelveként fogadták el, hogy a KGST-együttműködés fejlesztésében Magyarország csak annyiban érdekelt, amennyiben az az ország számára a világgazdasági nyitást segíti elő. A konkrét magyar álláspontot illetően a PB az alábbiakat fogalmazta meg:

1. A KGST együttműködési mechanizmusát gyökeresen át kell alakítani, s ennek keretében a konszenzus keresése helyett a tagországokkal két- és többoldalú kapcsolatok alapján kell kooperációt kiépíteni.
2. A gazdasági integráció fejlesztése a tagországok feladata, a nemzetek feletti megoldásokat és intézményeket szorgalmazó törekvéseket pedig el kell vetni.
3. Az egyesített szocialista piac létrehozása csak a nemzeti piacok kiépítése esetén lehetséges, ezért az jelenleg nem reális célkitűzés.

43. Anatolij Csernyajev feljegyzése az SZKP PB üléséről, 1988. március 10. Savranskaya-Blanton-Zubok (2010), 265–267.

44. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. március 14-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1057. ő. e.

4. A KGST-ben azt az alapelvet kell elfogadtatni, hogy „a szocialista gazdasági együttműködés átalakításának leglényegesebb előfeltétele a belső gazdasági mechanizmusok korszerűsítése az áru és pénzviszonyokra építve”.⁴⁵

A magyar vezetés az átalakítással kapcsolatos belső vitákban mindvégig ezt a határozott álláspontot képviselte; sőt, Németh Miklós miniszterelnök az 1989 októberében teljesen önállóvá vált kormány nevében a szervezet 1990. január 9-én megtartott szófiai csúcsértekezletén már azt a cassandrai jóslatot fogalmazta meg, hogy amennyiben a KGST nem képes alapjaiban megváltozni, meg fog szűnni.

CSATLAKOZÁS AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓS FOLYAMATOKHOZ

Nyugat-Európa 1992-ben várható egységesülése komoly kihívást jelentett a magyar külpolitika számára is, hiszen a tét nem kevesebb volt, mint hogy sikerül-e a nyugati relációban megtartania, illetve javítania az addig megszerzett kivételesen jó pozíciókat. Ellenkező esetben Magyarországnak is – a keleti blokk többi országával együtt – a fejlett világtól való végleges leszakadás veszélyével kellett volna szembenéznie. Komoly eredménynek számított, hogy hosszú évek kitartó munkájával, és mindenekelőtt az NSZK hathatós támogatásának köszönhetően⁴⁶ 1988 szeptemberében a szocialista táborból Magyarországnak elsőként sikerült kereskedelmi és gazdasági együttműködési megállapodást kötni és diplomáciai kapcsolatot létesíteni az Európai Gazdasági Közösséggel. Pozitív és egyben a jövőre nézve is biztató fejlemény volt a magyar és a nyugatnémet vezetés között kialakult különlegesen szoros és gyümölcsöző kapcsolat, amelynek eredményeként Magyarország 1987–1989 folyamán összesen 2 milliárd márkás hitelt kapott az NSZK-tól a gazdasági átalakítás támogatására, a Bundestag pedig – a nyugati világban egyedülálló szimbolikus aktusként – 1989 júliusában a magyarországi demokratikus átmenetet támogató nyilatkozatot fogadott el.⁴⁷

A magyar vezetés a nyugat-európai integráció megvalósulása utáni helyzetre való felkészülés jegyében már 1989 januárjában részletes elemzést és intézkedési tervet készített a szükséges lépésekről,⁴⁸ az MSZMP PB március

45. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. március 21-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288 f. 5/1059. 6. e.

46. Az NSZK-nak a magyarországi átmenet támogatásában játszott szerepéről lásd Horváth-Németh (1999), 8., 9. és 10. fejezet.

47. Uo. 336–342.

48. Javaslat az MSZMP KB számára a pártnak az európai gazdasági és politikai fejlődéssel, az integráció folyamatával összefüggő politikai stratégiájáról, 1989. január, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1051. 6. e.

14-i ülésén pedig elfogadták a világgazdasági nyitás prioritását, ami lényegében a gazdaságorientáció-váltás kezdetét jelentette.⁴⁹

A nyugati nyitást szolgálta a magyar külpolitikának két olyan sikeres, a keleti blokkban úttörő jellegű kezdeményezése is, amelynek során 1989 februárjában Magyarország nagyköveti szintű diplomáciai kapcsolatot létesített Dél-Koreával, szeptemberben pedig Izraellel állították helyre az 1967-ben megszakadt kapcsolatot. Mindkét lépést hosszas előkészítő munka előzte meg, melynek során ugyan csak fokozatosan, több lépcsőben, de végül sikerült megszerezni a szovjet jóváhagyást.⁵⁰ A magyar vezetés mindkét esetben komoly gazdasági hasznot remélt a partnerek számára valóban nagy jelentőséggel bíró, precedensértékű lépéseitől. Dél-Korea számára eleve feltételül szabták egy 1–1,5 milliárd dollár értékű betét elhelyezését a Magyar Nemzeti Bankban, amely szükség esetén az ország likviditási gondjain volt hivatott segíteni.⁵¹ Izrael esetében pedig mindenekelőtt azt remélték, hogy e „történelmi” tett pozitívan fogja befolyásolni az amerikai és általában nyugati pénzügyi-gazdasági körök, mindenekelőtt a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank Magyarországgal kapcsolatos politikáját.

A nyolcvanas évek során kiépített kapcsolatokra alapozva a magyar diplomácia 1988–1989 folyamán intenzíven törekedett arra, hogy közvetítő szerepet játsszon a kelet–nyugati közeledés előmozdítása érdekében. Ennek tudatában a szovjetek 1988 tavaszán arra kérték fel a magyar vezetést, vállalja el egy olyan tanácskozás megrendezését, amelyen európai politikai pártok vennének részt, és amely az eredeti elképzelés szerint a Szovjetunió által javasolt „második Helsinki” értekezlet előkészítését szolgálta volna. Az „Európa és az európai együttműködés jövője az 1990-es évek küszöbén” című tanácskozást 1989. május 11–13. között rendezték meg Budapesten 23 párt részvételével. Az értekezlet kiemelkedő jelentőségét az adta, hogy ekkor első alkalommal folytattak kötetlen eszmecsereket az európai biztonsági és együttműködési folyamatban részt vevő államok parlamentjei valamennyi jelentős politikai áramlatának képviselői: kommunisták, szociáldemokraták, centristák, liberálisok, kereszténydemokraták és konzervatívok.⁵²

49. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. március 14-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288 f. 5/1057. 6. e.

50. Gorbacsov 1988 júliusában még azt hangsúlyozta Grósz Károlynak, hogy az izraeli kapcsolatok fejlesztése terén egyeztetni kell az „órát”, Dél-Korea esetében pedig kifejezetten óvott attól, hogy a Magyarország a kapcsolatot nagyköveti szinten építse ki az ázsiai országgal. Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1031. 6. e.

51. Uo.

52. Jelentés a Politikai Bizottságnak, 1989. május 15. In Békés-Byrne-Kalmár et al. (1999), 45. dokumentum.

A kelet–nyugati párbeszéd intenzívebbé tételét szolgálta az a Varsói Szerződésben felvetett magyar javaslat, hogy a fenti 35 állam képviselői a jövőben tartsanak rendszeres csúcstalálkozókat. 1989 tavaszán magyar részről megkezdődött a VSZ és NATO közötti szervezett kapcsolatok kiépítésének előkészítése is, miután Horn Gyula külügyi államtitkár 1988 novemberében – a keleti blokk képviselőjében elsőként – Brüsszelben részt vett és felszólalt a NATO közgyűlésén.

Mindemellett a magyar vezetés időnként bizalmas missziókat is vállalt: Grósz Károly nemcsak Gorbacsovnál „lobbizott” az NSZK érdekében, hanem korábban, 1987–1988-ban, még miniszterelnökként Helmut Kohl kancellár felkérésére komoly közvetítő szerepet játszott az NSZK és Lengyelország közeledési folyamatának előmozdításában is.⁵³

1989. június 8-án a vasfüggöny fizikai eltávolításához hasonlóan egyszerre volt szimbolikus és politikai jelentősége annak, hogy Magyarország, Lengyelország, Jugoszlávia és a Szovjetunió különleges meghívotti státuszt kapott az Európa Tanácstól. A magyar kormány néhány hónappal később, az év novemberében benyújtotta csatlakozási kérelmét a szervezethez. Az Európa Tanács az 1990 tavaszi szabad választások után a történelmi jelentőségű demokratikus fordulat elismeréseként Magyarországot 1990. november 6-án felvette tagjai közé. Szimbolikus értelemben Magyarország számára ekkor ért véget a négy évtizedes kirekesztettség korszaka. 1989. szeptember közepétől, a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon létrejött megállapodások eredményeként valójában már csak formailag volt a szovjet blokk tagja: a szabad választások alkotmányos feltételeinek megteremtésével az ország már készen állt a nagy utazásra – vissza Európába.

53. Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/1031. ó. e.

11. EPILOGUS: A HIDEGHÁBORÚ VÉGE ÉS A SZOVJET BLOKK FELBOMLÁSA, 1990–1991

Az 1990 tavaszán megtartott szabad választások alkalmával a magyar társadalom visszanyerte politikai mozgásszabadságát, ám az ország szuverenitásának helyreállítása, a szovjet csapatok kivonása, illetve a külpolitikai orientáció szabadon történő megválasztása még mind az ezt követő időszak feladatai voltak. Az Antall-kormány nemzetközi tevékenységére vonatkozó levéltári források kutatása csak a közelmúltban kezdődött meg és az 1990–1991-es időszak nagyhatalmi dokumentumai is egyelőre erősen korlátozottan állnak rendelkezésre. E témakör részletes feldolgozása folyamatban van, elsődleges forrásokra alapozott megbízható szintézis készítésére így csak később lesz mód. Ezért az alábbiakban mindössze a téma vázlatos megközelítésére vállalkozom.

Az 1990 tavasza és 1991 vége közötti időszak történelmi távlatból a kelet-közép-európai országok számára kifejezetten sikertörténetnek tekinthető. Hiszen ez alatt a kevesebb, mint két év alatt olyan radikális átalakulások következtek be a régió nemzetközi helyzetét illetően, amelyek alapvetően megváltoztatták ezen országok sorsát. Németország (újra)egyesült, közös megegyezéssel felbomlott a KGST és a Varsói Szerződés, a szovjet csapatokat kivonták Magyarországról és Csehszlovákiából, és az év decemberében megszűnt maga a Szovjetunió is. A maga idejében azonban mindez még korántsem volt előre látható, ráadásul ma már tudjuk, hogy az események ilyen alakulása nemcsak a szovjet vezetésnek nem állt érdekében, hanem azt a nyugati hatalmak sem támogatták. Az Egyesült Államok és a nyugat-európai államok ugyanis az európai stabilitás, s így a fennálló *status quo* megőrzésben voltak érdekeltek, s emellett elsődleges szempont volt számukra Gorbacsov hatalomban tartása, így a Kelet-Európával kapcsolatos nyugati politika még ekkor is a Szovjetunió érdekeinek rendelődött alá.

A kelet-európai belső politikai átalakulás elfogadása Gorbacsov részéről korántsem jelentette a szovjet érdekszféra feladását. Ezt a törekvést jelentősen megkönnyítette, hogy egészen 1991 tavaszáig a nyugati hatalmak sem támogatták a térség függetlenségi törekvéseit, még a semlegességet sem.

Ellenkezőleg, a Varsói Szerződést a NATO-val együtt az európai biztonsági rendszer, s így a stabilitás alapvető pillérének tekintették, ezért a régió országainak 1990 tavaszán szabad választások útján megválasztott demokratikus kormányait is a VSZ-tagság fenntartására ösztönözték.¹ Vagyis 1989–1990 folyamán Moszkva és a nyugati hatalmak egyaránt a térség *regionális finlandizálásában* voltak érdekeltek, utóbbiak ugyanis az európai stabilitás megőrzése érdekében mindent elkövettek, hogy a gorbacsovi reformokat támogatásukról biztosítsák. A nyugati hatalmak ebben az időben racionálisan elfogadták, hogy ez a hibrid megoldás – vagyis a nyugati típusú politikai-gazdasági rendszerek bevezetése a szovjet érdekszféra fenntartása mellett – elfogadható ár a közép-európai államok „felszabadulásáért”. Különösen, hogy a Nyugatnak mindezért semmit sem kellett tennie. A Varsói Szerződés 1991. júliusi váratlan feloszlata, majd a Szovjetunió decemberben bekövetkezett, még váratlanabb összeomlása azután jó lehetőséget teremtett az érintetteknek arra, hogy kényelmesen és örökre elfelejtsék ennek a rövid átmeneti időszaknak az átmeneti megállapodását. Így ma már legtöbben úgy emlékeznek, hogy kezdettől fogva a régió teljes függetlensége volt a leghőbb vágyuk, s lám, úgy lett.

A térség országai számára így valójában a rendszerváltás megtörténte után nyílt meg a lehetőség, hogy a radikális átalakulás folyamatában történelmi szerepet játsszanak. Maga a régió demokratikus átalakulása ugyanis a külső, nemzetközi körülmények kedvező alakulásának, s mindenekelőtt a Szovjetunió végzetes meggyengülésének és kuszabonálló – bár 1989-ben még korántsem látható – összeomlásának volt köszönhető. 1990–1991-ben a függetlenségért folytatott küzdelemben elsősorban a magyar és csehszlovák vezetésnek volt kiemelkedő szerepe, akik a később hozzájuk csatlakozott lengyelek támogatásával 1991 elejére elérték céljukat, és az egyre kaotikusabb belső helyzettől szorongatott szovjet vezetés végül engedett a nyomásnak. Az év június végén–július elején így kerülhetett sor a KGST és a Varsói Szerződés közel egyidejű feloszlására, ami egyben a térség államainak a szovjet érdekszférából való kiszabadulását is jelentette.

Az 1990 májusában hivatalba lépett Antall-kormány programjában még nem túl kategorikus formában, de már egyértelműen megjelent a Varsói Szerződésből való kiválás szándéka. Ezt azonban nem egyoldalú lépéssel, hanem tárgyalásos úton és fokozatosan kívánták elérni. Az első lépés a VSZ katonai szervezetéből való „kimaradás” lett volna. A VSZ PTT 1990. júniusi moszkvai ülésén Antall József egyrészt javaslatot tett a szervezet radikális átalakítására, másfelől jelezte, hogy mivel a katonai szervezetre az új nemzetközi helyzetben nincs szükség, annak 1991 végéig meg kellene szűnnie. A VSZ átalakítását maga Gorbacsov kezdeményezte előadói beszédében,

1. Békés (2000). Erről lásd még Borhi (2007).

így az erre vonatkozó magyar javaslat a közhiedelemmel ellentétben nem váltott ki nagyobb meglepetést, ráadásul a csehszlovákok ezen az ülésen már konkrét írásos javaslatokat terjesztettek elő a katonai struktúra demokratikus átalakítása érdekében.² Sajátos módon, a VSZ megszüntetésének ötletét is a szovjet vezető vetette fel lehetőségként, igaz, valójában csak költői kérdésként, s rögtön határozottan válaszolt is rá, hangsúlyozva, hogy az átmeneti időszakban a Nyugattal folytatott tárgyalásokon a VSZ fennmaradásnak kulcsszerepe lesz. S az esetleg ingadozók meggyőzésére személyes tárgyalásaira hivatkozva elmondta, hogy a nyugati hatalmak vezetői mindezt maguk is pontosan így gondolják. Ebben a kontextusban viszont nagy jelentősége volt annak, hogy egy tagállam képviselője ennek ellenére konkrét, és nem is olyan távoli időpontot szabott a katonai szervezet felszámolására.³ A nagyobb nyomaték kedvéért a következő hónapban, 1990 júliusában Magyarország egyoldalúan kivonta fegyveres erőit a VSZ egyesített főparancsnokság hatásköréből.⁴

A szervezet átalakításával kapcsolatos terveket egy ekkor felállított Kormány-meghatalmazotti Ideiglenes Bizottság volt hivatott kidolgozni, amely előbb 1990. júliusban Prágában, majd szeptemberben Szófiában tartott ülést.⁵ Míg Prágában még egy viszonylag kevésbé átfogó átalakulás terve körvonalazódott, Szófiában már áttörés történt. Magyar kezdeményezésre ugyanis Budapesten augusztusban nagyköveti szinten titkos magyar–csehszlovák–lengyel egyeztetésre került sor, ahol a felek egy radikális átalakulás tervében egyeztek meg. Mindez egy kisebb puccsal ért fel, ugyanis Szófiában a szovjet delegációt teljesen váratlanul érte a „hármak” összehangolt fellépése, s még inkább annak iránya. Ők ugyanis a szolid prágai tervek továbbfejlesztésében gondolkodtak, a csehszlovák képviselők viszont most visszavonták valamennyi ottani moderált javaslatukat. Ráadásul kiderült, hogy Moszkvában nincs egységes álláspont a VSZ jövőjét illetően, így a szovjetek nehéz tárgyalási pozícióba kerültek. Végül engedni kényszerültek, így elvi döntés született arról, hogy a VSZ katonai szervezetét 1991. július 1-jéig megszüntetik. Magyar javaslatra ezt a döntést egyelőre titkosították, ami olyan jól sikerült, hogy máig bevett álláspont, hogy mindez csak 1991 februárjában, a VSZ PTT budapesti ülésén történt meg. Szófiában a magyar képviselő egyúttal a VSZ teljes megszüntetésének fontosságát is

2. Mastny–Byrne (2005), 674–677. A VSZ PTT 1990. júniusi moszkvai ülésének anyagait lásd még a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>.

3. Az Antall-kormány külpolitikai tevékenységének 1990 és 1991 évi válogatott dokumentumait kiadta Sáring (2015) és Sáring (2019).

4. Gazdag (2004), 200.

5. Jelentés a Varsói Szerződés tagállamainak a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány-meghatalmazotti Ideiglenes Bizottsága 2. üléséről. 1990. szeptember 27. MNL-OL, Külügyminisztérium. 002686/1/1990.

hangsúlyozta, amit viszont az ülésen senki sem támogatott. Informálisan a lengyel és csehszlovák szakértők közölték magyar kollégájukkal, hogy egy átalakított „gyenge” VSZ fennmaradását egyelőre fontosnak tartják.⁶

Az ezt követő fél évben a hármak fő célja a szófiai határozat kodifikálása volt, aminek a VSZ PTT novemberre tervezett budapesti ülésén kellett volna megtörténnie. A szovjetek azonban igyekeztek szabotálni a végrehajtást, így az ülést későbbre halasztották. A magyar vezetés ezért további lépéseket tett a két vonakodó partner meggyőzésére, így került sor novemberben, Párizsban az EBEÉ ülésén a visegrádi együttműködés kezdeményezésére. (Egy hasonló, sikertelen próbálkozásra már 1990. április 8-án sor került, amikor csehszlovák javaslatra a lengyel és csehszlovák köztársasági elnök, valamint a magyar ideiglenes államelnök, Havel, Jaruzelski és Szűrös Mátyás tartott találkozót Pozsonyban.) Az áttörést az 1991 elején bekövetkezett baltikumi fejlemények hozták meg: Budapesten január 21-én találkozott a magyar, a csehszlovák és a lengyel külügyminiszter, ahol elhatározták, hogy mielőbb kikényszerítik az elmaradt VSZ PTT ülés megtartását. Ez meg is történt és február 25-én Budapesten a VSZ tagállamainak vezetői döntést hoztak a katonai szervezet 1991. április 1-jéig, vagyis három hónappal az eredetileg tervezett időpont előtt történő felszámolásáról. Ez azonban még nem jelentette a szervezet megszűnését, hiszen elvileg még lehetséges lett volna a politikai szövetség új, demokratikus alapokra helyezése, és legalább átmeneti megőrzése. Ehhez azonban már túl késő volt. Ekkor már a tagállamok többsége a megszűnést akarta, és a Szovjetunió közelgő felbomlását jelző válságjelenségek megsokasodása miatt már Gorbacsov sem látta értelmét a további küzdelemnek. Noha az események pontos rekonstrukciója még további kutatások feladata, tény, hogy 1991. július 1-jén Prágában kimondták a szervezet megszűnését. Három nappal előtte Budapesten a szovjet blokk gazdasági integrációs szervezete, a KGST is feloszlott.

A régió néhány országának, így mindenekelőtt Magyarországnak, valamint Csehszlovákiának és Lengyelországnak kétségtelenül történelmi szerepe volt ebben a folyamatban. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez a történelmi szerep valójában relatív volt, ami egy fél évvel gyorsította meg a történelem menetét, ám ez semmit nem von le a szereplők teljesítményéből. Akkor, 1990–1991-ben nem lehetett tudni, de ma már igen, hogy 1991 decemberében maga a Szovjetunió is felbomlik⁷, s hogy azzal együtt mind a KGST, mind pedig a Varsói Szerződés mindenképpen megszűnt volna.

6. Uo.

7. A Szovjetunió felbomlásának folyamatáról lásd Kramer (2003), Kramer (2004), Kramer (2005).

Felszámolódásuk története azonban klasszikusan megjeleníti a hidegháború és enyhülés sajátos, ebben a történelmi korszakban egymást nagyon is feltételező dinamikáját. Rávilágít továbbá arra is, hogy a nagyhatalmi erőterekben lavírozgató kisállamok és azok vezetői sosem tudják önértékeiket tartósan feledni, ezért az emancipációs pálya kódolva van minden nagyhatalmi-kisállami függési rendszerben.

BIBLIOGRÁFIA

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, Budapest

Minisztertanács

Külügyminisztérium

Magyar Dolgozók Pártja

Magyar Szocialista Munkáspárt

Külügyminisztérium archívuma, Budapest

Politikatörténeti Intézet Levéltára, Budapest

Hadtörténeti Intézet Levéltára, Budapest

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest

United States National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, USA

National Security Council Reports, RG 273.

Department of State, Central Decimal Files, RG 59.

Records of the Joint Chiefs of Staff, RG 330.

Papers of Admiral Radford, RG 218.

Records of U.S. Department of State. Office of Public Opinion Studies, RG 59.

Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton University, Princeton, New Jersey

Dulles. A. W.: Papers.

Dulles. J. F.: Papers.

Dwight D. Eisenhower Presidential Library and Museum, Abilene, Kansas

Eisenhower D. D.: Papers as President of the United States. Ann Whitman File.

Eisenhower, D. D.: Records as President. White House Central Files. Confidential Files.

Jackson. C. D.: Papers.

White House Office, Office of the Staff Secretary: Records of Paul T. Carroll, Andrew J. Goodpastor, L. Arthur Minnich and Christopher H. Russell.

White House Office. National Security Council Staff: Papers.

Dulles, J. F.: Papers.

Lyndon Baines Johnson Presidential Library and Museum, Austin, Texas

United Nations Archives, New York, N.Y.

PSCA Confidential Notes, Chronological Summary regarding Hungary, Andrew Cordier File.

National Security Archive, Washington D.C.**The National Archives, London, Kew**

Cabinet meetings, Prime Minister A. Eden papers.

Foreign Secretary S. Lloyd papers.

Foreign Office, General Correspondence.

KIADOTT FORRÁSOK

Mark Allison – Csaba Békés – Melissa Feinberg et al. eds. 2017 *Cold War Eastern Europe*. London, Routledge.

Jordan Baev 2000 *The Irresistible Collapse of the Warsaw Pact: Documents from Bulgarian Archives, 1985–1991*. Washington–Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, 2003, www.isn.ethz.ch/php.

Balogh Margit 1971 Mindszenty József az amerikai követségen. Amerikai források, 1956. *História*, 2010. 3. sz. 14–17.

Baráth Magdolna – Rainer M. János szerk. 2000 *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991*. Budapest, 1956-os Intézet.

Baráth Magdolna szerk. 2012 *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Oliver Bange – Stephan Kieninger eds. 2011 *Negotiating One's Own Demise? The GDR's Foreign Ministry and the CSCE Negotiations*, E-dossier No. 17. Washington D.C., Cold War International History Project.

Baráth Magdolna szerk. 2009 *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei: 1956. november 7 – 1958. január 25*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.

Baráth Magdolna 2012 szerk. *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*. Budapest, Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet.

Békés Csaba 1992 Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. *Régió*, 3. sz. 161–194.

Békés Csaba 1993 Demokratikus eszmék és nagyhatalmi érdekek. Egy megvalósulatlan amerikai javaslat az 1956-os magyar forradalom megsegítésére. *Holmi*, 10. sz. 1402–1408.

Békés Csaba közread. 1993 A magyar kérdés az ENSZ-ben és a nyugati nagyhatalmak titkos tárgyalásai 1956. október 28. – november 4. (Brit külügyi dokumentumok) In *Évkönyv II*. Budapest, 1956-os Intézet, 39–71.

Békés Csaba 1998 Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965. In *Évkönyv 6*. Budapest, 1956-os Intézet.

Békés Csaba – Malcolm Byrne – Kalmár Melinda – Ripp Zoltán – Vörös Miklós szerk. 1999 *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990*. A dokumentumokat gyűjtötte és válogatta: Baráth Magdolna, Békés Csaba, Kalmár Melinda, Kecskés Gusztáv, Ripp Zoltán, Révész Béla, Ständeisky Éva, Vörös Miklós,

Budapest, Hidegháború-történeti Kutatóközpont, 1956-os Intézet, National Security Archive.

Csaba Békés – Malcolm Byrne – Melinda Kalmár – Zoltán Ripp – Miklós Vörös eds. 1999 *Political Transition in Hungary, 1989–1990. A Compendium of Declassified Documents and Chronology of Events*, Budapest, National Security Archive, Cold War History Research Center, 1956 Institute.

Csaba Békés – Malcolm Byrne – János M. Rainer eds. 2002 *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Budapest – New York, Central European University Press.

Békés Csaba 2003 Miért nem lett második hidegháború Európában? A magyar pártvezetés és az 1979. évi afganisztáni szovjet intervenció. Dokumentumok. In Rainer M. János – Ständeisky Éva szerk.: *Évkönyv*, 2003. *Magyarország a jelenkorban*, Budapest, 1956-os Intézet, 232–233.

Csaba Békés – Anna Locher eds. 2003 *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989. Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc*. Introduction by Csaba Békés. Washington–Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact.

Csaba Békés 2003–2004 Why was there no “Second Cold War” in Europe? Hungary and the Soviet Invasion of Afghanistan in 1979. Documents from Hungarian Archives. Cold War International History Project *Bulletin*, Issue 14/15, Winter–Spring, 204–219.

Csaba Békés – Anna Locher – Christian Nuenlist eds. 2005 *The Records of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers*. Introduction by Csaba Békés. Washington–Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact.

Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv szerk. 2006 *Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a magyar forradalom, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*. Budapest, Magyar ENSZ Társaság.

Békés Csaba 2008 Kádár János és az 1968-as csehszlovákiai válság. In *Évkönyv 2008*. Budapest, 1956 Intézet, 190–228.

Békés Csaba – Malcolm Byrne – Kalmár Melinda – Ripp Zoltán – Vörös Miklós szerk. 1999 *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok*. National Security Archive, Hidegháború-történeti Kutatóközpont, 1956-os Intézet.

Csaba Békés – Melinda Kalmár eds. 2012 *Hungary and the Cuban Missile Crisis: Selected Documents, 1961–1963*. Introduction by Csaba Békés and Melinda Kalmár. *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., Fall, Issue 17–18. 410–462.

Csaba Békés – László J. Nagy – Dániel Vékony eds. 2015 *Bittersweet Friendships: Relations between Hungary and the Middle East, 1953–1988*. Washington D.C., Cold War International History Project, e-dossier No. 67.

Csaba Békés – János Kemény eds. 2017 *Documentary Evidence on the Hungarian Mediation Efforts between the US and the Democratic Republic of Vietnam (1965–1967) Volume I. The Early Stages of the Mediation (1965)*. E-Dossier Series, No. 1. Budapest, Cold War History Research Center, www.coldwar.hu.

Csaba Békés – James G. Hershberg – János Kemény – Zoltán Szőke eds. 2018 *Documentary Evidence on the Hungarian Mediation Efforts between the US and the Democratic Republic of Vietnam (1965–1967), Volume II. December, 1965–January, 1966*. E-Dossier Series, No. 3. Budapest, Cold War History Research Center, www.coldwar.hu.

- Csaba Békés – James G. Hershberg – János Kemény – Zoltán Szőke eds. 2018 *Documentary Evidence on the Hungarian Mediation Efforts between the US and the Democratic Republic of Vietnam (1965–1967), Volume III. January–February, 1966*. E-Dossier Series, No. 4. Budapest, Cold War History Research Center, www.coldwar.hu.
- Borhi László 2002 *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez. 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény*. Budapest, Ister.
- Borhi László 2009 *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. Budapest, MTA TTI.
- Bozóki András – Elbert Márta – Kalmár Melinda – Révész Béla – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán szerk. 1999 *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben*. 1–4. köt. Budapest, Magvető.
- Bozóki András – Elbert Márta – Kalmár Melinda – Révész Béla – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán szerk. 2000 *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 5–9. köt. Budapest, Új Mandátum.
- Malcolm Byrne – Vojtech Mastny eds. 2005 *A Cardboard Castle? An inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Malcolm Byrne – Andrzej Paczkowski eds. 2007 *From Solidarity to Martial Law*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Cristescu C. 1995 *Ianuarie 1951: Stalin decide înarmarea României*. *Magazin Istoric*, Vol. 10.
- Dennis Deletant – Mihail E. Ionescu – Anna Locher eds. 2004 *Romania and the Warsaw Pact: Documents Highlighting Romania's Gradual Emancipation from the Warsaw Pact, 1956–1989*. PHP web site www.php.isn.ethz.ch.
- Dennis Deletant 2011 *New Evidence on Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*. Washington D.C., Cold War International History Project, e-Dossier No. 6.
- Documents diplomatiques français 1956. Tome III. (24 octobre–31 décembre) 1990*, Paris, Ministère des Affaires Étrangères.
- Dornbach Alajos – Kende Péter – Rainer M. János – Somlai Katalin szerk. 2008 *A per. Nagy Imre és társai 1958, 1989*. Budapest, 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány.
- Ehrenberger Róbert – Laczovics Erika – Solymosi József – Okváth Imre szerk. 2006 *A dolgozó népet szolgálom!* Forráskiadvány a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból, 1957–1972. Budapest, Tonyo – Gráf Nyomdai és Grafikai Stúdió.
- Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záróokmánya*. 1975, Budapest, Kossuth.
- Foreign Relations of the United States*. 1944, Vol. III. 1965 Washington D.C., Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Volume XXV. 1990. Washington D. C., United States Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States, 1964–1968*. Vol. XVII. 1996 Washington D.C., Government Printing Office.
- Földes György 2015 *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai*. 1–2. köt. Budapest, Napvilág Kiadó.
- A. A. Fursenko, ed. 2003 *Prezidium TsK KPSS 1954–1964*. Vol. 1. *Chernovye protokol'nye zapisi zasedanii, stenogrammy, postanovleniya*. Moskva, Rosspen.

- Garadnai Zoltán szerk. 2008 *Iratok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez, 1963–1968*. Budapest, Gondolat.
- Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János szerk. 1993 *A „Jelcin-dosszié” Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest, Századvég Kiadó – 1956-os Intézet.
- Gecsényi Lajos 2000 *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez. 1956–1964*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Gecsényi Lajos 2007 *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez. 1945–1956*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Geréb Sándor szerk. 1989 *Titkos jelentések 1956 okt. 23. – nov. 4.* Budapest, Hírlapkiadó Vállalat.
- David C. Geyer – Douglas E. Selvaage eds. 2007 *Soviet–American Relations. The Détente years. 1969–1972*. Washington D.C., U.S. Government Printing Office.
- Glatz Ferenc szerk. 1989 *A kormány és a párt vezető szerveinek dokumentumaiból 1956. október 23 – november 4.* *História*, 4–5. sz., 25–53.
- L.W. Gluchowsky 1995 *Poland, 1956: Khrushchev, Gomulka and the 'Polish October'*. *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., Issue 5. 1, 38–49.
- Hajdu Tibor közread. 1992 *Az 1956. október 24-i moszkvai értekezlet*. In *Évkönyv* 1. 1992. Budapest, 1956-os Intézet, 149–156.
- Halmosy Dénes szerk. 1985 *Nemzetközi szerződések, 1945–1982*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó.
- Eva Haraszy-Taylor ed. 1995 *The Hungarian Revolution of 1956. A Collection of Documents from the British Foreign Office*, Nottingham, Astra Press.
- Az igazság a Nagy Imre ügyben*. 1989 Budapest, Századvég Kiadó – Nyilvánosság Klub.
- Izsák Lajos – Kun Miklós szerk. 1994 *Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok, 1944–1948*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Jagdsh. P. Jain ed.: 1973 *Documentary Study of the Warsaw Pact*. New York, Asia Publishing House.
- Juhász Gyula szerk. 1978 *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, Kossuth.
- Kalmár Melinda – Révész Béla szerk. 2000 *A rendszerváltás forгатókönyve*. 6. köt. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Stefan Karner – Natalja Tomilina – Alexander Tschubarjan – Viktor Iščenko – Michail Prozumenščikov – Peter Ruggenthaler – Oldřich Tůma – Manfred Wilke, Hg. 2008 *Unter Mitarbeit von Irina Kazarina, Silke Stern, Günter Bischof, Aleksej Filitov – Harald Knoll. Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Dokumente. Pražská vesna. Meždunarodnyj krizisnyj 1968g. 2. Dokumenty. Sonderband 9/2*. Köln–Weimar–Wien, Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung.
- Edward C. Keefer – David C. Geyer – Douglas E. Selvaage eds. 2007 *Soviet–American Relations – The Détente Years, 1969–1972*. Washington, D.C., United States Government Printing Office.
- Kecskés D. Gusztáv szerk. 2013 *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. Források*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.

- Kecskés D. Gusztáv szerk. 2018 *Brüsszelből tekintve. Titkos NATO-jelentések az átalakuló Kelet-Európáról, 1988–1991*. Budapest, MTA BTK – RETÖRKI.
- Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István közread. 1993 Források a Nagy Imre-kormány külpolitikájának történetéhez, *Társadalmi Szemle*, 5. sz. 78–94.
- Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István szerk. 1995 *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. Dokumentumok*. 1. köt. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottsága.
- Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István szerk. 1997 *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok*. 2. köt. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottsága.
- S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György szerk. 1993 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*, 1–2. köt. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Mark Kramer 1992 New Sources on the 1968 Soviet Invasion of Czechoslovakia. *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., Issue 2, Fall, 1–13.
- Mark Kramer, ed. 1996–1997 The “Malin Notes” on the Crises in Hungary and Poland, 1956. *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., Issue 8–9. Winter, 385–410.
- Anna Locher, ed. 2002 *Records of the Warsaw Pact Committee of the Ministers of Foreign Affairs, 1976–1990*, Washington–Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact.
- Vojtech Mastny 2002 Third Meeting of the PCC: 4 February, 1960, Moscow: Editorial note, Washington–Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact.
- Vojtech Mastny – Malcolm Byrne eds. 2005 *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Vojtech Mastny – Christian Nuenlist – Anna Locher – Douglas Selvage eds. 2001 *Records of the Warsaw Pact Political Consultative Committee, 1955–1990*. Washington–Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact.
- Pierre Maurer 1991 *La réconciliation soviéto-yougoslave 1954–1958: Illusions et désillusions de Tito*. Cousset, Fribourg, Delval.
- Mitrovics Miklós szerk. 2014 *Lengyel–magyar „két jóbarát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987*, Budapest, Napvilág Kiadó.
- Mircea Munteanu ed. 2002 *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*. Vol. I–II. Document Reader compiled for the International Conference “Romania and the Warsaw Pact”, 3–6. October, 2002, Bucharest. Washington D.C., Cold War International History Project.
- Jaromil Navrátil – Antonin Bencik – Václav Kural – Marie Michálková – Jitka Vondrova eds. 1998 *The Prague Spring, 1968*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Némethné Vágyi Karola – Sipos, Levente szerk. 1993 *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I. köt. 1956. november 11.–1957. január 14. Budapest, Intera RT.
- Christian Nuenlist, ed. 2001 *Records of the Warsaw Pact Committee of the Ministers of Defense, 1969–1990*, Washington D.C. – Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact.

- Ólmosi Zoltán szerk. 1991 *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen*. Budapest, Lex Kft.
- Christian F. Ostermann, ed. 2001 *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question and the First Major Upheaval behind the Iron Curtain*, Budapest – New York, Central European University Press.
- Christian Ostermann, ed. *Stalin and the Cold War, 1944–1953*. Washington D.C., Wilson Center Press (megjelenés: 2020).
- Poland 1986–1989: The End of the System. A Compendium of Declassified Documents and Chronology of Events*. 1999 Warsaw, Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences, The National Security Archive, the George Washington University.
- Rainer M. János – Urbán Károly közread. és bev. 1992 ‘Konzultációk’. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben, *Múltunk*. 4. sz., 124–148.
- Rainer M. János 1998b Távirat „Filippov” elvtársnak. In Litván, György szerk.: *Évkönyv 6*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 103–118.
- Report of the Special Committee on the Problem of Hungary*. 1957, New York, United Nations.
- Svetlana Savranskaya – Tom Blanton – Vladimir Zubok, eds. 2010 *Masterpieces of history. The peaceful end of the Cold War in Europe, 1989*, Budapest – New York, Central European University Press.
- Svetlana Savranskaya – Thomas S. Blanton, eds. 2016 *The Last Superpower Summits. Gorbachev, Reagan, and Bush Conversations that Ended the Cold War*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Sáringer János szerk. 2015 *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához*. I. köt. Budapest, Magyar Napló Kiadó.
- Sáringer János szerk. 2019 *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához*. II. köt. Budapest, Magyar Napló Kiadó.
- S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György szerk. 1993 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*. 1–2. köt. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Raymond J. Sontag – James Stuart Beddie eds. 1948 *Nazi–Soviet Relations, 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office*. Washington D.C., Department of State.
- Soós László szerk. 1997 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*. Jegyzetekkel ellátta Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György, Ujváry Gábor. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Soós László szerk. 1999 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959–1960. évi jegyzőkönyvei*. Jegyzetekkel ellátta S. Kosztricz Anna, Némethné Vágyi Karola, Simon István, Soós László. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Stalin’s conference with East European delegates, January, 1951. Washington D.C., CWHIP Digitarchive.
- Hans-Peter Schwarz – Helga Haftendorn – Klaus Hildebrand – Werner Link – Horst Möller – Rudolf Morsey Hrsg. 2000 *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*. 1969. München, Institut für Zeitgeschichte, Oldenbourg Verlag.
- Hans-Peter Schwarz – Helga Haftendorn – Klaus Hildebrand – Werner Link – Horst Möller – Rudolf Morsey Hrsg. 2001 *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundes-*

- republik Deutschland. 1970. München, Institut für Zeitgeschichte, Oldenbourg Verlag.
- Hans-Peter Schwarz – Helga Haftendorn – Klaus Hildebrand – Werner Link – Horst Möller – Rudolf Morsey Hrsg. 2002 *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*. 1971. München, Institut für Zeitgeschichte, Oldenbourg Verlag.
- Hans-Peter Schwarz – Helga Haftendorn – Klaus Hildebrand – Werner Link – Horst Möller – Rudolf Morsey Hrsg. 2004 *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*. 1973. München, Institut für Zeitgeschichte, Oldenbourg Verlag.
- Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin szerk. 2003 *Pártközi értekezletek 1944–1948 Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció*. Budapest, Napvilág.
- Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin szerk. 1993 *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából*. Budapest, Móra.
- Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János szerk. 1996 *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Szobolevszki Sándor – Vida István szerk. 2001 *Magyar–kínai kapcsolatok, 1956–1959*. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottsága.
- A szocializmus útján: A népi demokratikus átalakulás és a szocializmus építésének kronológiája, 1944. szeptember–1980. április. 2. kiadás. 1982, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- T. Varga György, közread. 1992 Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13–16. *Múltunk*, 2–3. sz., 234–269.
- United Nations. Security Council. Official Records (Eleventh Year), 734th–755th Meetings inclusive. 1956 New York, United Nations. General Assembly. Official Records. First and Second Emergency Special Sessions, 1–10 November, 1956. Plenary Meetings and Annexes. New York.
- United Nations. General Assembly. Official Records. Eleventh Session (1956–57). Plenary Meetings. Vol. I (12 Nov. 1956–8 March, 1957, 574th – 617th Meetings) 1956–1957 New York.
- United Nations. General Assembly. Official Records. Eleventh Session. Supplement No. 18 (A/3592), Report of the Special Committee on the Problem of Hungary. 1957, New York.
- Urbán Károly – Vida István szerk. 1993 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. június 28-i üléséről, *Társadalmi Szemle*, 2. sz., 83–94.
- Vámos György szerk. 2010 *A Szabad Európa Rádió és a magyar forradalom – Műsortükör 1956. október 23–november 5*. Budapest, História Alapítvány.
- Péter Vámos ed. 2004 *Chinese Foreign Ministry Documents on Hungary, 1956*. Washington D.C., Cold War International History Project, e-Dossier No. 50.
- Vámos Péter 2008 Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.
- Varga László szerk. 1989 *A forradalom hangja*. Budapest, Századvég Kiadó – Nyilvánosság Klub.
- Vida István szerk. 2005 *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június (Dokumentumok)*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Volokitina T. V. et al. eds. 1998–2002 *Sovietskij faktor v Vostočnoj Evrope, 1944–1953*. 2 vols. Moskva, Rosspen.

- Odd Arne Westad 1996/1997 Concerning the situation in “A”: New Russian evidence on the Soviet Intervention in Afghanistan, *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., Issue 8–9, Winter.
- Paul E. Zinner, ed. 1956 *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary, February–November 1956*. New York, Columbia University Press.
- Vladislav Zubok 2001 The Khrushchev–Mao Conversations, 31 July–3 August 1958 and 2 October 1959, *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., Issue 12/13, Fall/Winter, 243–272.

KÖNYVEK/TANULMÁNYOK

- Bianca L. Adair 2003 The Austrian State Treaty and Austro-Hungarian relations, 1955–1956. In Schmidl, ed.: *The Ungarnkrise 1956 und Österreich*, Vienna, Böhlau Verlag, 201–213.
- G. M. Agyibekov 1994 *Kominform i poszlevoennaja Jevropa, 1947–1956 gg.* Moskva, Aszszociacija iszszledovatyelaj roszszijszkovo obscsesztva XX. veka.
- Anne Applebaum 2014 *Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése, 1944–1956*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Arday Lajos 2005 *Az Egyesült Királyság és Magyarország. Nagy-Britannia és a magyar–angol kapcsolatok a 20. században*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Juhana Aunesluoma 2008 Finlandisation in reverse. The CSCE and the rise and fall of economic détente, 1968–1975. In Gottfried Niedhart – Oliver Bange eds.: *The Warsaw Pact, the German Question and the Making of the CSCE Process, 1961–1970*. New York, Berghahn Books, 2008, 98–112.
- Jordan Baev 2003 The organizational and doctrinal evolution of the Warsaw Pact, 1955–1969. Budapest, Cold War History Research Center, www.coldwar.hu.
- Jordan Baev 2016 The Establishment of Bulgarian–West German Diplomatic Relations within the Coordinating Framework of the Warsaw Pact. *Journal of Cold War Studies*, Issue 3, Summer, 158–180.
- Balogh Sándor 1975 *Parlamenti és pártarcok 1945–1947*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Balogh Sándor 1988 *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Második bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Balázs Péter 2002 *Az Európai Unió külpolitikája és a magyar–EU kapcsolatok fejlődése*. Budapest, KJK–Kerszöv.
- Balogh Margit 2002 *Mindszenty József, 1892–1975*. Budapest, Elektra Kiadóház.
- Oliver Bange 2016 Onto the slippery slope: East Germany and East–West détente under Ulbricht and Honecker, 1965–1975. *Journal of Cold War Studies*, Issue 3, 60–94.
- Oliver Bange – Poul Villume eds. 2017 *The Long Détente. Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Mordechai Bar-on 1991 *Etgar Ve'tigra (Challenge and Quarrel)* Be'er Sheva, Be'er Sheva University Press.
- Baráth Magdolna 2000 Pártközi kapcsolatok (MKP–SZK(b)P). *Századok*, 6. sz. 1335–1360.

- Baráth Magdolna 2003 Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban 1957–1964. In Rainer M. János szerk.: *Múlt századi hétköznapiak*. Budapest, 1956-os Intézet, 55–89.
- Baráth Magdolna 2007 Kis októberi forradalom. Hruscsov leváltása és a magyar pártvezetés. *Múltunk*, 4. sz. 170–202.
- Bencsik Péter – Nagy György 2005 *A magyar úti okmányok története, 1945–1989*. Budapest, Tipico Design Kft, 26–27.
- Berend T. Iván 1988 *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend, T. Iván 1999 *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában, 1944–1990*. Budapest, Vince.
- M. R. Beschloss – S. Talbott 1993 *At the Highest Levels*. Boston, Little, Brown and Company.
- Békés Csaba 1992 A brit kormány és az 1956-os magyar forradalom. In *Évkönyv I*. Budapest, 1956-os Intézet, 19–38.
- Csaba Békés Mad'arsk politick krize na jare 1946. *Suodobé Dejiny* (Praha), 1994. No. 4–5. 509–513.
- Csaba Békés 1995 The Communist Parties and the National Issue in Central and Eastern Europe, 1945–1947. An Important Factor Facilitating Communist Take-over in the Region. In 6. *Martie 1945: Incepturile comunizarii Romaniei*. Bucuresti, Editura Enciclopedia, 245–253.
- Csaba Békés 1996 *The 1956 Hungarian Revolution and World Politics*. Washington D.C., Cold War International History Project, Working Paper No. 16.
- Békés Csaba 1997 Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom. In *Évkönyv V*. 1996–1997, Budapest, 1956-os Intézet, 201–213.
- Békés Csaba 1997 A magyar semlegesség 1956-ban. In *Semlegesség – Illúziók és realitás*. Budapest, Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központja, 111–130.
- Békés Csaba 1997 A kádári külpolitika 1956–1968. *Rubicon*, 1997, 12. sz., 19–22.
- Csaba Békés 1998 Soviet plans to establish Cominform in early 1946. New evidence from Hungarian archives. *Bulletin*, Washington D.C., Cold War International History Project, Issue 10, 135–136.
- Békés Csaba 2000 Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990. In *A rendszerváltás foratókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 7. köt. *Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Főszerk. Bozóni András, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000. 792–825.
- Csaba Békés 2002 *Cold War, Détente and the 1956 Hungarian Revolution*. Working paper No. 7, Project on the Cold War as Global Conflict, International Center for Advanced Studies, New York, New York University.
- Békés Csaba 2003a Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In Rainer M. János szerk.: *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár korszak kialakulásának időszakából*. Budapest, 1956-os Intézet, 9–54.
- Csaba Békés 2003b *Introduction to Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989. Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc*. Washington–Zürich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, 2003, www.isn.ethz.ch/php.

- Békés Csaba 2004a *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztútjában, 1945–1990*. Budapest, Gondolat.
- Békés Csaba 2004b Magyarország és az európai biztonsági konferencia előkészítése, 1965–1970. In *Évkönyv 2004*. 1956-os Intézet. Szerk. Rainer M. János, Ständeis-ky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 291–309.
- Békés Csaba 2004c Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989. In Gazdag Ferenc – Kiss J. László szerk.: *Magyar külpolitika a 20. században*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 133–172.
- Békés Csaba 2006 *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Második, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, 1956-os Intézet.
- Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv szerk. 2006 *Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a magyar forradalom, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*. Budapest, Magyar ENSZ Társaság.
- Békés Csaba szerk. 2007a *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet.
- Békés Csaba 2007b Magyarország és a nemzetközi politika az ötvenes évek közepén. In Békés Csaba szerk.: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet, 9–27.
- Békés Csaba 2007c Nagy-Britannia. In Békés Csaba szerk.: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet, 260–279.
- Békés Csaba 2008 *Szuperhatalmi politika a hidegháborúban, 1945–1962. Magyar Tudomány*, 2008. 1. sz. 292–300.
- Csaba Békés 2008 Why was there no “Second Cold War” in Europe? Hungary and the East–West Crisis following the Soviet Invasion of Afghanistan”. In Mary Ann Heiss – S. Victor Papacosma eds.: *NATO and the Warsaw Pact. Intrabloc conflicts*. Kent, Oh., The Kent State University Press, 219–232.
- Békés Csaba 2009 Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság, 1967–1975. In Rainer M. János – Germuska Pál szerk.: *Évkönyv*, 2009. Budapest, 1956-os Intézet, 315–352.
- Békés Csaba 2010 Magyar külpolitika a bipoláris világban, 1945–1991. *Külügyi Szemle*, 2011. 4. sz. 95–127.
- Csaba Békés 2010 East Central Europe, 1953–1956. In Melvyn Leffler – Odd Arne Westad eds.: *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 1. Cambridge, Cambridge University Press, 334–352.
- Csaba Békés 2010 Hungary and the Prague Spring. In Guenter Bischof, ed.: *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968*. Lanham, Boulder, New York, Rowman and Littlefield Publishers Inc., 371–395.
- Békés Csaba ed. 2012 *The History of the Soviet Bloc 1945–1991. A chronology. Part 1. 1945–1952*. Budapest, Cold War History Research Center, www.coldwar.hu.
- Csaba Békés – Melinda Kalmár eds. 2012 *Hungary and the Cuban Missile Crisis: Selected Documents, 1961–1963*. Introduction by Csaba Békés and Melinda Kalmár. *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., Issue 17–18., 410–462.
- Békés Csaba ed. 2013 *The History of the Soviet Bloc 1945–1991. A Chronology. Part 2. 1953–1968*. Budapest, Cold War History Research Center, www.coldwar.hu.
- Csaba Békés 2014 Cold War, Détente and the Soviet Bloc. The evolution of intra-bloc foreign policy coordination, 1953–1975. In Mark Kramer – Vit

- Smetana eds.: *Imposing, maintaining and tearing open the iron curtain: the Cold War and East-Central Europe, 1945–1989*. Lanham, Maryland, Lexington Books, 247–278.
- Békés Csaba 2014 Hidegháború – enyhülés – új megközelítésben. *Külügyi Szemle*, 4. sz. 3–18.
- Csaba Békés – László Borhi – Peter Ruggenthaler – Ottmar Trasca eds.: *Soviet occupation of Austria, Romania and Hungary 1944/45–1948/49*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Békés Csaba 2015 A lopakodó forradalom, *Rubicon*, 9. sz.
- Csaba Békés 2016 Hungary, the Soviet Bloc, the German question and the CSCE Process, 1965–1975. *Journal of Cold War Studies*. No. 3., 95–138.
- Békés Csaba – Kalmár Melinda 2016 A szovjet-kelet-európai viszony átalakulása a korai Hruscsov korszakban. *Acta Scientiarum Socialium. Historia, Oeconomica, Paedagogia, Philoshopia, Sociologia*. Kaposvár, Kaposvári Egyetem, No. 46. 17–33.
- Csaba Békés 2016 Détente and the Soviet Bloc, 1975–1991. In Rasmus Mariager – Helle Porsdam – Poul Villaume eds.: *The 'Long 1970s'. Human Rights, East–West Détente, and Transnational Relations*, London – New York, Routledge.
- Csaba Békés 2017 The Long Détente and the Soviet Bloc, 1953–1983. In Oliver Bange – Poul Villaume eds.: *The Long Détente. Changing concepts of security and cooperation in Europe, 1950s–1980s*. Budapest – New York, Central European University Press, 31–49.
- Békés Csaba – Kalmár Melinda 2018 Doktrínák hálójában. A kelet-közép-európai rendszerváltás néhány elméleti kérdése. In Vitári Zsolt szerk.: *Globális vetületek. Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára*. Pécs–Budapest, PTE BTK Történettudományi Intézet – Fakultás Kiadó, 245–252.
- Békés Csaba ed. 2018 *The History of the Soviet Bloc 1945–1991. A Chronology. Part 3. 1969–1980*. Budapest, Second, enlarged edition, Cold War History Research Center, Budapest, www.coldwar.hu.
- Békés Csaba ed. 2018 *The History of the Soviet Bloc 1945–1991. A Chronology. Part 4. 1981–1987*. Second, enlarged edition. Budapest: Cold War History Research Center, www.coldwar.hu.
- Békés Csaba ed. 2017 *The History of the Soviet Bloc 1945–1991. A Chronology. Part 5. 1988–1991*. Budapest, Cold War History Research Center, www.coldwar.hu.
- Günter Bischof 1999 *Austria in the first Cold War. The leverage of the weak 1945–1955*. London, MacMillan.
- Günter Bischof – Saki Dockrill eds. 2000 *Cold War Respite. The Geneva Summit of 1955*. Baton Rouge, Louisiana State University Press.
- Günter Bischof – Stefan Karner – Peter Ruggenthaler eds. 2010 *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968*. Lanham, Boulder, New York, Rowman and Littlefield Publishers Inc.
- Thomas Blanton 2010 US policy and the revolutions of 1989. In Svetlana Savranskaya – Tom Blanton – Vladimir Zubok eds.: *Masterpieces of history. The peaceful end of the Cold War in Europe, 1989*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Boldizsár Iván 1946 *Megbünhődte már e nép... Röpirat a magyar békéről és közös hazánkról, a Dunavölgyéről*. Budapest, Az Új Magyarország röpiratai.

- Borhi László 1994 *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna (1945–1990)*. Kronológia. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet.
- László Borhi 1999 Rollback, Liberation, Containment or Inaction? U.S. Policy and Eastern Europe in the 1950s. *Journal of Cold War Studies*, No. 3, 67–110.
- Borhi László 2000 *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968*. Budapest, Ister.
- László Borhi, 2004 *Hungary in the Cold War, 1945–1956: between the United States and the Soviet Union*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Borhi László 2007 „Magyarország köteleessége a Varsói Szerződésben maradni” – az 1989-es átmenet nemzetközi összefüggései magyar források tükrében. *Külügyi Szemle*, 2007, 2–3. sz., 255–272.
- Borhi László 2015 *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Budapest, Osiris.
- Stefano Bottoni 2005 Kényszerből stratégia: a román állambiztonság válaszlépései a magyar forradalomra 1956–1958. In Cs. Fedinec – B. Ablonczy szerk.: *Folyamatok a változásban*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 221–254.
- Stefano Bottoni 2007 Románia. In Békés Csaba szerk.: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet, 155–177.
- Stefano Bottoni 2015 *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Bozóki András főszerk. 2000 *A rendszerváltás forráskönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum kiadó.
- Zbigniew Brzezinski 1967 *The Soviet Bloc, Unity and Conflict*. Cambridge Mass., Harvard University Press.
- Zbigniew Brzezinski 1981 *The Soviet bloc: unity and conflict. Revised and enlarged edition*. Cambridge, Mass., London, Harvard University Press.
- Archie Brown 2009 *The Rise and Fall of Communism*. New York, Ecco.
- Archie Brown 2010 The Gorbachev revolution and the end of the Cold War. In Leffler–Westad eds.: *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 1, 244–266.
- George Bush – Brent Scowcroft 1998 *A World Transformed*. New York, Alfred A. Knopf.
- Daniel F. Calhoun 1991 *Hungary and Suez, 1956. An Exploration of Who Makes History*. Lanham, University Press of America.
- John C. Campbell 1991 *Az Egyesült Államok kormánya és a magyar forradalom. Világosság*, 10. sz. 739–749.
- A. O. Chubarian 1993 ed. *Sovjetskaja vesnaja politika v retrospective, 1917–1991*. Moskva, Nauka.
- Laurene Crump 2015 *The Warsaw Pact Reconsidered: International Relations in Eastern Europe, 1955–1969*, London – New York, Routledge.
- Csaba László 2008 *Változó erőterben – változó egyensúlyozás. Adalék Magyarországi háború utáni gazdaságtörténetéhez*. In Majtényi György – Szabó Csaba szerk.: *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Kossuth Kiadó, 199–217.
- Cseh Gergő Bendegúz ed. 2018 *Documents of the meetings of the Allied Controll Commission in Hungary, 1945–1947*. E-Dossier Series Nr. 5. Budapest, Cold War History Research Center.

- Csien Csen 1997 Peking és az 1956-os magyar válság. Ford. Somlai Katalin. In Évkönyv 5. 1996–1997, Budapest, 1956-os Intézet, 186–195.
- Karen Dawisha 1984 *The Kremlin and the Prague Spring*. Berkeley, University of California Press.
- Denis Deletant – Mihail Ionescu 2011 *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*. Translations by Viorel Buda, Cornel Ban, and Mircea Munteanu. Washington D. C., Cold War International History Project, Working Paper No. 43.
- Dessewffy Gyula 1945 A békekötés előkészítése. *Kis Újság*, december 2.
- The Diary of Ben Gurion 1990. In S. I. Troen – M. Shemesh eds.: *The Suez–Sinai Crisis 1956. Retrospective and Reappraisal*. London, Frank Cass.
- Milovan Dilas 1962 *Conversations with Stalin*. New York, Hartcourt, Brace & World.
- Anatoly Dobrynin 1995 *In confidence. Moscow's ambassador to America's six Cold War presidents (1962–1986)*. New York, Random House.
- Dunay Pál 2004 Az átmenet magyar külpolitikája. *Mozgó Világ*, 2. sz. 51–65.
- Dunay Pál – Gazdag Ferenc szerk. 1995 *A Helsinkii folyamat: az első húsz év. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet – Magyar Külügyi Intézet – Zrínyi.
- David C. Engerman 2010 Ideology and the origins of the Cold War. In Melvyn Leffler – Odd Arne Westad eds.: *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 1. Cambridge, Cambridge University Press, 20–43.
- Esterházy Péter 2001 *Javított kiadás*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Fehér Ferenc 1981 A hrucsovista mintaállam. In A stabilitás vége. *Magyar Füzetek* 8. sz. Párizs,
- Feitl István 2016 *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében, 1949–1974*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Fejtő Ferenc 1991 *A népi demokráciák története*. I–II. köt. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Andrew Felkay 1989 *Hungary and the USSR, 1956–1988. Kádár's Political Leadership*. New York – London, Westport – Greenwood Press.
- Beth A. Fischer 2010 US foreign policy under Reagan and Bush. In Melvyn P. Leffler – Odd Arne Westad eds.: *The Cambridge history of the Cold War*. Vol. 3. Cambridge, Cambridge University Press, 267–288.
- Fischer Ferenc 1997 *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989)*. 3. kiadás. Budapest, Ikva.
- Fischer Ferenc 2005 *A kétpólusú világ. A Kelet–Nyugat, 1945–1989. Tankönyv és atlasz*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József szerk. 2000 *Magyarország a (nagy) hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, University Press.
- Földes György 2001 Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In Rác Árpád szerk.: *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútjáról*. Budapest, Rubicon–Aquila, 103–113.
- Földes György 2002 Kádár János külpolitikai nézetei 1957–1967. In Pritz Pál szerk.: (Sipos Balázs, Zeidler Miklós közreműködésével) *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 135–146.
- Földes György 2007 *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest, Napvilág.

- Földes György 2015 *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai*. 1–2. köt. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Joseph Frankel 1975 *British Foreign Policy 1945–1973*. Oxford, Oxford University Press.
- Aleksandr Fursenko – Timothy Naftali 1997 *„One Hell of a Gamble”. Khrushchev, Castro and Kennedy, 1958–1964*. New York, W. W. Norton.
- Aleksandr Fursenko – Timothy Naftali 2006 *Khrushchev's cold war: the inside story of an American adversary*. New York, W. W. Norton.
- Fülöp Mihály 1987 A Sebestyén-misszó 2. rész. *Világpolitika* 2. sz. 141–176.
- Fülöp Mihály 1994 *A befejezetlen béke: Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Budapest, Héttorony Könyvkiadó.
- Fülöp Mihály – Sipos Péter 1998 *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, Aula.
- Fülöp Mihály szerk. 2018 *Az elfelejtett béke: Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*, Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- Für Lajos 2003 *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- John Lewis Gaddis 1982 *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*. Oxford, New York, Oxford University Press.
- John L. Gaddis 2001 *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Ilya V. Gaiduk 1996 *The Soviet Union and the Vietnam War*. Chicago, I. R. Dee.
- Garadnai Zoltán – Thomas Schreiber 2008 *A magyarországi rendszerváltás a Quai d'Orsay szemével. Külügyi Szemle*, 2. sz. 129–149.
- Garadnai Zoltán 2001 *A magyar–francia kapcsolatok története, 1945–1966. Külpolitika*, 1–2. sz. 113–158.
- Garadnai Zoltán 2013 *Franciaország keleti nyitási politikája és magyar–francia kapcsolatok története, 1963–1968*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Raymond L. Garthoff 1997 *A magyar forradalom és Washington*. In Évkönyv V. 1996–1997. Budapest, 1956-os Intézet, 214–227.
- Raymond Garthoff 1985 *Détente and Confrontation. American–Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Washington D.C., Brookings Institution.
- Raymond Garthoff 1994 *The great transition. American–Soviet relations and the end of the Cold War*. Washington D.C., The Brookings Institution.
- Garthoff, Raymond 1995 *When and Why Romania Distanced Itself from the Warsaw Pact. Bulletin*, Washington D.C., Cold War International History Project, Issue 5., 111.
- Charles Gati 1974 ed. *Caging the Bear: Containment and the Cold War*. New York, The Bobbs-Merill Charles, Company.
- Charles Gati 1986 *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham, Duke UP.
- Charles Gati 1990 *The Bloc That Failed: Soviet–east European Relations in Transition*. Bloomington, Indiana University Press.
- Charles Gati 2006 *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Budapest, Osiris.
- Gazdag Ferenc 2004 *Szövetségtől szövetségig: Magyarország útja a Varsói Szerződéstől a NATO-ig*. In Gazdag Ferenc – Kiss J. László szerk.: *Magyar külpolitika a 20. században*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 195–220.

- Gazdag Ferenc – Kiss J. László 1986 Adalékok a hidegháború értelmezéséhez. *Külpolitika*, 5. sz. 125–151.
- Gazdag Ferenc – Kiss J. László szerk. *Magyar külpolitika a 20. században*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- Gecsényi Lajos 2007 Ausztria. In Békés Csaba szerk.: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet, 2007–225.
- Germuska Pál 2003 A magyar hadiipar a hatvanas évek elején. In Rainer M. János szerk.: *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 1956-os Intézet, 90–128.
- Germuska Pál 2010 *Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között*. Budapest, Argumentum Kiadó – 1956-os Intézet.
- Andreas Gémes 2008 *Austria and the 1956 Hungarian Revolution: Between Solidarity and Neutrality*. Pisa, PLUS–Pisa University Press.
- Leonid Gibianskii 1998 Soviet–Yugoslav Relations and the Hungarian Revolution of 1956. *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., 1998, Issue 10. 139–148.
- Leonid Gibianskij 1993 Kak voznik Kominform: Po novym arkhivnum materialam, *Novaia i noveishaia istoria*, No. 4. 135–136.
- Leonid Gibianskii 1994 The last conference of the Cominform. In Giovanni Procacci ed.: *The Cominform: Minutes of the Three Conferences 1947, 1948, 1949*. Milan, Fondazione Feltrinelli, 645–667.
- Glant Tibor 1997 *A Szent Korona amerikai kalandja, 1945–1978*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Gyarmati György 2000 A Mindszenty-ügy „diplomáciai” rendezésének kudarca. *Történelmi Szemle*, 1–2. sz. 69–90.
- Győri Szabó Róbert 2012 *A magyar külpolitika története – 1848-tól napjainkig*. Budapest, Helikon Kiadó.
- H. Gordon Skilling 1976 *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, NJ, Princeton UP.
- Hajdu Tibor 1995 Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In Romsics Ignác szerk.: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*. A szerkesztésben közrem. Bán D. András. Budapest, Teleki László Alapítvány, 195–201.
- Wolfram F. Hanrieder – Graeme P. Auton 1980 *The Foreign Policies of West Germany, France & Britain*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, Inc.
- Jussi M. Hanhimäki 2013 *The Rise and Fall of Détente: American Foreign Policy and the Transformation of the Cold War*. Washington, D.C., Potomac Books.
- Hope Harrison 2003 *Driving the Soviets up the Wall. Soviet–East German Relations, 1953–1961*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Herczegh Géza – Arday Lajos – Johancsik János 2001 *Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története*. Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.
- James G. Hershberg 2003 Peace Probes and the Bombing Pause: Hungarian and Polish Diplomacy During the Vietnam War, December 1965–January 1966. *Journal of Cold War Studies*, Issue 2, 32–67.
- James G. Hershberg 2012 *Marigold: The Lost Chance for Peace in Vietnam*. Washington D.C., Woodrow Wilson Center Press.

- David Holloway 1994 *Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1954*. New Haven, Yale University Press.
- David Holloway 2010 Nuclear weapons and the escalation of the Cold War. In Melvyn Leffler – Odd Arne Westad eds.: *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 1. Cambridge, Cambridge University Press, 376–397.
- Stephen W. Hook – John W. Spanier 2019 *American foreign policy since World War II*. 21st edition. Thousand Oaks, Cal., CQ Press.
- Michael F. Hopkins 2014 The United States and Eastern Europe, 1943–1948. In Mark Kramer – Vit Smetana eds.: *Imposing, maintaining and tearing open the iron curtain: the Cold War and East-Central Europe, 1945–1989*. Lanham, Maryland, Lexington Books.
- Horváth István – Németh István 1999 ...és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység, 1945–1990. *Legenda és valóság*. Budapest, Magvető.
- Horváth István 2009 *Az elszalasztott lehetőség*. Budapest, Corvina.
- Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin szerk. 2003 *Pártközi értekezletek 1944–1948 Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció*. Budapest, Napvilág.
- Horváth Miklós – Györkei Jenő szerk. 1996 *Szovjet katonai intervenció, 1956*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Huszár Tibor 1998 1968: Prága, Budapest, Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció. Budapest, Szabad Tér.
- Huszár Tibor 2006 *Kádár – a hatalom évei 1956–1989*. Budapest, Corvina.
- Robert L. Hutchings 1997 *American Diplomacy and the End of the Cold War. An Insider's Account of US Policy in Europe, 1989–1992*. Washington D.C., Baltimore, London, The Woodrow Wilson Center Press, The Johns Hopkins University Press.
- Richard H. Immerman ed. 1990 *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*. Princeton, N. J., Princeton University Press.
- Mihail E. Ionescu 2008 Romania, *Ostpolitik* and the CSCE, 1967–1975. In Gottfried Niedhart – Oliver Bange eds.: *The CSCE 1975 and the Transformation of Europe*. New York, Berghahn Books, 129–143.
- Tófik Iszlamoğlu 1994 Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt. *Múltunk*. 1–2. sz. 17–50.
- Wanda Jarzabek 2008 *Hope and Reality: Poland and the CSCE, 1964–1989*. Washington D.C., Cold War International History Project Working Paper No. 56.
- Wanda Jarzabek 2016 The Impact of the German Question on Polish Attitudes toward CSCE, 1964–1975. *Journal of Cold War Studies*, Issue 3, 139–157.
- Robert Jervis 1976 *Perceptions and misperceptions in international politics*. Princeton, Princeton University Press.
- Jeszenszky Géza 2003 Antall József, a külpolitikus. *Valóság*. 12. sz. 57–75.
- Chen Jian 1997 Peking és az 1956-os magyar válság. In Évkönyv V. 1996–1997. Budapest, 1956-os Intézet, 186–195.
- Chen Jian 2001 *Mao's China and the Cold War*. Chapel Hill – London, The University of North Carolina Press.
- Johancsik János 2010 *Magyarország külpolitikája, 1918–1999*. Budapest, L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola.
- Ross A. Johnson 2010 *Radio Free Europe and Radio Liberty: The CIA Years and Beyond*. Washington, D.C., Woodrow Wilson Center Press.

- Tony Judt 2007 *A háború után. Európa története 1945 óta*. 1–2. köt. Európa Könyvkiadó.
- Juhász Gyula 1986 *A háború és Magyarország 1938–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Gyula 1988 *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Kalmár Melinda 1993 *A politika poétikája. Irodalomideológia az ötvenes évek első felében*. *Holmi*, 5. sz. 715–730
- Kalmár Melinda 1998 *Ennivaló és hozomány. A kora-kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Kalmár Melinda 2000 *Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben*. In Bozóki András szerk.: *A rendszerváltás forgatókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 283–307.
- Kalmár Melinda 2004 *Az optimalizálás kísérlete. Reform-modell a kultúrában. 1965–1973*. In Rainer M. János szerk.: *„Hatvanas évek” Magyarországon: Tanulmányok*. Budapest, 1956-os Intézet, 161–198.
- Kalmár Melinda 2007 *A történeti tudat sokszínűsége*. In *Mit kezdünk vele? Kádár János (1912–1989)*. Budapest, XX. század Intézet, 100–108.
- Kalmár Melinda 2014 *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és szovjet-rendszer, 1945–1990*. Budapest, Osiris.
- Melinda Kalmár 2018a *Socialist or Realist: The Poetics of Politics in Soviet Hungary*. In Evgeny Dobrenko – Natalia Jonsson-Skradol eds.: *Socialist Realism in Central and Eastern European Literatures under Stalin: Institutions, Dynamics, Discourses*. Cambridge, Anthem Press, 217–234.
- Kalmár Melinda 2018b *A sztálinizmus kelet-közép-európai esélyei: A népi demokratikus elkanyarodás*. In Gyarmati György – Pihurik Judit szerk.: *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról*. Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Kronosz Kiadó, 133–162.
- Kádár Béla 1986 *Magyarország gazdasági kapcsolatai az NDK-val és az NSZK-val*. *Külpolitika*, 1. sz. 18–33.
- Gusztáv D. Kecskés 2001 *The Suez Crisis and the 1956 Hungarian Revolution*. *East European Quarterly*, No. 1. 47–58.
- Gusztáv Kecskés 2002 *The North Atlantic Treaty Organization and the Hungarian Revolution of 1956*. In Lee W. Congdon – Béla K. Király eds.: *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious 1956–1999*. Colorado – New Jersey, Social Science Monographs, 112–141.
- Kecskés D. Gusztáv 2007 *Franciaország és a magyar forradalom, 1956*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet – História.
- Keleti György 1992 *Szovjet csapatkivonások. Magyarország katonai függetlenségének története – a jugoszláviai konfliktus*. In *Magyarország politikai évkönyve*, Budapest, 381–409.
- Peter Kenez 2009 *Hungary from the Nazis to the Soviets: the establishment of the communist regime in Hungary, 1944–1948*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Stephen D. Kertész ed. 1956 *The Fate of East Central Europe. Hopes and Failures of American Foreign Policy*, Notre Dame, Ind., University of Notre Dame Press.
- Stephen D. Kertész 1984 *Between Russia and the West: Hungary and the illusion of Peacemaking 1945–1947*. Notre Dame, London, University of Notre Dame Press.

- Stephen D. Kertész 1985 *The Last European Peace Conference, Paris 1946 – Conflict of Values*. University Press of America.
- Stephan Kieninger 2016 *Dynamic Détente: The United States and Europe, 1964–1975*. Lanham, New York, Lexington Books.
- Király Béla 1986 *Honvédségből néphadsereg. Személyes visszaemlékezések, 1944–1956*. Párizs – New Brunswick, Magyar Füzetek és Magyar Öregdiákok Szövetsége Bessenyei György Kör.
- Kiss J. László 1976 *Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar–NSZK kapcsolatok egy évtizede (1963–1973)*. *Külpolitika*, 3. sz. 3–18.
- Kiss J. László 2004 *A kádárizmustól az EU-tagságig. A magyar külpolitika metamorfózisa*. In Gazdag, Ferenc – Kiss, J. László szerk.: *Magyar külpolitika a 20. században: tanulmányok*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 45–78.
- Kocsis Piroska 2005 *Magyar orvosok Koreában, 1950–1955*. *Archivnet*, 6. sz., http://www.archivnet.hu/politika/magyar_orvosok_koreaban_19501957.html.
- Kodolányi Gyula 2001 *A mese igaz*. Antall József 1990-es külpolitikai kezdeményezései. *Magyar Szemle*, 11–12. sz., 20–36.
- Benett Kovrig 1973 *The Myth of Liberation. East Central Europe in U.S. Diplomacy and Politics Since 1941*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Bennet Kovrig 1991 *Of Walls and Bridges: The United States and Eastern Europe*. New York, New York University Press.
- Mark Kramer 1996–1997 *New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises*. *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., Issue 8–9, 358–384.
- Mark Kramer 1999a *The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making. Part 1*. *Journal of Cold War Studies*, Part 1. Issue 1, 3–55.
- Mark Kramer 1999b *The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making. Part 2*. *Journal of Cold War Studies*, Issue 2, 3–38.
- Mark Kramer 1999c *The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making. Part 3*. *Journal of Cold War Studies*, Issue 3, 3–66.
- Mark Kramer 2003 *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union. Part 1*. *Journal of Cold War Studies*, Issue 4., 178–256.
- Mark Kramer 2004 *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union. Part 2*. *Journal of Cold War Studies*, Issue 4., 3–64.
- Mark Kramer 2005 *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union. Part 3*. *Journal of Cold War Studies*, Issue 1., 3–96.
- Mark Kramer – Vit Smetana eds. 2014 *Imposing, maintaining and tearing open the iron curtain: the Cold War and East-Central Europe, 1945–1989*. Lanham, Maryland, Lexington Books.
- Mark Kramer 2014 *Stalin, Soviet policy and the establishment of a Communist Bloc, 1941–1949*. In Mark Kramer – Vit Smetana eds.: *Imposing, maintaining and tearing open the iron curtain: the Cold War and East-Central Europe, 1945–1989*. Lanham, Maryland, Lexington Books.
- Keith Kyle 1991 *Suez*. London, Weidenfeld and Nicholson.

- Richard Lamb 1987 *The Failure of the Eden Government*. London, Sidgwick and Jackson.
- Walter Lafeber 1976 *America, Russia, and the Cold War 1945–1975*. Third Edition. New York, John Wiley and Sons, Inc.
- Klaus Larres – Kenneth Osgood eds. 2006 *The Cold War after Stalin's Death: A Missed Opportunity for Peace?* Lanham MD, Rowman and Littlefield.
- Melvin P. Leffler – David S. Painter eds. 1994 *Origins of the Cold War. An International History*. London, New York, Routledge.
- Melvyn P. Leffler 1999 The Cold War: What Do 'We Now Know'? *American Historical Review*, April, 501–524.
- Melvin. P. Leffler 2008 *For the soul of mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War*. New York, Hill and Wang.
- Melvyn Leffler – Odd Arne Westad eds. 2010 *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 1–3. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jacques Lévesque 1997 *The Enigma of 1989. The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Bo Lidegaard 2000 *A legmagasabb ár: Poul Bang-Jensen és az ENSZ, 1955–1959*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- Mikhail Lipkin 2017 Soviet snowdrops in the Ice Age? The surprising attempt of an early economic détente in 1952. In Oliver Bange – Poul Villaume eds.: *The Long Détente. Changing concepts of security and cooperation in Europe, 1950s–1980s*. Budapest – New York, Central European University Press, 53–75.
- Litván, György 1992 A Nagy Imre-per politika háttere. *Világosság*, 10. sz. 743–757.
- Anna Locher 2002 Introduction. Shaping the Policies of the Alliance. The Committee of Ministers of Foreign Affairs of the Warsaw Pact, 1976–1990. In Anna Locher ed.: *Records of the Warsaw Pact Committee of the Ministers of Foreign Affairs, 1976–1990*, Washington–Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, www.isn.ethz.ch/php.
- Wilfried Loth 2002 *Overcoming the Cold War. A History of Détente, 1950–1991*. New York, Palgrave.
- Roger Louis – Roger Owen eds. 1989 *Suez 1956. The Crisis and its Consequences*. Oxford, Clarendon Press.
- Geir Lundestad 1975 *The American Non-Policy Toward Eastern Europe, 1943–1947*. New York, Humanities Press.
- Pawel Machciewicz 1999 Social Protest and Political Crisis in 1956 In A. Kemp-Welch ed.: *Stalinism in Poland 1944–1956: Selected Papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies*, Warsaw, 1995. London, Macmillan Press LTD, 99–118.
- Pawel Machciewicz 2009 *Rebellious Satellite: Poland 1956*. Washington D.C., Woodrow Wilson Center Press.
- Magyarics Tamás 1996 Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967. *Századok*, 3. sz., 571–612.
- Rasmus Mariager – Helle Porsdam – Poul Villaume eds. 2016 *The 'Long 1970s': Human Rights, East–West Détente, and Transnational Relations*. London – New York, Routledge.
- Eduard Mark 1981 American policy towards Eastern Europe and the origins of the Cold War, 1941–1946. *The Journal of American History*, No. 2. 313–336.

- Eduard Mark 2011 *Revolution By Degrees: Stalin's National-Front Strategy For Europe, 1941–1947*. Washington D.C., Cold War International History Project, Working Paper No. 31.
6. Martie 1945: *Incepturile comunizarii României* 1995, Bucuresti, Editura Enciclopedia.
- Kati Marton 2009 *Enemies of the People: My Family's Journey to America*. New York, Simon & Schuster.
- Vojtech Mastny 1996 *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years*. New York – Oxford, Oxford University Press.
- Vojtech Mastny 1998 *The Soviet Non-Invasion of Poland in 1980–1981 and the end of the Cold War*. Washington D. C., Cold War International History Project, Working Paper No. 23.
- Vojtech Mastny 2000 The Soviet Union and the Origins of the Warsaw Pact in 1955. In Niels Erik Rosenfeldt – Bent Jensen – Erik Kulavig eds.: *Mechanisms of Power in the Soviet Union*. New York, St. Martin's Press, 241–66.
- Vojtech Mastny 2001 Learning from the Enemy – NATO as a Model for the Warsaw Pact. In Gustav Schmidt ed.: *A History of NATO – The First Fifty Years*. Volume 2. London, Palgrave, 157–178.
- Vojtech Mastny 2003a Seventh meeting of the PCC, 19–20 January 1965, Warsaw. Editorial note. Washington D.C.–Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, <http://www.isn.ethz.ch/php>.
- Vojtech Mastny 2005 The Warsaw Pact as history. In Malcolm Byrne – Vojtech Mastny eds.: *A Cardboard Castle? An inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest – New York, Central European University Press, 1–73.
- Vojtech Mastny 2003b: „Eighth meeting of the PCC: 4–6 July, 1966, Bucharest”, editorial note. Washington D.C. – Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, <http://www.isn.ethz.ch/php>.
- Vojtech Mastny 2003c Tenth Meeting of the PCC: 17 March 1969, Budapest. Editorial note. Washington D.C. – Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, <http://www.isn.ethz.ch/php>.
- Vojtech Mastny 2010 Soviet Foreign Policy, 1953–1962. In Melvyn P. Leffler – Odd Arne Westad eds. *The Cambridge history of the Cold War*. Vol 1. Cambridge, Cambridge University Press, 312–333.
- Pierre Maurer 1991 *La réconciliation soviéto-yougoslave 1954–1958: Illusions et désillusions de Tito*. Cousset, Fribourg, Delval.
- Brian McCauley 1981 Hungary and Suez 1956: Limits of Soviet and American Power. *Journal of Contemporary History*, October, 1981, 777–800.
- Merre tartsunk. Külpolitikánk a változó világban. Kerekasztal-beszélgetés. 1989, *Kritika*, 12. sz.
- Veljko Mićunović 1980 *Moscow Diary, 1956–1958*, Translated by David Floyd. Garden City, N.Y., Doubleday.
- Mitrovits Miklós 2010 *A remény hónapjai...: A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Mong Attila 2012 *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest, Libri.
- Miklós Molnár 1971 *Budapest 1956: a History of the Hungarian Revolution*. London, Allen and Unwin.

- Wolfgang Mueller 2011 Recognition in Return for Détente? Brezhnev, the EEC, and the Moscow Treaty with West Germany, 1970–1973. *Journal of Cold War Studies*, Issue 4, 79–100.
- Mircea Munteanu 2012 Over the hills and far away. Romania's attempts to mediate the start of US–North Vietnamese negotiations, 1967–68. *Journal of Cold War Studies*, Issue 3, 64–96.
- Murasko et al. eds. 1997 *Vostochnaja Evropa v dokumentah russiskij archivov, 1944–1948*. Vols. 1–2. Novosibirsk, Sibirski Kronograf.
- Galina P. Murashko – Albina R. Noskova 2001 Stalin and the National-Territorial Controversies in Eastern Europe, 1945 – 1947. *Cold War History*, No. 3., 161–172.
- Murányi Gábor 1991 A Konduktorov-ügy. *Magyar Nemzet*, augusztus 21.
- Nagy András 2005 A Bang-Jensen ügy: „56 Nyugati ellENSZélben”. Budapest, Magvető.
- Nagy Ferenc 1990 *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. I–II. köt. Budapest, Európa Kiadó.
- Nagy Imre 1984 „A Magyar nép védelmében”. Vitairatok és beszédek, 1955–1956. Párizs, Magyar füzetek.
- Nagy Miklós szerk. 1993 *A magyar külpolitika, 1956–1989. Történeti kronológia*. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság.
- L. N. Nezhinskij ed. 1995 *Sovjetskaja vesnaja politika v godi holodnoj vojny, 1945–1985*. Moskva, Mezhdunarodnaja Otnasenia.
- Chatherine C. Nielsen 2003 Neutrality vs Neutralism: Austrian neutrality and the 1956 Hungarian crisis. In Ervin A. Schmidl, ed.: *The Ungarnkrise 1956 und Österreich*. Wien, Böhlau Verlag.
- Norman Naimark 2010 The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953. In Melvyn P. Leffler – Odd Arne Westad eds.: *The Cambridge history of the Cold War*. Vol 1. Cambridge, Cambridge University Press, 175–197.
- Okváth Imre 1998 *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika, 1945–1956*. Budapest, Aquila.
- Imre Okváth 2001 The initial phase of Hungary's integration into the Unified Armed Forces of the Warsaw Pact, 1957–1971. Washington D.C. – Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, www.isn.ethz.ch/php.
- Oplatka András 2008 *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra*. Budapest, Helikon Kiadó.
- John Van Oudenaren 1991 *Détente in Europe: the Soviet Union and the West since 1953*. Durham, N.C., Duke University Press.
- Chester J. Pach Jr. – Elmo Richardson eds. *The Presidency of Dwight D. Eisenhower. Revised Edition*. Kansas City, University Press of Kansas.
- Andrzej Paczkowski – Andrzej Werblan 1997 *On the Decision to Introduce Martial Law in Poland in 1981. Two Historians Report to the Commission on Constitutional Oversight of the SEJM of the Republic of Poland*, Washington D. C., Cold War International History Project, Working Paper No. 21.
- Andrzej Paczkowski 1997 Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989. Budapest, 1956-os Intézet.
- Scott D. Parrish – Mikhail M. Narinsky 2011 *New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947: Two Reports*. Washington D.C., CWHIP Working Paper No. 9.

- Pataky Iván 1996 *A vonakodó szövetséges. A Magyar Népköztársaság és a Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*. Budapest, Zrínyi.
- Vladimir O. Pechatnov 1995 *The Big Three after World War II. New Documents on Soviet Thinking about Post War Relations with the United States and Great Britain*. Washington D.C., Cold War International History Project, Working Paper No. 13.
- Vladimir O. Pechatnov 2010 The Soviet Union and the world, 1944–1953. In Melvyn P. Leffler – Odd Arne Westad eds.: *The Cambridge history of the Cold War*. Vol 1. Cambridge, Cambridge University Press, 90–111.
- Pető Iván 1988 közread. A. J. Visinszkij: A magyar–csehszlovák lakosságcsereéről. *Századvég* 6–7. sz. 142–149.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985 *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Serhii Plokhi 2011 *Yalta: the price of peace*. London, Penguin.
- Politicheskie krisy i konflikty 50–60.h godov v „Vostochnoj Jevrope”. 1993, Moskva.
- Popély Árpád – Stefan Sutaj – Szarka László szerk. 2007 *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok*. Mária-besnyő–Gödöllő, Attraktor.
- Posetiteli kremlevskava kabineta J.V. Stalina 1944–1946, 1996, *Istoricheskij Arhiv*, No. 4.
- Pritz Pál szerk. 2002 *Magyarország helye a 20. századi Európában*. (Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével.) Budapest, Magyar Történeti Társulat.
- Pritz Pál szerk. 2006 *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Budapest, Magyar Történeti Társulat.
- Giovanni Procacci, ed. 1994 *The Cominform: Minutes of the Three Conferences 1947, 1948, 1949*. Milan, Fondazione Feltrinelli.
- János Radványi 1972 *Hungary and the Superpowers: The 1956 Hungarian Revolution and Realpolitik*. Stanford, Calif., Hoover Institution Press.
- János Radványi 1978 *Delusion and Reality. Gambits, Hoaxes, and Diplomatic One-Upmanship in Vietnam*. Southbend, Indiana, Gateway Editions Ltd.
- Rainer M. János 1993 Szovjet döntéshozatal Magyarországról. In *Évkönyv II*. Budapest, 1956-os Intézet, 19–38.
- Rainer M. János 1994 Hruscsov Budapesten, 1958. április. *Budapesti Negyed*, 4. sz. 159–190.
- Rainer M. János 1998a Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953. In Litván György szerk.: *Évkönyv 6*. Budapest, 1956-os Intézet, 91–100.
- Rainer M. János 1999 *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz*. II. köt. Budapest, 1956-os Intézet.
- Rainer M. János 2000 Egy kapcsolat vége. Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In Baráth Magdolna – Rainer M. János szerk.: *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991*. Budapest, 1956-os Intézet, 15–33.
- János M. Rainer 2002 *The New Course in Hungary in 1953*. Washington D.C., Cold War International History Project, Working Paper No. 38.
- János M. Rainer – Katalin Somlai eds. 2007 *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc countries. Reactions and repercussions*. Budapest, The Institute for

- the History of the 1956 Hungarian Revolution – Historical Archives of the Hungarian State Security.
- Rainer M. János 2008 Prága–Korcula–Budapest, 1968. augusztus 21. *Élet és Irodalom*, 32. sz. augusztus 8.
- Svetozar Rajak 2010 The Cold War in the Balkans, 1945–1956. In Melvyn P. Leffler – Odd Arne Westad eds.: *The Cambridge history of the Cold War*. Vol 1. Cambridge, Cambridge University Press, 198–220.
- Svetozar Rajak 2011 *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*. London, Routledge.
- Rákosi Mátyás 1997 *Visszaemlékezések 1940–1956*. 1–2. köt. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket kész. Baráth Magdolna, Feitl István et al. Szerk. Feitl István, Gelléri-né Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Ránki György 1976 *A második világháború története*. Budapest, Gondolat.
- Albert Resis 1978 The Churchill–Stalin Percentage Agreement on the Balkans. *The American Historical Review*, Issue 2, 368–387.
- Mihai Retegan 2000 *In the shadow of the Prague Spring. Romanian foreign policy and the crisis in Czechoslovakia, 1968*. Iasi–Oxford–Portland, The Center for Romanian Studies.
- Révai József 1945 Nemzetrontó sovinizmus. *Szabad Nép*, december 25.
- Révai József beszéde a zeneakadémián 1946 *Szabad Nép*, április 28.
- Marie Pierre Rey 2004 Europe is our common home. A study of Gorbachev's diplomatic concept. *Cold War History*, Issue 2, 33–65.
- Alfred J. Rieber 2013 *Salami tactics revisited: the Hungarian communists on the road to power*. Trondheim, Trondheim Studies on East European Cultures and Societies.
- Alfred J. Rieber 2015 *Stalin and the Struggle for Supremacy in Eurasia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ripp Zoltán 1994 Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés: 1956. november – 1959. február. Budapest, Politikátörténeti Alapítvány.
- Ripp Zoltán 1997 A pártvezetés végnapjai 1956. október 23–31. In Horváth Julianna – Ripp Zoltán szerk.: *Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28*. Budapest, Napvilág Kiadó, 288–295.
- Ripp Zoltán 2006 *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Ripp Zoltán 2007 Jugoszlávia. In Békés Csaba szerk.: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet, 55–82.
- László Ritter – Christian Nuenlist – Anna Locher eds. 2005 *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies*. Washington D.C. – Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, www.isn.ethz.ch/php.
- Geoffrey Roberts 2007 Stalin at the Tehran, Yalta, and Potsdam Conferences. *Journal of Cold War Studies*. Issue 4, 6–40.
- Geoffrey Roberts 2008 *A Chance for Peace? The Soviet Campaign to End the Cold War, 1953–1955*. Washington D.C., Cold War International History Project Working Paper, No. 57.
- Romsics Ignác 1995 szerk. *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Romsics Ignác 1999 *Magyarország története a 20. században*. Budapest, Osiris.
- Romsics Ignác 2006 *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris.
- Rubleczky Géza 1945 Készüljünk a békére. *Kis Újság*, december 28.
- Ruff Mihály 1998 A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól, 1956–1958. *Századok*, 5. sz. 1113–1132.
- Ruff Mihály 1999 A magyar–NSZK kapcsolatok, 1960–1963. Útkeresés a doktrínák útvesztőjében. *Múltunk*, 3. sz. 3–40.
- Ruff Mihály 2007 A két német állam. In Békés Csaba szerk.: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet, 300–318.
- Peter Ruggenthaler 2014 On the significance of Austrian neutrality for Soviet foreign policy under Nikita S. Khrushchev. In Günter Bischof – Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx eds.: *The Vienna Summit and Its Importance in International History*. Lanham, Lexington Books, 329–348.
- Peter Ruggenthaler 2015 *The Concept of Neutrality in Stalin's Foreign Policy, 1945–1953*. Lanham, Lexington Books.
- M. E. Sarotte 2001 *Dealing with the Devil: East Germany, Détente, and Ostpolitik, 1969–1973*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- M. E. Sarotte 2009 *1989 The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton N.J., Princeton University Press.
- Svetlana Savranskaya 2010 The logic of 1989: the Soviet peaceful withdrawal from Eastern Europe. In Svetlana Savranskaya – Tom Blanton – Vladislav Zubok eds.: *Masterpieces of history. The peaceful end of the Cold War in Europe, 1989*. Budapest – New York, CEU Press.
- Svetlana Savranskaya – William Taubman 2010 Soviet foreign policy, 1962–1975. In Melvyn Leffler – Odd Arne Westad eds.: *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 2. Cambridge, Cambridge University Press, 134–157.
- Tamás Scheibner 2018 Introducing Socialist Realism in Hungary, 1945–1951: How Politics Made Aesthetics. In Evgeny Dobrenko – Natalia Jonsson-Skradol eds.: *Socialist Realism in Central and Eastern European Literatures under Stalin: Institutions, Dynamics, Discourses*. Cambridge, Anthem Press, 237–259.
- Hans-Peter Schwartz 2010 The division of Germany, 1945–1949. In Melvyn P. Leffler – Odd Arne Westad eds.: *The Cambridge history of the Cold War*. Vol 1. Cambridge, Cambridge University Press, 133–153.
- Andreas Schmidt-Schweizer – Dömötör Tibor 2014 A magyar–nyugatnémet kapcsolatok dinamikus időszak: a diplomáciai kapcsolatok felvételétől a határnyitáshig, 1973–1989. *Külggyi Szemle*, 4. sz. 19–43.
- Ervin A. Schmidl 2003 ed. *The Ungarnkrise 1956 und Österreich*. Wien, Böhlau Verlag.
- Douglas Selva 2001 *The Warsaw Pact and Nuclear Nonproliferation, 1963–1965*. Washington D. C., Cold War International History Project, Working Paper No. 32.
- Douglas Selva 2004 The Treaty of Warsaw: The Warsaw Pact Context. In David. C. Geyer ed. *American Détente and German Ostpolitik, 1969–1972*. Washington, D.C., German Historical Institute, 67–79.

- Douglas Selvage 2008 The Warsaw Pact and the German Question, 1955–1970. In Mary Heiss – S. Victor Papacosma eds.: *NATO and the Warsaw Pact. Intrabloc conflicts*. Kent, Oh., The Kent State University Press, 178–192.
- Robert Service 2015 *The end of the Cold War. 1985–1991*. New York, Public Affairs.
- G. Kh. Shahnazarov 1993 *Tsena svobodi*. Moskva, Rossika-Zevs.
- Simon István 2012 *Bal-kísértés, a kádári külpolitika és a nyugati szociáldemokrácia*. Budapest, Digitalbooks.
- Sipos Levente 1990 Miért ragaszkodott Kádár a szovjet csapatokhoz? *Ring*, július 4.
- H. Gordon Skilling 1976 *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, Princeton University Press.
- Vit Smetana 2014 Concessions or conviction? Czechoslovakia's road to the Cold War and the Soviet Bloc. In Mark Kramer – Vit Smetana eds.: *Imposing, maintaining and tearing open the iron curtain: the Cold War and East-Central Europe, 1945–1989*. Lanham, Maryland, Lexington Books.
- Sarah B. Snyder 2011 *Human rights activism and the end of the Cold War: a transnational history of the Helsinki network*. New York, Cambridge University Press.
- M. Mark Stolarik ed. 2010 *The Prague Spring and the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia, 1968*. Mundelein, Illinois, Bolchazy-Carducci publishers Inc.
- Miklós Szabó 1995 From Big Elephant to Paper Tiger: Soviet–Hungarian Relations, 1988–1991. In Béla Király ed., András Bozóki associate ed.: *Lawful Revolution in Hungary, 1989–1994*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado – Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, N. J., 1995, 395–411.
- Szokolczai Attila 1994 A forradalmat követő megtorlás során kivégzettekről. In *Évkönyv III*. Budapest, 1956-os Intézet, 237–57.
- Szokolczai Attila 2006 Győr-Sopron megye. In Szokolczai Attila szerk.: *A vidék forradalma, 1956. II*. Budapest, 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, 141–210.
- Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János szerk. 1996 *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Szerencsés Károly 1992 *A kékcédulás hadművelet. Választások Magyarországon 1947*. Budapest, IKVA Kiadó.
- Szőke Zoltán 1999 Magyar békefenntartók Vietnámban. *Külpolitika*, 3–4. sz. 149–175.
- Szőke Zoltán 2010 Magyarország és a vietnami háború, 1962–1975. *Századok*, 1. sz. 48–97.
- Szörényi Attila 2006 A brit–magyar diplomáciai kapcsolatok és a Sanders-ügy, 1949–1953. *Valóság*, 6. sz. 74–92.
- Szörényi Attila 2013 Adalékok a Vogeler-ügy diplomáciatörténetéhez, 1949–1951. *Külgügyi Szemle*, 1. sz. 141–171.
- William Taubman 2003 *Khrushchev. The Man and his Era*. New York, W. W. Norton & Company.
- Daniel C. Thomas 2001 *The Helsinki effect: international norms, human rights, and the demise of communism*. Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Tischler János 2003 „Hogy megcsendüljön minden gyáva fiú”. *Lengyel-magyar közelmúlt*. Pécs – Budapest, Jelenkor Kiadó – 1956-os Intézet.
- Vladimir Tismaneanu 2003 *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*. Berkeley, University of California Press.
- Vladimir Tismaneanu, ed. 2009 *Stalinism revisited. The establishment of Communist regimes in East Central Europe*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Történelmi utunk. A Munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának okairól 1989 *Társadalmi Szemle*, különszám.
- Rudolf Tőkés 1996 *Hungary's Negotiated Revolution. Economic Reform, Social Change and Political Succession, 1956–1990*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Marc Trachtenberg 1999 *A Constructed Peace: The Making of the European Settlement, 1945–1963*. Princeton, N. J., Princeton University Press.
- S. I. Troen – M. Shemesh eds. 1990 *The Suez–Sinai Crisis 1956. Retrospective and Reappraisal*. London, Frank Cass.
- Robert C. Tucker 1997 The Cold War in Stalin's Time, *Diplomatic History*, No. 2. 273–281.
- Christopher Tudda 2006 *The Truth Is Our Weapon: The Rhetorical Diplomacy of Dwight D. Eisenhower and John Foster Dulles*. Baton Rouge, Louisiana State University Press.
- Adam B. Ulam 1974 *Expansion and Coexistence. Soviet Foreign Policy 1917–1973*. New York, Praeger Publishers.
- Ungváry Krisztián 2002 Magyarország szovjetizálásának kérdései. In Romsics Ignác szerk.: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris Kiadó, 279–308.
- Krisztián Ungváry 2006 Ungarn und die deutsche Wiedermachtung. In Hans Günter Hockerts – Claudia Moisel – Tobias Winstel Hrsg.: *Grenzen der Wiedermachtung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa, 1945–2000*. Göttingen, Wallstein, 740–775.
- Urbán Károly 1995 Magyarország és a Varsói Szerződés létrejötte. *Társadalmi Szemle*, 11. sz. 69–82.
- Péter Vámos 2006 *Sino-Hungarian Relations and the 1956 Revolution*. Washington D.C., Cold War International History Project, Working Paper No. 45.
- Varga László 1992 Az ENSZ és a magyar forradalom. *História*, 8. sz. 30–36.
- Vida István 1976 *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vida István 1993 A magyar pártvezetés és a csehszlovák válság, 1968. január–október. *História*, 9–10. sz. 35–50.
- Poul Villume – Odd Arne Westad eds. 2010 *Perforating the Iron Curtain: European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*. Copenhagen, Museum Tusculum Press.
- Larry L. Watts 2016 *Mediating the Vietnam War: Romania and the First Trinh Signal, 1965–1966*. Washington D. C., Cold War International History Project, Working Paper No. 81.
- Andreas Wenger – Vojtech Mastny – Christian Nuenlist eds. 2009 *Origins of the European Security System: The Helsinki Process Revisited, 1965–75*. London, Routledge.
- Rüdiger Wenzke 2010 The role and activities of the SED, the East German state and its military during the 'Prague Spring' of 1968. In M. Mark Stolarik ed.: *The Prague Spring and the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia, 1968*. Mundelein, Illinois, Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., 137–164.

- Odd Arne Westad – Sven Holtsmark – Ivor B. Neumann eds. 1994 *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–1989*. New York, Palgrave Macmillan.
- Odd Arne Westad ed. 1998 *Brothers in Arms. The Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance, 1945–1963*. Stanford CA, Stanford University Press and Woodrow Wilson Center Press.
- Odd Arne Westad 2005 *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Odd Arne Westad 2017 *The Cold War: A World history*. London, Allen Lane.
- Brian White 1992 *Britain, Détente and Changing East–West Relations*. London – New York, Routledge.
- Kieran Williams 1997 *The Prague Spring and its Aftermath. Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wintermantel Péter 2017 *A magyar–japán kapcsolatok története*. Budapest, Osiris-KKI.
- Qiang Zhai 1997 *Beijing and the Vietnam Peace Talks, 1965–1968. New Evidence from Chinese Sources*, Washington D. C., Cold War International History Project, Working Paper No. 18.
- Vladislav M. Zubok 1993 *Khrushchev and the Berlin Crisis, 1958–1962*, Washington D. C., Cold War International History Project, Working Paper No. 6.
- Vladislav Zubok – Constantine Pleshakov 1996 *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, Cambridge, Ma., Harvard University Press.
- Vladislav Zubok 2000 Soviet policy aims at the Geneva conference of 1955. In Günter Bischof – Saki Dockrill eds.: *Cold War Respite. The Geneva Summit of 1955*. Baton Rouge, Louisiana State University Press.
- Vladislav M. Zubok 2007 *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press.
- Vladislav M. Zubok 2010 Soviet foreign policy from détente to Gorbachev, 1975–1985. In Melvyn Leffler – Odd Arne Westad eds.: *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 3. Cambridge, Cambridge University Press, 89–111.

KIADATLAN DISSZERTÁCIÓK, KÉZIRATOK

- Oiver Bange 2004 *Ostpolitik und Détente: Die Anfänge 1966–1969*. Habil. MS. Mannheim.
- Baráth Magdolna 1999 A „csúcsról” szemlélve: a Szovjetunió és a magyarországi átmenet. Előadás a „Political transition in Hungary, 1989–1990” című nemzetközi konferencián. (Kézirat.)
- Békés Csaba 1988 *Kísérletek a külföld felvilágosítására a párizsi béketárgyalások előtt*. Doktori disszertáció (dr. univ.), Szeged, József Attila Tudományegyetem.
- Békés Csaba 2012 *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában, 1953–1991*. MTA doktori disszertáció. Budapest.
- Antoni Dudek 1999 *Decisive Months. Poland, April–August, 1989*. (Kézirat.)
- Andrzej Friszke 1999 *The Origin and the Course of the Round Table*. (Kézirat.)
- Leszek Gilejko 1999 *Party Elites in the Epilogue Period*. (Kézirat.)
- Hegedüs Gyula 2011 *Magyar–angol kapcsolatok, 1944–1956*. PhD disszertáció, Budapest, ELTE.

- Kiss J. László 1976 *A Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság kapcsolatainak fejlődése, 1963–1975*. (Kézirat.)
- David James Marchio 1992 *Rhetoric and Reality: The Eisenhower Administration and Unrest in Eastern Europe, 1953–1959*. University Microfilms International.
- Piotr Marciniak 1999 *Spiral Movement Towards Democracy. Social Pressure and the Fall of the Communist System in Poland, 1986–1989*. (Kézirat.)
- Jungwon Park 1994 *Conformity and Relative Autonomy in the Soviet Bloc: Hungary's Westward Policy since the 1956 Revolution*. Dissertation for the title: candidate of science, Budapest. (Kézirat.)
- Jan Skorzynski 1999 *Solidarnosc on the Way to the Round Table. Political Strategy of the Opposition 1985–1989*. (Kézirat.)
- Urbán Károly 1996 *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig. A magyar–szovjet kapcsolatok története, 1953–1956*. Budapest. (Kézirat.)
- Edmund Wnuk-Lipinski 1999 *Public Feelings in the Years 1986–1989*. (Kézirat.)

NÉVMUTATÓ

- Aczél György 232
 Ács Lajos 100
 Adenauer, Konrad 102
 Agyibekov, G. M. 61, 369
 Andropov, Jurij Vlagyimirovics 102,
 108, 115–117, 119, 120, 184, 312
 Antall József 355, 356
 Applebaum, Anne 32
 Apró Antal 299, 301
 Arday Lajos 155, 369

 Bahr, Egon 346
 Balogh Margit 200, 362, 369
 Balogh Sándor 45–46, 50, 54, 55, 369
 Bange, Oliver 246, 362, 369, 377, 380,
 388
 Baráth Magdolna 180, 182, 186,
 264, 348, 349, 362, 369, 370, 384,
 388
 Bar-on, Mordechai 139, 369
 Barre, Raymond Octave Joseph 294
 Barzel, Rainer 284
 Bata István 98
 Beddie, James Stuart 48, 367
 Békés Csaba 13, 26, 29, 31, 33, 37, 41,
 42, 44, 52, 54, 56, 75, 79, 80, 82,
 85, 86, 88, 89, 91, 93, 100, 102, 104,
 107, 110, 111, 112, 117, 121, 124,
 125, 130, 131, 137, 141, 147, 150,
 152, 155, 176, 181, 182, 184, 186,
 187, 192, 201, 202, 203, 205, 211,
 214, 216, 225, 227, 229, 233, 239,
 240, 245, 276, 295, 301, 304, 315,
 319, 323, 324, 328, 331, 340, 342,
 346, 349, 350, 353, 356, 362–364,
 370–373
 Benčík, Antonín 86, 366
 Beneš, Eduard 33, 45, 49
 Berend T. Iván 221, 370
 Berija, Lavrentij Pavlovics 90
 Beschloss, Michael R. 328, 370
 Bierut, Bolesław 69
 Bil'ak, Vasil' 229, 232
 Bischof, Günter 86, 102, 110, 209, 365,
 372, 385, 388
 Biszku Béla 182, 253
 Blanton, Thomas 312, 316, 318, 322,
 326, 329, 330, 351, 367, 372, 385
 Bohlen, Charles 137
 Boldizsár Iván 46, 372
 Borhi László 13, 29, 31, 33, 37, 56, 66,
 67, 100, 101, 103, 130, 155, 167,
 169, 191, 200, 201, 319, 346, 356,
 364, 372, 373
 Bottoni, Stefano 94, 148, 373
 Bozóki András 320, 321, 364, 370, 373,
 378, 386
 Brandt, Willy 250, 270–272, 275, 284,
 304, 330
 Brezsnyev, Leonid Iljics 21, 23, 27,
 181–189, 193, 201, 202, 210, 211,
 213, 217–229, 232–236, 246, 249,
 251, 253, 254, 275, 276, 283, 284,
 286, 288–291, 300, 304, 316–321,
 324, 336, 347
 Brzezinski, Zbigniew 17, 373
 Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics
 64, 88

Bush, George H. W. 306, 326–328, 373
Byrne, Malcolm 86, 92, 131, 148, 151,
152, 215, 234, 296, 320, 324, 329,
331, 340, 342, 346, 349, 350, 353,
357, 363, 364, 366, 381

Campbell, John C. 29, 373
Carter, Jimmy 84, 293, 299, 300
Castro, Fidel 173, 228
Ceaușescu, Nicolae 191, 228, 237, 254,
256, 274, 275, 334, 337, 338
Černík, Oldřich 232, 234
Ce-tung, Mao 132, 162, 228
Chen, Jian (Csen, Csien) 128, 132, 374,
377
Churchill, Winston 13, 34, 186
Craxi, Bettino 306
Cristescu, C. 62, 64, 364
Cyrankiewicz, József 129
Czinege Lajos 206

Csaba László 195, 373
Csernyajev, Anatolij 325
Cservenkov, Valko 63, 69

Dawisha, Karen 209, 374
Deletant, Dennis 250, 275, 364, 374
Dessewffy Gyula 53, 374
Dimitrov, Georgi 68, 69
Dinnyés Lajos 67
Dobrinjin, Anatolij 83, 374
Dockrill, Saki 102, 372
Donáth Ferenc 111
Dornbach Alajos 225, 364
Dubček, Alexander 23, 210, 211,
215–238, 254, 340
Dudek, Antoni 320, 388
Dulles, John Foster 19, 135–138, 140,
141, 147
Dunay Pál 281, 289, 294, 374

Eden, Robert Anthony 139
Ehrenberger Róbert 176, 364
Ehrenburg, Ilja Grigorjevics 64, 65
Eisenhower, Dwight David 19, 24, 84,
135–138, 141–143, 147, 166, 186,
327
Elbert Márta 320, 321, 364

Engerman, David C. 76, 374
En-laj, Csou 182
Erdélyi Károly 219, 254, 258, 259

Fehér Ferenc 160, 374
Feitl István 61, 374, 384
Fejtő Ferenc 96, 374
Felkay, Andrew 155, 374
Field, Noel Haviland 70
Firjubin, Nyikolaj 251, 252
Fischer Ferenc 77, 155, 169, 174, 372,
374
Fock Jenő 226, 230, 232, 253, 297
Földes György 155, 197, 280, 338, 364,
374, 375
Friszke, Andrzej 320, 388
Fursenko, Aleksandr 174, 364, 375
Fülöp Mihály 44, 51, 57, 155, 294, 307,
375
Für Lajos 350, 375

Gaddis, John Lewis 29, 375
Gagarin, Jurij Alekszejevics 157
Gaiduk, Ilya V. 202, 375
Gál Éva 107, 108, 112–113, 115–117,
314, 365
Garadnai Zoltán 155, 375
Garthoff, Raymond L. 82, 180, 375
Gati, Charles 29, 31, 86, 107, 375
Gazdag Ferenc 77, 281, 289, 294, 357,
375, 376
Gecsényi Lajos 101, 155, 365, 376
Genscher, Hans Dietrich 301, 342
Germuska Pál 169, 171, 371, 376
Gerő Ernő 98, 101, 120, 121, 128, 149,
228

Geyer, David C. 85, 365, 385
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 69, 119, 128
Gibianszkij, Leonyid 41, 72, 376
Gierek, Edward 278, 279
Gilejko, Leszek 320, 388
Glatz Ferenc 115, 116, 365
Gomulka, Wladislaw 69, 106, 113, 120,
122, 128, 129, 149, 180, 183, 212,
213, 215, 219, 222, 224, 225, 236,
238, 239, 246, 254
Gorbacsov, Mihail Szergejevics 25–27,
181, 306, 307, 309–318, 321–331,

334, 335, 342, 344, 346, 348–351,
354–356, 358
Gottwald, Klement 37, 72
Grečko, Andrej Antonovics 172, 176,
177
Gromiko, Andrej Andrejevics 264, 304,
305
Grósz Károly 317, 318, 334, 336, 338,
345, 348, 350, 354
Groza, Petru 38, 39, 51, 52
Gurion, Ben 139, 140, 374

Gyarmati György 200, 376, 378
Gyenes András 304
Gyöngyösi János 56, 59
Győri Szabó Róbert 155, 376
Györkei Jenő 127, 377

Haftendorn, Helga 367, 368
Hajdu Tibor 120, 128, 152, 365, 376
Hallstein, Walter 243, 244
Halmosy Dénes 77, 97, 161, 365
Harrison, Hope 170, 192, 376
Havasi Ferenc 303
Havel, Václav 358
Hegedűs B. András 107, 108, 112–113,
115–117, 314, 365
Hegedűs Gyula 64, 75, 388
Heinemann, Gustav 250
Herczegh Géza 155, 376
Hershberg, James G. 202, 2003, 363,
364, 376
Hildebrand, Klaus 367, 368
Holloway, David 29, 78, 377
Honecker, Erich 284, 301
Horn Gyula 298, 299, 336, 338, 339,
341, 342, 354
Horthy Miklós 69
Horváth István 77, 102, 127, 268, 306,
341, 343, 352, 377
Horváth Julianna 39, 377
Horváth Miklós 127, 377
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 18,
21, 83, 88–92, 96, 98, 106, 119,
121, 122, 126, 128–133, 144, 145,
152, 156–164, 167–170, 174, 175,
178–189, 193, 198, 204, 205, 215,
235, 288, 295, 313

Husák, Gustáv 24, 236, 278
Huszár Tibor 155, 211, 216, 218, 228,
229, 231, 233, 234, 236, 377

Iljicsov, Leonyid 257
Iščenko, Viktor 365
Iszlamov, Tofik 50, 377
Izsák Lajos 72, 365

Jain, Jagdish P. 240, 365
Jakabffy Imre 56
Jakovlev, Alexander 333
Jakubovszkij, Ivan Ignatyevics 254
Januzzi, Giovanni 346
Jaruzelski, Wojciech 215, 330, 358
Jarzabek, Wanda 274, 377
Johancsik János 155, 376, 377
Johnson, Lyndon Baines 198, 200
Juhász Gyula 45–47, 49, 50, 365, 378

Kádár Béla 273, 378
Kádár János 18, 21, 23, 89, 111, 116,
119, 121, 125, 129, 151–164, 167,
172, 173, 176–189, 192, 193,
199, 202, 204, 206, 208, 210–238,
247–254, 259, 264, 270, 273–284,
286, 288, 290–292, 294, 295, 297,
301–306, 315, 330, 332, 335
Kállai Gyula 177, 208
Kalmár Melinda 26, 32, 37, 65, 67, 68,
79, 159, 176, 193, 221, 241, 262,
291, 320–324, 327, 328, 331, 340,
342, 346, 349, 350, 353, 362–365,
371, 372, 378
Kania, Stanisław 215, 238
Kardelj, Edvard 131
Karner, Stefan 209, 225, 228, 233, 237,
365, 372, 385
Kárpáti Ferenc 320
Keefe, Edward C. 85, 365
Keleti György 350, 378
Kemény János 203, 363, 364
Kende Péter 123, 364
Kenez, Peter 31, 378
Kennedy, John Fitzgerald 83, 169, 170,
174–176
Kerényi Mária 272
Kertész, Stephen D. 29, 46, 57, 378, 379

- Kirilenko, Andrej Pavlovics 182
 Kiss J. László 77, 155, 196, 245, 268, 371, 375, 376, 379
 Kiss József 101, 103, 104, 117, 118, 132, 156, 366
 Kissinger, Henry 85, 250
 Kocsis Piroska 71, 379
 Kohl, Helmut 306, 317, 330, 331, 342, 354
 Kolder, Drahomír 226
 Komócsin Zoltán 219, 252, 253, 271
 Kós Péter 108, 109
 Koszigin, Alekszej Nyikolajevics 21, 181, 183, 184, 236
 Koucký, Vladimír 219, 221
 Kovács Béla 36, 66
 Kovrig, Benett 29, 379
 Kramer, Mark 30, 62, 90, 112, 124, 315, 358, 366, 371, 377, 379, 386
 Krenz, Egon 312
 Krjucskov, Vlagyimir Alekszandrovics 335
 Kun Miklós 39, 72, 365
 Kural, Václav 86, 366
 Kyle, Keith 139, 379
 Laczovics Erika 364
 Lafeber, Walter 29, 380
 Lahr, Rolf 245
 Lakos János 328, 329, 336, 338, 339, 346, 366, 367
 Lamb, Richard 139, 380
 Larres, Klaus 79, 380
 Lázár György 291, 297
 Leffler, Melvin P. 29, 371, 373, 374, 377, 380–385, 388
 Lenin, Vlagyimir Iljics 26, 321, 322
 Lévesque, Jacques 308, 316–318, 321, 323, 324, 328, 335, 380
 Li Meng 75
 Link, Werner 367, 368
 Lipkin, Mihail 65, 380
 Litván György 107, 108, 112, 113, 115–117, 314, 365
 Locher, Anna 205, 252, 253, 258, 276, 363, 366, 380
 Lodge, Henry Cabot 137, 142
 Lonsdale, Gordon 178
 Losonczy Géza 111, 115
 Loth, Wilfried 77, 380
 Louis, Roger 139, 380
 Lundestad, Geir 29, 380
 Machado, Quintín Pino 177
 Machcewicz, Pawel 86, 380
 Magyarics Tamás 200, 201, 380
 Majoros István 155, 374
 Malenkov, Georgij Makszimilianovics 65, 90, 120, 128–132, 152, 215
 Malin, Vlagyimir Nyikiforovics 20, 112, 124–126, 132, 366
 Malinyin, Mihail Szergejevics 107, 122
 Marchio, David James 146–147, 389
 Marciniak, Piotr 320, 389
 Marshall, George Catlett 12–14, 30, 31, 33, 40–43, 61
 Mastny, Vojtech 79, 90–91, 96, 98, 164, 239, 357, 364, 366, 381, 387
 Maurer, Pierre 132, 366, 381
 McCauley, Brian 381
 Michálková, Marie 86, 366
 Micunovic, Veljko 130–132, 381
 Miklós Molnár 139, 381
 Mikoján, Anasztasz Ivanovics 19, 23, 107, 114, 120–123, 125, 126, 184, 210, 381
 Mindszenty József 199, 200, 362, 367, 369, 376
 Minh, Ho Shi 202, 203
 Mitterrand, François 306, 330
 Mock, Alois 341
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 13, 32, 33, 47, 49, 55, 57, 69, 71, 75, 97, 128, 130, 134
 Morsey, Rudolf 367, 368
 Möller, Horst 367, 368
 Munteanu, Mircea 162, 250, 275, 366, 374, 382
 Murányi Gábor 109, 382
 Murashko, Galina P. 39, 382
 Münnich Ferenc 119, 120, 173, 189
 Naftali, Timothy 174, 375
 Nagy András 166, 382
 Nagy Ferenc 55–59, 66, 382

- Nagy Imre 20, 21, 36, 75, 90, 99, 105–119, 121, 122, 124–127, 129, 132–134, 143, 148, 151–153, 187, 215, 216, 225–230, 382
 Nagy János 285
 Nagy Miklós 94, 294, 307, 382
 Naimark, Norman 29, 382
 Navrátil, Jaromil 209, 217, 228, 233, 236, 273, 366
 Nemes Dezső 182, 186, 301
 Németh István 102, 306, 341, 352, 377
 Németh Károly 297, 301
 Németh Miklós 338, 342, 349, 350, 352
 Némethné Vágyi Karola 328, 329, 336, 338, 339, 346, 366, 367
 Neumann János 78
 Nixon, Richard Milhous 250, 257, 264, 375
 Nógrádi Sándor 70
 Novotný, Antonín 130, 209, 217–218, 220–222
 Nuenlist, Christian 205, 276, 363, 366, 384, 387
 Nyers Rezső 328, 329, 336–340, 350
 Ochab, Edward 129
 Okváth Imre 63, 72, 73, 364, 382
 Ólmosi Zoltán 200, 367
 Oplatka András 102, 274, 341, 342, 382
 Osgood, Kenneth 79, 380
 Ostermann, Christian F. 86, 367
 Oudenaren, John Van 77, 382
 Owen, Roger 139, 380
 Paczkowski, Andrzej 86, 364, 382
 Painter, David S. 29, 380
 Park, Jungwon 155, 389
 Pataky Iván 213, 383
 Pauker, Ana 69
 Pechatnov, Vladimir O. 29, 383
 Penykovszkij, Oleg 178
 Péter Gábor 39, 70
 Péter János 168, 173, 199, 201–203, 207, 246, 254, 257, 261, 264, 277, 287
 Pető Iván 58, 211, 383
 Pineau, Christian 138

- Plokhi, Serhii 29, 383
 Podgornij, Nyikolaj Viktorovics 184
 Ponomarjov, Borisz Nyikolajevics 152, 182, 184, 304
 Popély Árpád 46, 383
 Pozsgay Imre 335–336, 337
 Pritz Pál 374, 383
 Procacci, Giovanni 42, 61, 376, 383
 Prozumenščikov, Michail 365
 Puja Frigyes 254, 261, 264, 282, 288, 301, 303
 Raab, Julius 101
 Radványi, János 155, 166, 167, 203, 383
 Rainer M. János 63, 64, 68, 70–74, 86, 90, 107, 108, 112, 113, 115–117, 119–121, 123–127, 129–131, 147, 148, 150, 152, 162, 214, 225, 233, 295, 315, 323, 324, 335, 362, 363–368, 370, 371, 376, 378, 383–386
 Rajk László 70, 72, 99
 Rákosi Mátyás 13, 33, 34, 36, 41, 42, 52–60, 63, 64, 66, 68–75, 98, 99, 101, 103, 121, 151, 154, 160, 182, 188, 228, 383, 384
 Ránki György 48, 384
 Ranković, Alekszandar 131
 Rapacki, Adam 239
 Ravndal, Christian 100
 Reagan, Ronald 24, 25, 84, 299, 317, 325, 326, 367, 374, 375
 Retegan, Mihai 152, 250, 384
 Révai József 53, 384
 Révész Béla 320, 321, 362, 364, 365
 Ribbentrop, Joachim von 32, 69
 Rieber, Alfred J.
 Rikov, Alekszej Ivanovics 90
 Ripp Erzsébet 320, 321, 364
 Ripp Zoltán 207, 101, 103, 104, 107, 117, 118, 132, 155, 156, 320, 321, 327, 362–364, 366, 384
 Rizskov, Nyikolaj Ivanovics 312, 335
 Rokosszovszkij, Konsztantyin Konsztantyinovics 63
 Romsics Ignác 31, 44, 51, 155, 280, 376, 385, 387
 Rubleczyk Géza 53, 385
 Ruff Mihály 200, 243, 285

- Ruggenthaler, Peter 13, 29, 33, 37, 42, 86, 209, 365, 372, 385
 Rusk, Dean 175, 203
 Russell, Bertrand 174
 Rühle, Volker 346
 S. Kosztricz Anna 328, 329, 336, 338, 339, 346, 366, 367
 Sahnazarov, Georgij 316, 322
 Sanders, Edgar 73-75, 99, 386
 Sao-csi, Liu 128, 131-133
 Sáringer János 357, 367
 Savranskaya, Svetlana 312, 316, 318, 322, 326, 329, 330, 351, 367, 372, 385
 Scheel, Walter 272
 Scheibner Tamás 67, 385
 Schmidt, Helmut 273, 292, 294, 301, 304-306, 381, 385
 Schwarz, Hans-Peter 367, 368
 Selbmann, Eugen 271
 Selvage, Douglas 85, 246, 263, 274, 365, 366, 385, 386
 Sepilov, Dmitrij Trofimovics 125
 Sevardnadze, Eduard 26, 310, 317
 Shemesh, M. 139, 140, 374, 387
 Simon István 270, 367, 386
 Sipos Péter 155, 294, 307, 375
 Široký, Viliam 130
 Skilling, H. Gordon 209, 376, 386
 Skorzynski, Jan 320, 389
 Solymosi József 364
 Somlai Katalin 148, 225, 364, 374, 383
 Sontag, Raymond J. 48, 367
 Soós László 366, 377
 Stassen, Harold Edward 135-137, 142
 Sutaj, Stefan 46, 383
 Švestka, Oldřich 232
 Szabó Csaba 373
 Szabó Éva 39, 57, 337, 368, 377
 Szabó János 118, 119
 Szabó Miklós 345, 386
 Szakács Sándor 211, 383
 Szakasits Árpád 36
 Szakolczai Attila 110, 386
 Szántó Zoltán 104, 151, 152
 Szarka László 46, 383
 Szemjonov, Vlagyimir 258, 261
 Szent-Györgyi Albert 343
 Szereda, Vjacseszlav 107, 112, 113, 115, 116, 119, 120-127, 129, 152, 315, 368, 386
 Szerov, Ivan Alekszandrovics 107, 118, 122
 Szikacsov, Nyikolaj Nyikolajevics 284
 Szobolevszki Sándor 155, 368
 Szoboljev, Arkagyij Alekszandrovics 119
 Szőke Zoltán 203, 204, 363, 364, 386
 Szörényi Attila 74, 75, 386
 Sztálin, Jozsif Visszarionovics 12-14, 29-43, 48, 49, 52, 55, 57, 60-68, 70, 73, 78, 79, 87, 89, 90, 93-95, 99, 132, 160, 167, 187, 239, 319, 376, 383, 389
 Sztikalin, Alekszandr 107, 112, 123, 368
 Szuszajkov, Ivan Zaharovics 66
 Szuszlov, Mihail Andrejevics 107, 114, 122, 123, 126, 182, 184, 185, 186
 Szűcs László 39, 57, 368, 377
 Szűrös Mátyás 358
 Szviridov, Vlagyimir Petrovics 39, 59, 66
 T. Varga György 90, 366, 367, 368
 Talbott, Strobe 328, 370
 Thatcher, Margaret 306, 330, 331
 Thui, Xuan 203
 Tildy Zoltán 56, 111
 Tischler János 106, 130, 386
 Tismaneanu, Vladimir 29, 386, 387
 Tito, Josip Broz 40, 41, 61, 68, 71, 72, 120, 126, 129, 131, 132, 136, 215, 216, 366, 381
 Tolkunov, Lev Nyikolajevics 182
 Tomilina, Natalja 365
 Tőkés, Rudolf 327, 387
 Trasca, Ottmar 13, 29, 33, 37, 42, 372
 Troen, Ilan S. 139, 140, 374, 387
 Truman, Harry 30, 40, 68, 70
 Tschubarjan, Alexander 365
 Tuma, Oldřich 365
 Ulbricht, Walter 68, 170, 212, 233, 236-238, 263, 273, 369

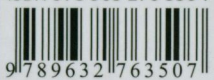
- Ungváry Krisztián 31, 269, 387
 Urbán Károly 367, 368
 Vámos Péter 128, 232, 155, 368, 387
 Varga László 108, 110, 368, 387
 Vasziljevskij, Alekszandr Mihajlovics 63
 Vida István 36, 101, 103, 104, 117, 118, 132, 155, 156, 366, 368, 387
 Visinszkij, Andrej Januarjevics 57
 Vogeler, Robert 73, 74, 386
 Volokitina, Tatjana Viktorovna 368
 Vondrova, Jitka 86, 366
 Vonyó József 155, 374
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 36, 39
 Vörös Miklós 362, 363
 Ward, John 139
 Weinstock, Louis 70
 Wenzke, Rüdiger 237, 387
 Westad, Odd Arne 29, 80, 81, 296, 369, 371, 373, 374, 377, 380-385, 387, 388
 Wilke, Manfred 365
 Williams, Kieran 209, 388
 Wintermantel Péter 104, 388
 Wischnewski, Hans-Jürgen 270, 271
 Wnuk-Lipinski, Edmund 320, 389
 Wynne, Greville Maynard 178
 Zalai Katalin 39, 367, 377
 Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 90
 Zubok, Vladislav M. 29, 30, 70, 124, 162, 170, 174, 312, 316, 318, 322, 326, 329, 330, 351, 367, 369, 372, 385, 388
 Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 43
 Zsivkov, Todor 222, 233, 236, 272
 Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 137

Békés Csaba (1957–), történész, az MTA doktora, az MTA Politikatudományi Intézetének tudományos tanácsadója, a Budapesti Corvinus Egyetem egyetemi tanára, a Cold War History Research Center alapító igazgatója, a hidegháború és a kelet–nyugati viszony történetének itthon és külföldön egyaránt elismert szakértője.

A könyv harminc év kutatásainak szintézisaként számos ponton újragondolja a szovjet blokk és benne Magyarország szerepét a kelet–nyugati viszony és a nemzetközi politika alakításában; a szerző mintegy negyven elméleti újítást, illetve felfedezést vezet be a nemzetközi kapcsolatok történetének értelmezésébe. Kiindulópontja, hogy a hagyományos felfogásoktól eltérően az enyhülés politikáját a termonukleáris korszak szuperhatalmi együttélésének alapvető modelljeként, meghatározó kereteként mutatja be, amely 1953-tól 1991-ig mindvégig érvényben volt. Ez a világpolitikai konstelláció a szemben álló felek egymásra utaltságán és ebből következő kényszerű együttműködésén alapult. A könyv eredeti tézisei közé tartozik az a központi állítás is, hogy a kelet-közép-európai kisállamok folyamatosan emancipálódtak Moszkvával, illetve a Nyugattal és a harmadik világgal szemben. Ennélfogva az 1950-es évek második felétől a hidegháború végéig a korábban feltételezettnél lényegesen fontosabb szerepet játszottak a szovjet blokk belső lobbiküzdelseiben éppúgy, mint a nemzetközi politika alakításában.

ISBN 978 963 276 350 7

9 789632 763507

4980 Ft